

100 ΑΘΑΝΑΤΑ ΕΡΓΑ

Sir Richard Winn Livingstone

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΝΕΥΜΑ
ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΓΙΑ ΜΑΣ

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΝΕΥΜΑ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΓΙΑ ΜΑΣ

The Greek Genius and Its Meaning to Us

Sir Richard Winn Livingstone

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ Εὐρώπη ἔχει τέσσερα περίπου ἑκατομμύρια τετραγωνικά χιλιόμετρα· τό Λαγκασιάῳ ἔχει 1.700· ἡ Ἀττική 700. Ὅμως ἡ μικρή αὐτή χώρα μᾶς ἔδωσε μία τέχνη πού ἡμεῖς, στηριζόμενοι σ' αὐτή καί σέ ὅ,τι ὁ κόσμος ἔκαμε ἀπό τότε γιά τὰ δικά μας πρότυπα, τή φτάσαμε ἴσως, ὅμως δέν τήν ξεπεράσαμε. Μᾶς ἔδωσε τή βάση γιά τό λεξιλόγιό μας σέ κάθε πεδίο σκέψης καί γνώσης. Politics (πολιτική), tyranny (τυραννία), democracy (δημοκρατία), anarchism (ἀναρχισμός, ἀναρχία), philosophy (φιλοσοφία), physiology (φυσιολογία), geology (γεωλογία), history (ἱστορία), —ὅλες αὐτές εἶναι Ἑλληνικές λέξεις. Συνέλαβε καί κρατεῖ ὡς σήμερα στήν κατοχή της τήν ἀνώτερη μόρφωσή μας. Ἀσκήσε ἀνεξάντλητη γοητεία, ἀκόμη καί σέ πνεύματα ἀλλότρια ἢ ἐχθρικά. Ἀπό ἐκεῖ πῆρε ἡ Ρώμη τήν καλλιέργειά της. Οἱ νεαροί Ρωμαῖοι συμπλήρωναν τή μόρφωσή τους σ' Ἑλληνικά σχολεῖα. Οἱ Ρωμαῖοι ρήτορες σπούδαζαν τήν τέχνη τους κοντά σέ Ἑλληνες ρητοροδιδάσκαλους. Οἱ Ρωμαῖοι ἀνθύπατοι στό δρόμο τους πρὸς τήν Ἀνατολή ἔκαναν σταθμό στήν Ἀθήνα, νά περάσουν λίγες μέρες συνομιλώντας μέ τούς διαδόχους τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Ἀριστοτέλη στήν Ἀκαδημία καί τό Λύκειο. Οἱ Ρωμαῖοι ἀριστοκράτες ἔφερναν Ἑλληνες φιλοσόφους νά ζοῦν μαζί μέ τήν οἰκογένειά τους. Τό ἴδιο γινόταν καί μέ φύσεις λιγότερο συγγενεῖς μέ τήν Ἑλλάδα ἀπ' ὅσο οἱ Ρωμαῖοι. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, ὁ Ἑβραῖος τῶν Ἑβραίων, πού ὀνόμασε τή σοφία τῶν Ἑλλήνων μωρία, ἐλκύστηκε ἀπό τόν Ἀρειο Πάγο τους, καί εἶδε τόν ἑαυτό του νά προσαρμόζη τό Εὐαγγέλιό του πρὸς τό ὕψος, καί ν' ἀναφέρει στίχους ἀπό τούς ποιητές τῆς ξένης αὐτῆς φυλῆς. Ὑστερα ἀπ' αὐτόν, ἡ Ἐκκλησία, πού γεννήθηκε, γιά νά εἶναι κήρυγμα ἐναντίον τοῦ Ἑλληνισμοῦ, μετάφρασε τὰ δόγματά της στή γλῶσσα τῆς Ἑλληνικῆς σκέψης, καί τελικά τὰ ἀποκρυστάλλωσε μέ τή φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη.

Ὑστερα, γιά καιρό, ἡ Ἑλληνική ἐπίδραση στή Δύση, σταμάτησε ἐντελῶς. Στόν κόσμο κυριάρχησε ἓνα διανοητικό, καί πνευματικό σύστημα πού ἀποστρεφόταν τό πνεῦμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ· καί τοῦτος θαμμένος μέσα στίς Βυζαντινές βιβλιοθήκες καί φυλακισμένος μέσα σέ μία γλῶσσα πού ἡ Εὐρώπη τήν εἶχε ξεχάσει, φαινόταν ὅτι εἶχε πιά τελειωτικά σβῆσει. Περνοῦν μερικοὶ αἰῶνες· ξαφνικά βρίσκομε τήν Ἰταλία μεθυσμένη ἀπό τό Ἑλληνικό πνεῦμα, σάν ἀπό νέο κρασί· νά τό μελετᾷ, νά τό ἐρμηνεύη, νά τό παρανοῇ ἀπελπιστικά· τή βλέπομε νά παρατᾷ τήν προραφαηλική τέχνη γιά νά ξεθάψη τὰ σπασμένα του

ἀγάλματα, νά ξεχνᾷ τὰ μεγαλόπρεπα μνημεῖα τῆς Γοτθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, γιά νά μιμηθῇ τόν Παρθενώνα του, ν' ἀφήνῃ τό Δάντη, γιά νά κυνηγήσῃ τά σκυθρωπά του χειρόγραφα, μέ θυσία περιουσίας καί ζωῆς. Ἀκόμη καί τότε ἡ ἀναγεννητική δύναμη τοῦ Ἑλληνισμοῦ δέ σπαταλήθηκε καί τό ἔργο του δέν τελείωσε. Δύο αἰῶνες ἀργότερα, ὁ γιός ἑνός φτωχοῦ ἐμπόρου, πού γεννήθηκε ἀνάμεσα «στούς ἄσχημους ἀμμόλοφους τοῦ Βραδεμβούργου» καί μορφώθηκε στά λιμνάζοντα γερμανικά πανεπιστήμια τοῦ καίρου του, ἀρπάζει μιάν ἀναλαμπή ἀπό τό νόημα τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης, δέν ξεχνᾷ καθόλου τό δράμα αὐτό κατά τά κουραστικά χρόνια πού πέρασε ὡς δάσκαλος¹ καί βιβλιοθηκᾶριος σ' ἐπαρχιακές Γερμανικές πόλεις, πρεσβεύει τό Ρωμανισμό, ὥστε νά μπορέσῃ ν' ἀκολουθήσῃ τήν ὁδηγητική του ἀχτίνα στήν Ἰταλία, καί ἐκεῖ ζώντας σ' ἀκατάπαυτη κοινωνία μέ τήν Ἑλληνική γλυπτική, «ἀνοίγει μιὰ νέα αἴσθηση γιά τή σπουδή τῆς τέχνης καί εἰσάγει ἕνα νέο ὄργανο γιά τό ἀνθρώπινο πνεῦμα»². Ξαναρχίζει πάλι μέ τόν Βίνκελμαν ὁ ἀγώνας καί συνεχίζεται ἀδιάσπαστος. ὡς τίς μέρες μας. Ὁ Βίνκελμαν παράδωσε τή δάδα τοῦ Ἑλληνισμοῦ στόν Γκαῖτε, κι ἔγινε ὁ Ἑλληνισμός ὁ νόμος τῆς ζωῆς καί ὁ κανόνας τῆς ὁμορφιάς στόν πιό βαθύ ποιητή τοῦ νεώτερου κόσμου. Κι ὁ Γκαῖτε ἔδωσε τή δάδα στό Νίτσε, καί ὁ μέγας αὐτός ἀντάρτης καί προφήτης τῆς ἐποχῆς μας βρῆκε στήν προσωκρατική Ἑλλάδα τήν πιό στενή ὁμοιότητα μέ τήν ἰδανική ἀνθρωπότητά του. Συνεχῶς ἀφήνουν τόν Ἑλληνισμό κατά μέρος, — εἶναι πολύ φοβερός καί πολύ κουραστικός γιά τόν κόσμο, ὥστε νά ζῇ στό ὕψος του: συνεχῶς πάλι τόν ἀνακαλύπτουν, — γιατί ὁ κόσμος δέν μπορεῖ νά ζῇ χωρίς αὐτόν: αὐτή εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος.

Ποιά εἶναι ἡ φύση αὐτοῦ τοῦ πνεύματος; «ἀ πό χ ώ ρ α σ τ α λ μ έ ν ο υ φ τ ω χ ή σ τ ή μ ε γ ά λ η α ὕ τ ο κ ρ α τ ο ρ ί α».

A paupere terra
missus in imperium magnum.

Ποιές ποιότητες τό ἔκαμαν μεγάλο καί τοῦ ἔδωσαν διάρκεια; Γιατί τράβηξε κοντά του ἀνθρώπους τόσο διαφορετικούς ὅπως ὁ Κικέρων, ὁ Απόστολος Παῦλος, ὁ Πίκο ντελλά Μιραντόλα, ὁ Νίτσε; Γιατί μᾶς ἐλκύει ἐμᾶς; Ποιά ἡ θέση τῆς λογοτεχνίας του ὡς πρὸς τή δική μας; Ποιά ἦταν τά μυστικά τῆς ἐπιτυχίας του; Εἶναι μυστικά πού ἔχουν ἀξία γιά μᾶς, ἢ τά ἔχομε ἐμεῖς ξεπεράσει κατά πολύ; Ἄν ἀντιπροσωπεύει ἡ Ἑλλάδα μιάν ἄποψη ζωῆς, ποιὰ εἶναι αὕτη; Ὁ Ἑλληνισμός ταυτίζεται ἢ ἀνταγωνίζεται ἢ συμπληρώνει τό Χριστιανισμό; Εἶναι κανείς ἀπό μᾶς τώρα Ἑλληνιστής, καί τί εἶναι Ἑλληνισμός; Ἐχει κανένα γνήσιο μήνυμα γιά μᾶς, ἢ μήπως τά ἰδανικά του εἶναι τόσο νεκρά ὅσο καί ἡ γλώσσα του; Ποια σχέσή ἔχει μέ τή νεώτερη σκέψη, καί ιδιαίτερα μέ τό το πνεῦμα ἐκεῖνο

¹ Πρόκειται γιά τόν Winckelmann. Σ.τ. μ.

² Ἐγγελος- παραπομπή ἀπό τό δοκίμιο τοῦ Πάτερ γιά τόν Βίνκελμαν (μελέτες γιά τήν Ἀναγέννηση).

τῆς ἐπιστήμης πού τό θεωροῦμε ἰδιαίτερα παιδί τῶν δικῶν μας καίρῶν; Τί μεταβολές πέρασαν ἐπάνω ἀπό τήν Ἑλλάδα, ὅσο περνοῦσαν τά χρόνια; Πόσο μακριά εἶναι ὁ Ὅμηρος καί ὁ Ἡρόδοτος, ὁ Ἡρόδοτος καί ὁ Θουκυδίδης, ὁ Θουκυδίδης καί ὁ Ἀριστοτέλης, οἱ πραγματικά συγγενεῖς; Ποια πνευματική ἀνάπτυξη μεταμόρφωσε τόν ἕκτο σέ πέμπτο αἰῶνα καί τόν πέμπτο σέ τέταρτο;

Πρόδηλες ἐρωτήσεις στίς ὁποῖες μποροῦμε φυσικά νά περιμένουμε ὅτι κάθε σπουδαστής τῆς Ἑλλάδας ἔχει ἀπαντήσει κατὰ κάποιο τρόπο, τόν καιρό πού τελειώνει τό γυμνάσιό του: εἶναι τόσο πρόδηλες ἀλήθεια, πού ἂν δέν ἔχη ἀπάντηση νά δώσει, μπορεῖ πολύ σωστά, νά εἰπωθῇ γι αὐτόν ὅτι ὡς τότε σπούδαζε στόν ὕπνο του. Καί ὅμως πολλά πρόσωπα φτάνουν σέ πολύ μεταγενέστερο ἀπό τίς σχολικές τους ἡμέρες σταθμό, καί ἀποκτοῦν πραγματική γνωριμία μέ τήν Ἑλληνική λογοτεχνία, καί παίρνουν σ' ἐξετάσεις τήν ἐπίσημη σφραγίδα τῆς ἐπιτυχίας, καί ὅμως ἐξακολουθοῦν νά παραμένουν σέ ἀναπαυτική ἀορισία καί γιά τά δύο, καί γιά τίς ἐρωτήσεις καί γιά τίς ἀπαντήσεις.

Τό βιβλίο πού ἀκολουθεῖ μπορεῖ νά εἶναι χρήσιμο σέ τέτοιες περιπτώσεις· γιατί γράφτηκε μέ τήν ἰδέα νά βοηθήσῃ τούς ἀναγνώστες του, πότε συμφωνώντας πότε διαφωνώντας, νά δώσουν κάποια ὀριστικότητα καί συνοχή στίς ρευστές ἐντυπώσεις, πού συχνά αὐτές μόνο ἔμειναν ὕστερα ἀπό δέκα χρόνια σπουδῆς τῶν Ἑλλήνων. Δέν πραγματεύεται ἄμεσα ὅλα τά ζητήματα πού ἀναφέραμε παραπάνω, ἀλλά ἐγγίζει τά περισσότερα. Γιατί εἶναι μιᾷ προσπάθειας νά ὑποβάλῃ σύντομα τίς ιδιότητες πού χαρακτηρίζουν τήν Ἑλλάδα, νά σκιαγραφήσῃ τά κύρια στοιχεῖα τοῦ πνεύματός της, ὅσο τό πνεῦμα αὐτό ἀποκαλύπτεται μέσα στή λογοτεχνία της. Δέ θά ἀποπειραθοῦμε νά πραγματευτοῦμε τήν πολιτική τους ζωή.

Τό πιό πρόχειρο ἐπιχείρημα ἐναντίον κάθε προσπάθειας νά ὀρίσωμε τό πνεῦμα μίας φυλῆς εἶναι ὅτι οἱ φυλές δέν ἔχουν πνεῦμα, καί λιγότερο ἀπ' ὅλες ἡ φυλή ἐκείνη, πού συνοπτικά καλοῦμε Ἑλληνες. Θά κλείσωμε σ' ἕναν κρύο καί στενό τύπο αὐτή τήν πλατιά σειρά ἀπό φλογερή ἐνεργητικότητα; Τό Φειδία καί τόν Κίμωνα καί τόν Ἀλκιβιάδη καί τόν Ἀριστοτέλη, τόν Ἡσίοδο στό Βοιωτικό του ἀγρόκτημα, τόν Πίνδαρο πού ὕμνεϊ τή νίκη τῶν ἀθλητῶν, τό Σωκράτη πού ὑποβάλλει τίς ἐρωτήσεις του στήν ἀγορά, τόν Ἀρχίλοχο πού καυτηριάζει τούς ἐχθρούς του· ἢ πάλι, τόν κοινόν Ἀθηναῖο πού ἀκολουθεῖ τόν Ξενοφῶντα ἀπό τά Κούναξα μέ τούς μυρίους, παρακολουθεῖ τίς τραγωδίες στά μεγάλα Διονύσια, πίνει πρὸς τιμὴν τοῦ θεοῦ, πιωμένος ὁ ἴδιος, κάνει τή μυστική πορεία πρὸς τήν Ἐλευσίνα, ψηφίζει γιά τήν ἐκστρατεία στή Σικελία ἢ γιά τήν καταδίκη του Περικλῆ; Θά μποροῦσε, ὅποια φυλή, νά συνοψιστῇ μέσα σέ λίγες φράσεις; Καί θά πᾶμε νά τό ἐπιχειρήσωμε αὐτό στήν περίπτωση τῶν Ἑλλήνων; Χωρίς ἀμφιβολία εἶναι κάτι τό ἀλόγιστο. Ὑπάρχει μολονταῦτα Ἀγγλικός χαρακτήρας, κι ἄς εἶναι πολλοί οἱ Ἀγγλοι, καί ἄς συμπεριφέρονται μέ πολύ διαφορετικούς τρόπους. Εἶναι σωστό νά λέμε ὅτι οἱ Ἀγγλοι εἶναι ἐραστές τοῦ νόμου καί τοῦ ἐθίμου, κι ἄς ἦταν Ἀγγλος ὁ Σέλλεϋ· ὅτι εἶναι νηφάλιος καί ὄχι εὐερέθιστος, ἂν καί ἡ ἱστορία

τῆς South Sea Bubble³ δέ θά ὀδηγοῦσε σ' αὐτή τήν ὑπόθεση. Ἐτσι ὑπάρχει καί ὀρισμένος Ἑλληνικός χαρακτήρας πού κανεῖς δέ θά τόν μπέρδευε, λόγου χάρη, μέ τό Ρωμαϊκό.

Ἄν συμφωνοῦμε σ' αὐτό, ἡ ἐπόμενη δυσκολία μας εἶναι ν' ἀποφασίσουμε ποιούς ἐννοοῦμε μέ τό ὄνομα Ἑλληνες: ἐννοοῦμε τούς Δωριεῖς, τούς Ἴωνες, τούς Αἰολεῖς· ἤ, στενεύοντας τήν περιοχή στίς εὐρύτερες κοινότητες, τούς Ἀθηναίους, τούς Σπαρτιάτες, τούς Θηβαίους, τούς Ἑλληνες τῆς Ἀσίας; Καί πάλι, σκεπτόμαστε μ' αὐτό τόν ὅρο τό μέσο πολίτη, ἢ τό φιλόσοφο καί τόν ποιητή καί τόν καλλιτέχνη; Στήν Ἀθήνα λόγου χάρη, παίρνομε ὑπόψη μας τόν Κίμωνά καί τό Θρασύβουλο καί τόν κοινόν ἄνθρωπο πού συναντοῦμε στίς ιδιωτικές ὁμιλίες τῶν ρητόρων, ἢ μόνο τό Θουκυδίδη καί τόν Πλάτωνα καί τούς ὁμοτίμους τους; Ἀπό ποιές, πάλι, ἐποχές παίρνομε τίς ιδέες μας γιά τό Ἑλληνικό πνεῦμα; Θά ἀποκλείσωμε καθετί πρῖν ἀπό τόν Ὅμηρο καί ἔπειτα ἀπό τό Δημοσθένη; Ἄν ναί, δέ θά εἶναι χωρίς ἀξία τά συμπεράσματά μας, ἀφοῦ ἀγνοοῦν τίς μισές ἐκδηλώσεις τῆς καταπληκτικῆς αὐτῆς ζωτικῆς ὁρμῆς; Ἄν ὄχι, πῶς θά τυλίξωμε μαζί τόν ἱστορικό Θουκυδίδη καί τό ρήτορα Ἀριστείδη, τό ἀκροατήριό τοῦ Ἐπιταφίου Λόγου καί τόν πεινασμένο Γραϊκύλο τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας; Ἐχομε ἐδῶ τρεῖς δυσκολίες στήν ἀρχή-ἀρχή, πού μποροῦμε νά τίς ξεπεράσουμε.

Ὅσο γιά τήν πρώτη: μέ τόν ὅρο Ἑλληνικό πνεῦμα θά ἐννοήσωμε τό πνεῦμα πού ἐκδηλώθηκε σέ ὀρισμένους λαούς πού κατοικοῦσαν χώρες, οἱ ὁποῖες βρέχονταν ἀπό τή θάλασσα τοῦ Αἰγαίου: φαίνεται ὅτι φυλετικά μόνο ὡς ἓνα μέρος προσδιορίζονταν αὐτοί οἱ λαοί: Ἡ Ἀθήνα ἦταν ἡ καρδιά τοῦ πνεύματος αὐτοῦ καί λίγο ἢ τίποτε ἀπό αὐτό δέν ἔχομε νά δοῦμε στή Σπάρτη: Ἀλλά ὁ Πίνδαρος, ἄν καί Θηβαῖος, τό κατεῖχε, ὅπως καί ὁ Ἀριστοτέλης ἄν καί ἦρθε ἀπό τά Στάγειρα, ὁ Θαλῆς ἄν καί γεννήθηκε καί ἔζησε στήν Ἀσία, καί ὁ Ὅμηρος ἄν καί δέν εἶναι γνωστός ὁ τόπος πού γεννήθηκε. Ἴσως ὁ ὀρισμός αὐτός νά παρακάμπτει τήν δυσκολία, φαίνεται ὅμως ὅτι ἀκολουθεῖ τά γεγονότα.

Ὅσο γιά τή δεύτερη: προσδιορίζοντας τό πνεῦμα θά κρατοῦμε τά μάτια μας ἀνοιχτά σέ ὅ,τι ἔχει καθιερωθῇ ὅτι εἶναι ἡ πιό λαμπρή ἐποχή τῆς ἀνθησῆς του, τά ἔτη ἀνάμεσα στά 600 καί τά 400 π.Χ., χωρίς νά ξεχνοῦμε ὅτι πέρασαν ἑκατό χρόνια πρῖν ἔρθουν στό φῶς οἱ πιό σημαντικές Ἑλληνικές φιλοσοφίες καί πρῖν ἀρχίσει ἡ διείσδυση τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος στόν κόσμον, ἡ ὁποία ἔφτασε τόσο μακριά.

Τοῦτο φυσικά εἶναι αὐθαίρετος περιορισμός, καί πολλά βιβλία γιά τούς Ἑλληνες σκόνταψαν καί πολλές κριτικές ἔπесαν σέ χοντρά σφάλματα, ἐπειδή οἱ συγγραφεῖς τους ἢ σιωπηρά σταμάτησαν στόν Ἀριστοτέλη, καί παράλειψαν μεταγενέστερες προόδους, ἢ ξέχασαν ὅτι εἴχαμε στήν Ἑλλάδα κινήσεις πού δέν ἄφησαν πίσω τους φιλολογικά κείμενα, ἢ, στήν καλύτερη περίπτωση, ἄφησαν μόνο ἀποσπάσματα κειμένων. Ἀρνοῦνται ὅτι οἱ Ἑλληνες ἦταν μυστικοί, καί τά

³ Μεγάλη ἐμπορική ἐπιχείρηση στή Νότια θάλασσα τῆς Ἀμερικῆς, πού μέ τή χρεωκοπία της (1720) προκάλεσε μεγάλη οἰκονομική καταστροφή. Bubble = φουσκάλα, φουσαλίδα. Σ.τ. μ.

νεοπλατωνικά πνεύματα σηκώνονται νά τούς διαψεύσουν· ἢ ὅτι ἦταν ἀσκητικοί, καί ἔχομε τούς Ὀρφικούς μέ τίς νηστείες τους καί τόν Πυθαγόρα μέ τούς κυάμους του· ἢ ὅτι ἦταν αὐστηροί ἠθικολόγοι, καί οἱ Στωκοί τούς διαψεύδουν· ἢ ὅτι εἶχαν ἀποστολικό πνεῦμα, καί οἱ κυνικοί φιλόσοφοι γυρίζουν ἐδῶ κι ἐκεῖ ἐπάνω στήν ἐπιφάνεια τῆς γῆς, διαδίδοντας τό κήρυγμά τους· ἢ ὅτι φρόντιζαν γιά σκηνογραφία καί τά πιό ὁμορφα ποιήματα τοῦ Θεόκριτου σχεδόν μέ τίποτε ἄλλο δέν ἀσχολοῦνται· ἢ ὅτι ἀσκοῦσαν τήν Τέχνη γιά τήν Τέχνη, καί οἱ Νέοι Σοφιστές πρόλαβαν τίς ιδιορρυθμίες τῆς λογοτεχνίας τῶν συμβολιστῶν, καί ὁ Αἴλιος Ἀριστείδης δείχνει κάτι περισσότερο ἀπό τή λόγια αὐστηρότητα τοῦ Φλωμπέρ. Γιατί ἀλήθεια οἱ Ἕλληνες ἦταν ὅμοια γονεῖς τῆς φαυλότητας καί τῆς ὑψηλῆς ἠθικῆς προσπάθειας, τοῦ ὀρθολογισμοῦ καί τῆς συναισθηματικῆς λατρείας, τοῦ Σωκράτη καί τοῦ Πυθαγόρα, τοῦ Ἀριστοφάνη καί τοῦ Ζήνωνα. Εἶναι ἡ ἐπιτομή τῆς ἀνθρώπινης φύσης. *Quemvis hominem secum attulit ad nos*: Ὁ Ἕλληνας μᾶς ἔφερε ὅλη τήν ἀνθρωπότητα τυλιγμένη μέσα του. Καί ὅποιος καταπιάνεται νά γράψῃ γιά τό πνεῦμα του, γράφοντας θά μάθῃ νά προσέχῃ, ὅταν πρόκειται νά τοῦ ἀρνηθῇ ὅποια ποιότητα.

Ἀλλά, ἀφοῦ οἱ Ἕλληνες εἶναι τόσο πολύπλευροι, ἀφοῦ τό πνεῦμα τους ἀπλώνεται ἐπάνω ἀπό τόσες ἐποχές, γιατί περιοριζόμαστε σέ λίγες ιδιαίτερες ἐκδηλώσεις του; Γιατί μιλοῦμε τόσο λίγο γιά τόν Ἀλεξανδρινό σοφό, τό Στωικό καί τό Νεοπλατωνικό φιλόσοφο;

Γιά πολλούς λόγους· κάτω ἀπό τους περισσότερους εἶναι τό γεγονός ὅτι δέ γράφομε ἱστορία τῶν Ἑλλήνων, οὔτε ἀκόμη ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος, ἀλλά ἓνα ἀπολογισμό τῆς σημασίας του γιά μας. Μερικά τώρα ἐπιτεύγματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶναι αἰώνια κληροδοτήματα στόν κόσμο. Ἀλλά δέν εἶναι· εἴτε δέν ἔχουν ἀξία, ἢ ἔχουν μικρή ἀξία, ἢ τά βρίσκουμε ἄλλοῦ μέ καθαρότερη καί καλύτερη μορφή. Αὐτά θά τά σημειώσωμε σύντομα ἢ ὀλότελα θά τά παραλείψωμε—ἀναμεσα σ' αὐτά βρίσκονται ὁ Νεοπλατωνισμός, ὁ Ὀρφισμός, τά μυστήρια, ἡ Ἀλεξανδρινή ἐπιστήμη. Ἐπειτα σέ κάθε φυλή μερικά ἄτομα ἐνσαρκώνουν τό ἐθνικό πνεῦμα, ἄλλα μακραίνουν ἀπ' αὐτό, εἶναι παρα-προϊόντα, ἀθλήματα, ἀνταρτικά, ξενόφρονα. Μιλώντας γιά τό πνεῦμα τῆς φυλῆς δίνουμε ἔμφαση στά πρῶτα, ἀποσιωποῦμε τά δεύτερα. Ἔτσι σέ μίαν ἱστορία τοῦ Ἀγγλικοῦ πνεύματος λίγο θά μιλήσωμε γιά τούς Croshaw, Pope, Blake, Keats, Shelley, Clough, Pater, ἀλλά πολύ γιά τούς Chaucer, Milton, Johnson, Dickens, Borrow, Macaulay, Browning. Ἀνάλογες παραλείψεις θά κάμωμε στήν περίπτωση τῆς Ἑλλάδας. Θά συγκεντρώσωμε τήν προσοχή μας σέ ὀρισμένη ἐποχή, πού ἔκαμε τό πιό μεγάλο ἔργο καί δέν ὀνομάστηκε κλασσική χωρίς λόγο. Ὁ ἔμπορος τοῦ Ζέρες⁴ ἔχει ἓνα βαρέλι ἐκλεκτό νέκταρ πού τοῦ χρειάζεται νά δυναμώνῃ καί νά ἀρωματίζῃ τό κρασί του: τό ὀνομάζει *madre vino* (κρασί μητέρας). Τά ἔτη ἀνάμεσα στά 600 καί τά 400 π.Χ. εἶναι τό *madre vino* τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Μέ ὅλη τή μεγαλοσύνη τους ὁ Πλούταρχος, ὁ Λουκιανός, ὁ Ζήνων καί ὁ Ἐπίκουρος δέν εἶναι οἱ Ἕλληνες τῆς

⁴ Διαμέρισμα τῆς Ἰσπανίας. Σ.τ. μ.

πρώτης εποχής. Διαφέρουν και οι ίδιοι αυτοί· αλλά περισσότερο άλλαξαν οι συνθήκες τους. Ο Ελληνισμός ανθίζει ακόμη, αλλά όχι στο ίδιο τέλειο έδαφος. Και άλλα στοιχεία διασταυρώθηκαν μαζί του: τό αρχικό ρεύμα αδυνάτισε, γέρασε· μολονταῦτα, για να παραφράσωμε τά λόγια του Λογγίνου, ἄν και παλιά εποχή, είναι ακόμη ή παλιά εποχή τῆς Ἑλλάδας.

Όσο για τήν τρίτη και τελευταία δυσκολία, όταν μιλοῦμε για τούς Ἕλληνες, θά ἔχουμε κυρίως υπόψη μας τούς στοχαστές και τούς συγγραφείς· και τό μέσο Ἀθηναῖο μόνο για ὀρισμένους σκοπούς πού θά ὀρίσωμε παρακάτω. Ἄν κανείς ἔρθη σέ τοῦτες τίς σελίδες ζητώντας τό πορτραῖτο τοῦ συνηθισμένου Ἕλληνα, θ' ἀπογοητευτῇ. Θά δῇ, λόγου χάρη, ὅτι οἱ σελίδες μας ἀσχολοῦνται μέ τό Ἑλληνικό Ἔθνος, χωρίς νά ἐλέγχουν τήν πρακτική του ἱκανότητα για τά πολιτικά πράγματα· χωρίς ὑπαινιγμό για τίς Ἑλληνικές ἀποικίες, τά Μηδικά, τίς Κερκυραϊκές σφαγές, τή συζήτηση στήν Ἐκκλησία τοῦ Δήμου τῶν Ἀθηναίων για τούς Μυτιληναίους⁵. Θά δῇ ὅτι δέν ἀναφέρουν τόν τίμιο Κίμωνα, τόν πατριώτη Θρασύβουλο, τό ζωηρό Ἀλκιβιάδη, τόν ἔξοχο Θεμιστοκλή, τόν ἀγροῖκο και ἀσυνείδητο Αἰσχίνη. Ὁ Πλάτων λέγει ὅτι οἱ συμπολίτες του εἶχαν «ἀκόρεστον ἔρωτα για τόν πλοῦτο»⁶ και ὅτι στίς δίκες τους οἱ μισοί ἀπό αὐτούς ἦταν ἐπίορκοι⁷. Αὐτά δέ θά τά μαντεύατε ἀπό τίς σελίδες πού ἀκολουθοῦν: ἀγνοοῦν ὅλα τά ἐλαττώματα και τίς ἀδυναμίες και μερικές ἀπό τίς ἀρετές τῶν Ἑλλήνων.

Ένας κριτικός, βρίσκοντας ὅτι ἔτσι εἶναι τό ἔργο μας, θά μπορούσε μέ τό δίκιο του νά φωνάξῃ για περισσότερο «ἱστορικό βάθος». Τέτοια μέθοδος χρειάζεται ἀσφαλῶς δικαιολογία. Ἴσως ἡ ἀκόλουθη ἀναλογία νά μπορῇ νά τή δώσῃ.

Υπόθεσε ὅτι ἤμουν τόσο φιλόδοξος, ὥστε νά δοκίμαζα νά γράψω ἀντίς για τόν Ἑλληνισμό, για τό πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Θά μπορούσα νά μιλήσω γί' αὐτόν σά για θρησκεία πού ἔβαλε πάνω ἀπ' ὅλα τίς ἀμετάκλητες ἀπαιτήσεις για τήν ὑπηρεσία τοῦ Θεοῦ, πού πρωταρχικό ἐμπόδιο για τέτοια ὑπηρεσία βρῆκε τόν ἀτομικό ἐγωῖσμό, εἴτε παίρνει τή μορφή τῆς ἐπιθυμίας για ἡδονή, εἴτε για μεγάλες ἰδιοκτησίες, πού μίσησε ὅτι εἶναι μόνο κανόνας και μορφή, γιατί ἦταν τό εὐαγγέλιο τοῦ πνεύματος τῆς ζωῆς και πού γί' αὐτό τους περισσότερους μαθητές της τούς πῆρε ἀπό τους φτωχοῦς, τούς ἁμαρτωλούς, τούς ἀπόβλητους και τούς καταφρονεμένους. Και θά μπορούσα νά μνημονεύσω, σάν τήν πιό τέλεια ἔκφραση τῆς οὐσίας της, τούς Μακαρισμούς και τό κεφάλαιο για τήν Ἀγάπη ἀπό τήν πρώτη ἐπιστολή πρὸς Κορινθίους. Θά μπορούσα ὕστερα νά κάμω μιὰ διαδρομή μέσα στους αἰῶνες για παραδείγματα, διαλέγοντας ἀπ' ὅλες τίς ἐποχές πρόσωπα πού φαίνονταν ὅτι ἐνσάρκωσαν αὐτό τό πνεῦμα, ἄντρες, γυναῖκες, βασιλιάδες, δούλους, ἀναχωρητές, ἑκατομμυριούχους, φιλόσοφους, στρατιῶτες, πού φέρουν σέ συνεργασία τήν ἱστορία και τή ζωή, πού ζευγαρώνουν ξακουσμένα ὀνόματα μέ τίς πιό ἀφανεῖς ἀρετές ἁσχημῶν ἁγίων. Στήν

⁵ Θουκυδ. Γ. 37 κ.ε. Σ.τ.μ.

⁶ Νόμοι 831 CE.

⁷ Νόμοι 948 D.

πραγματικότητα, θά παράλειπα τό «ϊστορικό βάθος» ἢ θά ἔκανα παρεμβολή κάποιου ἱστορικοῦ βάθους αὐθαίρετου καί (ἀπό μιάν ἄποψη) ὄχι ἀληθινού.

Καί ὅμως, ἂν ἓνας συγγραφέας προσπαθοῦσε νά διηγηθῇ τήν ἱστορία τοῦ τί πραγματικά ἦταν ἡ χριστιανισμός μέσα στούς αἰῶνες ἀπό τό θάνατο τοῦ ἰδρυτῆ της, ἰσοζυγιάζοντας τά ὑψηλά φῶτα μέ τίς μαῦρες σκιές, ἀπό τήν ἱστορία τῶν διαφόρων ἐκκλησιῶν, μέ τήν ἀναθεωρημένη αὐτή ἔκδοσή του, θά ἔδινε ἄραγε πιο ἀληθινή εἰκόνα τοῦ νοήματος τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπό τήν ἰδανική καί ὄχι πραγματική σκιαγραφία, γιά τήν ὁποία μίλησα πρίν; Ασφαλῶς ὄχι.

Ἄν προσπαθούσαμε νά κατανοήσουμε τό πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ, δέ θά ἐξετάζαμε ὅλους ὅσοι τό πρέσβευαν, ὑπηρετοῦσαν ὅμως τό Θεό καί τό Μαρτυρῶν καί μπροστά στά μάτια ἐπιεικῶν ἀνθρώπων πῆραν τόν τίτλο ὅτι διεδικοῦν τίς ἐπαγγελίες τοῦ χριστιανισμοῦ καί μετέχουν στή βασιλεία του. Θά μελετούσαμε τή ζωή τῶν ἁγίων του. Τό ἴδιο καί μέ τόν Ἑλληνισμό. Γιά νά κατανοήσουμε τό πνεῦμα του, πρέπει ν' ἀποβλέψωμε ὄχι σέ ἀνθρώπους πού μέσα τους τό ἄτονο χρῶμα τοῦ πνεύματος αὐτοῦ ἦταν ἀνακατωμένο μέ ξένα ἢ ἀδιάφορα πράγματα, ἀλλά σ' ἐκείνους, πού μέσα τους τό πνεῦμα αὐτό βρῆκε τήν πληρέστερη πραγμάτωσή του, στούς «ἁγίους του»· καί πάλι σέ τούτους πρέπει νά στερεώσουμε τά μάτια μας ὄχι στά ἀδύνατα σημεῖα τους, ἀλλά στή δύναμή τους: ὄχι σέ ὅ,τι ἦταν, ἀλλά σ' ἐκεῖνο πού ἔτειναν νά γίνουν, κατὰ τήν ἐκφραστική Ἑλληνική διατύπωση στό «ὁ ἐδύναντο εἶναι», στό νόημά τους.

Οἱ ἅγιοι τοῦ χριστιανισμοῦ βγῆκαν ἀπό ὅλες τίς τάξεις, ὅμως τό βιβλίο τοῦ χρονικογράφου Ἀγγέλου θά ἔδειχνε ἴσως ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπό αὐτούς βγῆκαν ἀπό τους «μωρούς του κόσμου τούτου» καί πέρασαν φτωχή, ἄχαρη καί ἀγράμματη ζωή. Οἱ ἅγιοι τοῦ Ἑλληνισμοῦ βγῆκαν ἀπό ἄλλη τάξη. Εἶναι ὁ Πίνδαρος καί ὁ Περικλῆς καί ὁ Θουκυδίδης καί ὁ Σωκράτης, καί οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι πού μπροστά ἀπό τό νοῦ τους πέρασαν ὁράματα τέχνης, ἢ ἡ ἀντίληψη τῆς ἐπιστήμης ἢ τό ὄνειρο μιᾶς φυλῆς ἀπό ὄντα πού ζοῦσαν ὁμορφη, γεμάτη καί ἀνθρώπινη ζωή:

«Ἡ Ἑλλάδα καί τά ἱδρύματά της
εἶναι κτισμένα κάτω ἀπό τήν παλίσροια τοῦ πολέμου.
Θεμελιωμένα ἐπάνω στήν κρυστάλλινη θάλασσα
τῆς σκέψης καί τῆς αἰωνιότητάς της.»

Οἱ ἄνθρωποι πού ἔχτισαν καί θεμελίωσαν τόν Ἑλληνισμό ἦταν στοχαστές καί καλλιτέχνες: μ' αὐτούς θά ἔχωμε νά κάμωμε. Σέ ὅσο βαθμό ὁ Ἕλληνας ἦταν ἐπιχειρηματικός καί τυχοδιώκτης, κακοήθης, ἢ προληπτικός δέν ἐνδιαφερόμαστε γι' αὐτόν: γιατί αὐτές οἱ ιδιότητες δέν ἀποτελοῦν μέρος τοῦ δώρου πού ἔκαμεν ἡ Ἑλλάδα πρὸς τήν Εὐρώπη. Δέ θά συζητήσωμε τόν Ὀρφισμό του, οὔτε τίς χθόνιες λατρεῖες του, οὔτε τήν ἀνθρωπολογία του, οὔτε τίς πολιτικές του ἀποτυχίες, οὔτε τήν ἐμπορική του ἠθικότητα, οὔτε τή στρατιωτική του ἱκανότητα, οὔτε τή συμπεριφορά του στούς βαρβάρους, τούς δούλους, τίς γυναῖκες. Ὁ συνηθισμένος Ἕλληνας μᾶς ἐνδιαφέρει μόνο σέ ὅσο βαθμό συμμεριζόταν τό

πνεῦμα τῆς φυλῆς του καί ἦταν ἓνα μόριο τοῦ μεγάλου ἐκείνου κύματος, πού ἐκσφενδονίστηκε τόσο ψηλά στίς ἀκτές τοῦ κόσμου: ἢ σέ ὅσο βαθμό ἦταν ἱκανός γιά τή ζωή, ὅπως τή συνέλαβαν οἱ στοχαστές καί οἱ καλλιτέχνες τῆς φυλῆς του: ἢ σέ ὅσο βαθμό ἦταν τό ἀκροατήριό τους, τό περιβάλλον πού χωρίς αὐτό θά ἦταν δύσκολο νά υπάρξουν, ἢ «ἐκτός χορηγία» τους, ὅπως θά μπορούσε νά πῇ ὁ Ἀριστοτέλης. Ἀλλιῶτικα δέ μᾶς ἀφορᾷ. Δέν προσπαθοῦμε νά γράψουμε ἱστορία τῶν Ἑλλήνων, ἀλλά νά σχηματίσουμε μιάν ἰδέα γιά τόν Ἑλληνισμό.

Ἀκόμη καί στούς πιό μεγάλους Ἑλληνες υπάρχουν πολλά πού ὀφείλομε νά τά ἀγνοοῦμε. Ἄς ὑποθεσῶμε ὅτι ὁ Πλάτων καί ὁ Πίνδαρος ἔχουν κάποια φλέβα Ὀρφισμοῦ καί ὁ Πυθαγόρας ἀλλόκοτες ἰδέες γιά τούς ἀριθμούς· ὅτι ὁ Αἰσχύλος εἶχε κάποια εὐαισθησία στό μυστικισμό καί ὁ Εὐριπίδης στό μυστικισμό καί στή νοσηρότητα, ὁ σπουδαστής τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος ἔχει δικαίωμα νά παραμελήσῃ αὐτές τίς ἰδιορρυθμίες, ἂν αἰσθάνεται ὅτι τό χέρι του ἀκούμπησε σέ μιάν οὐσιαστικήν ιδιότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ καί ὅτι αὐτές οἱ ἰδιορρυθμίες δέ συμβιβάζονται μαζί της. Δέν υπάρχουν μηχανικά τέστ γιά νά προσδιορίσουμε τί ἦταν τό Ἑλληνικό πνεῦμα· δέν υπάρχει ἄλλο τέστ ἀπό ἐκεῖνο γιά τό ὁποῖο μιᾷ ὁ Ἀριστοτέλης· οἱ Ἑλληνες εἶναι «ὡς ὁ φρόνιμος ἂν ὀρίσειεν»⁸, ὅ,τι δηλαδή ὁ μυαλωμένος ἄνθρωπος θά ὀρίζει νά εἶναι. Καί ὁ κάθε ἄνθρωπος πρέπει νά εἶναι ὁ «φρόνιμος» γιά τόν ἑαυτό του. Τό μόνο πού μπορούμε νά κάμῳμε εἶναι νά ἐκθέσῳμε τίς ἀπόψεις μας, ὅσο καθαρά μπορούμε, καί νά ἀφήσῳμε τόν ἀναγνώστη νά συμφωνήσῃ ἢ νά διαφωνήσῃ. Οἱ σελίδες πού ἀκολουθοῦν ἐπιχειροῦν αὐτό τό καθήκον, γιά νά ἀποσαφηνίσῳ ὅμως τή θέση πού παίρνω, μπορῶ νά διατυπώσω τήν ἀρχή πού ἀκολουθῆσα. Νομίζω ὅτι βρίσκω τό Ἑλληνικό πνεῦμα στήν πιό καθαρή του μορφή στόν Ὅμηρο, τούς λυρικούς ποιητές πρίν το 450, τόν Ἡρόδοτο καί τόν Ἀριστοφάνη· στό Σοφοκλῆ καί τό Θουκυδίδη, ἂν καί ἀναλλοίωτο ἀπό ἄλλες ἀπόψεις, ἔχασε τήν πρώτη τοῦ δροσιά· στόν Αἰσχύλο, τόν Εὐριπίδη καί τόν Πλάτωνα παρουσιάζονται ξένα πρὸς αὐτό στοιχεῖα. Τόν τέταρτο αἰῶνα κάποια κόπωση, ἓνα αἶσθημα τοῦ πολυπλοκοῦ της ζωῆς, ἐξασθενίζει τήν ἐνέργεια τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος στούς ἀνθρώπους τῆς σκέψης, ἐνῶ οἱ ρήτορες παρασύρονται ἀπό τό ἀκροατήριό τους σέ συμβατικό γνώμονα σκέψης, καί ἔχουν γύρω κάτι τό ἀγοραῖο στήν πολιτική. Μετά τό 336 π.Χ. πεθαίνει ἐλεύθερη Ἀθήνα. Ὁ ἴδιος ὁ Ἑλληνισμός μπαίνει σέ μεσαίωνα καί γυρίζομε τίς σελίδες ἓνα αἰῶνα πίσω καί γιά εὐχαρίστηση καί γιά ὠφέλεια. Τούτη εἶναι στήν οὐσία τῆς ἡ ἀποψη πού ἀκολουθῆσεν ὁ Νίτσε. Ὁξύτερο κριτικό δέ γνώρισαν οἱ Ἑλληνες.

⁸ Αὐτά ὁ Ἀριστοτέλης τά λέγει γιά τήν ἀρετή, πού δέν εἶναι κάτι πού προσδιορίζεται μαθηματικά

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΝΕΥΜΑ: ΤΟ ΓΝΩΡΙΣΜΑ ΤΟΥ ΩΡΑΙΟΥ

Όσο για τό Έλληνικό πνεῦμα οί κριτικοί βρέθηκαν πάντα στήν πιό παράξενη άσυμφωνία. Ο Γκαϊτε σκέφτηκε ότι ήταν γαλήνιο, μεγαλόπρεπο καί σέ ήρεμία όπως ή γλυπτική του, καί παράστησε τούς Έλληνες σάν Όλύμπια άνθρωπότητα, πού ζούσε σέ ένα ιδανικό κόσμο, πού άκόμη καί τά πάθη της ήταν ήρεμα καί βαθιά. Άλλοι συγγραφείς βλέπουν έναν κόσμο από Ναϊάδες καί Βάκχες καί κρασί καί έρωτα, πού γέρνουν μέ έκσταση μεθυσμένης έγκαταλείψης σέ κάθε θυελλώδη έπιθυμία καί ένστικτο τής σάρκας, γυμνά ζωώδες. Στόν Χόμπς (Hobbes) ή κλασσική άγωγή φαινόταν ότι ύποκινεί Άνταρσία κατά τής Μοναρχίας, ιδιαίτερα «στους νέους καί σέ όσους δέν είναι έφοδιασμένοι μέ τό Άντίδοτο του σταθερού Λόγου, γιατί δέχονται δυνατή καί πολύ εύχάριστη έντύπωση από τά μεγάλα πολεμικά κατορθώματα πού έπιτελουν οί άρχηγοί των στρατών τους». Έκφράζοντας καί ό Μπένταμ (Bentham), σέ γλώσσα μεταγενέστερης έποχής, έντελώς σχεδόν τήν ίδια γνώμη, σκέφτηκε ότι ή σπουδή των Έλληνικών θά μπορούσε νά οδηγήση τούς άνθρώπους νά μιμηθούν τή νομοθεσία του Σόλωνα καί του Λυκούργου, καί έτσι νά παραβλάβουν τήν ασφάλεια τής ιδιοκτησίας. Ο Τζόνσον (Johnson), μέ γεμάτη όργή παραδοξολογία, περιέγραψε τό άκροατήριό του Δημοσθένη σά «βάρβαρο λαό, σά συνέλευση κτηνών». Ένας μεταφραστής του Ηροδότου τό δέκατο όγδοο αιώνα φοβάται πώς «ή νωχέλεια ήταν τό χαρακτηριστικό γνώρισμα των Αθηναίων», καί «ότι ήταν έραστές τής εύμάρειας καί μισούσαν τό μόχθο». Ένω αν ρωτήσετε σήμερα ένα φοιτητή (πού πιθανό νά σπούδαζε τή γλώσσα τους δέκα τόσα χρόνια) ποιά είναι τά ιδιάζοντα χαρακτηριστικά των Έλλήνων, είναι ίκανός, ύστερα από στιγμιαίο δισταγμό, νά διακινδυνέψη τή γνώμη, ότι οί άρχαίοι αισθάνονταν λιγότερο από μās τίς όμορφίες τής σκηνογραφίας: Quot homines....⁹

Καμιά άπ' αυτές τίς θεωρίες δέ χρειάζεται νά άπασχολήση τήν προσοχή μας για πολύ. Μερικές έχουν γενικά καί δίκαια έγκαταλειφθή. Άλλες πάλι είναι καθαρά στενές καί άτελείς. Θά άσχοληθούμε πάρα κάτω μέ μιάν. Άλλά ύπάρχει μιá άποψη για τό Έλληνικό πνεῦμα πού φαίνεται νά κερδίζει έδαφος στους χρόνους μας καί πού είναι τόσο σημαντική πού δέν πρέπει νά τήν παρατρέξωμε. Τήν προσοχή μας σήμερα άποσπā τό ήθικό πνεῦμα των Έλλήνων, ό έσκεμμένος, έπίμοχθος καί θριαμβευτικός τους άγώνας για τήν άρετή. Μās ζητούν νά δοῦμε στους Έλληνες μιá φυλή ανθρωπων πού, βγαίνοντας, όπως άλλα έθνη, από τήν πρωτόγονη κατάστασή τους μέ ένα συμβατικό κώδικα ήθικης καί μέ κολλημένα άπάνω τους άποκόμματα βαρβαρότητας άπόκτησαν συνείδηση αυτών των πραγμάτων καί ήσυχα-ήσυχα τά διόρθωσαν ή τά άφησαν κατά μέρος, καί, χωρίς νά χρησιμοποιούν άλλο μέσο από ό,τι καθένας έχει, ή νά

⁹ Όσοι άνθρωποι, τόσες γνώμες. Σ.τ. μ.

πρεσβεύουν άλλον κανόνα από ό,τι καθέννας αποδέχεται, ένιωσαν έπειτα, αποκάλυψαν και στερεά κατακτήθηκαν από τις έλλογες αρχές της δικαιοσύνης, της εύσπλαχνίας, της ανθρωπότητας και της αλήθειας. Η σπουδή αυτών των ανθώπων και των έργων τους μπορεί να μάς δώσει, μάς λέγουν, αν όχι ένα «Εὐαγγέλιον» μέ τό χριστιανικό νόημα, πάντως έναν κανόνα μέ τόν όποιο μπορούμε να ζήσωμε· και οί θαυμαστές τους, τιμώντας τό Έλληνικό πνεῦμα στίς σοβαρότερες και σπουδαιότερες απόψεις του στρέφονται στην Έλληνική λογοτεχνία όπως άλλοι άνθρωποι στρέφονται στη Βίβλο. Πηγαίνει ο νοῦς μου τώρα σε όρισμένες έκφράσεις πού χρησιμοποιούσεν ο καθηγητής φόν Βιλάμοβιτς-Μέλλεντορφ: αλλά και χωρία του βιβλίου για τόν Όμηρο του καθηγητή Μώρραιν φαίνονται να δίνουν χρώμα σ' αυτή την άποψη.

Πολλά ενισχύουν αυτή τη θεωρία. Ο πιο αυστηρός κριτικός του Έλληνισμού δύσκολα μπορεί να άρνηθῃ ότι ένα έθνος πού έδωσε την Αριστοτελική διδασκαλία της Μεσότητας και τό Στωϊκό ιδανικό της άρετής, πού έδωσε στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία μιά φιλοσοφία της ζωής, και στη χριστιανική θρησκεία ένα σχεδίασμα ήθικῆς, στέκεται ανάμεσα στους ήθικούς ευεργέτες της ανθρωπότητας. Ούτε είναι εκπληκτικό ότι κλίνουν μερικοί να δοῦν την πιο μεγάλη τελειότητα της Ελλάδας στην πάλη, βγαίνοντας από τή βαρβαρότητα, να οδεύση στην έλλογη άρετή. Είναι ασφαλώς μεγάλη τελειότητα. Όμως, πριν μάς θαμπώσει μέ τό να πιστεύωμε ότι ή κεντρική ιδιότητα του Έλληνικού πνεύματος ήταν τό ήθικό του πνεῦμα, ας αναρωτηθούμε. Είναι πραγματικά τό ήθικό πνεῦμα τό ουσιαστικό, τό έξαιρετικό, τό μοναδικό δῶρο της φυλῆς; Είναι τό χαρακτηριστικό μέ τό όποιο όλο τό έθνος είναι σφραγισμένο, ή ποιότητα στην όποία πηγαίνει ο νοῦς μας όταν σκεπτόμαστε τούς Έλληνες, το δῶρο πού μάς ατενίζει κατάματα από τή λογοτεχνία και τή ιστορία τους, ή δύναμη πού ένέπνευσε τή φαντασία των φιλοσόφων τους και τή σκέψη των πολιτικῶν τους, πού ντύθηκε τή μορφή κάτω από τά χέρια των γλυπτῶν τους, και στά χείλη των συγγραφέων τους, πού ένσαρκώθηκε μέ τόν πεζό λόγο και τήν ποίηση, τήν τέχνη και τά μνημεία της Ελλάδας; Ασφαλώς όχι.

Οί οὐσιώδεις ποιότητες μιᾶς φυλῆς θά πρέπει να βρεθοῦν στους έξοχώτερους αντιπροσώπους της. Αλλά πάθος για ήθικότητα κατέχει πολύ κατώτερη θέση (για να πούμε τό λιγώτερο) στό πνεῦμα μερικῶν από τους πιο μεγάλους Έλληνες. Κρίνοντας από τά αποσπάσματα πού διασώθηκαν, δέν υπήρχε καθόλου στη Σαπφώ και τούς όμοτίμους της. Δέν εἶναι φανερό στόν Όμηρο ή τόν Ηρόδοτο: δέ θά διδαχτοῦμε τήν εύσπλαχνία και τή δικαιοσύνη από τόν Αχιλλέα ή τόν Όδυσσέα. Ο Αριστοφάνης, Έλληνας των Ελλήνων, παρέχει ακόμη λιγότερη ύποστήριξη στην άποψη πού βλέπει στόν Έλληνισμό άνώτερο τύπο χριστιανοσύνης, καθαρμένο από δόγμα και στολισμένο μέ όλες τις χάρες και τά δῶρα της πνευματικῆς καλλιέργειας και εἶναι κάποτε μορφωτικό να θυμάται κανείς, πώς γενικά είναι καλύτερο να ξεχνᾷ, ότι πολλά από τά πιο χαριτωμένα άγγεία είναι προσφορές αφιερωμένες σε παρά φύση πάθος, και πολλά από τά πιο όμορφα Έλληνικά άγάλματα έγιναν μέ πρότυπα περιβόητες εταῖρες.

Πρέπει, εκτός αν είμαστε παρασκευασμένοι να αγνοήσουμε τις Αφροδίτες και να βάλουμε τον Ηρόδοτο και τον Αριστοφάνη σε πίνακα απαγορευμένων βιβλίων, να αναζητήσουμε πιο πλατιά γενίκευση που να τους περιλαβαίνει και αυτούς.

Ακόμη και για ανθρώπους όπως ο Σωκράτης και ο Πλάτων, ανθρώπους πολύ διαφορετικούς από τον Αριστοφάνη και τον Ηρόδοτο, πρέπει να ερευνηθώ ως ποιο σημείο ή ηθική προσπάθεια αποτελούσε το κέντρο της ψυχής τους. Όχι ότι σε μερικά σημεία ο ηθικός τους κανόνας είναι άλλος από το δικό μας. Αλλά ολόκληρη η ηθική τους ατμόσφαιρα είναι διαφορετική από την ατμόσφαιρα ενός ανθρώπου όπως ο Απόστολος Παύλος. Γύρισε στο τέλος οποιασδήποτε από τις επιτολές του, εκεί όπου με συμβουλές και ενθαρρύνσεις, με επιχειρήματα και παραινήσεις ο Απόστολος παροτρύνει κάποια νεαρή κοινότητα στην εφαρμογή των χριστιανικών αρετών. Η μία στίς φτέρνες της άλλης οι εντολές του βγαίνουν κουτρουβαλώντας, ξεσπώντας όρμητικά σε ερωτήσεις, ενισχυμένες με παραθέσεις χωρίων, με έξορκισμούς, με έκκληση στην προσωπική του πείρα, με παρακλήσεις, με δάκρυα. Είναι δύσκολο να εκλέξουμε μόνο παραδείγματα από τον Άγιο Παύλο, γιατί το σύνολο των επιστολών του εμφορείται από ένα αίσθημα, το οποίο, αν εξαιρέσουμε ίσως μερικά χωρία του Πλάτωνα και του Εὐριπίδη, απουσιάζει από την Ελληνική λογοτεχνία· μία δυνατή πείνα για το σωστό, βίαιη αγανάκτηση εναντίον εκείνων που το ματαιώνουν. Κατακλυσμός από καταγγελίες με τόνο ένθουσιαστικό. Για το ελάττωμα των γενετησίων όρμων γράφει, μην αφήσετε ούτε μία φορά να αναφερθώ ανάμεσά σας». Για τη φιλαργυρία λέγει ότι ο άπληστος δεν έχει κληρονομιά στη Βασιλεία του Θεού. Για την κύρια χριστιανική αρετή γράφει με λαμπρό οξύμωρο: «ὅς δαπανᾷ κανεὶς τὰ ἀγαθὰ του γὰρ νὰ θρέψῃ τοὺς φτωχοὺς, καὶ ὅς ἔχῃ ὅλην τὴν σοφίαν καὶ τὴν πίστην, ἂν δὲν ἔχῃ ἀγάπην, «οὐδὲν ὠφελεῖται». Παντοῦ ἐπικαίρα καὶ ἀκαίρα, με ἐπιμονὴ καταδικάζει τὸ κακόν, χωρὶς νὰ νοιάζεται γὰρ τίς συνέπειες. Κατὰ τὸν Παῦλον ὁ Χριστὸς δὲν μπορεῖ νὰ συμφωνῇ με τὸν Βελιάλ¹⁰. Εἶναι ἐξαιρετικὰ ζηλότυπος διὰ τὸν Κύριον. Πολύ διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴν εἶναι ἀσφαλῶς ἡ ατμόσφαιρα ἐνός Πλατωνικοῦ διαλόγου. Ὅταν περνοῦμε σ' αὐτήν, τὸ θερμόμετρο φαίνεται ὅτι ἔπese ἀρκετοὺς βαθμούς. Ἀκόμη κι ἂν βρίσκωμε ἐδῶ τὰ ἴδια συμπεράσματα, συγκριτικὰ προβάλλονται με ψυχρότητα. Ὑστερὰ ἀπὸ τὸν Ἅγιο Παῦλον κάτι τὸ καίροσκοπικὸν φαίνεται γύρω στὴν ἠθικὴν τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ δασκάλου του.

Ὡς ἓνα σημεῖο, γιατί οἱ Ἕλληνες δὲν ἔχουν πραγματικὸ αἶσθημα τῆς ἁμαρτίας. Τὰ ἁμαρτήματα τοὺς τὰ ἐβλεπαν σὰν ἀτέλειες καὶ τὰ ὠνόμαζαν «ἀμαρτίαι», «ἀστοχήματα» δηλαδή. Τέτοια πράγματα ἦταν ἀναγκαῖο νὰ γίνωνται, καὶ ὅταν συνέβαιναν, τὸ καλύτερο ἦταν νὰ ξεχνιοῦνται. Ἀνώφελο νὰ ξοδέψῃς σκέψη καὶ τύψεις, γιατί δὲ βρῆκες τὸ στόχο: εἶναι καλύτερο νὰ τραβᾷς μπροστὰ καὶ νὰ ἐπιτύχῃς τὸ στόχον τὴν ἐπόμενην φορά. Γιὰ τὸν Ἅγιο Παῦλον ὅμως παρεκκλίσεις ἀπὸ τὸ μονοπάτι τῆς δικαιοσύνης δὲν εἶναι ἀτέλειες, ἢ ἀστοχες

¹⁰ Προσωποποίηση τοῦ πνεύματος τῆς ἀνυπακοῆς καὶ τῆς ἀναρχίας στὴν Π. Διαθήκη. Σ.τ. μ.

βολές, ἡ ἀδυναμίες, ἡ χρεωκοπίες, ἀλλὰ ἁμαρτίες. Καί ἡ ἁμαρτία εἶναι κάτι τό ἐφιαλτικό, τό ἀνεπανόρθωτο (ἐκτός ἀπό μεσολάβηση τοῦ Θεοῦ), καί, κάτι, πού μιά καί ἔγινε, μένει σάν προσβολή «εἰς αἰῶνα τόν ἅπαντα».

Ὡς ἓνα σημεῖο πάλι, γιατί ὁ Ἑλληνας δέν ἐνδιαφερόταν γιά τήν ἠθική πλευρά τῆς ἀνθρωπότητας τόσο ἀποκλειστικά ὅσο ὁ Ἅγιος Παῦλος. Δέν συγκέντρωνε ὅλη τήν ἐνεργητικότητα του στίς ἀρετές, χωρίς τίς ὁποῖες ὁ ἄνθρωπος δέν μπορεῖ νά γνωρίσῃ τό Θεό· οὔτε θά ἦταν εὐχαριστημένος ἂν μποροῦσε νά εἶχε κάμει τόν κόσμον ἀγνό, νηφάλιο, φιλόανθρωπο, φιλαλήθη, γεμάτο τρυφερότητα καλοκαγαθία καί εὐσπλαχνία. Δέν ἐπιμένει ἰδιαίτερα σ' αὐτές τίς ιδιότητες, πάντως ζητοῦσε πολλά ἄλλα ἐκτός ἀπ' αὐτές. Ἡ πολιτική, ἡ τέχνη, ἡ γνώση, οἱ γιορτές τραβοῦσαν τήν προσοχή του· καί ὁ Ἅγιος Παῦλος πού ἔπαιζε πάντα ἓνα καί μόνο σκοπό, θά τοῦ φαινόταν μονόπλευρος.

Ὡς ἓνα σημεῖο ἀκόμη ὀφείλεται στή διαφορά μεθόδου ἀνάμεσα στόν Ἑλληνα καί τόν Ἑβραῖο. Ἀκόμη καί ὅταν ὁ Ἑλληνας ἐνδιαφερόταν βαθιά γιά τήν ἠθική, ἡ στάση του ἀπέναντί της ἦταν στάση λόγου καί ὄχι πάθους. Νά, ἓνα χωρίο—ὄχι ἀξιόλογο στήν οὐσία του—πού εἰκονίζει αὐτό τό σημεῖο. Κάποια γυναῖκα ἐπιχειρεῖ σέ παροξυσμό ζήλειας, νά δηλητηριάσῃ ἓνα νέο πού τόν νομίζει γιά προγονό της. Ἡ ἐπίβουλή της ἀνακαλύπτεται καί ὁ νέος μέ τή σειρά του σκοπεύει νά τή σκοτώσῃ. Ἡ Πυθία τοῦ Ἀπόλλωνα τόν ἀναχαιτίζει. «Δέν ἀκουσες», τῆς λέγει, «ὅτι ἐσχεδίαζε νά μέ σκοτώσῃ;». «Ἄκουσα», ἀπαντᾷ ἡ ἱέρεια, «μά μέ τό νά εἶσαι ἄγριος πέφτεις σέ λάθος». «Καί δέν μπορῶ, ἀντιτείνει ὁ νέος, νά καταστρέψω μέ τή σειρά μου ἐκείνους πού δοκιμάζουν νά μέ σκοτώσουν;». Καί πῶς τοῦ ἀπαντᾷ ἡ Πυθία; Ὅχι μέ ἀγανάκτηση, ὄχι μέ διαμαρτυρίες γιά μιά τόσο ἀσεβῆ ὁμιλία, ὄχι μέ ἔκκληση στή στοργή ἢ τό αἶσθημα, ἀλλά μόνο μέ τόν ἀτάραχο λόγο· «τό ξέρεις, οἱ γυναῖκες ποτέ δέν ἀγαποῦν τούς προγονούς»¹¹. Καί ὁ νέος σέβεται τό κοινό αἶσθημα, καί ἀφήνει κατά μέρος τήν «ὦ μ ὁ τ ἡ τ ἄ» του. Αὐτό εἶναι κάτι τό πολύ Ἑλληνικό. Νά μήν ἀφήσῃς νά σέ παρασύρῃ ἡ μανία καί ἡ ἀγανάκτηση, ἀλλά νά κρατᾷς τό μάτι στό λόγο, νά ἐμπιστεύεσαι σ' αὐτόν. Ὅχι νά καταγγέλνῃς καί νά ἀπειλῇς, ἀλλά νά φανερώνῃς τήν ἀλογία τῆς ἁμαρτίας, γνωρίζοντας ὅτι τά ἀνθρώπινα ὄντα δέν μποροῦν νά στηριχτοῦν στό ἄλογο· νά μήν εἶσαι Ἡσαΐας, ἢ Ἅγιος Παῦλος, ἀλλά Σωκράτης.

Ἀλλά ἡ λογικότητα, πού κάνει τούς καλύτερους ἠθικούς στοχαστές, δέν κάνει τούς καλύτερους ἠθικούς ἀναμορφωτές. Οὔτε τούς κάνει ἡ ἔλλειψη τοῦ αἰσθήματος τῆς ἁμαρτίας· οὔτε τούς κάνει τό πολύπλευρο. Οἱ ιδιότητες αὐτές δέν εὐνοοῦν τή συγκέντρωση—θά ἔλεγα σχεδόν τή μισαλλοδοξία—πού χωρίς αὐτήν ἀποτελεσματικές ἐκστρατεῖες ἐναντίον τῆς βαθύτερης ἀδυναμίας τῆς ἀνθρώπινης φύσης εἶναι δύσκολο νά ἐπιχειρηθοῦν. Ἐτσι παρὰ τίς ἐπιτεύξεις των ὡς φιλοσόφων τῆς ἠθικῆς μπορούμε πολύ καλά νά διστάζωμε νά τοποθετοῦμε ὁποιοδήποτε Ἑλληνα σάν ἠθικολόγο στό πλευρό τῶν πιό μεγάλων χριστιανῶν. Καί ὅμως, ἐνῶ γράφω αὐτά, οἱ μορφές τοῦ Ζήνωνα καί τοῦ Παναιτίου

¹¹ Εὐριπίδης Ἴων, 1326 κ. ε.

καί τοῦ Ποσειδωνίου καί τῶν Στωικῶν διδασκάλων, μέ τό Εὐαγγέλιό τους γιά τήν ἀνένδοτη καί ἀπόλυτη ἀρετή σηκώνονται νά διαμαρτυρηθοῦν. Τόσο ἐπικίνδυνο εἶναι νά ἀρνηθῇ κανεῖς ὁποιοδήποτε χάρισμα σ' αὐτό τόν πολύπλευρο λαό.

Καθένας ἔχει τό μεγάλο μυστικό του (*magnum secretum*) πού θά ἐξηγήσῃ κάθε γρίφο καί θά ξεκλειδώσῃ κάθε πόρτα: καί κλίνω νά σκεφτῶ ὅτι ὑπάρχει μιά οὐσιαστική ποιότητα ἀπό τήν ὁποία πολλά πράγματα τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος μπορεῖ νά προέρχωνται: μά αὐτός δέν εἶναι ὁ ἔρωτας τοῦ κάλλους ἢ τό πάθος τῆς δικαιοσύνης. Ἀλλά γι' αὐτό ἀργότερα. Γιά τήν ὥρα θά εἶναι ἀσφαλέστερο νά δεχτοῦμε ὅτι οἱ Ἕλληνες ἦταν τόσο πολύπλευροι, ὅσο φαίνονται. Θά διαλέξωμε λοιπόν ὀρισμένες ἐξέχουσες ποιότητές των, ὅ,τι σέ θεολογική γλώσσα μποροῦν νά ὀνομαστοῦν Γνώρισμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ: θά τά προσδιορίσωμε καί θά δείξωμε χωριστά τή σημασία τοῦ καθενός. Ἀφοῦ αὐτό γίνη, θά ἔχωμε ὅλο τόν καιρό νά δοῦμε ἐάν ὑπάρχῃ μέσα σ' αὐτά κανένας κοινός παράγοντας, ἄν μποροῦμε νά τά ἀναγάγωμε σέ μιά μόνη πηγή. Καί μιά πού τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ βιβλίου θά τό καταλάβῃ ἡ συζήτηση γιά τίς χωριστές αὐτές ποιότητες, θά εἶναι καλό νά βουτήξωμε ἀμέσως στήν καρδιά τῶν πραγμάτων (*in medios res*). Το πρῶτο μου Γνώρισμα εἶναι τό Γνώρισμα τοῦ Κάλλους: πού, ἄν δέν εἶναι τό πιό σπουδαῖο, εἶναι τουλάχιστο τό πιό χτυπητό χαρακτηριστικό τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Πρῶτα-πρῶτα ἄς φυλαχτοῦμε ἀπό μιά κοινή παρανόηση. Τό ἐνδιαφέρον τῶν νέων χρόνων γιά τόν Ἑλληνισμό χρονολογεῖται πραγματικά ἀπό τόν Βίνκελμαν, καί ὁ Βίνκελμαν τίς ιδέες του γιά τούς Ἕλληνες τίς ἀντλήσε κυρίως ἀπό τήν τέχνη. Ἀπό δῶ βγήκε μιά ἀντίληψη γιά τούς Ἕλληνες τέτοια, πού θά μποροῦσε νά σχηματίσῃ ἕνας ἄνθρωπος, πού θά εἶχε δῆ μόνο τά Ἑλγίνεια Μάρμαρα¹² καί τίς Ἀφροδίτες, καί πού δέν θά εἶχε διορθώσῃ ποτέ τήν ἀποψή του γιά τούς δημιουργούς των μέ τή μελέτη τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας καί φιλολογίας. Νόμισαν ὅτι οἱ Ἕλληνες πάνω ἀπ' ὅλα ἦταν ἐραστές τοῦ κάλλους. Ἡ Λαῖς τούς ἐγοήτευε· ξόδευαν τίς μέρες των σέ ἀθλοπαιδιές καί συμπόσια· πρόσεχαν νά «τηροῦν εὐπρέπεια καί στο χαρακτήρα καί στήν πράξη», ἔτσι πού «ἀκόμη καί ἕνα ταχύ βάδισμα τό θεωροῦσαν σάν κάτι τό ἀντίθετο στό αἶσθημα πού εἶχαν γιά τό «πρέπον» (*decorum*)¹³. Ὁ Βίνκελμαν εἶδε τή γαλήνια ὁμορφιά τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης, τή Νιόβη καί τίς θυγατέρες της ἀπαθεῖς καί ὠραῖες στήν ἀγωνία τοῦ θανάτου, τά γαλήνια καί ἀτάραχα χαρακτηριστικά ταῆς φιλοτάραχης θεᾶς τοῦ ἔρωτα. Τόσο, πού ἔφτασε σχεδόν νά φανταστῇ ὅτι οἱ γαλήνιες μορφές τῶν γλυπτῶν τοῦ Παρθενώνα ἦταν προσωπογραφίες τῶν κοινῶν Ἑλλήνων, καί ὅτι οἱ δρόμοι τῶν Ἀθηνῶν ἦταν γεμάτοι ἀπό καλοντυμένους καί ἀγαλματένιους

¹² Τά γλυπτά του Παρθενώνα τῆς συλλογῆς τοῦ Ἑλγίνου βρίσκονται στό Βρετανικό Μουσεῖο. Σ τ. μ.

¹³ Βίνκελμαν, *Hist. of Greek Art* (μετάφρ., Lodge), κεφ. 3 § 5.

άντρες, πού αργά προχωρούσαν διασχίζοντας ακούραστοι τη μεγαλόπρεπη ζωή τους.

Αυτή ή άποψη (ό ίδιος ό Γκαϊτε τήν ένθαρρύνει πότε πότε) χρωμάτισε τούς φακούς μέ τούς όποιους ή Εϋρώπη κοίταζε την Έλλάδα επί πολλές γενιές και κατέληξε σέ μιάν όχι στερεή αισθητική αντίληψη πολύ διαφορετική από εκείνην πού έννοοϋσε ό Βίνκελμαν. Πρίν πενήντα χρόνια πολός κόσμος θά έλεγε ότι τό άξιοσημείωτο πράγμα σχετικά μέ τούς Έλληνες ήταν ή αισθηση πού είχαν για τό ώραϊο. Πόλεις καμωμένες μέ πανέμορφα κτίρια, ναοί στολισμένοι μέ ώραϊα γλυπτά, πληθυσμός έξ όλοκλήρου σχεδόν από ώραϊους νέους, πού ξόδευαν τή ζωή τους θαυμάζοντας τή γύρω τους όμορφία, — τέτοια ήταν ή Άθήνα στά μάτια τών μέσων της Βικτωριανής έποχής· πιθανό τέτοια νά είναι ακόμη για πάρα πολλούς μορφωμένους ανθρώπους, πού μόνο συμπτωματική γνώση έχουν για τήν Έλληνική παιδεία· και μερικοί πολύ γνωστοί ζωγραφικοί πίνακες διαιωνίζουν τό λάθος μέ τό νά παριστάνουν τούς νέους Αθηναίους σάν άπαλές μορφές, πού στους πίνακες του Burne-Jones μόνο μιά λεπτή μεταβολή στην άμφίεση θέλουν για νά τίς πάρης για γυναϊκες.

Μπορούμε άμέσως νά πάρουμε τήν άπόφαση ότι οί Έλληνες δέν ήταν σάν τόν Jellaby Postlethwaite¹⁴ ή σάν τούς αισθητικολογους (αιστέτ) του Patience ή σάν τούς νέους του Σέρ Γουϊλλιαμ Ρίτσμοντ. Η καθημερινή άσχολία τών Αθηναίων δέν ήταν νά μένουν μέ τό στόμα άνοιχτό από θαυμασμό μπροστά στα άριστουργήματα του Φειδία. Άν, αλήθεια, μπορούσαμε νά μιλήσουμε μέ έναν από αυτούς, θά είχαμε νά ξεκαθαρίσουμε αρκετές προεισαγωγικές παρανοήσεις. Φαντάσου λόγου χάρη, τό Θουκυδίδη και τό Σουϊνμπουρν νά συναντιοϋνται στον κάτω κόσμο. Μπορούμε νά ύποθέσουμε ότι ό Βικτωριανός στρέφει τή συζήτηση στον Αισχύλο και τόν Παρθενώνα, και έξηγεί πώς αυτός και οί φίλοι του κοίταζαν πίσω μέ άπειρη επιθυμία προς τήν Άθήνα, φεύγοντας τόν κόσμο τους από τόν όποιο ή όμορφία είχε εξαφανιστή. Χωρίς άμφιβολία ό Θουκυδίδης θά δεχόταν αυτή τή ραψωδία μέ εϋγένεια, αλλά θά δοκίμαζε και κάποια έκπληξη για έναν πολιτισμό πού έδινε άποκλειστική σημασία σ' αυτά τά πράγματα. Θά μπορούσε νά τόν όνομάση κάπως πολύ «α π ρ ά γ μ ο ν α», πολύ ράθυμο. «Ναί», μπορεί κανείς νά τόν φανταστή νά λέγη, «οί ναοί πού άνεγείραμε μέ τό συμμαχικό χρῆμα ήταν ώραϊοι, και ό Αισχύλος ήταν ένας μεγάλος παλιός μαχητής και ποιητής — έγώ αισθάνομαι νά μέ τραβᾷ περισσότερο ό Εϋριπίδης. Αλλά στην Άθήνα υπῆρχαν μεγαλύτερα πράγματα από αυτά. Έξεχάσατε, στοχάζομαι, τό κράτος μας και τό πνεϋμα πού τό δημιούργησε· ή αιώνια δόξα της Άθήνας σ' αυτό στηρίζεται. Μιά μέρα στην έκκλησία του δήμου, όταν πιά ό λοιμός και ή κόπωση του πολέμου είχαν αρχίσει νά μιλοϋν, ό Περικλῆς διακήρυξε τά έργα και τίς έπιτεύξεις μέ τά όποια ή Άθήνα περίμενε ότι θά διατηρηθῇ ή μνήμη της ανάμεσα στους ανθρώπους — ίσως νά διαβάσατε τά λόγια του στην

¹⁴ Γελοιογραφικό πρόσωπο ποιητή· για τή σάτυρα τών υπεραισθητικῶν δημιουργημένο από τόν Du Maurier στο Punch, Σ. τ. μ.

ίστορία μου. Δέν ανάφερε τήν ποίησή μας, τήν ἀρχιτεκτονική μας, τήν ἀνδριαντοποιία μας· δέν εἶπε τίποτε γιά τόν Αἰσχύλο ἢ τό Φειδία· ἀλλά ἐπιθύμησε τοῦτος νά εἶναι ὁ ἐπιτάφιος μας στό κοιμητήριό τῶν ἐθνῶν: «νά ξέρετε ὅτι ἡ πόλη μας ἀπόκτησε τό πιό μεγάλο ὄνομα σέ ὅλο τόν κόσμο, γιατί ποτέ της δέν ὑποχώρησε στίς κακοτυχίες, ἀλλά ἔχει θυσιάσει περισσότερες ὑπάρξεις καί ἔχει ὑπομείνει περισσότερους μόχθους ἀπό ὅλους στόν πόλεμο. Κι ἂν ἀκόμη θά ἀναγκαζόμασταν στό τέλος νά ἐλαττώσωμε κάπως τή μεγάλη μας δύναμη, ὅμως ζωντανή θά μείνῃ ἡ μνήμη, ὅτι ἀπό ὅλους τούς Ἑλληνες ἐμεῖς κυβερνήσαμε τούς περισσότερους Ἑλληνες· ὅτι ἀντισταθήκαμε στούς ἐχθρούς μας, σ' ὅλους μαζί, εἴτε σέ ἕναν-ἕναν χωριστά, στούς πιό φοβερούς πολέμους, ὅτι κατοικήσαμε μιά πόλη πού εἶχε ὅλα τά ἀγαθά καί ἦταν πολύ μεγάλη. Ὁ «ἀπράγμων» βέβαια αὐτά θά τά μεμφθῇ, ὅποιος «πολυπράγμων» θά αἰσθανθῇ ἄμιλλα, καί ὅποιος δέν τά ἔχει ἀποκτήσει, θά φθονήσῃ»¹⁵.

Ὁ Ἀθηναῖος τοῦ πέμπτου αἰῶνα δέν ἦταν περισσότερο αἰσθητικολόγος της Μέσο-Βικτωριανῆς ἐποχῆς ἀπό ὅσο φιλελεύθερος κομπντενίτης¹⁶. Ἡ πραγματική του ιδιορρυθμία ἦταν μιά καταπληκτική ἐνεργητικότητα: ἦταν πάντα ἀπασχολημένος μέ κάτι. Μέ παιδική εὐφροσύνη ἔρριξε τόν ἑαυτό του στόν κόσμο πού ἀνοίχτηκε μπροστά του, μέ τά ταξίδια, τό ἐμπόριο, τίς προοπτικές γιά τό μέλλον, τίς μάχες, τίς ιδρύσεις μικρῶν ἐμπορειῶν, τήν ἀποστολή στό ἐξωτερικό ὀλιγάριθμων στρατῶν, τά σχέδια γιά ἐξάπλωση στά ξένα, τήν ἐκτέλεση μεταρρυθμίσεων στήν πόλη του, ἐκλογέας, ψηφοφόρος, κυβερνήτης, δημόσιος ὑπηρέτης, ὅμως ὄχι φορτωμένος μέ τόσο πολλές φροντίδες πού νά μὴν τόν ἀφήνουν νά προσέξῃ τήν ψυχαγωγία ἢ τή θρησκεία, ὅταν τό ἡμερολόγιο ἔφερε τό γύρο τῶν ἐορτῶν τήν τέχνη καί τή λογοτεχνία τίς ἔβαζε ἀνάμεσα στίς χίλιες-δύο ἀσχολίες τῆς καλειδοσκοπικῆς του ζωῆς. Στά 458 π.Χ. ἡ πολύ μικρή πόλη τῆς Ἀθήνας, πού ὅλος ὁ πληθυσμός τῶν πολιτῶν της δέν ἦταν ὅσος ὁ πληθυσμός τοῦ Πόρτσμουθ εἶχε ἀπώλειες πολιτῶν της σέ μάχες στήν Κύπρο, τήν Αἴγυπτο, τή Φοινίκη, τήν Αἴγινα, τά Μέγαρα. Οἱ Κορίνθιοι πρέσβεις καλά συνόψισαν τό χαρακτήρα τοῦ Ἀθηναίου ὅταν εἶπαν: «(Οἱ Ἀθηναῖοι) εἶναι ἄνθρωποι πού ἀγαποῦν τίς μεταβολές τῶν καθεστώτων, ὅμοια γρήγοροι στή σύλληψη καί στήν ἐκτέλεση κάθε νέου σχεδίου. Ἔχουν πάντα σηκωμένα τά πανιά. Γιατί ἐλπίζουν νά κερδίσουν κάτι ταξιδεύοντας μακριά ἀπό τόν τόπο τους. Ἡ μόνη τους γιορτή εἶναι νά κάνουν τό χρέος τους (τά δέοντα) καί φρονοῦν ὅτι ἡ νωθρή ἀπραξία εἶναι το ἴδιο δυσάρεστη ὅσο καί ἡ πιο ἐπίπονη ἀσχολία. Κι ἂν κανεῖς ἔλεγε γι' αὐτούς ὅτι ἀπό τή φύση τούς εἶναι ἔτσι καμωμένοι πού οὔτε οἱ ἴδιοι νά ἔχουν ποτέ ἡσυχία, οὔτε τούς ἄλλους νά ἀφήνουν ἡσυχους, θά ἔλεγε μόνο τήν

¹⁵ Θουκυδίδης 2, 64, 3. Δέν ἀκολουθεῖ ὁ Λίβ. ἐντελῶς κατά γράμμα τό κείμενο τοῦ Θουκυδίδη. Σ.τ. μ.

¹⁶ Ὁπαδός τοῦ Richard Cobden, γνωστοῦ Ἀγγλοῦ οἰκονομολόγου (1804–1865) πού ἐκήρυττε τίς ἀρχές τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Σ.τ. μ.

ἀλήθεια»¹⁷. Ανάλογο χαρακτηρισμό για τούς Αθηναίους δίνει και ο Ξενοφῶν. Αφοῦ εἶπε ὅτι σέ διεθνή διαγωνισμό τραγουδίου κανείς δέ θά μπορούσε νά ξεπεράσει τούς Αθηναίους, προσθέτει: «Μολονταῦτα δέν εἶναι ἀνώτεροι ἀπό ἄλλους στήν εὐφωνία, στήν κορμοστασιά ἢ στή σωματική ρώμη τόσο, ὅσο στή φιλοδοξία, ἡ ὁποία τόσο πολύ τούς παροξύνει πρὸς τὰ καλά καί τὰ ἔντιμα»¹⁸. Ὁ λαός αὐτός δέν ἔχει τήν αἰσθητική μανία γιά ἐπιφανειακά καλλωπίσματα.

Ἡ αἰσθητική ιδέα γιά τόν Αθηναῖο προῆλθε ἀπό τήν ἀπόδοση στόν πέμπτον αἰῶνα αὐτοῦ πού ἔγινε κοινό τόν τρίτο αἰῶνα. Ὁ ὑστερώτερος Ἑλληνισμός ἐνδιαφέρεται μέ τήν τέχνη γιά τήν τέχνη, περιγράφει πίνακες, ἀγάλματα, ἀντικείμενα ἀρετῆς τέλος. Ἀλλά ἡ στάση τῶν κλασσικῶν χρόνων ἀπέναντι σ' αὐτά τὰ πράγματα ἐκφράζεται πιό πιστά μέ τὰ ἀκόλουθα λόγια τοῦ Σωκράτη στόν Ξενοφῶντα: «μοῦ εἶναι πολύ πιο εὐχάριστο νά μάθω καλά τήν ἀρετή μιᾶς πραγματικῆς γυναίκας, ἀπό ὅσο νά μοῦ ζωγραφίζε ὁ Ζεῦξις μιάν ὁμορφη γυναίκα καί νά μοῦ τήν ἔδειχνε¹⁹. Ἐκπληκτικό αἶσθημα γιά ἓνα συμπατριώτη τοῦ Φειδία! Μέ ἀκόμη πιό ὀριστικό τρόπο ἐκφράζεται ὁ Πλάτων. (Ἄν τὰ λόγια τοῦ Ξενοφῶντα θά μπορούσαν νά γραφοῦν ἐπάνω ἀπό τήν εἴσοδο κάθε Πινακοθήκης, τὰ λόγια τοῦ Πλάτωνα θά γράφονταν στήν εἴσοδο κάθε θεάτρου). Στήν ιδανική πολιτεία δέ χρειάζονται, λέγει, ποιητές τραγωδιῶν, «...Ἐμεῖς οἱ ἴδιοι εἴμαστε, ὅσο μπορούμε, ποιητές τραγωδίας, ἡ ὁποία εἶναι ἡ πιό ὁμορφη καί ἡ πιό καλή· γιατί στή σύστασή της ἡ πολιτεία μας ὁλόκληρη εἶναι «μίμησις τοῦ καλλίστου καί ἀρίστου βίου»²⁰. Ἐραστές τῆς λογοτεχνίας καί τῆς τέχνης ἦταν οἱ Ἕλληνες· ἀλλά τό ιδανικό τους γιά τή ζωή δέν ἦταν ἓνας κύκλος ἀπό λογοτεχνικές καί καλλιτεχνικές κουβεντοῦλες. Πήγαιναν στό θεάτρό τους· ἀλλά ἤξεραν ὅτι ἦταν καλύτερο νά παίζουν οἱ ἴδιοι τό δράμα τῆς ζωῆς, παρὰ νά τό βλέπουν στη σκηνή. Τους ἐνδιέφερε περισσότερο ἡ ζωή παρὰ ἡ τέχνη.

Τότε λοιπόν οἱ Ἕλληνες δέν ἦταν αἰσθητικολόγοι (αἰστέτ) καί εἶχαν πολλές ιδιότητες ἐκτός ἀπό τόν ἔρωτα τοῦ κάλλους. Καί ὅμως αὐτοί ἔκαμαν τὰ πιό ὁμορφα ἀγάλματα, τὰ πιο ὁμορφα οἰκοδομήματα, τὰ πιό ὁμορφα ποιήματα στόν κόσμο. Ποτέ δέν τούς ἔφτασαν στήν ὁμορφιά τῆς τέχνης καί τῆς λογοτεχνίας τους. Ἄν εἶναι ἔτσι, ἀξίζει νά ἐξετάσωμε τί λογῆς αἶσθημα τοῦ ωραίου ἔφερε αὐτή τήν παραγωγή.

Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος ἔχει σωστή καί καλά καί καλλιεργημένη αἶσθηση τῶν ωραίων πραγμάτων. Οἱ ἑκατομμυριοῦχοι μας, ἐνῶ ἀποκτοῦν πιθανῶς τὰ χρήματά των μέ καθόλου καλό τρόπο ἔχουν λεπτό γούστο γιά πίνακες τοῦ Χολμπάϊν καί γιά παλιά κινέζικα ἀντικείμενα. Καί ὅσοι ἀπό μᾶς ἔχουν πιό

¹⁷ Θούκ. 1, 70. Ἀπό ὅλο τό κεφάλαιο ὁ Λίβινξτον παίρνει τούς κυριώτερους χαρακτηρισμούς. Σ.τ.μ.

¹⁸ Ξενοφ. Ἀπομν. 3, 3, 13.

¹⁹ Ξέν. Οἶκον. 10, 1.

²⁰ Πλάτ. Νόμοι, 817 Β.

πολύ φτωχύνει έχουν τή φιλοδοξία νά γεμίσουν ἐπαύλεις μέ Chippendale²¹ μέ παλιά δρύινα ἀνακατωμένα. Ζοῦμε σέ ἀτμόσφαιρα ἀπό γλυκύτητα καί ἀπό φῶς. Ὅλοι τώρα εἴμαστε ἐραστές τοῦ ὠραίου. Μόνο πού στόν ἔρωτά μας αὐτόν ὑπάρχει κάποιο ἀδύνατο σημεῖο. Εἶναι κάτι λίγο περισσότερο ἀπό αἶσθημα γιά ἀπομονωμένα ἀθύρματα καί ἀποσπάσματα τοῦ ὠραίου. Εἶναι στενός καί ἐντοπισμένος. Ἄν ἔχουμε τόν ὁμορφο πίνακά μας, ἢ τὰ κομψά μας ἐπιπλα, ἢ μιά ἀναλαμπή πότε-πότε ἀπό ἐκλεκτά σκηνικά δέ ζητοῦμε τίποτε περισσότερο. Ζοῦμε εὐθυμα σέ μιά ἔπαυλη, παρακολουθοῦμε μέ προσοχή τό χτίστη τοῦ τόπου νά ἐτοιμάζῃ οἰκήματα σέ σχῆμα γωνιάς γιά τούς πιό φτωχοὺς γειτόνους μας, μᾶς εὐχαριστεῖ νά διαβάζουμε φτηνά ἀγορασμένα καί κακά τυπωμένα βιβλία, διαβάζουμε τίς ἐφημερίδες χωρίς νά ἀηδιάζουμε ἀπό τό ὕφος τῶν ἄρθρων τους, μᾶς λένε Burts βαρέλια) ἢ Ram's bottom (πάτος τοῦ κριοῦ, πολιορκητικῆς μηχανῆς), ἢ Mudd (λάσπη) ἢ Peabody (μπιζελόκορμος), καί κανεῖς δέν τό προσέχει. Δέν εἶναι ὅτι ἀπλῶς ὑπομένομε αὐτά τὰ πράγματα σάν ἀναγκαῖο κακό· δέ μᾶς ἐνοχλοῦν. Ἐχομε κάτι πού μπορῶ νά τό ὀνομάσω αἶσθημα τοῦ ὠραίου στήν Πινακοθήκη. Ἐνα αἶσθημα πού μποροῦμε νά τό ἀνοίξουμε ἢ νά τό κλείσουμε σάν στρόφιγγα. Πηγαίνομε στήν Ἐθνική Πινακοθήκη ἔξω ἀπό τούς βρυχηθμούς τῶν λεωφορείων· ἀνοίγομε τό αἶσθημά μας γιά τό ὠραῖο καί ἀπολαμβάνομε τούς πίνακες. Τό κλείνομε πάλι καί διασχίζομε τό στίβο τῶν λεωφορείων πρὸς ἓνα μέρος πού ὀνομάζεται Ἀερισμένο Κατάστημα Ἄρτου». Ἐχομε, (καί σχετικά μέ τίς περιστάσεις τῆς ζωῆς μας εἴμαστε εὐτυχεῖς πού τό ἔχομε) ἓνα νεῦρο γιά τό ὠραῖο πού λειτουργεῖ, μόνο ὅταν ἐμεῖς τό θέλωμε. Ἀλλά οἱ Ἕλληνες ἦταν διαφορετικοί. Τό αἶσθημά των τοῦ ὠραίου διέτρεχε ὁλόκληρη τή ζωή τους, καί σάν προζύμι τή μεταμόρφωνε.

Εἶναι εὐκολωτερο νά τό λέγῃ κανεῖς αὐτό παρὰ νά τό ἀποδείξῃ, γιατί τὰ ἀνθρώπινα ὄντα, πού θά ἦταν ἡ καλύτερη μαρτυρία μας, εἶναι ἀπό καιρό τώρα ἀνακατωμένα μέ τή σκόνη τοῦ Κεραμικοῦ, καί εἶναι εὐκολώτερο νά ἐξυμνοῦμε τή ζωή τους παρὰ νά τήν καταλαβαίνωμε. Θά ἐπικαλεστοῦμε τή μαρτυρία μεγάλων ἀνθρώπων τῶν γραμμάτων; Τό Χάϊνε, πού μέ ἐξαιρετική πικρία ἀντιπαρθέτει αὐτό πού ὀνομάζει «ζοφερό, πενιχρό, ἀσκητικό, ὑπερπνευματικό Ἰουδαϊσμό τῶν ὁπαδῶν τοῦ Ναζωραίου» μέ «τὴν Ἑλληνική εὐφροσύνη, τόν ἔρωτα τοῦ κάλλους καί τό δροσερό θέλητρο τῆς ζωῆς»²². τό Ρενάν πού ὁμολόγησε: «ἡ ἐντύπωση πού μου ἐπροξένησεν ἡ Ἀθήνα εἶναι σέ μεγάλο βαθμό ἡ πιό δυνατὴ πού ἔνιωσα στή ζωή μου: ὑπάρχει τόπος, ὅπου ὑπάρχει ἡ τελειότητα: καί ἄλλος κανεῖς δέν ὑπάρχει· ὁ τόπος αὐτός εἶναι ἡ Ἀθήνα»: καί προχωρεῖ λέγοντας ὅτι «αὐτός ὁ τόπος εἶναι κάτι πού μόνο μιά φορά ὑπῆρξε, πού ποτέ ἄλλοτε δέν τόν εἶδαν οὔτε θά τόν ξαναδοῦν, πού μολαταῦτα τό ἀποτελέσμα του αἰώνια θά διαρκῇ, τύπος αἰώνιας ὁμορφιάς χωρίς κανένα τοπικό ἢ ἐθνικό σημάδι»²³.

²¹ Thomas Chippendale, σχεδιαστής ἐπίπλων του 18^{ου} αἰώνα. Τό ὄνομά του ὑποδηλώνει τό στυλ τῆς σχολῆς πού δημιουργήθηκε ἀπὸ τὰ σχέδιά του. Σ. τ. μ.

²² Gotter im Exil.

²³ Souvenirs d'enfance et de jeunesse, p. 59 κ. ἐ.

Κρίσεις σάν αυτές βαρύνουν: αλλά είναι καλύτερο νά πᾶμε ἴσια στή λογοτεχνία τῶν Ἑλλήνων καί νά δοῦμε ἐκεῖ γιά λογαριασμό μας πόσο τό αἶσθημά τους γιά τό ὥραϊο τά διαπερνοῦσε ὅλα. Κοίταξε τά ὀνόματα τους²⁴: καί σύγκρινε, ὡς πρὸς τό ὥραϊο, τά: Ἀριστοκράτης (εὐγενική δύναμη), Κλεομένης (φημισμένη ἰσχὺς), Ἀριστονόη (εὐγενικός νοῦς), Ἀσπασία (ἡ καλόδεχτη) μέ τά Fabius (ὁ ἄνθρωπος κουκί), Piso ἢ Cicero (ὁ ἄνθρωπος μπιζέλι), Naevius (ὁ γεμάτος μυρμηκίς), Capito (ὁ κεφάλας). Ἐξέτασε τίς τυχαῖες ἀπρομελέτητες ἐκφράσεις τῶν Ἑλλήνων καί δές πόσο μιά ἀσύνειδη χάρη τίς μορφοποιεῖ. Χωρίς ἀμφιβολία ἡ συγκίνηση τοῦ Ροῦσβελτ, ὅταν εἶδε τή Νέα Ὑόρκη ὕστερα ἀπό τά ταξίδια του σ' ὅλο τόν κόσμο, ἔμοιαζε πολὺ μέ τή συγκίνηση τῶν στρατιωτῶν τοῦ Ξενοφῶντα, ὅταν, ὕστερα ἀπό τίς περιπλανήσεις τους στά βάθη τῆς Ἀνατολῆς, ἄρπαξε τό μάτι τους τή γνώριμη θάλασσα· καί ὅμως ὅλη ἡ διαφορὰ τοῦ κόσμου χωρίζει τίς ἀντίστοιχες ἀναφωνήσεις: «Νά, παιδιά, ὁ νταῆς» καί «θ ἄ λ α τ τ α , θ ἄ λ α τ τ α».

Ἔτσι οἱ Ἕλληνες ἄγγιζαν κάθε περιστατικό τῆς ζωῆς μέ ὁμορφιά, οἰκεῖο ἢ ἀπίθανο. Ἀκόμη καί ἓνα παρατσούκλι. Μποροῦσε νά εἶναι, ὅπως παρατήρησεν ὁ Πάτερ (Pater) κάτι πού γίνεται κάθε ὥρα τῆς ἡμέρας σέ ἓνα παραθαλάσσιο χωριό, χωρίς νά ἔχουμε ἐμεῖς παρατηρήσει σ' αὐτό τίποτε τό ἀξιοσημεῖωτο. Ἀλλά ὁ Ὅμηρος εἶπε:

οἱ δ' ὅτε δὴ λιμένος πολυβενθέος ἐντός ἵκοντο,
ἰστία μὲν στείλαντο, θέσαν δ' ἐν νηϊ μελαίνῃ,
ἐκ δέ καί αὐτοὶ βαῖνον ἐπὶ ρηγμῖνι θαλάσσης.

Καί πόσο ποιητικό φάνηκε τό ἀπλό περιστατικό, ἔτσι ἀκριβῶς εἰπωμένο! Ὁ Ὅμηρος μέ τοῦτο τόν τρόπο ἔλεγε πάντοτε τά πράγματα²⁵. Καί δέν εἶναι μόνος ὁ Ὅμηρος σε τοῦτο. Τό ἴδιο γίνεται μέ κάθε Ἕλληνα ποιητή. Ἡ Σαπφώ περιγράφει ἓνα μῆλο, πού ἔμεινε ἀμάζευτο πάνω στό δέντρο.

Οἶον τό γλυκύμαλον ἐρεῦθεται ἄκρῳ ἐπ' ὕσδῳ
ἄκρον ἐπ' ἀκροτάτῳ· λελάθοντο δέ μαλοδρόπῃες·
οὐ μάν ἐκλελάθοντ' ἀλλ' οὐκ' ἐδυναντ' ἐπικέσθαι.²⁶

Τό θέμα εἶναι ἀσήμαντο, ἡ γλῶσσα ἀπλή: καί ὅμως οἱ τρεῖς αὐτοὶ στίχοι εἶναι ἀρκετοὶ γιά νά κάμουν τήν τύχη ἑνός ποιητῆ. Μετάφρασέ τους Ἀγγλικά

²⁴ Ἰδές Weise, Language and character of the Roman People (Er. Strong), p. 31 f.

²⁵ Ἰλιάς Α. 432.

Καί μπαίνοντας μέσ στό δαθὺ λιμάνι, τά πανιά τους
διπλώνουν καί μέσ στό γοργό καράβι τ' ἀπιθώνουν,
ὄξω κί' ἀτοὶ τους βγαίνουνε πά στοῦ γιαλοῦ τήν ἄκρη.
(Μετάφραση Α. Πάλλη)

²⁶ Μονάχο κοκκινίζει τό γλυκόμηλο ἄκρη τοῦ κλωνοῦ· στό πῖο ψηλό του μέρος. Τό ξέχασαν οἱ μηλοσυλλέκτες· μά ὄχι, δέν τό ξέχασαν, δέν μποροῦσαν νά τό φτάσουν.

καί ἀμέσως μαραίνονται, μένουν χωρίς χρώμα, σάν τό χρυσάφι τῆς μαγικῆς ἱστορίας, πού μετατρεπόταν σέ μαραμένα φύλλα.

Αὐτό τό ἄγγιγμα τοῦ ὠραίου ἐξηγεῖ ἓνα χαρακτηριστικό, τῆς Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας πού δέν τό ἐκτιμοῦμε πάντα ἀρκετά, τή συγκρατημένη τελειότητα στό ὕφος. Σέ ποικιλία καί διάταξη, σέ δύναμη φαντασίας, σέ παιχνίδι φανταστικοῦ, ἡ δική μας λογοτεχνία εἶναι τουλάχιστο ἴση μ' αὐτήν: ἀλλά, ἀνόμοια πρὸς τήν Ἑλληνική, δέν κρατιέται σέ ὑψηλό ἀδιάπτωτο ἐπίπεδο τέλειου ὕφους. Πόσο πολλά ἔργα μέ ἄσχημο τέλος μᾶς ἔχουν ἀφήσει οἱ Γουόρσορθ, Βύρων, Κήτς, Τέννyson, Μπράουνινκ. Ὁ ἴδιος ὁ Σαίξπηρ δέν εἶναι ἄψογος· ἀπό ὅλους τοὺς μεγάλους ποιητές μας ἴσως μόνο ὁ Μίλτων καί ὁ Πώπ (Pope) μποροῦν νά καυχηθοῦν γιά ἄψογη λαμπρότητα ὕφους. Ἀλλά οἱ Ἕλληνες ποιητές εἶναι ὅλοι σάν τόν Πώπ καί τόν Μίλωνα —μιλῶ μόνο γιά τό ὕφος στό στενὸ του νόημα. Ἀκόμη καί ὅταν ἡ σκέψη εἶναι ἀσήμαντη καί ἡ γλώσσα ὄχι λαμπρή, ἡ τεχνικὴ ἐπεξεργασία εἶναι σχεδόν πάντα καλή. Τὰ πριονίδια τοῦ ἐργαστηρίου σκουπίστηκαν ἀπὸ τό στίχο, οἱ ἄκρες κλαδεύτηκαν καί στρογγυλεύτηκαν, τό ὅλο χρωματίστηκε καί στιλβώθηκε. Καί αὐτὴ ἡ λαμπρότητα τῆς τεχνικῆς διαπερνᾷ πέρα ὡς πέρα σχεδόν τήν Ἑλληνική λογοτεχνία. Γενικά ἡ Ἑλληνικὴ αἴσθηση τοῦ ὠραίου ἐπαναστατοῦσε ἐναντίον κάθε ἀφιλοκαλίας: καί θά συμφωνήσωμε μέ τόν Ὁράτιο—καλο κριτὴ σέ τέτοια πράγματα—ὅταν ἔδειχνε ὅτι οἱ Ἕλληνες ἦταν ἀνώτατοι δασκάλοι τῆς καλλιτεχνικῆς εὐγλωττίας, καί ἔλεγε στοὺς νεαροὺς μαθητές του:

«Σεῖς μέρα καί νύχτα νά ἀναδιφᾶτε τὰ Ἑλληνικά πρότυπα»²⁷.

Ἐπιτρέψτε μου νά ἐκφράσω ἀκόμη καθαρότερα αὐτό τό σημεῖο συγκρίνοντας ἓναν Ἀγγλο μέ ἓναν Ἕλληνα συγγραφέα, τόν Σκῳτ μέ τόν Ὁμηρο. Ἄν δέν εἶχαμε καλὰ προετοιμαστῇ, θά ἦταν δυνατό νά ὑποστηρίξωμε ὅτι ἀπὸ μια ἄποψη ὁ Σκῳτ ἦταν ὁ πιὸ μέγας ἀπὸ τοὺς δύο—ἔχω ὑπόψη μου μόνο τὰ πεζὰ τοῦ Σκῳτ. Τό διήγημα Περιπλάνηση τοῦ Willie, τό θάνατο τοῦ Elspeth στό Παλαιοπωλεῖο, τήν κατάρα τοῦ Meg Merrilies, τή Συνάντηση τῆς Clara καί τοῦ Tyrell στο δάσος, τόν ἀποχωρισμό τῆς Diana Vernon καί τοῦ Frank Osbaldiston στό λειβάδι, τή θανάσιμη ἀγωνία τοῦ Balfour of Burley μέσα στή σπηλιά, πάνω ἀπὸ τόν καταρράκτη, ὁρισμένα κομμάτια ἀπὸ το: Ἡ καρδιά τοῦ Midlothian, τίς μάγισσες στό: Ἡ Νύφη τοῦ Lammermoor, καί μάλιστα ὁλόκληρο αὐτό τό πιὸ τραγικὸ ἀπὸ τὰ διηγήματα—ἂν τό προσθέταμε στό ζύγισμα, τὰ πράγματα θά πηγαιναν ἄσχημα γιά τόν Ὁμηρο. Ἀλλά ἐκεῖ πού ὁ Ἕλληνας ξεπερνᾷ πάρα πολύ τό Σκῳτο συγγραφέα εἶναι αὐτό πού ὁ Σέλλεϋ ὀνομάζει «συγκροτημένο μεγαλεῖο» του, αὐτό πού θά μοῦ ἄρесе νά ὀνομάζω συγκρατημένη τελειότητά του. Μεγάλα τμήματα τοῦ Ὁμήρου εἶναι ἀνιαρά· ἡ δράση (τοῦλάχιστο στην Ἰλιάδα) προχωρεῖ μέ πολύ ἀργό ρυθμό· κουραζόμαστε νά ἀκούωμε μέ πόσο

²⁷ Vos exemplaria Graeca
nocturna versate manu, versate diurna.

πολλούς τρόπους μπορούσε ένας αρχαῖος πολεμιστής νά σκοτωθῇ. Ἀλλά σέ ολόκληρο τό ἔργο δύσκολα μπορεῖ νά εὐρεθῇ κακός στίχος, δύσκολα νά βρεθῇ χωρίο πού νά μὴν ξεχωρίζη. Κάποτε «ὁ ἀγαθὸς Ὅμηρος ὑπνώττει»²⁸ ἔτσι σκέφτηκε ὁ Ὁράτιος· ὅμως ἡ ἀτέλεια εἶναι πολὺ σπάνιο στὸν Ὅμηρο, εἶναι ὥροῖος ἀκόμη καὶ στὸν ὕπνο του.

Κανεῖς δέν μπορεῖ νά πῇ τόσο πολλὰ γιὰ τό Σκώτ: οἱ ὦρες τοῦ ἐλαφροῦ του ὕπνου εἶναι παρατεταμένες καὶ ἐλάχιστα ἐράσμιες.

Ὅλα αὐτὰ μαρτυροῦν τὴν ἐξαιρετικά ὑφωμένη δύναμη κάλλους στὸν Ἕλληνα. Ὑπάρχει γι' αὐτό μιά μικρὴ μαρτυρία πού τὴν ἀφήσαμε στοῦ τέλους· ἐννοῶ αὐτό πού εἶναι συνήθως γνωστὸ ὡς «αἰσθητικὴ ἠθικὴ» τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Πραγματικά περιορίζομε τό ὥραῖο στὴν προσωπικὴ ἐμφάνιση, τό τοπίο, τὴ λογοτεχνία, καὶ σέ κάτι πού ὀνομάζεται τέχνη. Ὁ Ἕλληνας ἔδινε στό ὥραῖο πολὺ εὐρύτερη σκοπιά. Τό ἅπλωνε στὴν ἠθικὴ. Ἐκεῖ ὅπου ἐμεῖς μιλοῦμε γιὰ τό ἀγαθόν, ἐκεῖνος ἦταν ἔτοιμος νά χρησιμοποιήσῃ τὸν ὄρο ὥ ρ α ῖ ο. Ἐκεῖ ὅπου μιλοῦμε γιὰ τό κακόν, ἦταν ἐκεῖνος ἔτοιμος νά βάλῃ τὸν ὄρο ἄ σ χ η μ ο. Ἦταν ὁμορφο, «καλόν», στὰ μάτια του, ἂν ἓνας πολίτης πέθαινε γιὰ τὴν πατρίδα του, ἂν ἓνας ἄνθρωπος ἔδειχνε σεβασμὸ γιὰ τὴν εὐσέβεια, ἂν μιά κυβέρνησις ἦταν λαμπρὴ. Νίκη, ἐγκράτεια, εὐφράδεια, ἡ τιμωρία τοῦ κακοῦ, εἰλικρίνεια, φρόνησις, προθυμία νά ἀκούσῃ τὴ φρόνησις, δέν ἦταν μόνο καλὰ, ἦταν ὥραῖα. Ὁ Ἀγγλος θὰ ἠθέλε νά θαυμάζῃ αὐτὲς τίς ἀρετὲς καὶ νά τίς ἐξυμνῇ. Ὁ Ἕλληνας μίλησε γι' αὐτὲς σὰν νὰ τοῦ ἔδωσαν τίς ἴδιες συγκινήσεις πού τοῦ ἔδινε ἡ θεὰ ἑνὸς ὁμορφου ἀνθρώπου.

Δέν πρέπει νά σπρώξωμε πολὺ μακριὰ αὐτό τό ἐπιχείρημα. Μὲ τὸν καιρὸ τό «καλόν» ἔχασε σχεδόν τὴν ἀρχικὴν του σημασίαν, καὶ οἱ Ἕλληνες τό χρησιμοποιοῦσαν σὰν ἀόριστο ὄρο γιὰ ἔπαινο, ὅπως ἀκριβῶς χρησιμοποιοῦμε ἐμεῖς τὸν ὄρο *fine*²⁹. Ἀλλὰ τό γεγονὸς καὶ μόνο ὅτι τό χρησιμοποιοῦσαν μὲ εὐρύτερο νόημα, δείχνει ὀρισμένη ιδιοσυγκρασία, κάποιον τρόπο νά αἰσθάνεσθαι τὴ ζωὴ, μιά τάση νά βρίσκῃς ὁμορφίαν σέ πράγματα στὰ ὁποῖα δὲ θὰ σκεφτόμασταν νά τὴ βροῦμε, νά τὴ βλέπῃς καὶ νά τὴν προσδοκᾷς παντοῦ. Ἀκριβῶς ὅπως μερικοὶ ἄνθρωποι αἰσθάνονται περισσότερο ἀπὸ ἄλλους τίς ἀτμοσφαιρικές συνθήκες, μιά μεταβολὴ τοῦ ἀνέμου, τὸν ἀνήλιο καιρὸ, μιά αὐξηση τοῦ ἡλεκτρισμοῦ στὸν ἀέρα, ἔτσι καὶ οἱ Ἕλληνες αἰσθάνονταν τὴν ὁμορφίαν περισσότερο ἀπὸ μᾶς, ἀποκρίνονταν στὴν παρουσία της μὲ πιότερη ἐτοιμότητα, καὶ ἐνιωθάνοντο πιότερο πόνο ἀπὸ τὴν ἀπουσία της.

Ἐχοντας μιά τέτοια μαρτυρία στὴ διάθεσίν τους, δέν εἶναι ἐκπληκτικὸ ὅτι οἱ προπάτορές μας κατάληξαν στό συμπέρασμα, ὅτι πάνω ἀπὸ κάθε ἄλλο οἱ Ἕλληνες ἦταν ἄνθρωποι ἀφοσιωμένοι στὴν αἰσθητικὴ καλλιέργεια. Ἦταν φυσικὴ ἀποψὴ πού μπορούσε νά τὴν ὑποστηρίξῃ κανεῖς, καὶ τόσο πολὺ ἀληθινὴ, ὅσο μεγάλη διαφορὰ ἀνάμεσα σέ μᾶς καὶ τοὺς Ἕλληνες εἶναι ἡ κατώτερη αἰσθησις μας γιὰ τό ὥραῖο. Ἀλλὰ ἐκεῖνοι πού τὴν ὑποστήριξαν ξέχασαν τρία

²⁸ Bonus dormitat Homerus.

²⁹ Ὁραῖος, λεπτός, πρώτης ποιότητος κλπ. Σ.τ.μ.

πράγματα: πρώτα, ότι οι Έλληνες, όπως είναι φανερό, καταπιάνονταν με πολλά πράγματα εκτός από το ωραίο και με πολλά πράγματα ξένα προς αυτό· δεύτερο, ότι μερικοί από τους πιο μεγάλους συγγραφείς τους (ό Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης λόγω χάρη) δε δείχνουν εξαιρετική αισθητική αίσθηση· τρίτο, ότι ένα έθνος, πού θά ήταν αξιοσημείωτο κυρίως για την αίσθησή του του ωραίου, θά είχε μικρό ενδιαφέρον για το σύγχρονο κόσμο. Αυτές οι τρεις απόψεις είναι πολύ αρκετές να απομακρύνουν την ιδέα ότι το πνεύμα του Έλληνισμού είναι: έρως και δύναμις κάλλους.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Όσοι είναι περισσότερο εξοικειωμένοι με την Αγγλική παρά με την Έλληνική λογοτεχνία, μπορεί να νιώθουν κάποια ξηρότητα σε όρισμένα χωρία της δεύτερης, τά όποια κρατούν ψηλά στο θαυμασμό τους. Καί μιά πού παραθέσαμε κιόλας μερικά τέτοια χωρία και θά έχωμε αργότερα την ευκαιρία να παραθέσωμε περισσότερα, μιά λέξη σχετικά μ' αυτό τό σημείο δέν είναι έξω από τό θέμα μας. Ο κλασσικός έχει την ικανότητα να μάς μεταφέρνει άπλως σε μιά σκηνή και να μάς αφήνει μέσα στην όμορφιά της· ό σύγχρονος είναι βέβαιος ότι ή ιδιάζουσα συγκίνηση της σκηνής θά μάς κάμει να άνασκιρτήσωμε³⁰. Έτσι ή Σαπφώ προσφωνεί μόνο τόν Έσπερο:

Έσπερε, πάντα φέρων, όσα φαίνολις έσκέδασ' αύως
φέρεις οίν, φέρεις αίγα, φέρεις άπυ ματέρι παιδα³¹,

Αλλά ό Βύρων παίρνοντας την ίδια ιδέα, γράφει:

Όλα του κόσμου τά καλά, Έσπερε, έσύ τά φέρνεις,
κονάκι στόν κατάκοπο, τροφή στόν πεινασμένο,
της πουλομάνας τή ζεστή φτερούγα στό μικρό της,
στό βόδι τό καματερό τό ποθητό παχνί του·
ό,τι γαλήνιο του τζακιού τίς πέτρες τριγυρίζει,
ό,τι ακριβό οι έφέστιοι θεοί στην προστασία τους έχουν,
όλόγυρά μας ή άπαλή θωριά σου τά μαζεύει.
Φέρνεις έσύ και τό παιδί στην άγκαλιά της μάνας³².

³⁰ Υπάρχει φυσικά κάποιο «μοντέρνο» γράψιμο στο κλασσικό και πολύ κλασσικό στη σύγχρονη λογοτεχνία.

³¹ Έσπερε, πού φέρνεις όλα, όσα σκόρπισεν ή λαμπερή αύγή,
φέρνεις τό πρόβατο, φέρνεις την αίγα, φέρνεις πίσω στη
μητέρα τό παιδί.

³² Απόδοση Θρασ. Σταύρου.

Δέν προσθεσεν ὁ Βύρων τίποτε τό οὐσιαστικό στό πρωτότυπό του. Μόνο πού τοῦ ἔδωσε ἔκταση, τό σχολίασε, συνήγαγε τά αἰσθήματα πού θά προκαλοῦσε καί τά ἔβαλε στό χαρτί, ἔτσι πού νά μή μπορούμε νά τά χάσουμε. Ἡ Σαπφώ διαπίστωσε μόνο τά γεγονότα, καί τά ἄφησε νά διαχύνουν μόνα τους τήν ἐσωτερική τους ὁμορφιά καί δύναμη.

Ἴσως αὐτό νά μή εἶναι σωστή ἐξήγηση. Ἴσως ὁ Βύρων ἐσκεμμένα ἀπλώνει ἓνα αἶσθημα πού δόθηκε. Ὅμως ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στούς στίχους του καί τούς στίχους τῆς Σαπφῶς ἀντιπροσωπεύει πραγματική διάσταση στήν ἄσκηση τῆς τέχνης. Ὁ κλασσικός δίνει τό κείμενο, ὁ νεώτερος τό ἀναπτύσσει. Ὁ κλασσικός μᾶς δείχνει τή σκηνή, ὁ νεώτερος ἐξηγεῖ τί αἰσθήματα θά προκαλοῦσε. Ὁ νεώτερος, ἀλήθεια, κάποτε εἶναι ἀπορροφημένος ἀπ' αὐτό, πού τοῦ διαφεύγει νά ἐξασφαλίσῃ, ὅτι πραγματικά θά δοῦμε τή σκηνή τήν ἴδια. Αὐτό γίνεται στήν ἀκόλουθη περιγραφή τοῦ χρόνου πού γέρνει στή δύση του:

Τά βραδινά, μέσ στήν καρδιά τοῦ φθινοπώρου,
ἀπό μακριά ἡ ἀνάσα φτάνει τοῦ χειμῶνα.
Ὅλο καί πιό πολύ τή χρυσαφιά θωριά της
ἡ ἄρρωστη δύση χάνει, καί σκοπό θανάτου
ἀνάμεσ' ἀπ' τούς θάμνους κι ἀπ' τά φύλλα παίζει(32).

Ὁ Κῆτς μᾶς ὑποβάλλει τόν ἀέρα πού ἀναστενάζει, τά μαραμένα χρώματα, τή μελαγχολική ἀτμόσφαιρα τῆς φθινοπωρινῆς παρακμῆς, ἀλλά δέ φέρνει τίποτε τό ὀριστικό μπροστά ἀπό τίς αἰσθήσεις μας: ἀντίθετα ὁ Τέννυσον, ἀκολουθώντας τόν κλασσικό τρόπο μᾶς κάνει καί νά δοῦμε καί νά ἀκούσουμε:

Τό κάστανο βροντᾶ στό χῶμα κάτω ὡς πέφτει
ἀνάμεσ' ἀπ' τό φύλλωμα τά μαραμένο(32).

Καί τό ἴδιο, σέ μικρότερο βαθμό, μέ τούς στίχους τοῦ Σέλλεϋ στό φεγγάρι:

Ἀπ' τό κουραστικό σκαρφάλωμα στά οὐράνια
κι ἀπό τῆς γῆς τό ἀτένισμα χλωμό, γυρνώντας
μονάχο κι ἀσυντρόφευτο μέσ σ' ἄστρα πού εἶναι
γιά σέ ἡ γενιά τους ξένη, ἀλλάζοντας ὁλοένα
σά μάτι θλιβερό πού τίποτα δέ βρῖσκει
ἄξιο μιά σταθερή ἀφοσίωση νά τοῦ δείξῃ³³.

Ὁ Σέλλεϋ μᾶς κάνει νά νιώσωμε τήν ἀλλόκοτη μοναξιά τῆς σελήνης, ἀλλά τό κάνει αὐτό, ὅχι μέ τό νά μᾶς δείχνει ἀπλῶς τό φεγγάρι, ἀλλά μέ τό νά

³³ Μεταφρασμένο ἀπό τό Θράσ. Σταύρου.

λέγη καί νά ξαναλέγη πόσο ἔρημο καί περίλυπο εἶναι. Ἀπό τό ἄλλο μέρος ὁ Ὅμηρος δέ δίνει ὑπομνηματισμούς· μιλά μόνο γιά τά ἄστρα πού:

«... φαεινήν ἀμφί σελήνην
φαίνεται ἄριπρεπέα, ὅτε τ' ἔπλετο νήνεμος αἰθήρ»³⁴

Κι ὁ Βιργίλιος περιγράφει μόνο τό τρεμουλιαστό μονοπάτι τῆς ἀχτίνας του πάνω στή θάλασσα:

*Splendet tremulo sub lumine pontus*³⁵.

Τόσο μακριά προχωρεῖ ὁ κλασσικός, ἀλλά ὄχι μακρύτερα: μᾶς δείχνει τή σκηνή, γενικά χωρίς πολλές λεπτομέρειες, ἀλλά ἀφήνει σέ μᾶς νά προσφέρουμε τήν κατάλληλη συγκίνηση· ἐπειδή πολλοί ἀναγνώστες δέν ἔχουν συναισθήματα εἶναι ἱκανοί νά βροῦν ὅτι ὁ κλασσικός εἶναι ἀναίσθητος καί κρύος.

Ἐνα ἄλλο ἀποτέλεσμα τῆς «κλασσικῆς» μεθόδου μπορούμε σύντομα νά ὑποδείξουμε. Αὐτό δίνει ὡς ἓνα σημεῖο τήν ἀπάντηση στήν ἀποψη ὅτι οἱ Ἕλληνες δέν πρόσεχαν τις φυσικές καλλονές. Τίς πρόσεχαν, ἀλλά δέ ραψωδοῦσαν σ' αὐτές. Ὁ Ὅμηρος μιλά τόσο ἥρεμα γιά τούς:

... λειμῶνες ἀλός πολιοῖο παρ' ὄχθας
ύδρηλοί μαλακοί,

ἢ γιά τήν πηγή:

ἐπί κρατός λιμένος ρέει ἀγλαόν ὕδωρ,
κρήνην ὑπό σπείους,

ἢ γιά τά:

κύματα μακρά κυλινδόμενα προτί χέρσον³⁶.

πού δέν προσέχομε τίς λέξεις, οὔτε παρατηροῦμε πόσο τέλεια ὑποβάλλουν τό θέλητρο τῶν λειβαδιῶν ἀπό νερό, καί τῶν διάφανων πηγῶν, καί τῶν μακρῶν κυμάτων πού κυλιοῦνται στά ἀκρογιάλια τοῦ Αἰγαίου.

³⁴ Ἰλιάδος Θ. 555-6 :

³⁵ Λάμπει ὁ πόντος κάτω ἀπ' τό τρεμουλιαστό

³⁶ Ὀδυσσεα I, 132-3, 140-1, 147: «λειβάδια κοντά στίς ὄχθες τῆς ἀφρισμένης θάλασσας, μαλακά, νερένια λειβάδια».

«στήν κεφαλή τοῦ λιμανιοῦ, τρέχει ὁλοκάθαρο νερό, πηγὴ κάτω ἀπὸ σπηλιά».

«μακριά κύματα πού κυλιοῦνται πρὸς τήν ξηρά».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΟ ΓΝΩΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Ο Γκαϊτε ήταν όσο κανείς άλλος υπεύθυνος για την ιδέα ότι οι Έλληνες ήταν προπάντων έραστές του ωραίου. Μολονταῦτα ο ίδιος παρέχει και μιάν επιδιόρθωση σ' αυτήν την άποψη για τον Ελληνισμό. Λέγει κάπου ότι το διακριτικό σημάδι τῶν Ἑλλήνων ἦταν τό πάθος ὄχι γιά τήν ὁμορφιά, ἀλλά γιά τήν ἀλήθεια. Δέν ἐννοοῦσε φυσικά ὁ Γκαϊτε ὅτι οἱ Ἕλληνες ἔλεγαν πάντοτε τήν ἀλήθεια: ὀλοφάνερα, λίγα ἔθνη ἔχουν ἱστορία τόσο γεμάτη ἀπό ἀνευθυρίαστα ψέματα· στούς ὑστερώτερους μάλιστα χρόνους ἡ Graeca levitas¹ ἀντικατέστησε τήν Punicam fidem² σάν καταφρονητική ἐπωνυμία τοῦ ἐντιμοῦ Ρωμαίου. Οὔτε ἐννοοῦσε ὁ Γκαϊτε ὅτι οἱ Ἕλληνες ἔβλεπαν πάντα τό σωστό: φιλαλήθεια μ' αὐτό τό νόημα δέν ἔχει δοθῇ στόν ἄνθρωπο. Ἐννοοῦσε ὅτι οἱ Ἕλληνες συνολικά κοίταζαν ἴσια τή ζωή, καί τήν ἔβλεπαν, ὅπως πραγματικά εἶναι· ὅτι εἶχαν αὐτό πού ὀνόμασε ὁ Ματθαῖος Ἀρνολντ «ἀνέφελη διαύγεια τοῦ νοῦ». Μ' αὐτό τό νόημα παρμένα τά λόγια τοῦ Γκαϊτε δέν εἶναι δύσκολο νά δικαιολογηθοῦν.

Εἶναι βέβαιο, ὅτι διαβάζοντας τήν Ἑλληνική λογοτεχνία ἀδιάκοπα γευόμαστε μέσα σ' αὐτήν, σάν συστατικό πού ἀδιάκοπα ἐπανέρχεται, κάποια ποιότητα πού μᾶς ὠθεῖ νά τήν ὀνομάσωμε φιλαλήθεια, ἄν καί τό ὄνομα δύσκολα σκεπάζει τό πράγμα. Ἔχομε τή συναίσθηση, ὅτι κοιτάζομε ἕναν πίνακα, πού εἶναι πιστή προσωπογραφία: ὅτι ἀτενίζομε ἕνα κρύσταλλο πού ἀποκαλύπτει τή ζωή ὅχι συννεφιασμένα καί συγκεχυμένα, ἀλλά μέ τό χρῶμα τό σωστό καί τίς καθαρές γραμμές, χωρίς κηλίδες. Δέν ὑπάρχουν πολλές λογοτεχνίες τέτοιου εἶδους. Στα Ἰρλανδικά παραμύθια τοῦ Finn³ καί τοῦ Cuchulain⁴ γίνεται πολύ λόγος γιά ὁμορφιά καί ἡρωϊσμό καί μυθολογήματα: ἀλλά ὁ κόσμος τους εἶναι, ὀλοφάνερα, πραγματικός καί ὄχι ἀνθρώπινος. Λόφοι πού ἐκπέμπουν ἄσπρα πουλιά καί ἄτρωτους χοίρους, βλαστοί ἀπό γαῖδουράγκαθο καί σφαῖρες ἀπό σκόνη καί χνούδι, πού παίρνουν τήν ἐμφάνιση στρατιῶν, μάγισσες πού τοξεύουν τους ἥρωες μέσα ἀπό τήν τρύπα ἑνός φύλλου, σκύλοι πού μεταβάλλουν ἀνθρώπους σε γαῖδουρια μέ τήν ἀναπνοή τους ἢ βγάζουν ἀπό τό στόμα τους μεγάλες ποσότητες χρυσάφι καί ἀσήμι, ἄρπες, πού πηδοῦν πρὸς τοὺς κυρίους τους καί σκοτώνουν ἐννιά ἀνθρώπους στο πέρασμά τους, ἀσπίδες πού μουγκρίζουν ἢ μια στήν ἄλλη καί τοὺς ἀπαντοῦν τά Τρία Κύματα τῆς Ἰρλανδίας· θέματα σαν αὐτά μπορεῖ νά βρεθοῦν καί στον Ὅμηρο, ἀλλά ὁ Ἰρλανδός συγγραφέας εἶναι ὁλότελα παραδομένος σ' αὐτά. Το παράξενο καί το ὑπερφυσικό ἐπικρατοῦν ἐδῶ

¹ Ἡ ἑλληνική ἐλαφρότητα (ἐπιπολαιότητα, ἀστασία)

² Τήν καρχηδονιακή πίστη, τό λόγο, τή συνέπεια στο λόγο πού δίνει κανείς. Σ.τ.μ.

³ Finn ἢ Fion, κυβερνήτης τῆς Fianna, στις ἀρχές περίπου τοῦ 3^{ου} αἰῶνα. Πατέρας τοῦ Ὅσσιαν. Τον περιγράφουν σά μεγάλο ἥρωα καί γίγαντα. Σ.τ.μ.

⁴ Ὁ πιο μέγας ἥρωας τοῦ Red Branch, στρατιωτικοῦ τάγματος τῶν ἡρωϊκῶν χρόνων. Σ.τ.μ

ἀπεριόριστα στο φυσικό καί στο ἀνθρώπινο. Ἡ εἰκόνα τοῦ Ἰρλανδοῦ δεν εἶναι εἰκόνα τοῦ πραγματικοῦ κόσμου καί τῆς πραγματικῆς ζωῆς πού οἱ ἄνθρωποι ζοῦν σ' αὐτόν. Μπροστά ἀπό τά μάτια μας περνᾷ ἕνα ἀπατηλό, ὄχι πραγματικό ὄνειροπόλημα, μια ὁμορφιά ἀλλόκοτη μόνο καί φανταστική.

Πολύ διαφορετική εἶναι ἡ Ἑλληνική λογοτεχνία. Ὁ Ἕλληνας τῶν Ἱστορικῶν χρόνων ἀναμφίβολα εἶχε παράλογες καί προληπτικές ἰδέες· μόλις ἀρχίζομε μέ δυσκολία νά ἀνακαλύπτωμε τή φύση τους, ἀπό ἐσφαλμένους ὑπαινιγμούς σ' αὐτές. Ἀλλά ἡ σκοτεινότητα τοῦ ὅλου θέματος δείχνει πόσο λίγο τό θέμα αὐτό ἐπηρέασε τήν Ἑλληνική λογοτεχνία, καί ἡ λογοτεχνία αὐτή εἶναι ὅ,τι μᾶς ἐνδιαφέρει. Μέσα σ' αὐτήν ὁ Ἕλληνας παρουσιάζεται νά βλέπη τή ζωή μέ μάτια πού πολύ μοιάζουν μέ τά δικά μας. Ἦταν κίνδυνος νά χαθοῦμε μέσα στόν κόσμο τῆς Ἰρλανδικῆς παράδοσης· δέ θά ξέραμε τί νά πούμε στό Finn ἢ στόν Cuchulain· θά μπορούσαμε ἀπό εὐγένεια νά προσαρμοστοῦμε πρὸς τίς ἀπόψεις τους, ἀλλά ποτέ δέ θά μπορούσαμε νά μποῦμε μέσα σ' αὐτές. Ἀλλά ποιός δέ θά ἦταν σά στό σπίτι του, δέ θά ἔνιωθε κάποια κοινότητα ψυχῆς μέ τό Νέστορα, τόν Ἀχιλλέα, τόν Ὀδυσσεά; Κι ἀκόμη περισσότερο, ὅταν φεύγωμε ἀπό τους ἐπικούς ἥρωες καί ἐρχόμαστε στόν Ἀλκαῖο, τό Σιμωνίδη, τό Σοφοκλῆ καί τούς ἄλλους. Αἰσθανόμαστε ὅτι εἶδαν τόν κόσμο ἀληθινά, σωστά, ὄχι σάν κονίστρα γιά γη-τιές καί μαγεῖες καί γιά συμβατικό ἥρωισμό, ἀλλά ὅπως πραγματικά εἶναι.

Καί ὅταν ἀφήνωμε τήν τραχειά καί συγκεχυμένη ἄποψη τῆς ζωῆς πού ἔχουν οἱ λίγο-πολύ κοινοί ἄνθρωποι καί ἐρχόμαστε στούς ἀνθρώπους τῆς σκέψης τῆς Ἑλλάδας, τό ἴδιο ἀκριβῶς συμβαίνει. Βρίσκομε τίς θεωρήσεις των γιά τή φύση τοῦ Θεοῦ καί τοῦ ἀνθρώπου λογικές, σωστές, καί ἐκπληκτικά σύγχρονες. Ὁ Εὐριπίδης γράφει:

Ὡ γῆς ὄχημα κἀπὶ γῆς ἔχων ἔδραν,
ὅστις ποτ' εἶ σύ, δυστόπαστος εἰδέναι,
Ζεὺς, εἴτ' ἀνάγκη φύσεως εἴτε νοῦς βροτῶν,
προσηυξάμην σέ· πάντα γάρ δι' ἀψόφου
βαίνων κελεύθου κατὰ δίκην τά θνήτ' ἄγεις⁵.

Παρατηροῦμε ὅτι συγκεφαλαιώνει μέ ἀδρές γραμμές στόν τρίτο καί τέταρτο στίχο τίς δύο σύγχρονες φιλοσοφίες, τήν ὑλοκρατία καί τήν ἰδεοκρατία καί ὅτι συνολικά ὁ ἴδιος ἐκφράζει μιὰ σύγχρονή μας πίστη αἰσιόδοξου ἀγνωστικισμοῦ. Ὁ Πλάτων γράφει: «Θεός οὐδαμῇ οὐδαμῶς ἄδικος, ἄλλ' ὥς οἷον τέ δικαιοτάτος,

⁵ Τρωάδες 884-88.

(Ὡ ἐσύ, τό στήριγμα τῆς γῆς καί πού ἀπάνω στη γῆ ἔχεις τό θρόνο σου, ὅποιος κι ἂν εἶσαι, πού εἶσαι δύσκολος νά σέ ἀπεικασῶμε γιά νά σέ γνωρίσωμε, Δία, εἴτε εἶσαι ἡ ἀνάγκη πού δένει τή φύση εἴτε εἶσαι ἡ διάνοια πού κυβερνάει τούς θνητούς σέ σένα ἔστειλα τήν προσευχή μου· γιατί διασχίζοντας σιωπηλό δρόμο ὅλα τά θνητά, δίκαια τά καθοδηγεῖς.)

καί οὐκ ἔστιν αὐτῷ ὁμοιότερον οὐδέν ἢ ὅς ἂν ἡμῶν αὖ γένηται ὅτι δικαιοτάτος»⁶. Αναγνωρίζομε σ' αὐτά τόσο ὑπέροχη ιδέα γιά τή θεότητα ὅσο καί ἡ χριστιανική. Ἄν στραφοῦμε πρὸς τήν Πλατωνική Πολιτεία βρίσκομε ἐκεῖ τὰ βαθύτερα προβλήματα τῆς πολιτικῆς νά τά συζητοῦν μέ ἐλευθερία, βάθος καί ἀγχίνοια πού δέν ξεπεράστηκαν ἀπό καμιά μεταγενέστερη ἐποχή. Πραγματικά οἱ Ἕλληνες παίρνουν μιά λογικήν ἄποψη τοῦ κόσμου, ἐντελῶς στόν ἴδιο μέ μᾶς βαθμό· καί αὐτό ὀφείλεται σ' αὐτό πού ὁ Γκαῖτε ὀνόμασε φιλαλήθειά τους.

Ἄν συνεχίσωμε τήν ἀνάλυση καί ρωτήσωμε γιατί οἱ θεωρήσεις τοῦ Εὐριπίδη καί τοῦ Πλάτωνα προχώρησαν ὅσο μακριά καί οἱ δικές μας, βρίσκομε δύο αἰτίες, δύο συστατικά σ' αὐτή τήν ἀρετή της φιλαλήθειας. Τό πρῶτο ἀπ' αὐτά εἶναι ἡ ἀπεριόριστη πραγματική ἐλευθερία γιά θεώρηση, θρησκευτική, ἠθική καί πολιτική. Ἰση ἐλευθερία χαίρεται καί ἡ δική μας ἐποχή. Ἀλλά εἶναι ἐκπληκτικό ὅτι ἓνα ἔθνος τήν ἀπόκτησε τόσο νωρίς στήν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας. Μποροῦμε νά τήν ὀνομάσωμε γνῶρισμα τῆς Ἐλευθερίας. Ὁ Ἕλληνας θά τήν ὀνόμαζε «π α ρ ρ η σ ί α».

Τή ζωή μερικῶν ἐθνῶν τήν προσδιορίζουν σέ μεγάλη ἔκταση θεολογικές ἀπόψεις. Ὑπάρχουν τά ἔθνη αὐτά γιά νά ὑπηρετοῦν τό Θεό. Ὅρισμένες πράξεις, κάποτε ὀλόκληρες πλευρές τῆς ζωῆς, ἀποκλείονται, γιατί φαίνονται ἀσυμβίβαστες πρὸς αὐτό τό σκοπό. Ὁ Θεός πού λατρεύουν εἶναι ζηλότυπος Θεός.

Στό Μωαμεθανό εἶναι ἀπαγορευμένο νά ζωγραφίζη ἢ νά σκαλίζη τήν ἀνθρώπινη μορφή, γιατί ἡ γλυπτική καί ἡ ζωγραφική ὁδηγοῦν στήν εἰδωλολατρεία. Ὁ Ἑβραῖος ὀφείλει νά ἀπέχη μιά μέρα τήν ἐβδομάδα ἀπό ἐργασία καί τέρψη, γιατί τό Σάββατο εἶναι ἱερό. Στό Χριστιανό τῶν Σκοτεινῶν Αἰώνων ἦταν ἀπαγορευμένο νά πιστεῦν τόν «γρῶδη μύθον» γιά τούς Ἀντίποδες· εἶχε στά χέρια του μιά «Χριστιανική Τοπογραφία τοῦ σύμπαντος θεμελιωμένη ἐπάνω σέ ἀπόψεις τῆς Θείας Γραφῆς, σύμφωνα μέ τήν ὁποία δέν εἶναι νόμιμο γιά τό Χριστιανό ν' ἀμφιβάλλη»⁷. Συναντοῦσε ἐμπόδια στό ἐμπόριο, ἐπειδή ὁ Μωσαϊκός Νόμος ἀπαγόρευε τήν τοκογλυφία· καί τούς ὑστερώτερους ἀπογόνους του⁸ τούς ἀπότρεπε ν' ἀκολουθήσουν θεατρικό ἐπάγγελμα - ἡ αἰώνια καταδίκη πού βάραινε τή θέση τοῦ ἡθοποιοῦ.

Τή ζωή ἄλλων ἐθνῶν τήν προσδιορίζουν πολιτικές ἀπόψεις. Τήν τέχνη καί τή λογοτεχνία τίς βλέπουν ὑποπτα σάν ἐπικίνδυνες γιά τήν εὐδαιμονία τοῦ κράτους. Ἀθῶες κοινωνικές διασκεδάσεις ἀπαγορεύονται. Ἡ οἰκογενειακή ζωή παίρνει ιδιόρρυθμο χρῶμα γιά πολιτικούς λόγους· ὁ σύζυγος ἀποκτᾷ ιδιότυπη ὑπεροχή· ἡ σύζυγος μετατρέπεται σέ μηχανή, πού γεννᾷ παιδιά γιά τό καλό τοῦ κράτους. Τό κράτος πού ὁ Πλάτων σχεδιαγράφησε στήν Πολιτεία του εἶναι ἓνα

⁶ Θεαίτητος 176 BC. Ὁ θεός δέν εἶναι καθόλου ἄδικος, μέ κανένα τρόπο· εἶναι τέλεια δίκαιος. Καί τίποτα δέν τοῦ μοιάζει περισσότερο ἀπό ἐκεῖνον ἀπό μᾶς πού θά γινόταν πάρα πολύ δίκαιος.

⁷ Cosmos, Topographia Christiana. Ἡ παραπομπή εἶναι παρμένη ἀπό τόν Lecky, Hist, of Rationalism I, 269 (ἔκδ. 1910).

⁸ Ἔως τό 1694 μ. Χ. (ὅπ. παραπάνω II, 318).

ἀκρότατο παράδειγμα γι' αὐτή τήν ὑποδούλωση τοῦ ἀτόμου στό συμφέρον τῆς κοινότητος· ἀλλά ἡ ἱστορία τῆς Σπάρτης καί τῆς Ρώμης καί, ἀλήθεια, τῶν πῶν πολλῶν χωρῶν, εἶναι γεμάτη ἀπό τέτοια παραδείγματα. Ἀπό τίς ποικίλες μωρίες, τίς ἀμαρτίες καί τίς καταστρεπτικές ὑπερβολές στίς ὁποῖες τόσο ρέπει ὁ ἄνθρωπος, τίς περισσότερες φορές προφυλάσσεται στηριζόμενος στίς ἀρχές ὅτι καθῆκον του εἶναι νά φοβᾶται τό Θεό καί νά ὑπηρετῇ τή χώρα του. Ὀλόκληρες τάξεις πράξεων τοῦ ἀπαγορεύονται. Δέν πρέπει νά κάμῃ τοῦτο, πρέπει νά κάμῃ ἐκεῖνο. Κολοβωμένος καί ἀκρωτηριασμένος, μ' ἓνα χέρι ἢ μ' ἓνα μάτι, μπαίνει στή βασιλεία τῶν οὐρανῶν. Τοῦτο ἀληθεύει γιά ὅλα σχεδόν τά ἔθνη ἐκτός ἀπό τήν Ἑλλάδα. Μόνο ἐδῶ δέ θυσιαζόταν ὁ ἄνθρωπος στό Θεό του ἢ στή χώρα του, ἀλλά τοῦ ἐπιτρεπόταν «νά βλέπῃ τή ζωή σταθερά καί νά τή βλέπῃ ὀλόκληρη». Ἀλλοῦ, λόγοι τοῦ κράτους ἢ λόγοι τῆς θρησκείας διέστρεφαν τήν ἔρευνα ἢ στένευαν τό πεδίο της. Ἦταν ἀπαγορευμένο στούς ἀνθρώπους καί νά σκέπτονται μερικά θέματα ἢ ἀναγκάζονταν νά ἔχουν γι' αὐτά ὀρισμένες προδιαγραφμένες ἀπόψεις. Ὀλόκληρες περιοχές τῆς ζωῆς τίς ἀπέσυραν ἀπό τή συζήτηση - με πολλές ἐξαίρετες συνέπειες, ἀλλά καί μέ περιστολή τῆς σκοπιᾶς τῆς ἀλήθειας, μέ περιορισμό τῶν πιθανοτήτων της ν' ἀνακαλύψῃ τόν ἑαυτό της καί νά τόν κατακτήσῃ. Γιά τούς Ἕλληνες ὅμως δέν ὑπῆρχαν φραγμοί οὔτε περιοχές ἀποχωρισμένες, στίς ὁποῖες δέ θά μπορούσε νά πατήσῃ· ἦταν παντοῦ ἐλεύθερος νά δράσῃ καί νά σκεφτῇ, νά βρῇ τήν ἀλήθεια ἢ νά πέσῃ σέ πλάνη, νά κάμῃ τό σωστό ἢ ν' ἀμαρτήσῃ. Στήν Ἑλλάδα οὔτε ἡ θρησκεία οὔτε ἡ πολιτική ἦταν δυνάμεις πού τόν ἐμπόδιζαν νά βλέπῃ τά πράγματα ὅπως εἶναι.

Δέ φτάνομε, βέβαια, νά ὑποθέσωμε ὅτι ἡ ἐλεύθερη σκέψῃ στή θρησκεία δέν προκαλοῦσε καθόλου δυσάρεστα συναισθήματα. Τέσσερις σημαντικές καταδιώξεις μᾶς ἀποδείχνουν ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἦταν ζηλότυποι γιά τή θρησκεία τους. Ὁ Σωκράτης θανατώθηκε καί ὁ Ἀναξαγόρας ἐξορίστηκε, γιατί πρόσβαλαν παραδομένες πεποιθήσεις: ὁ Πρωταγόρας καί ὁ Διαγόρας ὁ Μῆλιος ἔφυγαν, γιά ν' ἀποφύγουν τίς συνέπειες ποινικῆς δίωξης. Ἀλλά ἄς παραβάλωμε αὐτή τήν ἐπίδοση μέ τόν ἀριθμό τῶν θρησκευτικῶν διωγμῶν πενήντα ἐτῶν τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγέννησης. Ἀνάμεσα στά 1566 καί 1619 «ὁ Καρνεζέκι κάηκε ζωντανός· ὁ Παλεάριο κάηκε ζωντανός ὁ Μπροῦνο κάηκε ζωντανός· αὐτοί οἱ τρεῖς στή Ρώμη. Ὁ Βανίνι κάηκε στήν Τουλούζα. Ὁ Βαλεντίνο Τζεντίλι θανατώθηκε ἀπό Καλβινιστές στή Βέρνη. Τόν Καμπανέλλα σκληρά τόν βασάνισαν καί τόν φυλάκισαν εἴκοσι ἐφτά χρόνια στή Νεάπολη. Ὁ Γαλιλαῖος ὑποχρεώθηκε νά ταπεινώσῃ τόν ἑαυτό του μπροστά σέ ἀμαθεῖς καί ἀγέρωχους μοναχούς καί νά κρύψῃ τήν κεφαλή του σέ ἐξοχική ἔπαυλη. Ὁ Σάρπι δοκίμασε τό μαχαίρι δολοφόνου... Μ' αὐτό τόν τρόπο καταβρόχθισε ἡ Ἰταλία τά φωτισμένα παιδιά τῆς»⁹. Αὐτά, φυσικά, εἶναι διάσημα θύματα. Ὁ Symonds ὑπολογίζει ὅτι μόνο στήν Ἰσπανία ἀνάμεσα στά 1481 καί 1525, καταδικάστηκαν 234.526 ἄτομα ὡς αίρετικοί ἀπό τήν

⁹ Symonds, The Catholic Reaction, II, 138.

Ἱερή Ἐξέταση¹⁰. Συγκρίνετε μ' αὐτή τήν ἐπίμονη καί ἀποστειρωτική τυραννία τίς συμπτωματικές παραβιάσεις τῆς ἐλευθερίας τῆς σκέψης στήν Ἑλλάδα καί θά αἰσθανθῆτε ὅτι ἡ θέση τοῦ Ἑλληνα στοχαστῆ δέν ἦταν χειρότερη ἀπό τή θέση τοῦ Χόμπς τό δέκατο ἔβδομο αἰῶνα, οὔτε χειρότερη ἀπό τή θέση τοῦ Μαρμοντέλ, πού, μέσα στόν αἰῶνα τοῦ Λόγου, τόν ἔστειλαν στή Βαστίλλη, γιά ἓναν ἀμφίβολο λίβελλο ἐναντίον κάποιου δούκα, καί μόλις χειρότερη ἀπό τή θέση τῶν Γερμανῶν φιλοσόφων πού πρὶν ἓνα αἰῶνα τοὺς ἐδίωξαν ἀπό τίς ἔδρες των γιά ἑλλειψη ὀρθοδοξίας, - ἀκόμη καί σήμερα τοὺς ἀπαγορεύεται νά διδάσκουν δημόσια τίς ἀρχές τῆς Σοσιαλιστικῆς Δημοκρατίας¹¹.

Πολλές αἰτίες ἔχει ἡ Ἑλληνική ἐλευθερία τῆς σκέψης. Ἐνας λόγος εἶναι ὅτι τήν Ἑλληνική φιλοσοφία δέν τήν ἐπιδοτοῦσε τό Κράτος· εἶναι λιγότερο εὐκόλο νά καταστείλῃς τόν ἐλεύθερο λόγο, ὅταν δέν ἔρχεται ἀπό τοὺς ἄμβωνες καί τίς αἰθουσες παραδόσεων τοῦ κράτους. Ἀλλά ὑπάρχουν πιό θεμελιώδεις λόγοι ἀπ' αὐτόν, λόγοι πού βρίσκονται στή φύση τῆς ἴδιας τῆς Ἑλληνικῆς θρησκείας.

Στό σημεῖο τοῦτο βρισκόμαστε σ' ἐπικίνδυνο ἔδαφος. Οἱ θρησκευτικές δοξασίες τοῦ ἔκτου καί τοῦ πέμπτου αἰῶνα δέν ἔχουν ἔως τώρα ὀλοκληρωτικά ἐξακριβωθῇ. Ἡ χώρα μόνο ὡς ἓνα μέρος ἔχει χαρτογραφηθῇ, καί ὅποιος πατήσῃ τό πόδι του ἐπάνω τῆς κινδυνεύει νά χάσῃ τό δρόμο του. Ἄλλοτε νόμιζαν ὅτι τήν Ἑλληνική θρησκεία τή συγκεφαλαίωνε ἡ λατρεία τοῦ Δία, τῆς Ἥρας καί τῶν Ὀλύμπιων θεῶν. Τώρα, γνωρίζομε ἄλλες λατρεῖες· τά Ὀρφικά μυστήρια, μέ ὑψηλή πνευματική διδασκαλία· τή Διονυσιακή λατρεία, συναισθηματική καί ἐνθουσιαστική, πού ἤρθε στήν Ἑλλάδα ἀπό τά βόρεια. Ἀκόμη καί οἱ Ὀλύμπιοι δέν εἶναι ἐντελῶς ὅπως φαίνονταν. Ὁ Ἀπόλλων πού ἀποπλάνησε τή Δάφνη, ὁ προστάτης τῆς Τροίας, ἄσκησε μέ τοὺς προφῆτες του τῶν Δελφῶν πλατιά ἐπιρροή πρὸς τό καλὸ στήν Ἑλληνική ἠθική καί πολιτική. Τέλος, μᾶς λέγουν σήμερα ὅτι ἡ πιό δυνατὴ θρησκεία στήν Ἀθήνα ἦταν ἡ ἐξευμένιση φοβερῶν χθονίων θεοτήτων. Εἶναι φανερό ὅτι ὀφείλομε νά ὀρίσωμε τί ἐννοῦμε μέ τήν Ἑλληνική θρησκεία.

Δέν προσπαθοῦμε νά δώσωμε ὀλόκληρο τό σχεδιάγραμμά της. Τῶντι, θά πρέπει νά ἀγνοήσωμε ἐντελῶς τίς πιό εὐγενεῖς πλευρές της. Ἐρωτοῦμε μόνο γ

ι α τ ῖ ἡ σ κ έ ψ η ἦ τ α ν ἐ λ ε υ θ ε ρ η σ τ η ν Ἀ θ ῆ ν α σ τ ᾶ χ ρ ό ν ι α π ο ὗ

¹⁰ Ὁπ.παρ.Ι, 196. Τὸν Ἀριστοτέλη τὸν ἀπειλήσαν μέ διωγμὸ τυπικά γιά ἀθεΐα, στήν πραγματικότητα γιά τίς Μακεδονικὲς του συμπάθειες. Ἄν ὁ διωγμὸς τοῦ Διαγόρα ἐγίνε στα 415 π. Χ., ὅπως λέγει ὁ Διόδωρος, μπορεῖ νά ὀφείλεται σέ πολιτικούς λόγους, γιατί ἦταν ἀπὸ τὴ Μῆλο. Ἡ ἀγανάκτηση τῶν Ἀθηναίων ἐναντίον τῶν Ἑρμοκοπιδῶν δέν εἶναι ἐπιχείρημα ἐναντίον στήν ἀποψη τοῦ κειμένου, γιατί δέν εἶναι διωγμὸς τῆς ἐλευθερίας τῆς σκέψης. Ἄν σήμερα μερικοὶ ἄνθρωποι ἐμίαιναν τοὺς βωμοὺς ὅλων τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Λονδίνου, θά προκαλοῦσαν τὴν ἀγανάκτηση τοῦ λαοῦ· ἀλλὰ μιά τέτοια ἀγανάκτηση δέ θά ἔδειχνε γενικὴ σύγκρουση μέ τὴν ἐλευθερία τοῦ θεωρητικοῦ λόγου.

¹¹ Ὁ ἀναγνώστης πρέπει καί σ' αὐτὸ τό σημεῖο καί σέ πολλά ἄλλα νά ἔχῃ ὑπόψή του, ὅτι τό ἔργο τοῦ Λίβινξτον εἶναι γραμμένο πρὶν ἀπὸ τὸν πρῶτο παγκόσμιον πόλεμο. Πρωτοδημοσιεύτηκε στα 1912.

θά μπορούσε κανείς να περιμένη το διωγμό της, δηλαδή στη διάρκεια του πέμπτου αιώνα και του τέταρτου. Μπορούμε, λοιπόν, να αγνοήσουμε θρησκείες που ήταν μεταγενέστερες. Μπορούμε, ακόμη, να αγνοήσουμε εκείνες που τις δέχονταν μικρά μόνο τμήματα της κοινότητας. Αν μια θρησκεία πρόκειται να κάμει διωγμούς, θά πρέπει να εξουσιάζει την πλειονότητα σ' ένα κράτος. Οί Κουάκεροι ή οί Ένωτικοί ποτέ δεν μπόρεσαν να κάμουν διωγμούς. Ούτε (κι αν το επιθυμούσαν) μπορούσαν οί Πλατωνικοί, οί Περιπατητικοί ή οί Στωϊκοί. Δεν ενδιαφερόμαστε λοιπόν εδώ για τις θρησκείες ή τις φιλοσοφίες απόλυτα. Μας ενδιαφέρει ή κρατική θρησκεία, που δίδαξε τούς Αθηναίους να νιώθουν τό σεβασμό σάν παιδιά, που διαπέρασε την εθνική λογοτεχνία, που στεφάνωνε τις ύψηλές τοποθεσίες της πόλης με τούς ναούς της, που καθιέρωνε την ειρήνη και τόν πόλεμο και καθετί τό επίσημο και τελετουργικό στη ζωή του πολίτη, που μέ τη στενή της συνάφεια μ' αυτά τά πράγματα απόκτησε εκείνο τό στήριγμα από αίσθημα σάν ένστικτο, ισχυρότερο από όποια ήθική ή διανοητική κύρωση. Ο Όρφισμός δεν ίκανοποιεί αυτούς τούς όρους· ούτε οί χθόνιες θεότητες. Η θρησκεία που γυρεύουμε είναι ή λατρεία τών Ολύμπιων.

Τελευταία οί Ολύμπιοι έπесαν σέ άδικη άνυποληψία, γιατί μας ξαφνιάζει τό γεγονός ότι πολίτης σάν τόν Αισχύλο, μπορούσε ακόμη να λατρεύει τόσο άλλόκοτες θεότητες. Αλλά ή δική μας έκπληξη δεν αποδείχνει τίποτε. Οί θρησκευτικές δοξασίες τών έθνών πάντα απογοητεύουν εκείνους που εφαρμόζουν σ' αυτές τά κριτήρια της απόλυτης λογικότητας. Μπορεί κανείς να τις κρίνει μόνο αν εξέταση τί τά μέλη του έθνους λέγουν και κάνουν. Σέ κάθε εποχή συνυπάρχουν διαφορετικές βαθμίδες πίστης. Προτάσεις που δέ θά μπορούσαν να κυριαρχήσουν στη συγκατάθεση του νου, ύποστηρίζονται ακόμη από τό αίσθημα και τη συνήθεια. Οί πεθαμένες δοξασίες, όπως οί πεθαμένοι άνθρωποι, ποτέ δεν πεθαίνουν, αλλά κατά ένα νόμο της κληρονομικότητας φοιτούν στό αίμα τών ύστερώτερων γενιών. Έτσι έγινε και στην Αθήνα. Ο ίδιος ό Πίνδαρος που σέβεται τούς θεούς και απορρίπτει ένα μύθο άνθρωποφαγίας τών θεών, παριστάνει τόν Απόλλωνα ύποκριτή και δελεαστή¹². Ο Αισχύλος, που σέβεται τούς θεούς και δημιούργησε για τόν έαυτό του ένα τόσο έξοχο θεϊσμό, μιλά σέ μερικά αποσπάσματα για τό θεό ως δόλιο, και σκληρό¹³. Ο Σοφοκλής, που έγγραψε τό μεγαλόπρεπο ύμνο στους αιώνιους νόμους, ονομάζει ένα μέλος¹⁴ του Πανθέου «θεόν που οί θεοί τόν άτιμάζουν», και καλεϊ τούς συντρόφους του θεούς να τόν εξαφανίσουν. Τέτοιες ανακολουθίες δέ θά μας έκπλήξουν, αν θυμόμαστε πως άνθρωποι μέ την Καινή Διαθήκη στά χέρια τους, επέτρεψαν στον έαυτό τους να έμπνέεται από βαρβαρότητες της Παλαιάς. Όπωςδήποτε, τό γεγονός παραμένει. Τά ονόματα τών Ολυμπίων γεμίζουν τις σελίδες της Έλληνικής τραγωδίας. Αυτοί, και όχι κάποια χθόνια λατρεία διεγείρει τις επιθέσεις του Εϋριπίδη. Ο Πλάτων,

¹² Πύθιον. 9.

¹³ Απόσπασμα που αναφέρεται από τόν Πλάτωνα : Πολιτεία 383.

¹⁴ Πρόκειται για τόν Άρη. «...τόν άπότιμον έν θεοίς θεόν.» Οίδ. Τύρ. σ. 191-215.

όταν θέλη νά σχεδιάση μιάν ιδεώδη αγωγή, πρίν από κάθε άλλο καταπιάνεται μέ τούς αποτελεσματικούς γιά τήν ήθικότητα τών νέων κινδύνους πού κατά τή γνώμη του περιέχει ή Θεολογία τών Όλυμπίων. Τέλος, οί Όλύμπιοι θεοί έξακολουθοῦν νά λατρεύωνται στήν Ελλάδα όσον καιρό επίζη ή είδωλολατρεία, καί οί αδυναμίες των παραμένουν αποτελεσματικά όπλα στά χέρια τών σκεπτικῶν, πού εἶναι μέσα στή μάντρα, όπως ό Λουκιανός, καί τών έχθρῶν, έξω απ' αὐτήν, όπως ό Αὐγουστίνος.

Καί τώρα, γιά νά γυρίσωμε στό κύριο ζήτημά μας. Γιατί αὐτή ή θρησκεία ἄφηνε τόσο ελεύθερη τή σκέψη;

Πρῶτα πρῶτα ἦταν ἀνθρωπομορφική, καί οί ἀνθρωπομορφικές θρησκείες εἶναι οὐσιαστικά εὐπλαστες. Ἐπιδέχονται κριτικόν ἔλεγχο καί ἀνάπλαση. Σχεδόν τά προσκαλοῦν. Μιά ματιά στούς Ἑλληνικούς θεούς θά μᾶς δείξη γιατί. Ὁ Ὅμηρος καί ό Ἡσίοδος, λέγει ό Ξενοφάνης, «ἀπέδωσαν στούς θεούς τά ἐλαττώματα τών ἀνθρώπων¹⁵. Ἐκαμαν τούς θεούς κατά τή δική τους εἰκόνα, μέ τήν ομοιότητα πού ἔχει μιᾶ εἰκόνα τοῦ φθαρτοῦ ἀνθρώπου. *Sua cuique deus fit cupido*. «Τό φοβερό του πάθος γίνεται στόν καθένα θεός του». Μάλιστα, καί ὄχι μόνο τά πάθη, ἀλλά κάθε ὁρμή, κάθε βλέψη, κάθε εὐθυμη διάθεση, κάθε ἀρετή, κάθε οἶστρος. Σέ καθεμιᾶ ἀπό τίς ἐνέργειες του ό Ἕλληνας εὕρισκε κάτι τό θαυμαστό, καί τό ὀνόμαζε Θεό: ή ἐστία στήν ὁποία ζεσταινόταν καί ἔψηνε τό φαγητό του, ό δρόμος στόν ὁποῖο ἦταν τό σπίτι του, τό ἄλογο πού ἵππευε, τά ζῶα πού ἔβοσκε, ή γυναίκα πού παντρεύτηκε, τό παιδί πού τοῦ γεννήθηκε, ό λοιμός ἀπό τόν ὁποῖο πέθανε ή ἀπό τόν ὁποῖον ἀνέλαβε, τό καθένα γεννοῦσε μιᾶ ἰσότητα, καί τήν ἔβαζε νά κυβερνᾷ τό καθένα. Τό ἴδιο καί μέ ιδιότητες καί δυνάμεις πιό ἀφηρημένες. Ἡ Βία, ό Φόβος, ή Στάση, ή Διασκέδαση, ή Μέθη, ή Δημοκρατία, ή Μανία, ό Φθόνος, τό Ὁργιο, ή Πειθώ, ό Ὑπνος, ή Πείνα, εἶναι προσωποποιημένα καί σέ ὀρισμένες περιπτώσεις λατρεύονται. Κάθε πράγμα ἔχει τή λατρεία του, ἀκόμη καί ό «ἄγνωστος θεός». (Γί' αὐτό, ἀποβλέποντας στή θρησκεία του, εἶναι δυνατό νά φανταστοῦμε τόν Ἕλληνα θαῦμα ἀρετῆς ή κακίας). Ἐπιθυμοῦσε νά μεθύσῃ ό Ἕλληνας, καί νά ό Διόνυσος ἦταν προστάτης του· ἂν ἐπιθυμοῦσε τή διαφθορά, στρεφόταν στήν «Πάνδημον Ἀφροδίτην». Ἦταν κλέφτης, μπορούσε νά βασίζεται στή βοήθεια τοῦ Ἑρμῆ· εἶχε πάθος γιά τήν ἀγνεία, νά ή λατρεία τῆς Ἀρτέμιδας. Θεοί ἀρκετοί· ἀλλά δέν εἶναι ἀρχικά, πρωτότυπα ὄντα μέ ἀνεξάρτητες δυνάμεις. Εἶναι οί σκιές τοῦ ἀνθρώπου, πού τίς ἔφτιασε, τίς ἐκάλεσε στήν ὑπαρξη γιά νά προστατεύουν τίς πράξεις τοῦ δημιουργοῦ τους, νά προσφέρουν τίς λέξεις πού αὐτός ἔβαλε στό στόμα τους, νά χαμογελοῦν, νά προστάζουν τά λάθη καί τίς ἀρετές του μέ καλοκάγαθη καί ἀκλόνητη εὐγένεια¹⁶.

¹⁵ Πάντα θεοῖς ἀνέθηκαν Ὅμηρός θ' Ἡσίοδος τε
ὅσα παρ' ἀνθρώποισιν ὀνείδεα καί ψόγος ἐστίν
καί πλεῖστ' ἐφθέγγαντο θεῶν ἀθεμίστια ἔργα,
κλέπτειν, μοιχεύειν τέ καί ἀλλήλους ἀπατεύειν. (Ἀπόσπ. 7)

¹⁶ Κατά τόν Bent (The Cyclades, p. 373) ὑπάρχει σήμερα στήν Πάρο μοναστήρι ἀφιερωμένο στό Μεθυσμένον Ἀϊ-Γιώργη. «Στίς 3 Νοεμβρίου συνήθως οί Παριανοί ἀνοίγουν τό νέο τους κρασί

Αὐτό εἶναι ἀρκετό γιά νά ἐξηγήσωμε γιατί δέν ὑπῆρχε θρησκευτική τυραννία στήν Ἑλλάδα. Θεοί τέτοιου εἶδους δέν ἔμοιαζαν νά ἔχουν δραστική ἐπίδραση στή ζωή τῶν ἀνθρώπων. Ἡ καταγωγή τους καί ὁ χαρακτήρας τους ἐξασθενοῦσε, χωρίς πραγματικά καί νά ἀφανίζεται ἡ δύναμή τους ἐπάνω στούς πιστούς τους. Στό κάτω κάτω ἦταν μόνο ἔργο τῶν χειρῶν τῶν ἀνθρώπων, καί οἱ ἄνθρωποι ἀπό ἔνστικτο ἀπόκτησαν ἐλευθερίες μέ τά δημιουργήματά τους. Ὁ Ἀριστοφάνης, πού ἦταν ὑποστηρικτής τῆς καθιερωμένης θρησκείας, παρουσιάζει τό Διόνυσσο ἀπάνω στή σκηνή μπροστά στή συνέλευση τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κοινοῦ μέ τόν ἀνάμικτο χαρακτήρα ἑνός καυχησιάρη, ἑνός ἄναντρου καί ἑνός γελωτοποιοῦ¹⁷ καί ἦταν ὁ Διόνυσος, ὅπως ἡ Harrison τονίζει, ὁ θεός μιᾶς γνήσια πνευματικῆς λατρείας. Ὁ Ἀριστοφάνης φέρεται καί στό Δία μέ ἴση ἀνευλάβεια· τόν συσχετίζει σ' ἓνα μέρος μέ μιάν ἀφόρητα βλάσφημη θεωρία γιά τή βροχή, σ' ἄλλο πάλι συζητεῖ μέ θαυμαστή σοβαρότητα, ὅτι εἶναι βέβαιο, πώς ὁ Ἡρακλῆς θά ἀποκληρωθῇ, γιατί εἶναι νόθος γιός τοῦ Βασιλιᾶ τοῦ Οὐρανοῦ¹⁸. Τό ἴδιο καί μέ συγγραφεῖς λιγότερο ἀπρόσεκτους ἀπό τόν Ἀριστοφάνη, καί σέ βήματα μέ λιγότερο ἐλαφρὴ καρδιά ἀπό τό βῆμα τῆς Κωμωδίας. Λέγεται γιά τόν Ἀγησίπολη ὅτι «ἀφοῦ συμβουλευτήκε τό μαντεῖο τῆς Ὀλυμπίας, πῆγε νά ρωτήσῃ καί τό θεό τῶν Δελφῶν, ἃν εἶχε τήν ἴδια γνώμη μέ τόν πατέρα του, μέ τήν ἰδέα ὅτι θά ἦταν αἰσχρό νά πῇ τά ἀντίθετα»¹⁹. Καί ὁ Θεόγνις παρατηρώντας τίς ἀνισότητες τῆς θεϊκῆς δικαιοσύνης ἔτσι προσφωνεῖ τό Δία, «Ζεῦ φίλε, θαυμάζω σέ»²⁰. Εἶναι ὁ τόνος μέ τόν ὁποῖο θά μπορούσε ἓνα παιδί νά μιλήσῃ στό μεγαλύτερο ἀδερφό του - ὁ Πίνδαρος εἶχε τή σκέψη ὅτι οἱ θεοί ἦταν ἀδερφοί μας - καί ὑποβάλλει τή σκέψη ὅτι σέ περιπτώσεις ὅπου ὁ οὐρανός εἶπε κάτι καί ὁ λαός ἐπιθυμοῦσε ἄλλο, οἱ θεοί τῶν Ἑλλήνων θά ἔκλιναν πρὸς τήν κοινή γνώμη.

Αὐτό ἦταν τό πρόστιμο πού οἱ Ἕλληνες πλήρωναν, γιατί ἔβλεπαν τή θεότητα μέ πολλές μορφές. Κέρδισαν σέ πλάτος, ἀλλά ἔχασαν σέ ἔνταση. Ὁ θεός τους ἦταν πάντα πάρα πολύ δημιουργήμα τῶν πιστῶν του καί δέν μπορούσε νά γίνῃ ἀπόλυτος. Ἦταν ἓνας συνταγματικός μονάρχης, πού οἱ ὑπῆκοοί του δέν ξεχνοῦσαν ποτέ ἐντελῶς ὅτι αὐτοί τόν ἔβαλαν στό θρόνο του. Βασιλιάς τους στή θεωρία, στήν πράξη ἦταν ὁ ἀντιπρόσωπός τους, ὑποχρεωμένος νά ἐκπληρῶνῃ τίς ἐπιθυμίες τους. Καί ἀνάμεσα σ' αὐτές ἦταν ἡ ἐπιθυμία νά εἶναι ἐλεύθεροι.

Αὐτό εἶναι ἡ μιά ἐπίδραση πού ἔκαμε τό ἔργο τῆς Ἑλληνικῆς θρησκείας χαλαρό. Μιά δεύτερη εἶναι συγγενική μ' αὐτήν. Δέν ὑπῆρχε Ἑλληνική Βίβλος.

Αὐτό εὐνοεῖ τήν ἐλευθερία στήν πρώτη ἀρχή. Μιά Βίβλος ἔχει ἄπειρα πλεονεκτήματα γιά ἐκείνους πού μποροῦν νά τή χρησιμοποιοῦν, ἀλλά γιά τόν κόσμο

καί μεθοῦν χορεύουν καί παίζουν μιά σκηνή κραιπάλης μπροστά ἀπό αὐτή τήν ἐκκλησία· ἐξαγνίζεται ὅμως ἡ σκηνή ἀπό τήν παρουσία τῶν ἱερέων». Τό πνεῦμα πού δημιούργησε τοὺς Ὀλύμπιους θεοὺς δέν πέθανε ἀκόμη.

¹⁷ Βάτραχοι.

¹⁸ Ὅρνιθες, 1649 κ. ε.

¹⁹ Ἀριστοτ. Ρητορ. 1398b 32.

²⁰ Ἀπόσπ. 78.

γενικά έχει τούς κινδύνους της. Σκεφτήτε πόσο εύκολα ό γραπτός λόγος, έρμηνευμένος από τήν αυστηρότητα τής αμάθειας, μπορεί σφικτά νά περιορίση τήν αλήθεια. Ό Ψαλμωδός είπεν ότι ό ήλιος «περιτρέχει τόν ουρανό από τό ένα άκρο στό άλλο» καί ότι «τά θεμέλια του σφαιρικού κόσμου είναι τόσο καλά στερεωμένα πού δέν μπορούν νά μετακινηθούν». Πώς τότε μπόρεσε ό Γαλιλαίος νά υποστηρίξει ότι ή γή κινείται γύρω από τόν ήλιο; Νά, έδω όλόκληρη ή έγγύηση τής Αγίας Γραφής γιά τό αντίθετο. Ό Απόστολος Παύλος μάς είπεν ότι οί άνθρωποι είναι καμωμένοι νά ζοϋν «επί του προσώπου τής γής». Έπεται λοιπόν ότι δέ ζοϋν σέ περισσότερα από ένα πρόσωπα τής γής ή «επί τών νώτων τής γής». Μέ τέτοιο χωρίο μπροστά στά μάτια του, ένας χριστιανός δέν ήθελε οϋτε νά μιλήση γιά τούς Αντίποδες²¹. Έτσι οί θεολόγοι του Μεσαίωνα συζητούσαν, χρησιμοποιώντας τή Βίβλο όχι γιά νά τή ζωντανέψουν, αλλά γιά νά τήν απολιθώσουν. Καί μέ άμέτρητους τρόπους λιγότερο σοβαρούς από αυτούς, τυχαίες παρατηρήσεις πού παρανοήθηκαν, ώμές αντιλήψεις πρωτόγονης έποχής, ήθικές έντολές γιά πρωτόγονο λαό, όλα αυτά περιβλήθηκαν μέ θεϊκό κύρος καί σφυρηλάτησαν μ' αυτά άλυσίδες γιά την έλευθερία τής σκέψης, μόνο καί μόνο γιατί βρέθηκαν μέσα στό Ίερό Βιβλίο.

Από τέτοιους κινδύνους οί Έλληνες ήταν έλεύθεροι. Δέν είχαν Βίβλο. Όνομάζομε συχνά τόν Όμηρο έλληνική Βίβλο. Αλλά ή φράση είναι παραπλανητική, γιατί ό Όμηρος, δέν είχε τό άμετάκλητο κύρος του Νόμου, πού μιά φορά προχειρίστηκε καί δεσμεύει γιά πάντα, αλλά τή λεπτή επίδραση ενός βιβλίου, πού βρίσκεται στα χέρια του καθενός. Οί Δελφικοί χρησμοί πλησιάζουν πολύ τόν Έβραϊκό Νόμο, γιατί ήταν άμεσες έντολες του Απόλλωνα. Αλλά δέν έγιναν ποτέ μηχανές τυραννίας, γιατί τούς έδιναν γιά ν' αντιμετωπίσουν ειδικές περιστάσεις, καί ήταν αυστηρά προσωρινές στίς εφαρμογές τους. Η Όρφική λατρεία είχε, αλήθεια, ιερά βιβλία. Αλλά γιά τούς μεγάλους θεούς του Όλυμπου δέν υπήρχε Βιβλίο ή γιά οποιαδήποτε από τίς θεότητες, πού λάτρευαν στην Ελλάδα. Γιά τόν Απόλλωνα καί τό Δία κυκλοφορούσαν πολλές παραδόσεις, κανείς όμως δέν ένοχλήθηκε νά τίς έναρμονίση, καί οί πιστοί τους, χωρίς νά επιμένουν σέ ακριβολογημένο όρισμό, ήταν ευχαριστημένοι από μιά γενική «εϋσέβεια». Γι' αυτό λοιπόν ό Πλάτων μπορούσε νά έπινοήση μιάν αφήγηση τής Δημιουργίας γιά νά υποστηρίξει ένα ιδιαίτερο πολίτευμα, γιατί, όπως λέγει, «δέν ξέρομε τήν αλήθεια γιά τά παλιά».²² Τά λόγια του φέρνουν πάλι στό νοϋ μας πόσο διαφορετική ήταν ή τοποθέτηση του Έβραίου μέ τό βιβλίο του τής «Γενέσεως» καί τήν ακριβολογημένη αφήγησή του γιά τήν αρχή του κόσμου. Καί γενικά τό ίδιο ή σκέψη στην Ελλάδα μπορούσε νά δουλέψη άνεμπόδιση, γιατί δέν υπήρχεν εκεί όρισμένος γνώμωνας μέ τόν όποιο νά τήν αναχαιτίζουν.

Από δώ προέρχεται μιά στάση απέναντι ταής θρησκείας πολύ ανόμοια πρός τή στάση τών Έβραίων. Ό Έβραίος δέχεται τό θεό, πού του αποκαλύφτηκε: ό Έλληνας μεταβάλλει μέ τή σκέψη του τούς θεούς του. Αν ό Έβραίος βρισκόταν

²¹ Cosmos, Topographio Christiana παραπομπή του Lecky, Hist, of Rationalism, I 267 κ. ε.

²² Πολιτεία, 382, 414 κ. έ.

σέ ἀμφιβολία, τοῦ ἦταν εὐκόλο νά πάρῃ ἀπόφαση. Ὁ Θεός του εἶχε ἐκδώσει διαταγές· δέν ἦταν γραμμένες μέσα στά βιβλία τοῦ Μωϋσῆ; Ἀλλά ὁ Ἕλληνας δέν εἶχε νά ἐπικαλεσθῇ τέτοιες αὐθεντίες. Ἐπρεπε πίσω πάλι νά ριχθῇ στό δικό του τό λόγο, στή δική του τήν αἴσθηση γιά τό δίκαιο καί τό ἀληθινό. Αὐτό ἦταν τό ἐργαστήρι μέσα στό ὁποῖο σφυρηλατοῦσε τίς πεποιθήσεις του. Γί' αὐτό ἀκριβῶς βλέπομε τόν Πλάτωνα νά προβαίνει σέ κάθαρση τῶν ἀφηγήσεων γιά τά οὐράνια, νά τοὺς δίνει νέα τροπή καί νέες ἐρμηνεῖες, νά φτιάχνῃ καί νά χαλᾷ τή θεολογία κατὰ τήν κρίση του. Ἄν κάτι στήν παραδομένη θεολογία προσβάλλῃ τό ἠθικό του αἶσθημα, τό ἀπορρίπτει φανερά²³. Τό ἴδιο καί μέ συγγραφεῖς λιγότερο ὀρθολογιστικούς ἀπό τόν Πλάτωνα. Ὁ Πίνδαρος ἦταν ὀρθόδοξος καί συντηρητικός. Μολαταῦτα, ὅταν διασταυρώθηκε μέ μιάν ἀηδιαστική παράδοση γιά τοὺς θεούς, τήν ἀρνήθηκε ἀπόλυτα:

«Ἐμοί δ' ἄπορα γαστρίμαργον
μακάρων τιν' εἰπεῖν· ἀφίσταμαι»²⁴

Δέν ἔχει τίποτε νά πῇ γιά μύθο πού ἀναστατώνει τό ἠθικό του αἶσθημα. Ἄς ἔχῃ ὅλη τήν παράδοση μέ τό μέρος του, πρέπει νά εἶναι ψεύτικος: ὁ Πίνδαρος ἐμπιστεύεται στά δικά του ἔνστικτα καί τόν ἀπορρίπτει. Μιά τέτοια στάση μπορεῖ νά ἔχῃ τό ἀντίστοιχό της στήν Ἑβραϊκή λογοτεχνία, ἀλλά ἐκεῖ δέν εἶναι κοινή. Συνολικά ὁ Ἑβραῖος ὑποτασσόταν στήν παράδοση, ἐνῶ ὁ Ἕλληνας εἶχε ἐμπιστοσύνη στόν ἑαυτό του καί στο λόγο του.

Ἄς πάρωμε ἓνα περίφημο παράδειγμα. Ἡ Ἑλληνική κι ἡ Ἑβραϊκή λογοτεχνία περιέχουν ἡ καθεμιά τους τήν ἱστορία ἑνός δίκαιου ἀνθρώπου πού ὁ οὐρανός τοῦ ἔστειλε μία ἄδικη δυστυχία. Ὁ Ἰώβ «...ἄνθρωπος... ἀληθινός, ἄμεμπτος, δίκαιος, θεοσεβής, ἀπεχόμενος παντός πονηροῦ πράγματος», ἔχασε τά ἀγαθά του, τήν οἰκογένειά του, καί τήν υἰεῖα του ἀπό αἰφνίδιο βούλευμα τοῦ οὐρανοῦ. Ὁ Προμηθεύς, ὁ μέγας Τιτάνης, πού εἶδε τό ἀνθρώπινο γένος νά ἐξολοθρευεῖται παραμελημένο, τό λυπήθηκε, δέ φοβήθηκε τή θεϊκή ὀργή, ἔδωσε τό πῦρ στοὺς ἀνθρώπους, καί γιά τιμωρία του ὁ Δίας τόν κάρφωσε σ' ἓνα ἀπότομο κρημνό, ἐπάνω στόν Καύκασο. Οἱ δύο «πάσχοντες» εἶναι σέ πολύ ἴδια κατάσταση: ὁ Προμηθεύς ὑποφέρει, γιατί ἀκολούθησε τίς ὑπαγορεύσεις τῆς εὐσπλαχνίας· ὁ Ἰώβ ὑποφέρει παρὰ τήν καθαρότητα τῆς ζωῆς του. Ἄν ἓνας ἀπό τοὺς δύο ἄξιζε τή μοῖρα του, αὐτός ἦταν ὁ Προμηθεύς. Ἡ καθεμιά ἱστορία ἀκολουθεῖ τήν ἴδια πορεία. Καί οἱ δύο ἄνθρωποι θρηνοῦν γιά τά βάσανά τους καί διακηρύττουν τήν ἀθωότητά τους. Φίλοι τους ἐπισκέπτονται καί τοὺς συμβουλεύουν ὑποταγῇ στή θέληση τοῦ οὐρανοῦ. Ὁ Προμηθεύς ἀπαντᾷ, ὅτι ἡ προσβολή πού ἔκαμε ἦταν

²³ Λόγου χάρι στήν Πολιτεία, στό 2ο βιβλίο καί σέ μέρη τοῦ τρίτου

²⁴ Ὀλύμπιον. Α', 53-4. «Ὅχι, δέν μπορῶ νά ὀνομάσω καννίβαλο κανέναν ἀπό τοὺς θεούς. Ἀρνιέμαι».

έσκεμμένη και ότι ποτέ δέ θα ύποχωρήση στό Δία· ό Ιώβ έπιμένει ότι κανένα κακό δέν έκαμε. Ως έδω οί ιστορίες συμπίπτουν. Αλλά παρατηρήστε πόσο διαφορετική είναι ή ήθική που ό Έλληνας και ό Έβραϊός συγγραφέας συνάγουν αντίστοιχα από τίς δυστυχίες αυτών των δύο. Μέσα από την έρημο βγαίνει «λαίλαψ και νέφη» και μία φωνή ακούγεται που μιλά στον Ιώβ πείθοντας τον, όπως παράξενα λέγει ή έπικεφαλίδα του κεφαλαίου, ότι είναι άμαθής και ήλίθιος. Τί είναι αυτός μέ όλη τή γνώση του, που θα ήθελε νά έλέγχει τά συστήματα του Κυρίου; Πού ήσουν, του λέγει, «έ ν τ ω θ ε μ ε λ ι ο υ ν μ ε τ ή ν γ η ν»;». Μπορεί ό Ιώβ νά κάμη χιόνι ή πάγο ή βροχή; μπορεί νά όδηγή και νά διατάζει τούς άστερισμούς; Τί ξέρει για τον Παντοδύναμο και «τάς όδούς» του; Και ό Ιώβ μέ ήρεμη ευπείθια δέχεται την άπόφαση του Θεού. «Τό βλέπω, είμαι μηδαμινός... ξεστομιστα πράγματα που δέν καταλάβαινα... πράγματα πολύ θαυμαστά για μένα, που δέν τά ήξερα. Γί αυτό σιχαίνομαι τον έαυτό μου, και μετανοώ μέσα στη σκόνη και στη σποδό». Παρατηρήστε ότι ό Θεός δέν έδικαιόλογησε την ποινή του Ιώβ, ούτε ό Ιώβ δέχτηκε ότι έπese σε σφάλμα. Μόνο που ανακάλεσε τά λόγια του και ταπεινώσε τον έαυτό του. Τά δεινοπαθήματά του παραμένουν μυστήρια ανεξήγητα Αλλά ποιός είναι αυτός που θα έλεγχε «τάς όδούς του Κυρίου»;

Αυτή ή λύση, μπορούμε μέ ασφάλεια νά μαντέψωμε, θα ήταν άκατανόητη για τον Έλληνα - ό Αισχύλος δέν την άποδέχεται. «Ο Θεός πείθει τον Ιώβ πώς βρίσκεται σε άμάθεια και βλακεία»: δεν ύπάρχει ίχνος για τέτοια κατάληξη στην περίπτωση του Προμηθέα. Όταν ό Δίας προστάζει και άπειλϊ, ό Προμηθέας άνταπαντϊ μέ ύβριστική πρόκληση: κάνει ό,τι δέ θα κάμη ποτέ ό Ιώβ: καταριέται τό Θεό. Και τον καταριέται, χωρίς νά τιμωρηθϊ ή να πάθη τίποτε περισσότερο. Ανόμοια προς τον Έβραϊό ό Αισχύλος κλείνει την ιστορία του, όχι μέ θετική δικαίωση. Ο χρόνος και ή Είμαρμένη φέρνουν τον Ηρακλϊ, ό όποιος σκοτώνει τό βασανιστικό γύπα: ό Δίας πείθεται νά σπάση τίς άλυσίδες του Προμηθέα, και για άντάλλαγμα μαθαίνει ένα μυστικό κίνδυνο που άπειλϊ τό θρόνο του. Αλλά ό Τιτάνας δέν ταπεινώνεται, ούτε ό Θεός έξυψώνεται: μία συμφωνία χαράζεται ανάμεσα στους δύο και καταλήγουν σε όρους²⁵. Από τον πρώτο ως τον τελευταίο στίχο ποτέ δέν έρχεται στό νοϋ του Αισχύλου ότι μπορεί ό Προμηθέας νά έχει στενή αντίληψη για τή δικαιοσύνη, και ό,τι, όταν οί λογαριασμοί θα ανακεφαλαιώνονταν, θα μπορούσε ό Δίας νά βγάλη τό συμπέρασμα ότι στό κάτω κάτω είχε δίκιο. Χωρίς ύποψία ό,τι θα μπορούσε νά ύποπέση σε λάθος, ό Αισχύλος προσάγει τό Θεό και τον Τιτάνα μπροστά στη δικαστική έδρα του ανθρώπινου λόγου. Κρίνει και τούς δύο σ' αυτό τό δικαστήριο χωρίς εϋνοϊκή

²⁵ Είναι ίσως αλόγιστο να στηρίξη κανείς έπιχείρημα επάνω στην πλοκή του: «Προμηθεύε λυόμενος» που δεν σώζεται. Αλλά, όσο ξέρω, κανένας σύγχρονος συγγραφέας, εκτός από τον καθηγητή Blackie, δεν διατύπωσε τη γνώμη, ό,τι δικαίωσε την άρχική συμπεριφορά του Δία.

προκατάληψη για κανέναν από τους δύο, και όταν ο Θεός φαίνεται άδικος, τον καταδικάζει αδίστακτα²⁶.

Πόσο διαφορετικός σέ όλα αυτά από τις θεότητες του Έλληνισμού είναι ο Ίεχωβά! Πόσο διαφορετική θέση κατέχει στη ζωή του λαού Του! Είναι ζηλότυπος και αυθαίρετος Θεός: δεσπόζει τους πιστούς του και τους κάνει νάνους. Ο Ίεχωβά υπάρχει πριν από την ύπαρξη του λαού Του, τον γνωρίζουν μόνο από την αποκάλυψη που έκαμε του Έαυτού του, και βρίσκονται μέσα στη χούφτα του χεριού Του. Ο Έλληνας λέγει για τον Απόλλωνα και το Δία: υπάρχουν ο Ίεχωβά λέγει στο λαό Του: ΥΠΑΡΧΩ· οί Έβραίοι συγγραφείς δείχνουν αυτο-ύποταγή και αυτο-ταπείνωση σ' Αυτόν, καθόλου Έλληνική. Τους βασάνιζε ή αίσθησή Του. Αυτός έμπνέει ό,τι υπάρχει μεγάλο και αξιομνημόνευτο στα γραφόμενά τους. Υπάρχουν τριάντα έννέα βιβλία στην Παλαιά Διαθήκη. Εκτός από ένα, όλα ασχολούνται συνεχώς με τις σχέσεις του Θεού με τον άνθρωπο· δέκα έννιά - τό Βιβλίο του Ίώβ, οί Ψαλμοί, τά βιβλία των Προφητών - δέν έχουν άλλο θέμα. Δέ συμβαίνει τό ίδιο με την Έλληνική λογοτεχνία. Δέ βρίσκεται από πίσω της, σάν αμετάβλητο βάθος, πάλι ανάμεσα στη θέληση του ανθρώπου και στη θέληση του Θεού. Δέν έχει επανειλημμένες διαμαρτυρίες έναντίον ενός αποστάτη λαού, πού τ' αυτιά του είναι συνεχώς βουλωμένα και χοντρές οί καρδιές του. Κι αυτό δέν οφείλεται σέ καμιά εξαιρετική αγάπη της δικαιοσύνης από τους Έλληνες. Είναι προπάντων, γιατί ή θρησκεία δέν ήταν τό ίδιο πράγμα για τον Όμηρο ή τον Αισχύλο και για τό Μωϋσή ή τον Ήσαϊα. Στο σχέδιό τους για τον κόσμο ο Θεός δέν ήταν τό πᾶν. Ήταν ένα μέρος της ζωής τους, σημαντικό μέρος, αλλά όχι περισσότερο. Υπήρχε για νά προσφέρει την προστασία Του στις απασχολήσεις τους και τά συμφέροντά τους, αλλά όχι νά τους διευθύνη, νά δεσπόζη, νά τους καταπονῇ. Αυτό συμβαίνει ακόμη και στους πιο «θρησκους» Έλληνες. Όταν ο Πλάτων οικοδομῇ την ιδανική πολιτεία του, ή πρώτη λέξη στις σελίδες του δέν είναι ο Θεός, ή πρώτη σκέψη του συγγραφέα δέν είναι πῶς θά ευχαριστήσῃ τό Θεό. Πολύ αργότερα μέσα στην πραγματεία του φτάνομε σέ τέτοιες απόψεις. Διαβάστε την Πολιτεία του Πλάτωνα ύστερα από ένα από τά βιβλία των προφητών και ή διαφορετική διάθεση είναι φανερή.

Οί δύο πόλεις Αθήνα και Ίερουσαλήμ αντανακλούν καλά τον αντίστοιχο χαρακτήρα της θρησκείας τους. Ένδοξοι είναι οί ναοί πού στέφουν την Ακρόπολη και καθαγιάζουν τη ζωή πού σάλευε κάτω απ' αυτήν. Αλλά βρίσκονται εκεί μόνο σά στοιχειᾶ ἀρμονικοῦ συνόλου, σά μιά ὁμορφιά ανάμεσα σέ πολλές άλλες. Ή θέα από τό Όρος των Έλαιῶν ὑποβάλλει πολύ διαφορετικές σκέψεις. Μέσα από την κοιλάδα επάνω στους λόφους της κείται ή Ίερουσαλήμ, συγκεχυμένη μάζα από θόλους και πύργους και επίπεδες στέγες, όλα τόσο σφιχτά συσσωρευμένα πού τό μάτι δέ βλέπει ἶχνος από ανοιχτούς χώρους ή από δρόμους πού νά τά διασχίζουν. Για μιά στιγμή φαίνεται σά μιά από τίς λιγότερο ἑλκυστικές πόλεις

²⁶ Αποτόλμησα να παραλάβω την ιδέα της ἐξεικόνησης από το βιβλίο του μακαρίτη καθηγητή Butcher, Harvard Lectures, κάνοντάς της διαφορετική εφαρμογή.

τῆς Ἀνατολῆς, σάν πολιτεία ἀπό τρωγλες καμωμένες γιά ἓνα λαό χωρίς φαντασία, ἢ ἰδανικό ἢ αἴσθηση τοῦ ὠραίου. Ἔτσι φαίνεται, ἢ θά φαινόταν ἐκτός ἀπό ὀρισμένους ἀνοικτούς χώρους, ἀκριβῶς μέσα, ἀπό τό τεῖχος τῆς πόλης καί πρίν ἀρχίσουν τά σπίτια: πελώρια προαύλια μέ θολωτά οἰκοδομήματα καί λίγα κυπαρίσσια πού ὑψώνονταν ἀπό τό πεζοδρόμι τους. Εἶναι τά μόνα μεγάλα πράματα πού βλέπει τό μάτι· ἡ Ἱερουσαλήμ δίπλα τους γίνεται νάνος· καί τά πελώρια τεμένη πιό μέσα ἀπό τά προαύλια φαίνονται χαμένα μέσα στό χῶρο τους. Τά τεμένη εἶναι οἱ αὐλές τοῦ Ναοῦ. Τοῦτο ἐδῶ εἶναι τό μέρος πού ὁ Ἑβραῖος, ἐνῶ κρατοῦσε τήν πόλη του ἄθλια καί ἄχαρη, ἀφιέρωσε στή λατρεία τοῦ Ἰεχωβά· ἐδῶ εἶναι οἱ αὐλές τοῦ Οἴκου τοῦ Θεοῦ του.

Εἶναι δύσκολο νά μιλά κανεῖς μ' αὐτό τόν τρόπο, χωρίς νά δίνη τήν ἐντύπωση ὅτι οἱ Ἕλληνες ἦταν ἄθρησκοι. Φυσικά, ὡς σύνολο ἦταν ἐντελῶς τό ἀντίθετο· μαρτυρεῖ ἡ κατάπληξή τους γιά τόν ἀκρωτηριασμό τῶν Ἑρμῶν. Ἀλλά ἦταν θρησκοί μέ τόν τρόπο πού τό σημερινό κοινό τακτικό ἐκκλησίασμα εἶναι θρησκοί. Δέ θά ἔφταναν ἴσως ὡς τό σημεῖο νά συμφωνήσουν μέ τό μακαρίτη αἰδεσιμότητο Mark Pattison ὅτι ἡ θρησκεία εἶναι καλός ὑπηρέτης ἀλλά κακός κύριος²⁷. ἀλλά νά, ὑπῆρχαν πολλά ἀλλά ἐνδιαφέροντα στή ζωή τους ἐκτός ἀπό τό Θεό. Κανεῖς τους δέν ἦταν θρησκός μέ τό νόημα πού ἔδιναν στή λέξη ὁ Αὐγουστίνος, ἢ ὁ Πασκάλ ἢ ὁ Νιούμαν ἢ ὁ Τολστόϊ. Εἶναι δύσκολο νά βροῦμε στήν Ἑλληνική λογοτεχνία παράλληλα χωρία σάν τό ἀκόλουθο: «Υπάρχουν δύο Θεοί. Εἶναι ὁ Θεός πού πιστεύει ὁ λαός γενικά - ἓνας Θεός πού ἔχει ἔργο του νά τ ο υ ς ὑ π η ρ ε τ ῆ (κάποτε μέ πολύ λεπτό τρόπο, ἴσως μέ τό νά δίνη ἀπλῶς εἰρήνη στό πνεῦμα τους). Αὐτός ὁ Θεός δέν ὑπάρχει. Ἀλλά ὁ Θεός πού ὁ λαός ξεχνᾷ - ὁ Θεός πού ὁ λ ο ι ἔ χ ο μ ε ν ἂ ὑ π η ρ ε τ ο ὦ μ ε - αὐτός ὑπάρχει καί εἶναι ἡ πρώτη αἰτία τῆς ὑπαρξῆς μας καί ὅλων ὅσα βλέπομε»²⁸· ἢ, πάλι, σάν τά λόγια τοῦ Ψαλμωδοῦ: «τόσο μωρός ἦμουν καί ἄμαθος, σά νά ἦταν ἓνα ζῶο μπροστά Σου... Ποιόν ἔχω στόν οὐρανό ἄλλον ἀπό Σένα, ἀλλά κι ἐδῶ στή γῆ δέν εἶναι κανεῖς πού νά τόν ἀποζητῶ συγκρίνοντας τον μέ σένα. Ἡ σάρκα μου καί ἡ καρδιά μου ἔσφαλαν ἀλλά ὁ Θεός εἶναι ἡ δύναμη τῆς καρδιάς μου καί ἡ παντοτεινή του δό σ ι ς». Ποιός Ἕλληνας σκέφτηκε ποτέ γιά τή θρησκεία του ὅπως ὁ Πασκάλ σκέπτεται γιά τή μεταστροφή²⁹: «Ἡ ἀληθινή μεταστροφή εἶναι νά ἐκμηδενιστῆς μπροστά σ' αὐτό τό καθολικό ὄν, πού τόσες φορές τό ἔχεις ἐξοργίσει καί πού μπορεῖ κάθε ὥρα νά σ' ἐξολοθρέψη ἔννομα· ν' ἀναγνωρίσης ὅτι τίποτε δέ δύνεσαι χωρίς αὐτόν, καί ὅτι δέν ἔγινες ἄξιος γιά τίποτε ἄλλο ἐκτός ἀπό τή δυσμένειά του»; Ἡ ὅπως σκέπτεται ὁ Νιούμαν γιά τόν καθολικισμό: «Μιλῶ γι' αὐτόν μέ τήν ιδέα ὅτι διδάσκει στήν ἐρειπωμένη φύση τοῦ ἀνθρώπου τήν τέλεια ἀνικανότητά του νά κερδίση τόν οὐρανό μέ τίποτε πού μπορεῖ νά τό κάμῃ ὁ ἴδιος·

²⁷Memoirs σ. 97.

²⁸ Τολστόϊ. Δέν κατόρθωσα νά ἐπαληθεύω καί ὁ ἴδιος τό χωρίο. Ἀντιπαραθέστε τό ἐπιχείρημα τοῦ Ὀμήρου γιά τή θρησκεία, «πάντες δέ θεῶν χατέουσ' ἀνθρώποι» (ὅλοι οἱ ἀνθρώποι ἔχουν ἀνάγκη θεῶν) Ὀδ. Γ. 48.

²⁹ Pensees, 508 (ἐκδ. Brunschvicg).

τήν ἠθική βεβαιότητα γιὰ τὴν ἀπώλεια τῆς ψυχῆς του, ἂν ἀφεθῇ στίς δυνάμεις του· τὴν ἀπόλυτη ἀπουσία δικαιωμάτων καὶ ἀξιώσεων ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ πλάσματος, ὅταν εἶναι παρὼν ὁ Δημιουργός· τίς ἀπεριόριστες ἀπαιτήσεις τοῦ Δημιουργοῦ γιὰ τὴν ὑπηρεσία τοῦ πλάσματος»³⁰; καὶ ἄλλοι πολλοί.

Τὰ χωρία αὐτὰ ἀποδίνουν τὴ γνήσια διάθεση τοῦ Ἡσαΐα καὶ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ἀλλὰ ποῦ θὰ βροῦμε τὰ ἀντίστοιχά τους στὴν Ἑλληνικὴ λογοτεχνία; Ἐκεῖνος πού περισσότερο τὰ πλησιάζει εἶναι ὁ λόγος τοῦ Πλάτωνα ὅτι ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι εἴμαστε «ἐν τῶν κτημάτων»³¹ τῶν Θεῶν· ἢ ὁ περίφημος ὕμνος τοῦ Στωικοῦ Κλεάνθη. Θὰ ἀσχοληθοῦμε μέ τὸν Πλάτωνα ἀργότερα. Ὅσο γιὰ τὸν ὕμνο, πρέπει νὰ ὑπενθυμίσωμὲ ὅτι ἡ Στωικὴ φιλοσοφία εἶχε ἀκμάσει τὸν τρίτο αἰῶνα, ὅτι οἱ ἰδρυτές καὶ οἱ κύριοι διδάσκαλοί της εἶχαν Ἀσιατικὴ προέλευση καὶ ὅτι ὁ Θεός τοῦ Κλεάνθη εἶναι ἀπρόσωπη δύναμη. Καὶ σκέπτομαι ὅτι πολλοὶ πού διαβάζουν τὸν ὕμνο θὰ καταλάβουν ὅτι, παρὰ τὴν ἐπιφανειακὴ ὁμοιότητα, τὰ λόγια τοῦ ἁπείρα ἀπέχουν ἀπὸ τὴ διανοητικὴ αὐτο-ἀπάρνηση τοῦ Νιούμαν ἢ τὸ ἔντονο πάθος τοῦ Ψαλμωδοῦ.

Ἔχομε λοιπὸν τώρα τρεῖς ἐπιδράσεις πού ὑπόθαλψαν τὴν Π α ρ ρ η σ ί α στὴν Ἀθήνα· τὴν ἀπουσία τῆς Βίβλου· ἓνα ἔνστικτο πρὸς ὀρθολογισμό· καὶ τὴ διάθεση πού γέννησε ἡ ἀνθρωπομορφικὴ θρησκεία. Αὐτές μετασχηματίζονται σὲ μιὰν ἄλλην ἐπίδραση καὶ μαζί μ' αὐτὴν ἐξηγοῦν γιατί, ἂν κάτι ἐμπόδιζε τὸν Ἕλληνα νὰ βλέπῃ τὴ ζωὴ ὅπως εἶναι, αὐτὸ δὲν εἶναι οἱ θεοὶ του.

Ἄν ἡ θρησκεία ἄφηνε ἐλεύθερους τοὺς Ἕλληνες, τὸ ἴδιο ἔκανε καὶ ἡ πολιτικὴ. Ἄν καὶ συνδέονταν τόσο στενὰ ἡ ζωὴ τοῦ πολίτη καὶ ἡ ἰδιωτικὴ ζωὴ, ἂν καὶ ἀπαιτοῦσε τὸ Ἑλληνικὸ Κράτος ἀπὸ τοὺς πολίτες του τόσο πολὺ περισσότερα ἀπὸ ὅσα τὸ δικό μας, μολαταῦτα τὸ ἄτομο δὲν ἔγινε ποτέ ἓνα ἀπλό τίποτε σ' ἓνα φύλλο ἀπογραφῆς, ἀλλὰ διατήρησε καὶ διεκδίκησε τὴν ἀτομικότητά του.

Ὁ πολιτικὸς ἀτομικισμός εἶναι πλατιά χαραγμένος στὴ διαδρομὴ τῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδας. Στίς χειρότερές του στιγμές φαίνεται στὴν ἔλλειψη αὐτοελέγχου, στὴν ἀνικανότητα νὰ συνενώσῃ, στὴν ἀπρόσεκτη φιλαυτία, ὅλα πράγματα πού ἦταν τόσο δυσαρέστως κοινὰ. Δὲν ἦταν σπάνιο γιὰ ἓναν ἐξορισμένο πολίτη νὰ ἐνωθῇ μέ τοὺς ἐχθροὺς τῆς πατρίδας του καὶ νὰ προσπαθῇ νὰ τὴν καταστρέψῃ. Ὀλιγαρχικοὶ καὶ δημοκρατικοὶ πολεμοῦσαν κατὰ τῶν ἐστιῶν ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶχαν ἐξοριστῇ. Ἕλληνες ἐξόριστοι ὑποδαύλιζαν καὶ συνόδευσαν καὶ τίς δύο ἐπιδρομὲς τῶν Περσῶν. Ὁ Ἀλκιβιάδης τὴ μιά μέρα κυβερνοῦσε ἓναν Ἀθηναϊκὸ στόλο, τὴν ἄλλη ἔδειχνε στὴ Σπάρτη τίς ἀσθενεῖς θέσεις γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς χώρας του. Ὅπως, γιὰ νὰ γίνῃ ἀρεστός, λέγει: «τῇ ἐμαυτοῦ μετὰ τῶν πολεμιοτάτων, φιλόπολις ποτε δοκῶν εἶναι, νῦν ἐγκρατῶς ἐπέρχομαι»³².

³⁰ Scope and Nature of University Education, κέφ. 7.

³¹ Φαίδων, 62 β.

³² Θούκ. 6, 92. (Τὴν πατρίδα μου, μαζί μέ τοὺς χειρότερους ἐχθροὺς της, ἐγὼ πού εἶχα τὴ φήμη ὅτι ἤμουν ἄλλοτε «φιλόπολις», τώρα ἔρχομαι νὰ τὴ χτυπήσω μ' ὅλη μου τὴ δύναμη.)

Αλλά ό Έλληνικός άτομικισμός πήρε καλύτερες μορφές από αυτές. Κάποτε ό άτομικισμός έφερε πίσω στά σπίτια τους από τόν Εϋφράτη δέκα χιλιάδες Έλληνες. Τίποτε δέν είναι τόσο διδακτικό σ' εκείνη τήν ιστορία του Ξενοφώντα, πού καθοδήγησε τόσο πολλούς μαθητές στην Έλληνική γλώσσα, όσο ή όργάνωση του στρατού· τίποτε δέν είναι πιο χαρακτηριστικά Έλληνικό. Δέν είναι στρατός σέ πορεία, αλλά κοινοβούλιο από 10.000 μέλη. Άν δημιουργήται κάποια κρίση, οί στρατιώτες συγκροτούν συνέλευση, οί στρατηγοί τούς έκθέτουν τήν κατάσταση, όμιλητές άγορεύουν ύπέρ ή κατά, ό στρατός ψηφίζει, καί ή πορεία ξαναρχίζει. Στρατηγούς πού είναι άναρμόδιοι ή ύποπτοι τούς καταγγέλουν δημοσία: ό στρατός άθώνει, επιβάλλει πρόστιμο ή θάνατο. Μοιάζει σάν όνειρο-πόλημα του Gilbert καί του Sullivan³³. Μολαταύτα οί δέκα χιλιάδες βάδιζαν - καί οί ίδιοι ψήφιζαν μέσα σέ χειμωνιάτικη κακοκαιρία - επάνω σέ μεγάλη έκταση τής πιο δύσκολης χώρας του κόσμου. Καί αυτό ήταν άτομικισμός.

Τό πνεύμα αυτό, παρόν ασφαλώς από τήν αρχή, έγινε δραστήριο τόν έβδομο καί τούς ακόλουθους αιώνες, όταν ή ανάπτυξη των τυραννιών έκαμε τήν Ελλάδα νά συναισθανθή πόσο πολλή έλευθερία έχασε. Ο Ηρόδοτος, πού άφηγείται τήν ανύψωση καί τήν πτώση πολλών απ' αυτές τίς ήγεμονίες, λέγει γιατί ήταν μισητές από τό λαό. Έκαναν πιέσεις. Ο τύραννος «...νόμαιά τε κινέει πάτρια καί βιάται γυναίκας κτείνει τε ακρίτους»³⁴. Αλλά οί τύραννοι ήταν καί ξένοι πρός τό χαρακτήρα των Έλλήνων. Οί Αθηναίοι, λέγει ό Ηρόδοτος, όσον καιρό τούς κυβερνούσαν οί Πεισιστρατίδες, δέν ήταν καλύτεροι πολεμιστές από τούς γειτόνους τους, αλλά, όταν έλευθερώθηκαν, άμέσως τούς ξεπέρασαν: αυτό δείχνει ότι «κατεχόμενοι μέν έθελοκάκεον ως δεσπότη εργαζόμενοι, έλευθερωθέντων δέ αυτός έκαστος έωυτῶ προεθυμέετο κατεργάζεσθαι»³⁵. Είναι άξιοσημείωτο ότι ή λέξη πού χρησιμοποιεί για τήν έλευθερία είναι ή ι σ η γ ο ρ ι ή - έλευθερία του λόγου - δέν ήταν ικανοποιημένοι μέ έλευθερία μόνο στην πράξη. Η ίδια δυνατή επιθυμία άκούεται στην παράξενη απάντηση των Σπαρτιατών σ' έναν Πέρση στρατηγό, πού τούς επέτρεπε νά ύποταχτούν στον Ξέρξη: 'Υδαρνες, ούκ έξ ίσου γίνεται ή συμβουλή ή ές ήμέας τείνουσα. Του μέν γάρ πεπειρημένος συμβουλευείς, του δέ άπειρος έών· τό μέν γάρ δούλος είναι έξεπίστεται, έλευθερίας δέ ούκω έπειρήθης, ούτ' ει έστι γλυκύ ούτ' ει μή. Ει γάρ αυτής πειρήσαιο, ούκ άν δόρασι συμβουλευοίς ήμιν περί αυτής μάχεσθαι, αλλά καί πελέκεσι»³⁶.

³³ Άγγλοι ευθυμογράφοι του περασμένου αιώνα. Σ.τ. μ.

³⁴ Ηρόδ. 3,80 (ό τύραννος ανατρέπει τά πατροπαράδοτα έθιμα, βιάζει τίς γυναίκες καί σκοτώνει ανθρώπους χωρίς νά τούς δικάση).

³⁵ Ένθ. άν. 5,78 (ότι όταν ήταν κάτω από τους τυράννους ήταν σκόπιμα δειλοί, γιατί δούλευαν για τό δεσπότη, όταν όμως έλευθερώθηκαν καθένas τότε μέ προθυμία δούλευε για τόν έαυτό του).

³⁶ Ένθ. άν. 7,135. (Υδάρνη ή συμβουλή πού μάς δίνεις δέν πηγάζει από ίση έμπειρία. Τό ένα πού μάς συμβουλευείς τό έχεις δοκιμάσει, τό άλλο όχι· γιατί ξέρεις καλά τί είναι νά είσαι δούλος, μά τήν έλευθερία ποτέ δέν τή δοκίμασες ούτε άν είναι γλυκιά, ούτε άν δέν είναι. Γιατί, άν τή δοκίμαζες, δέ θα μάς συμβούλευες νά πολεμούμε γι' αυτήν μέ δόρατα μόνο, αλλά καί μέ πελέκες).

Ἐκεῖνοι ὅμως πού ἀνέπτυξαν τήν ἀντίληψη τῆς π α ρ ρ η σ ί α ς, ἐπάνω στήν ὁποία, ἀλήθεια, κάθε πραγματική δημοκρατία ὀφείλει νά στηρίζεται, ἦταν ὁ Περικλῆς καί ἡ Ἀθηναϊκή δημοκρατία. Κάτω ἀπό τούς γραφτούς νόμους λέγει ὁ Εὐριπίδης:

...ὁ τ' ἀσθενής
ὁ πλούσιος τέ τήν δίκην ἴσῃν ἔχει.
Ἔστιν δ' ἐνισπεῖν τοῖσιν ἀσθενεστέροις
τόν εὐτυχοῦντα ταῦθ', ὅταν κλύῃ κακῶς·
νικᾷ δ' ὁ μείων τόν μέγαν δίκαι' ἔχων.
Τοῦλευθερον δ' ἐκεῖνο· «Τίς θέλει πόλει
χρηστόν τί βούλευμ' ἐς μέσον φέρειν ἔχων;»
Καί ταῦθ' ὁ χρήζων λαμπρός ἐσθ', ὁ μή θέλων
σιγᾷ. Τί τούτων ἔστ' ἰσαίτερον πόλει;»³⁷.

Αὐτά τά λόγια τά λέγει ἓνας βασιλιάς τῶν Ἀθηνῶν καί ὁ Εὐριπίδης, πού τά ἔβαλε στό στόμα του, ὀνομάζει ἄλλοῦ τήν ἐλευθερία τοῦ λόγου «ἓνα μεγάλο πράγμα», καί αἰσθάνεται φρίκη στή σκέψη ἀνθρώπου μέ δεμένη τή γλώσσα. «Δοῦλος εἶναι ἐκεῖνος πού δέν μπορεῖ νά ἐκφράσῃ τή σκέψη του»³⁸. Λίγα χρόνια πρὶν γράψῃ ὁ Εὐριπίδης αὐτά τά λόγια ἓνας Ἀθηναϊκός στόλος νικημένος καί ἀποθαρρημένος εἶχε πέσει σέ παγίδα μακριά ἀπό τήν πατρίδα. Τήν ὥρα πού οἱ ναῦτες ἔμπαιναν στά πλοῖα γιά μία τελευταία ἀπόπειρα νά διασπάσουν τόν κλοιό, ὁ ἀρχηγός τους ἔκαμε μία τελευταία ἐκκληση στούς τριηράρχους. Τά πρῶτα λόγια πού τούς εἶπε εἶναι σημαντικά: «τούς θύμιζε ὅτι ἔχουν τήν πιό ἐλεύθερη στόν κόσμον πατρίδα καί ὅτι στή χώρα τους δέν ὑπῆρχε καμιά ἐπέμβαση στήν καθημερινή ζωή τοῦ καθενός»³⁹.

Ἀσφαλῶς μικρή ἐπέμβαση ὑπῆρχε σέ ὅ,τι καθένας ἔλεγε. Ἡ Ἑλληνική κωμωδία δίνει μία ἰδέα ὡς ποιοῦ βαθμό ἡ π α ρ ρ η σ ί α μποροῦσε νά εἶναι ἀδέσμευτη. Οἱ ἐπικρίσεις τοῦ τελευταίου Νότιο-αφρικανικοῦ πολέμου, πού ἐπισύρανε στήν κεφαλή τοῦ Λούδ Τζώρτζ καί ἄλλων τά βίαια βλήματα τοῦ ὀργισμένου πλήθους, ἦταν ἥπιες, ἂν τίς συγκρίνωμε μέ τίς ἐπικρίσεις πού εἶχε τό δικαίωμα νά κάνῃ ὁ Ἀριστοφάνης στό κρατικό θέατρο γιά τόν ἀγῶνα τῶν συμπατριωτῶν του ἐναντίον τῶν Πελοποννησίων. Ἄς ὑποθέσωμε ὅτι ἦταν συνήθεια στή χώρα μας τά θεατρικά ἔργα νά παρουσιάζωνται στό κοινό «τῇ Δευτέρᾳ τοῦ Πάσχα στό Albert Hall, κάτω ἀπό τήν προστασία τοῦ Κράτους, καί μπροστά σέ

³⁷ Ἰκετ. 433-441· (καί ὁ φτωχός καί ὁ πλούσιος ἔχουν τά ἴδια δικαιώματα. Οἱ ἀδύνατοι μποροῦν νά ἀπαντήσουν τά ἴδια στούς εὐτυχοῦντες, ὅταν αὐτοί τούς ὑβρίζουν κι ὁ πιό μικρός νικᾷ τό μεγάλο, ἂν ἔχῃ δίκιο. Ὅσο γιά τήν ἐλευθερία νά, ποιά εἶναι: «ποιός θέλει νά δώσῃ στήν πατρίδα μία χρηστή γνώμη, ἂν ἔχῃ;». Κι ὁποῖος θέλει δοξάζεται, κι ὁποῖος δέ θέλει σωπαίνει. Ἀπ' αὐτή ποιά καλύτερη ἰσότητά θά ὑπάρξῃ στήν πατρίδα;).

³⁸ Φοῖν. 391. Βλέπε καί: Ἰων 672, Ἰππολ. 422.

³⁹ Θουκ. 7, 69

ἀκροατήριο πού νά μή περιλαβαίνει μόνο λειτουργούς κάθε εἶδους καί βαθμοῦ, ἀλλά καί σπουδαστές τῶν Πανεπιστημίων καί μαθητές τῶν σχολείων»⁴⁰. Ἄς ὑποθέσωμε ὅτι ἐνῶ ἡ Ἀγγλία εἶχε μπλέξει σέ ἀπεγνωσμένο πόλεμο, κάποιος ποιητής, παρουσιάζοντας τό ἔργο του σ' αὐτή τή γιορτή, συνηγοροῦσε γιά τήν εἰρήνη καί καταφερόταν κατά τοῦ πολέμου μέ ὄχι μετρημένα λόγια, κατηγοροῦσε τόν Τσάμπερλαιν γιά κατάχρηση, ἔδειχνε τόν Τζών Μπούλλ παχύ, λαίμαργο, μωρόπιστο, ἄμαθο γέρο, πού τόν ἐξαπατοῦσε καί τόν ἐλήστευε ἡ κυβέρνησις, πού ἦταν στήν ἐξουσία. Ἄς ὑποθέσωμε ὅτι ἀνέβαζαν τόν ἴδιο τό Λόρδο Ρόμπερτς στή σκηνή, γελοιογραφημένο σάν κομψευόμενο καυχησιάρη, νά τόν εἰρωνεύεται δημοσία ὁ αὐθάδης ὄχλος καί στό τέλος νά τόν μεταφέρουν στό νοσοκομεῖο βαριά πληγωμένο, ἐνῶ οἱ ὀπαδοί τῆς εἰρήνης μ' ἐμπαικτικούς ἀλλαγμούς γιά τά ἀτυχήματα του ἀποσύρονται σέ πλούσιο δεῖπνο· ἄς ὑποθέσωμε ὅτι ἕνας σύγχρονος συγγραφέας τολμοῦσε νά γράψῃ ἕνα τέτοιο θεατρικό ἔργο· θά τό ἀνεχόταν καί γιά μία στιγμή ἕνα ἀγγλικό κοινό; Καί ὅμως κατά τή διάρκεια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ὁ Ἀριστοφάνης, παρουσιάζοντας ἐπάνω στή σκηνή τό Ἀθηναϊκό κοινό, τούς κρατικούς του ἀρχηγούς, καί ἕναν ἀπό τούς πιό διακεκριμένους του στρατηγούς δέν τούς γελοιογράφησε μέ λιγότερο χοντρό τρόπο⁴¹.

Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ Κωμωδία εἶχε μιάν ιδιόρρυθμη ἀκολασία στήν Ἑλλάδα. Ἀλλά αὐτό δέν ἀλλοιώνει τό γεγονός τῆς ἀκολασίας. Ὁ κανόνας τῆς παρρησίας βάσταξε πάντα στήν Ἀθήνα. Οὔτε τόν καιρό τῆς χειρότερης καταστροφῆς, οὔτε ὅταν ἡ Ἀθήνα δέν πολεμοῦσε πιά γιά τή νίκη, ἀλλά γιά τήν ὑπαρξή της, οὔτε ὅταν τά δοκάρια τοῦ στόλου της εἶχαν διαλυθῇ πάνω στίς ἀκρογιαλιές τῶν Συρακουσῶν καί ὁ στρατός της σάπιζε στά λατομεῖα τους, ἀκόμη οὔτε ὕστερα ἀπό τή συμφορά τῶν Αἰγός ποταμῶν περιορίστηκε ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου. Ἡ ἐκκλησία τοῦ δήμου ἀκόμη συνεδρίαζε, ὁ κήρυκας ἀκόμη ρωτοῦσε τίς ἀ γ ο ρ ε ὑ ε ι ν β ο ὕ λ ε τ α ι;⁴².

Αὐτή ἦταν ἡ πράξη στήν Ἀθήνα. Ἀκολουθοῦσε μιά θεωρία πού εἶχαν ὀρίσει, ἐρευνήσῃ καί καθαρά ἀναπτύξῃ. Ὅλοι οἱ πολιτικοί θεωρητικοί στήν Ἑλλάδα, μ'

⁴⁰ Verrall, *Four Plays of Euripides*.

⁴¹ Οἱ ἐγκρίσεις του γιά τόν Κλέωνα σέ πολλά ἔργα, γιά τόν Ἀθηναϊκό Δῆμο στούς Ἰππῆς, καί γιά τό Λάμαχο στους Ἀχαρνῆς, εἶναι ἡ βάση γιά τήν παραπάνω ἀναλογία.

⁴² Ἐγιναν ὅμως κάποιες ἀπόπειρες νά περιορίσουν τήν ἀσυδοσία τῶν κωμικῶν. Ψηφίστηκε στά 440 νόμος πού ἀπαγόρευε νά ἀσχολοῦνται μέ τή σύγχρονη πολιτική, ἀλλά ἀκυρώθηκε στά 437. Παρόμοιο θέσπισμα ἔγινε στά 416· ἀπαγόρευε τό ὀ ν ο μ α σ τ ῖ κ ω μ ῳ δ ε ῖ ν, τίς προσωπικές ἐπιθέσεις: καί ὅμως στά 414 ὁ Ἀριστοφάνης ἔγραψε τούς Ὀρνιθας. Δύο φορές ὁ Κλέων ἔσυρε στό δικαστήριο τόν ποιητή. Τίποτε τό θετικό δέν ξέρομε ἀπό τίς λεπτομέρειες αὐτῶν τῶν ἐπιθέσεων του: ἀλλά εἶναι φανερό ὅτι ὁ Κλέων δέν πέτυχε ἀπόφαση ἐναντίον τοῦ ποιητῆ σέ καμιά δίκη, κι ἀκόμη ὅτι οὔτε ἐσταμάτησε τίς προσωπικές ἐπιθέσεις του. Τήν πρώτη δίκη, ἀλήθεια, στά 426, ἀκολούθησαν ὕστερα ἀπό δύο χρόνια οἱ Ἰππῆς. Εἶναι πιθανό ὅτι στά τέλη τοῦ πέμπτου αἰῶνα ὑπῆρχε ἄλλος περιοριστικός νόμος: πάντως ἡ Κωμωδία χάνει τότε τήν ἀσυδοσία της. Χαρακτηριστικό τῶν τριάκοντα τυράννων εἶναι ὅτι ἔβαλαν ὀρισμένους περιορισμούς στήν πνευματική ἐλευθερία. (Ξέν. Ἀπομν. 1. 2. 31).

ἐξαίρεση τόν Πλάτωνα, μιλοῦν γιά τό κράτος μέ τήν ιδέα ὅτι ὑπάρχει γιά τό ἄτομο. Ἐνας ἀπό αὐτούς, φίλος καί θαυμαστής τοῦ Περικλῆ, πού ἐγνώρισε ἀπό κοντά τά πολιτικά πράγματα, γιά τά ὅποια ἔγραψε, μᾶς ἄφησε στό ἔργο του τό ιδεῶδες της Ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας. Σώζεται ἀγέραςτο σά Χάρτης τῆς Δημοκρατίας, σάν Καίνή Διαθήκη τοῦ Φιλελευθερισμοῦ.

Στόν Ἐπιτάφιο Λόγο πού τόν βάζει στά χεῖλη τοῦ Περικλῆ, ὁ Θουκυδίδης παρουσιάζει τόν Περικλῆ νά διακηρύσσει τήν ἀντίληψή του γιά τό τί εἶναι ἡ Ἀθήνα καί τί κάθε κράτος ὀφείλει νά εἶναι. Μᾶς κάνει ἀμέσως ἐντύπωση, ὅταν διαβάζουμε τό λόγο, ἡ ὀλοκληρωμένη ἐλευθερία τοῦ Ἀθηναίου πολίτη, ἡ ἀπουσία κάθε προσπάθειας νά τόν κάμουν καλό μέ νόμους, ἡ ἀπουσία κάθε προστασίας ἐναντίον στήν ἔλλειψη πατριωτισμοῦ, καί, ἀλήθεια, ἡ ἀπουσία κάθε φόβου γι' αὐτό. Βρισκόμαστε μέσα σέ ἀτμόσφαιρα πολύ διαφορετική ἀπό τή σύγχρονη πολιτική σκέψη. Δέ γίνεται λόγος γιά ταξικό μίσος καί γιά ταξικό ἐγωισμό πού πρέπει νά ικανοποιηθοῦν μέ ὀρισμένο σύστημα ἀπό ἐπιταγές καί ἰσοζύγια καί ἀντισταθμίσεις, οὔτε γιά ὑποχρεωτική στρατιωτική θητεία ἀναγκαία γιά νά ἐγχαράξῃ τόν πατριωτισμό, νά βάλῃ σέ πειθαρχία καί νά κατευθύνῃ τίς ἀνώμαλες ἐνεργητικότητες τοῦ ὄχλου, οὔτε γιά συντάξεις, βγαλμένες ἀπό κρατήσεις ἐπιθυμητές γιά νά γεννήσουν τήν ιδέα γιά ἀποταμίευση, οὔτε γιά νόμο προορισμένο νά προστατέψῃ τούς πολίτες ἀπό τή μέθη, γιά ἐκκλησιαστικά σχολεῖα καί γιά θρησκευτική ἐκπαίδευση, πού χωρίς αὐτήν ὁ ἄνθρωπος πίσω πάλι θά πέσῃ στό βόρβορο ἀπ' ὅπου βγήκε. Ὁ Περικλῆς ζῇ μέσα σέ ἕναν ἰδανικόν, ἴσως πολύ ἰδανικόν, κόσμο. Δέν τοῦ ἔτυχε νά φοβηθῇ μήπως ἡ τέρψη θά περισπάσῃ τόν Ἀθηναῖο ἀπό τό καθήκον του, κάθε ὑποψία γιά τίς τέρψεις ἀπουσιάζει τελείως ἀπό τό λόγο του. Τέτοια πράγματα τά θεωρεῖ οὐσιαστικό στοιχεῖο τῆς ἐθνικῆς ζωῆς. «Καί μὴν καί τῶν πόνων πλείστας ἀναπαύλας τῇ γνώμῃ ἐπορισάμεθα, ἀγῶσι μὲν γε καί θυσίαις διετησίοις νομίζοντες...»⁴³. Οὔτε φοβᾶται μήπως ἡ ψυχική καλλιέργεια καί ἡ παιδεία ὑποσκάψουν τίς ρίζες τοῦ χαρακτήρα, ἐκθηλύνοντας τούς ἄντρες, κάνοντάς τους καλύτερος νά σκέπτονται παρὰ νά ἀποφασίζουν. «Φιλοκαλοῦμεν γάρ μετ' εὐτέλειας καί φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας»⁴⁴.

Ὑπῆρχε στήν Ἑλλάδα ἕνα κράτος ὅπου τέτοια πράγματα τά θεωροῦσαν ἐπικίνδυνα. Ἡ Σπάρτη ἦταν ὀργανωμένη μέ ἀρχές περισσότερο ἀπό Ρωμαϊκές, καί οἱ πολίτες της ἀνατρέφονταν μέ μιὰ σειρὰ γυμνάσια, μέ συσσίτια καί λεπτομερειακούς κανονισμούς γιά νά γίνουν ἀφοσιωμένοι ὑπηρέτες τοῦ κράτους. Ἡ Ἀθήνα θά φαινόταν ἀλλόκοτος τόπος σ' ἕνα Σπαρτιάτη ἐπισκέπτη. Πρῶτα πρῶτα θά τοῦ ἦταν ἀλλόκοτο, ὅτι θά ἦταν μέσα στήν Ἀθήνα τόσο ἐλεύθερος, γιατί στή δική του πατρίδα εἶχαν τή συνήθεια νά κάνουν ξ ε ν η λ α σ ί ε ς, περιοδικές ἐξορίες τῶν ξένων. Καί ἔπειτα πόσο διαφορετική ἦταν ἡ ζωή τοῦ

⁴³ Θουκ. 2, 38, 1. (Ὡστόσο καί ἀπό τους κόπους φροντίσαμε νά βροῦμε ὅσο γινόταν πιο πολλές ξεκούρασες στό πνεῦμα μας, μέ τό νά κρατοῦμε τή συνήθεια νά κάνουμε ἀγῶνες καί θυσίες τῇ μιᾷ μετὰ τήν ἄλλη ὅλο τό χρόνο). Μετάφρ. Ἰ. Κακριδῆ.

⁴⁴ Ἐνθ. ἄν. 40. 1. (Ἀγαποῦμε τό ὠραῖο καί κρατοῦμε τήν ἀπλότητά μας, ἀγαποῦμε τή θεωρία καί δε χάνομε τήν ἐνεργητικότητά μας). Μετάφρ. Ἰ. Κακριδῆ.

Αθηναίου από τή ζωή πού είχε συνηθίσει στόν τόπο του! Έφτά χρονῶ τόν εἶχαν πάρει μακριά από τήν οἰκογένειά του στό Συσσίτιον, εἶδος ἀρχαίου δημόσιου σχολείου, καί από κεῖ καί πέρα «ζοῦσε κανονικά δημόσια ζωή ἀπό κοινού, πάντοτε κάτω ἀπό τά δεσμά καί τούς τύπους ἑνός κανονισμοῦ ὡς ἓνα μέρος στρατιωτικοῦ, ὡς ἓνα μέρος μοναστικοῦ - ἀποξενωμένος ἀπό τήν ἀνεξαρτησία τῆς χωριστῆς ἐστίας - βλέποντας τή γυναίκα του, κατά τά πρῶτα ἔτη μετά τό γάμο, μόνο κρυφά, καί διατηρώντας μέ τά παιδιά του λίγες ιδιόρρυθμες σχέσεις. Ἡ ἐπιτήρηση ὄχι μόνο τῶν συμπολιτῶν του, ἀλλά καί ἐξουσιοδοτημένων ἐλεγκτῶν ἢ λοχαγῶν διορισμένων ἀπό τό κράτος ἦταν κάτι πού ἀδιάκοπα τόν ἀκολουθοῦσε· τήν ἡμέρα του τήν περνοῦσε σέ δημόσιες γυμναστικές ἀσκήσεις καί σέ κοινά γεύματα, τίς νύχτες του στό δημόσιο στρατώνα στὸν ὅποιον ἀνήκε»⁴⁵. Εὐπολυσιά, ἓνα μόνο ἔνδυμα χειμῶνα καλοκαίρι, μαστιγώσεις σ' ἓνα ἐπιχώριο ἱερό (εἶχε δεῖ παιδιά νά πεθαίνουν κάτω ἀπό τους ραβδισμούς), περιορισμένη τροφή, καί γιά ψυχαγωγία κυνήγι καί χορός – αὐτά ἦταν ὁ κλῆρος του ἀπό παιδί. Στό κάτω κάτω, σκέφτονταν οἱ Σπαρτιάτες, ὀφείλετε νά κάμετε τούς ἀνθρώπους πατριῶτες, καί ποιός ἄλλος δρόμος ὑπάρχει νά τούς κάμετε;

Ὁ Περικλῆς σκέφτηκε ὅτι ὑπῆρχαν ἄλλοι τρόποι, καί ὀνομαστικά καταδικάζει τό σπαρτιατικό σύστημα. «Καί ἐν ταῖς παιδείαις οἱ μὲν ἐπιπόνῳ ἀσκήσει εὐθύς νέοι ὄντες τό ἀνδρεῖον μετέρχονται, ἡμεῖς δέ ἀνειμένως δαισιώμενοι οὐδέν ἦσσαν ἐπὶ τοὺς ἰσοπαλεῖς κινδύνους χωροῦμεν... καίτοι εἰ ραθυμία μᾶλλον ἢ πόνων μελέτη καί μὴ μετά νόμων τό πλεῖον ἢ τρόπων ἀνδρείας ἐθέλομεν κινδυνεύειν, περιγίγνεται ἡμῖν τοῖς τε μέλλουσιν ἀλγεινοῖς μὴ προκάμνειν, καί ἐς αὐτά ἐλθοῦσι μὴ ἀτολμοτέρους τῶν ἀεί μοχθούντων φαίνεσθαι...»⁴⁶. Ἀφῆστε τό ἄτομο στὸν ἑαυτό του καί μπορεῖ νά ἔχετε ἐμπιστοσύνη ὅτι θά κάμη τό καθῆκον του, αὐτὴ εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ Περικλῆ. Καταπίεση, περιορισμός, ἀπαγόρευση, εἶναι λέξεις πού δέν τίς βρίσκομε στήν πολιτική θεωρία του. Ἐμπιστοσύνη στό λαό συγκεκρισμένη μέ προβλεπτική προσοχή, ἦταν ὁ ὀρισμός τοῦ Γλάδστονα γιά τό φιλελευθερισμό. Ἀφῆστε κατά μέρος τίς τέσσερις τελευταῖες λέξεις καί ἔχετε τίς ἀρχές τοῦ Περικλῆ. Αὐτό ἦταν τό Ἑλληνικό ἰδεῶδες - ἀπεριόριστη ἐλευθερία. Εἶναι παράξενο ὅτι μέ τέτοιες ἀρχές τό Ἑλληνικό πνεῦμα παράμεινε ἀδιάφθορο;

Ἡ ἐλευθερία αὐτὴ ἦταν σπάνιο προνόμιο στήν ἀρχαιότητα. Σκεφτῆτε γιά μιὰ στιγμή τή Ρώμη. Ὁ Πλούταρχος λέγει γιά τό λαό της ὅτι «εἶχαν τή γνώμη,

⁴⁵ Grote, Hist. of Greece, II, 298

⁴⁶ Θούκ. 39, 1-2 καί 4: (Ὑστερα στήν ἀνατροφή, ἐκεῖνοι (οἱ Λακεδαιμόνιοι) ἀπό παιδιά ἀκόμη παλεύουν μέ σκληρὴ ἀσκήση νά γίνουν ἀντρεῖοι· ἐμεῖς περνοῦμε τή ζωή μας ξέγνοιαστα κι ὁμῶς τραβοῦμε γιά ν' ἀντικρύσουμε ἓναν κίνδυνο τό ἴδιο μέγανον μέ καθόλου λιγότερη ἀπὸ ἐκείνους ὀρμή... Μιά φορά ἂν ἐμεῖς θέλουμε νά παίρνουμε πάνω μας τόν κίνδυνο ζώντας μιὰ ζωή ἀνέμελη πὸ πολύ παρὰ γεμάτη ἔγνοιες κουραστικές, μέ μιάν ἀντρεία, πού δέ μᾶς τήν ἐπιβάλλουν τόσο οἱ νόμοι, ὅσο μᾶς τή δίνει ὁ τρόπος ποῖ ζοῦμε, τότε ἔχουμε ἓνα κέρδος πάρα πάνω ἐμεῖς· ἀπὸ τὴ μιὰ δέν κουραζόμαστε ἀπὸ πρὶν γιά τίς στενόχωρες ὥρες πού εἶναι νά ἐρθουν, ἀπὸ τήν ἄλλη, ὅταν βρεθοῦμε μέσα σ' αὐτές, δέ δειχνόμαστε λιγότερο τολμηροὶ ἀπὸ ἐκείνους, πού βασανίζονται σέ ὅλη τούς τὴν ζωή). Μετάφρ. Ἰ. Κακριδῆ.

ὅτι δέν ἔπρεπε νά ἀφήνουν τους πολίτες νά παντρεύονται, νά κάνουν παιδιά, νά ζοῦν ιδιωτική ζωή μόνοι τους, νά κάνουν γιορτές καί συμπόσια κατά τήν ἐπιθυμία τους, ἀλλά ὅτι θά ἔπρεπε νά ἔχουν τό φόβο ὅτι θά ἐλεγχτοῦν καί θά ἐξεταστοῦν ἀπό τους ἄρχοντες· καί ὅτι δέν ἦταν καλό νά δώσουν στόν καθένα τήν ἐλευθερία νά κάνη ὅ,τι θά ἤθελε ἀκολουθώντας τήν ἐπιθυμία του καί τήν προαίρεσή του»⁴⁷.

Αὕτη ἦταν ἡ γνώμη τοῦ Πλούταρχου γιά τούς Ρωμαίους, καί αὕτη ἦταν ἡ γνώμη τοῦ ὑπάτου πού ἀνέβηκε στό βῆμα ἕνα πρωί στά 186 π.Χ. καί ἀνακοίνωσε στό ἀκροατήριό του τά μέτρα πού ἡ σύγκλητος σκόπευε νά λάβη γιά νά ἀποτρέψῃ τά Βακκανάλια⁴⁸. Ἦταν μία Ρωμαϊκή θρησκευτική ὁργάνωση γιά τή λατρεία τοῦ Διονύσου, πού εἶχε χρησιμοποιήσει τίς συγκεντρώσεις της γιά χοντρές ἀκοσμίες καί, ἀκόμη, γιά συνωμοσία ἐναντίον τοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος. Βρώμικη ὑπόθεση, χωρίς ἀμφιβολία· καί ἀκριβῶς ὁ ὕπατος τήν εἶδε σάν ἀπειλή κατά τῆς ἠθικῆς καί τοῦ κράτους. Ὅμως σημειώστε τά λόγια μέ τά ὁποῖα ἐπιτιμᾷ τό ἀκροατήριό του. «Οἱ πρόγονοί σας δέν ἤθελαν ἀκόμη καί τυχαία νά συγκεντρώνεστε, ἤ ἀπό σύμπτωση. Ἐκτός ἂν ἔπρεπε νά ὀδηγηθῇ ἔξω ὁ στρατός γιά ἐκλογικούς σκοπούς, ἤ οἱ δήμαρχοι συγκαλοῦσαν τό λαό σέ συνέλευση, ἤ ἕνας ἄρχοντας καλοῦσε συγκέντρωση. Ὅπου μαζευτόταν πλῆθος, εἶχαν τή γνώμη ὅτι ἐκεῖ ἔπρεπε νά εἶναι ἕνας τακτικός ἀξιωματοῦχος γιά νά τούς ἐλέγχει»⁴⁹. Βρισκόμαστε ἐδῶ πολύ μακριά ἀπό τά ιδεώδη τοῦ Περικλῆ.

Ἡ συνέχεια ἀπό τά λόγια τοῦ ὑπάτου εἶναι καί αὕτη διδακτική. «Δέν εἶναι τίποτε περισσότερο εὐπρόσωπο ἢ περισσότερο ἀπατηλό ἀπό μία μιαιφάνειά. Ὅταν ἡ θεϊκή ἐξουσία γίνεται πρόφαση γιά ἔγκλημα, φοβούμεστε νά τιμωρήσωμε τήν ἀνθρώπινη κακοήθεια, μή τυχόν κάνοντας αὐτό παραβιάζωμε κάποιον νόμο τοῦ οὐρανοῦ μέ τόν ὁποῖο σχετίζεται». Τά αἰσθήματα αὐτά θά μᾶς παρασύρουν νά συγκρίνωμε τή Ρωμαϊκή ἀποψη γιά τά Βακκανάλια μέ τίς τύχες τοῦ Διονύσου στήν Ἑλλάδα, καί νά βγάλωμε ἕνα ἐπιμύθιο ἀπό τήν ἀντιπαράβολή. Καί στήν Ἑλλάδα ἡ λατρεία τοῦ θεοῦ αὐτοῦ ἦταν *advecta religio*⁵⁰, πού ἦλθε καί καρφώθηκε ἀνάμεσα στίς πρωτόγονες λατρεῖες. Καί ἐκεῖ - ἂν καί ἀπαλλαγμένη ἀπό τήν χοντροκομμένη ἀνηθικότητα καί ἀπό τήν πολιτική μαφία τῶν Ἰταλικῶν Βακκαναλίων - πανηγυριζοταν μέ ὄργια ἐπάνω στούς λόφους, στά ὁποῖα ἡ μέθη ἦταν γενικό καί ἡ ἀνηθικότητα ὄχι ἀσυνήθιστο χαρακτηριστικό. Μολαταῦτα ὅταν ὁ Πενθέας ἀκολουθώντας τήν ἀποψη τοῦ ὑπάτου, ἀπαγόρευε στίς γυναῖκες τῆς πόλης του νά περιφέρονται στούς λόφους, ἕνας Ἀθηναῖος δραματογράφος τόν παράστησε στή σκηνή νά ἀνταμείβεται γιά τήν κακά ρυθμισμένη ἀγάπη τῆς διαταγῆς του μέ τό διαμελισμό του σέ κομμάτια στά χέρια τῆς ἴδιας τῆς μητέρας του. Ἄν καί μπορεῖ νά μήν ἀντιπροσωπεύουν τή γνώμη τοῦ ποιητῆ, προξενοῦν ἐντύπωση τά λόγια πού ὁ Εὐριπίδης δίνει στούς

⁴⁷ Κάτων, 16.

⁴⁸ Τά Βακχεῖα, τά ὄργια τοῦ Διονύσου. Σ.τ. μ.

⁴⁹ Λίβιος, 39, 15.

⁵⁰ Θρησκεία πού ἦρθε ἀπέξω.

ἀγγέλους πού ἀντικρούουν τήν πράξη τοῦ Πενθέα. Τοῦ θυμίζουν ὅτι ἔρχεται σέ σύγκρουση μ' ἓνα Θεό, ὅτι, στό κάτω κάτω, τό κρασί κάνει τούς ἀνθρώπους νά ξεχνοῦν τίς λύπες των, καί ὅτι, ἂν οἱ γυναῖκες θέλουν νά εἶναι ἀνήθικες, θά εἶναι καί χωρίς νά πηγαίνουν στά βουνά:

Τόν δαίμον' οὖν τόνδ' ὅστις ἔστ', ὦ δέσποτα,
δέχου πόλει τῇδ', ὡς τ' ἄλλ' ἐστίν μέγας,
κάκεϊνο φασιν αὐτόν, ὡς ἐγώ κλύω,
τήν παυσίλυπον ἄμπελον δοῦναι βροτοῖς.
Οἴνου δέ μηκέτ' ὄντος οὐκ ἔστιν κύπρις
οὐδ' ἄλλο τερπνόν οὐδέν ἀνθρώποις ἔτι⁵¹.

Ἔτσι, μέ ἓνα μεῖγμα αἰσθησιακοῦ ἐπικουρισμοῦ καί ἐπιχειρημάτων ἀπό τόν τότε σέ ὑπόληψη φιλελευθερισμό, ὑποστηρίχτηκαν τά Βακκανάλια. Φανταστήτε τή βλοσυρή φυσιογνωμία τοῦ Ρωμαίου ὑπατου, ὅταν θά ἄκουε μιά τέτοια ἀπολογία.

Δέν πρέπει νά προχωρήσωμε σ' αὐτό τόν παραλληλισμό πολύ κοντά. Πλατιά ἄβυσσος βρίσκεται ἀνάμεσα στήν Ἑλληνική καί τήν Ἰταλική λατρεία τοῦ Βάκχου, καί ὁ Εὐριπίδης δέν ἦταν πολιτικός, ἀλλά ποιητής. Ἀλλά ἡ διαφορετική στάση σ' αὐτά τά ζητήματα τῶν Ρωμαίων καί τῶν Ἑλλήνων εἶναι ἀναμφισβήτητη. Οἱ Ρωμαῖοι δέν ἐνθάρρυναν νεωτερισμούς στή σκέψη ἢ στή θρησκεία, οὔτε χειροκροτοῦσαν ὁμορφες φράσεις γιά ἀνεξιθρησκεία. Ἐπιχειρήματα γιά ἐλευθερία στήν ἔρευνα, γιά ἀνεμπόδιστη Τέχνη, γιά τά δικαιώματα τῆς Λογοτεχνίας, ἔπεφταν στ' αὐτιά τούς χωρίς νά τ' ἀκοῦν. Κάθε λίγο τίς ξένες θρησκείες τίς ἔδιωχναν πίσω στίς ἐστίες τους μέ τά καράβια τους. Ὁ Κάτων θά ἠθελε νά κάμῃ τό ἴδιο καί γιά τήν Ἑλληνική Πρεσβεία καί παρακάλεσε τή σύγκλητο νά τούς ἀποπέμψῃ. «Κατηγόρησε φανερά τή Σύγκλητο ὅτι ἡ Πρεσβεία τῶν Ἑλλήνων καθήται πολύ ν χρονον ἄπρακτος, παρατηρώντας ὅτι ἦταν πανοῦργοι ἄνθρωποι, πού μποροῦσαν εὐκολα νά πείσουν τούς ἄλλους ὅ,τι ἠθελαν. Καί ἂν κανένας ἄλλος λόγος δέν ὑπῆρχε, αὐτός καί μόνο θά μποροῦσε νά πείσῃ τή Σύγκλητο ν' ἀποφασίσῃ νά τούς δώσῃ κάποια ἀπάντηση καί ἔτσι νά τούς στείλῃ πίσω πάλι στήν πατρίδα τους στίς σχολές τους, νά διδάσκουν τά παιδιά τῶν Ἑλλήνων, καί ν' ἀφήσουν ἡσυχά τά παιδιά τῶν Ρωμαίων, νά μποροῦν νά σπουδάζουν πῶς νά ὑπακούουν στούς νόμους καί στούς ἄρχοντες ὅπως καί πρίν. Κι αὐτά τά εἶπε στή Σύγκλητο, γιατί γενικά μισοῦσε τή φιλοσοφία καί ἀπό

⁵¹ Βάκχοι 769 κ.ε. (Δέξου λοιπόν, βασιλιά, αὐτό τό θεϊκό πνεῦμα, ὅποιο κι ἂν εἶναι, σέ τούτην ἐδῶ τήν πόλιν. Γιατί νά, καί στά ἄλλα εἶναι μέγας θεός καί, λένε, γι' αὐτόν καί κείνο, ὅπως ἀκούω, ὅτι ἔδωσε στούς θνητούς τό παυσίλυπο ἄμπέλι. Κι ὅταν δέν ὑπάρχῃ πιά κρασί, οὔτε Κύπρις (Ἀφροδίτη) ὑπάρχει, οὔτε τίποτε ἄλλο εὐχάριστο μένει πιά στούς ἀνθρώπους).

φιλοδοξία καὶ ἐγωισμό καταφρονοῦσε πᾶσαν Ἑλληνικὴν μοῦσαν καὶ παιδείαν»⁵².

Φιλοκατήγορη ἐπέμβαση στήν ιδιωτικὴ ἐλευθερία γιὰ λόγους σάν αὐτούς ἦταν κάτι τὸ κοινὸ στή Ρώμη. Στὰ 161 π.Χ. οἱ πραιτορες ἐξουσιοδοτήθηκαν νὰ ἀποπέμψουν ἀπὸ τὴ Ρώμη τοὺς Ἕλληνες φιλοσόφους καὶ τοὺς ρητοροδιδασκάλους. Μερικοὶ ἐπικούρειοι ἐξορίστηκαν – πιθανῶς στὰ 184. Ἀκόμη καὶ στὸ 92 π.Χ. ἔβγαλαν οἱ τιμητές τὸ ἀκόλουθο διάταγμα: Ἐχομε τὴν πληροφορία ὅτι μερικά πρόσωπα σύστησαν νέα μορφή διδασκαλίας, καὶ ὅτι οἱ νέοι φοιτοῦν στὰ σχολεῖα τους: ὅτι τὰ πρόσωπα αὐτὰ παρουσίασαν τὸν ἑαυτό τους ὡς Λατίνους ρητοροδιδασκάλους: ὅτι οἱ νέοι δαπανοῦν ὁλόκληρες μέρες μαζί τους. Οἱ πατέρες μᾶς ὅρισαν τί ἔπρεπε νὰ μάθουν τὰ παιδιά τους καὶ σέ τί λογῆς σχολεῖα θὰ φοιτοῦσαν. Αὐτὰ τὰ νέα σχολεῖα, πού εἶναι ἀντίθετα πρὸς τὰ ἥθη καὶ τὴν παράδοση τῶν πατέρων μας, οὔτε ἐπιθυμητὰ μᾶς φαίνονται οὔτε σωστά. Γι' αὐτὸ σκεφτόμαστε ὅτι εἶναι σωστὸ νὰ ἐκφράσωμε τὰ αἰσθήματά μας στοὺς ιδιοκτῆτες τῶν σχολείων αὐτῶν καὶ στοὺς μαθητές τους». Τὰ ἀλύγιστα αἰσθήματα καὶ τὸ βραχυλόγο ὕφος μᾶς μεταφέρουν σέ κόσμο ὅπου πρῶτο ἦταν τὸ κράτος καὶ τὸ ἄτομο πουθενά. Τὰ δικαιώματα τοῦ ἄτομου δέν πηγαινάν μακρύτερα ἀπὸ τὸ καθῆκον νὰ ὑπακούη.

Ἡ ἀντίθεση αὐτὴ ἀνάμεσα στήν Ἑλλάδα καὶ τὴ Ρώμη εἶναι εὐκόλο νὰ ἐξηγηθῇ. Πολλές αἰτίες μπορεῖ νὰ συνεργάστηκαν γι' αὐτήν, ἀλλὰ ἡ κύρια ἀνάμεσα τους εἶναι ἡ διαφορετικὴ ἱστορία τῶν δύο λαῶν, 600 χρόνια, χωρὶς στιγμὴ σχεδόν γι' ἀνάπαυση, πολλές φορές νικημένη καὶ παλεύοντας κάθε στιγμὴ γιὰ τὴν ὑπαρξή της, ἡ Ρώμη διάνοιξε τέλος τὸ δρόμο της πρὸς τὴ νίκη. Ἀπὸ τὴν ἄσημη πόλη τους οἱ πρῶτοι της πολῖτες μπορούσαν νὰ βλέπουν τοὺς λόφους τῶν ἐχθρῶν τους καὶ τὰ φρούρια πού τοὺς ἔφραζαν κάθε διάβαση. Ἑτρούσκους, Λατίνους, Αἰκούους, Οὐόλσκους, Ἑρνίκους, Σαυνίτες, Γαλάτες - με ὅλους αὐτοὺς ἔπρεπε νὰ χτυπηθῇ καὶ νὰ τοὺς καταβάλῃ. Καὶ ὕστερα ἀπὸ αὐτοὺς οἱ μεγαλύτεροι ἀνταγωνιστές, ὁ Πύρρος, ὁ Ἀννίβας, ὁ Φίλιππος, ὁ Ἀντίοχος, καὶ οἱ στρατοὶ τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ πάλη αὐτὴ πού βάσταξε αἰῶνες δέν ἔδωσε καλοῦπι γιὰ χαρακτήρα ἀνεκτικό. Σταθερότητα, ἐνεργητικότητα, ἀποφασιστικότητα, συμπαγὴ ὄγκο, ἦταν οἱ ἀρετές πού ζητοῦσαν ἀπὸ τους Ρωμαίους πολῖτες. Ἡ ἀντοχή τους δέν ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀντοχὴ εὐλυγισίας· ἔπρεπε νὰ εἶναι σιδερένιοι ἄνθρωποι. Δέν ἦταν δουλειὰ τους νὰ μιλοῦν, ἀκόμη λιγότερο ν' ἀμφιβάλλουν. Δέν εἶχαν καιρὸ νὰ στήνουν σοφιστεῖες γύρω στήν ὑπαρξὴ τῶν θεῶν, πού τοὺς χρειάζονταν νὰ τοὺς δίνουν τὴ νίκη, ἢ γύρω στὰ δικαιώματα τοῦ ἀτόμου ἐναντίον τοῦ κράτους, τὴν ὥρα πού ἡ πατρίδα τους μπορούσε νὰ κυριευθῇ καὶ νὰ λεηλατηθῇ μέσα στὸ ἐπόμενο εἰκοσιτετράωρο· ἢ γύρω στή φύση τοῦ σύμπαντος, τὴν ὥρα πού οἱ Ἑρνικοὶ ἔκαιαν τὴ συγκομιδὴ τους. Δράση τοὺς χρειαζόταν καὶ ὄχι λογικὰ ἐπιχειρήματα, πού θὰ ἀδυνατίζαν μόνο τὴ δράση.

⁵² Πλούταρχος, Κάτων, 22-23. Πρόκειται γιὰ τὴν πρεσβεία τῶν φιλοσόφων πού ἡ Ἀθήνα ἔστειλε στή Ρώμη νὰ συνηγορήσῃ γιὰ ν' ἀπαλλάξουν τὴν πόλη ἀπὸ βαρὺ πρόστιμο. Σ. τ. μ.

Ἡ Ἑλλάδα λίγο πολύ ἦταν εὐτυχισμένη. Εἶχε βέβαια περίοδο ἔντασης, ἀλλὰ πέρασε εὐκόλα καί σύντομα στή χαλιναγωγήμένη εἰρήνη τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Στήν Ἀθήνα τοῦ πέμπτου αἰῶνα δέ χρονοτριβεῖ ἡ μνήμη σέ ἐποχές μέ βίαια παθήματα, γιατί ἡ Ἑλληνική ἱστορία δέν ἦταν *populi iam octingentesimum bellantis annum res*⁵³, «ἡ ἱστορία ἑνός λαοῦ πού πολεμοῦσε 800 τώρα χρόνια». Καί γι' αὐτό ὁ χαρακτήρας τῶν Ἑλλήνων ἦταν μαλακότερος. Δέν εἶχαν ὑποχρεωθῆ νά ἀσκηθοῦν στήν περιστολή καί τήν αὐτο-ἐξάλειψη, ὥσπου ἡ περιστολή καί ἡ αὐτο-ἐξάλειψη τοὺς ἔγινε δεύτερη φύση. Οἱ Ἕλληνες ἦταν πιό ὀρμέμφυτοι καί φυσικοί, καί γι' αὐτό περισσότερο ἐλεύθεροι. Στήν ὄψη τῆς Ρωμαϊκῆς ζωῆς, ὅπως καί στά βλοσυρά χαρακτηριστικά τῶν Ρωμαίων ἀρχόντων, εἶναι ἀποτυπωμένη ἡ σκληρότητα, τό ἔνστικτο γιά τόν ἔλεγχο καί τήν ἀπαγόρευση, πράγματα πού παρατηροῦμε σέ λαούς πού ὁ κόσμος τους ἦταν σκληρός. Ἀλλά τό πρόσωπο τῆς Ἑλλάδας ἔχει κάτι ἀπό τή γαλήνη, πού οἱ γλύπτες τῆς ἀγαπούσαν νά ἀπεικονίζουν.

Παρασυρθήκαμε σέ σύγκριση τῆς Ἑλλάδας καί τῆς Ρώμης. Ἀλλά δέν πρόκειται γιά ἐπίκριση. Οἱ συμπάθειές μας ἐδῶ θά πᾶνε σύμφωνα μέ τή φύση μας, καί δέ μᾶς ἀπασχολεῖ ποιοῦ ἦταν τό σωστό. Τό σπουδαῖο εἶναι ὅτι καί στή θεωρία καί, γενικά, στήν πράξη τό Ἑλληνικό κράτος ἀπόφευγε νά ἐμποδίζη τοὺς πολίτες του. Καί ἐδῶ ὁ Ἕλληνας ἀφηνόταν ἐλεύθερος, ἐλεύθερος νά δῇ τή ζωή κανονικά καί νά τή δῇ στό σύνολό της. Οὔτε ἱερεῖς οὔτε πολιτικοί τόν τυραννοῦσαν ἐπάνω ἀπό τό κεφάλι του.

⁵³ Λίβιος, περιγραφή τῆς Ρώμης, 9, 18.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΟ ΓΝΩΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΕΥΘΥΤΗΤΑΣ

Ἐλευθερία ἀπό πολιτικούς καί θρησκευτικούς περιορισμούς εἶναι σχεδόν ἀναγκαία γιά τήν πιό ὑψηλή ἀνάπτυξη τῆς σκέψης. Ἡ φιλοσοφία καί ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἀδύνατες, ἂν τό ἀνθρώπινο πνεῦμα δέν εἶναι ἐλεύθερο νά τραβᾷ ψάχνοντας τόν ἐπικίνδυνο δρόμο του· καί ἡ λογοτεχνία ὡς σύνολο μοιάζει νά κερδίζει ἀπό τέτοιαν ἐλευθερία. Ἀλλά ἡ λογοτεχνία μπορεῖ πολύ καλά νά εὐημερῇ μέσα σέ ἀτμόσφαιρα, ὅπου ἡ φιλοσοφία καί ἡ ἐπιστήμη θά ἀρρωστοῦσαν. Κάποιο ἀπό τά πιό μεγάλα ἱστορικά ἔργα τοῦ κόσμου ἔγινε κάτω ἀπό αὐστηρή θεοκρατία καί εἶναι χρωματισμένο μέ τίς προκαταλήψεις κλειστοῦ ἱερατείου. Στήν Ἑλλάδα τήν ἴδια τό πνεῦμα βρίσκεται ἔξω ἀπό τήν ἐλευθερία τῆς σκέψης. Ὁ Πίνδαρος ἦταν μέλος οἰκογένειας ἱερέων· στή σκοπιά του γιά τή ζωή ὑπάρχουν ὅλα, ἐκτός ἀπό τή θεωρία· ὀρθόδοξος, σχεδόν στενόψυχα, στή θρησκεία καί τά πολιτικά· ἰσχυρός ὁπαδός τῆς παράδοσης· πίστευε στερεά στά προνόμια τοῦ γένους καί τοῦ πλούτου. Μολονταῦτα, ἐνῶ δέ θά μποροῦσε ποτέ νά οἰκοδόμησῃ τίς παρακινδυνευμένες θεωρίες τοῦ Δημόκριτου ἢ τοῦ Ἀναξαγόρα, εἶναι ἕνας ἀπό τούς πιό μεγάλους ποιητές τοῦ κόσμου· παρὰ τή στενότητά του, τά ποιήματά του εἶναι ἕνας ἔλεγχος τῆς ζωῆς μέ φιλαλήθεια. Ἔτσι, ὅταν ὁ Matthew Arnold ἢ ὁ Γκαίτε μᾶς λέγουν ὅτι οἱ Ἕλληνες ἦταν ἐξαιρετικά «φιλαλήθεις», δέν πρέπει νά ὑποθέσωμε ὅτι ἦταν τέτοιοι, ἐπειδή ἀπολαμβάναν τήν *παρρησία* ν: πρέπει νά ἐρευνήσωμε περισσότερο ἀπό ὅσο ἕως τώρα τήν ιδιότητα, πού τούς ἔκανε ἱκανούς νά βλέπουν κανονικά τή ζωή καί νά τή βλέπουν ὁλόκληρη.

Στό κεφάλαιό του γιά τό «κλασσικό τοπεῖο» ὁ Ράσκιν ἐπέσυρε τήν προσοχή σέ ὀρισμένη ιδιότητα τῶν Ἑλλήνων πού προσδιόριζε τό πῶς ἔβλεπαν τή φύση. Ἐνῶ ὁ σύγχρονος ζωγράφος ἀγωνίζεται νά «ἐκφράσῃ κάτι πού αὐτός, σάν ἔμψυχο πλάσμα, φαντάζεται μέσα στό ἄψυχο ἀντικείμενο», οἱ Ἕλληνες ἦταν «εὐχαριστημένοι μέ τήν ἐκφραση τῶν ὄχι φανταστικῶν, τῶν πραγματικῶν ιδιοτήτων» τῆς τοποθεσίας. Ἕνα κύμα γιά τόν Ὅμηρο «ἀπό τήν ἀρχή ὡς τό τέλος του, ὅ,τι κι ἂν ἔκανε, δέν ἦταν τίποτε ἄλλο ἀπό ἀλμυρό νερό... Σκοτεινό ἢ φωτεινό, τερατόμορφο ἢ μέ μενεξελί χρῶμα, κρύο ἀλμυρό νερό εἶναι πάντα, τίποτα ἄλλο». Τό ἴδιο γίνεται ὅλες τίς φορές πού μιᾷ γιά τή φύση. Ὁ Ἕλληνας δέ βλέπει τίποτα περισσότερο σέ ἕνα τοπεῖο ἀπό ὅ,τι ὑπάρχει ἐκεῖ ὁλοφάνερα. Γι' αὐτόν ἕνα βουνό εἶναι βουνό, ἕνα δέντρο δέντρο, ἕνα λουλούδι λουλούδι.

Ὁ Ράσκιν ἔδωσε μερικές θαυμάσιες ἀπεικονίσεις αὐτοῦ τοῦ πράγματος πού μπορεῖ κανείς νά τίς διαβάσῃ στό *Modern Painters*¹. Ἐδῶ ἐγώ σκοπεύω νά δώσω μιᾷ δική μου,, εἶναι ἀποτελεσματική ἐξεικόνιση, γιατί ἐπιτρέπει τή σύγκριση ἀνάμεσα στήν πρακτική ἑνός ἀρχαίου ποιητῆ καί μιᾶς σύγχρονης

¹ Βλέπε τά κεφάλαια of the Pathetic Fallacy, καί of Classical Landscape.

ποιήτριας. Ἡ Μπράουνιν ἔτσι περιγράφει σέ ἓνα ἀπό τά ποιήματά της ἓνα θαλασσοπούλι (γλᾶρο):

«Κυματομαθημένο, ἐλεύθερο, σά νά ἦταν
τό ἴδιο αὐτό ὁ ἀφρός ὁ ὀλάσπρος τῶν κυμάτων,
τό μυστικό εἶχε μάθει σάλεμα τοῦ πόντου,
ἔτσι ὅπως στήν καρδιά του ἀκούμπαιε τή δίκιά του,
στόν πελαγίσιο τόν παλμό, παλμός κι ἐκεῖνο.
Καί τοῦ ματιοῦ του βλέποντας τή λαμπεράδα
θέ νά ἔλεγε πῶς πέλαγα μαζί καί οὐράνια
μέσα του μιά ψυχή τοῦ ἀνάψαν καί τοῦ θρέψαν
— τέτοια ψυχή ὁ Θεός δέν τοῦ εἶχε πρωτοδώσει—
πού τή μεγαλοσύνη τους νά αἰσθάνεται ὅλη.

Τό πουλί τό πιάνουν καί τό φέρνουν σ' ἓναν κῆπο στά μεσόγεια, ὅπου πεθαίνει.

Ἀλλά ἦταν τῆς στεριᾶς χλωμοί οἱ ἀνθοί γιά κεῖνο
πού ἀστραφτερά εἶχε δεῖ χρυσόψαρα στό κύμα·
κι ὅταν ἡ στεριανή τό τύλιγε δροσούλα,
τόν πεταχτόν ἀφρό τῶν ὠκεανῶν θυμόταν
κι ἔγερνε θλιβερή καί θολερή ἡ ματιά του.

.....
Ἐφερε τότε Μιά τή χαρωπή της ὄψη,
τή σιγανή ἀπαλή φωνή της, τήν καρδιά του,
στόν τόπο τοῦ πελάου, μ' αὐτές νά συγκινήσει
καί τί εἶν' ἀγάπη ἀνθρώπινη γιά νά τό μάθῃ.
— Ἀλλόκοτο, εἶπ' ἐκεῖνο, πένθιμο εἶναι πρᾶμα.
Κατάπεσε περίλυπο, γιά νά πεθάνῃ
(πρῶτα τόν οὐρανό κοιτώντας πού ἦταν ὅμοιος
μέ ἀκύμαντη μιά θάλασσα) τί ἀπάνωθι του
πέρασε—ὦ συμφορά!— τό ἀνθρώπινο ἄγγιγμά μας
κι ἡ ἀνθρώπινη μαζί μ' ἐκεῖνο ἡ ἀγωνία².

Κανείς δέ θ' ἀρνηθῇ ὅτι τό ποίημα αὐτό ἔχει ὀρισμένη χάρη καί γοητεία. Ἀλλά πῆγαινε κάτω στά βράχια καί παρατήρησε τά ἄσπρα πουλιά νά ἰσοζυγιάζονται ἀνάμεσα σέ σένα καί τή θάλασσα, γεμίζοντας τόν ἀέρα μέ τίς πεινασμένες κραυγές τους, ἢ γλιστρώντας ἐλαφρά πάνω ἀπό τό κύμα, κοντά στά ἀπότομα βράχια ὅπου φωλιάζουν. Διάβασε ἔπειτα τούς παραπάνω μέ τά μικρότερα στοιχεῖα στίχους καί ἀναρωτήσου, ἂν αὐτά τά ἄγρια παιδιά τῆς φύσης εἶχαν

² Ἀπόδοση Θράσ. Σταύρου.

πραγματικά, ἢ μπορούσαν ποτέ νά ἔχουν τίς συγκινήσεις καί τήν ἐμπειρία, πού δίνει ἡ ποιήτρια στό θαλασσοπούλι της. Ἐκεῖ κάτω δίπλα στή θάλασσα, ὅπου βρισκόμαστε σ' ἐπαφή μέ τό πράγμα πού περιγράφεται, οἱ στίχοι τοῦ Ἀλκμᾶνος ἀσφαλῶς θά μᾶς φαίνονταν ὄχι μόνο πιό πιστή εἰκόνα τῆς ἀλήθειας, ἀλλά καί πολύ πιό συμπαθητική ἀπόδοση τῆς γοητείας τοῦ γλάρου. Καί αὐτός εἶχε παρακολουθήσει τό θαλασσοπούλι πέρα ἀπό τά βράχια της ἐστίας του, ἀλλά εἶδε σ' αὐτό μόνο τό πουλί.

Ὅς τ' ἐπὶ κύματος ἄνθος ἄμ' ἀλκύνεσσι ποτᾶται
νηλεγές ἦτορ ἔχων, ἀλιπόρφυρος εἶαρος ὄρνις³.

Δέ θά καταπιαστοῦμε μέ τό δύσκολο θέμα, ὡς ποιό σημεῖο ὁ χειρισμός πού κάνει ἡ Μπράουνιν στό θέμα της εἶναι δικαίολογημένος. Τό μόνο πού ἔχομε νά σημειώσωμε εἶναι ἡ Ἑλληνική εὐθύτητα τοῦ Ἀλκμᾶνος. Ἐνα πουλί εἶναι γι' αὐτόν πουλί καί τίποτα περισσότερο. Τοῦτοι του οἱ στίχοι εἶναι κατά γράμμα περιγραφές γεγονότων ἐκτός ἀπό δύο σημεῖα. Ὅποιος εἶδε τόν ἀφρό νά σπάζη ἄσπρος στήν κορυφή ἑνός πράσινου σάλου, θά ἔχη ἀντίρρηση γιατί ὁ ποιητής τόν παρομοιάζει μέ τόν ἀνθό τοῦ λουλουδιοῦ ἀνάμεσα στά φύλλα του· καί ὅποιος παρακολούθησε ποτέ γλάρους νά πετοῦν θά μεμψιμοιρήσει, γιατί ὁ ποιητής τοὺς δίνει «νηλεγές ἦτορ». Κατά τά ἀλλὰ, βλέπει τό ψαροπούλι ὅπως φαίνεται, —δέ θά ἀναλάβωμε τήν εὐθύνη τοῦ ζητήματος λέγοντας «ὅπως εἶναι». Το παίρνει στήν ἐπιφανειακή του ἀξία, καί βλέπει ὅτι ἕνα εὐχισμένο καί ὄχι χαλασμένο παιδί θά μπορούσε νά δῇ σ' αὐτό. Κατά τά λόγια τοῦ Ράσκιν, εἶναι εὐχαριστημένος «ἐκφράζοντας τίς ὄχι φανταστικές, τίς πραγματικές ιδιότητες τοῦ ἀντικειμένου». Τό βλέπει μέ εὐθύτητα.

Ὁ Ράσκιν ἦταν ἱκανοποιημένος ἀπό τήν παρακολούθηση τῆς ἐπίδρασης αὐτῆς τῆς «εὐθύτητας» ἐπάνω στή θέα πού ἔχει ὁ Ἕλληνας γιά τή φύση. Ἀλλά πρέπει νά προχωρήσωμε περισσότερο στήν ἔρευνα τῆς εὐθύτητας, θά βροῦμε ὅτι ἐπηρεάζει τή στάση τοῦ Ἕλληνα σέ πολύ πιό σπουδαῖα πράγματα ἀπό τίς σκηνές τῆς φύσης καί τά ψαροπούλια. Ἦταν ἕνας δρόμος γιά τή σκέψη, ἕνας τρόπος νά βλέπη τή ζωή. Καθοδηγοῦσε τά μάτια τῶν Ἑλλήνων καί τραβοῦσε τήν προσοχή τους σέ ὁρισμένες ἀπόψεις τῶν πραγμάτων. Χορηγοῦσε τήν ἐστία στήν ὁποία ἔβλεπαν τό καθετί μέ ρωμαλέες γραμμές ἔξω ἀπό τήν ὁποία ἔβλεπαν μόνο σκοτάδι καί σύγχυση. Προσδιόριζε ἡ εὐθύτητα, στό σύνολό της, τήν ιδέα τους γιά τόν κόσμο. Γιατί παντοῦ ἔπαιρναν τά πράγματα μέ τήν ἐκδηλή τους ἀξία καί τά ἔβλεπαν, ἔτσι νά ποῦμε, γυμνά.

Ἐξέτασε τήν Ἑλληνική στάση στόν ἔρωτα. Ὁ κόσμος εἶναι ἱκανός νά γρινιάζῃ ὅτι δέν ὑπάρχει Ἑλληνική ἐρωτική ποίηση. Ἄν μ' αὐτό ἐννοοῦν, ὅτι στά Ἑλληνικά δέν ὑπάρχει τίποτε σάν τά «Sonnets from the Portuguese», ἢ τήν

³ Ἀποσπ. 26: πού φτερουγίζει πάνω στόν ἀνθό τοῦ κύματος μαζί μέ τίς ἀλκύνες, μέ ἀφρόντιστη καρδιά, αὐτός, τό πουλί τῆς ἀνοιξης, τό βαμμένο μέ τή θαλάσσια πορφύρα.

έρωτική ποίηση του Μπράουνιν, ή διαπίστωση είναι σωστή. Αλλά έρωτική ποίηση ενός είδους υπάρχει άφθονη στην Ελλάδα, και κανένα θεατρικό Έλληνικό έργο δεν αποφεύγει να αναφέρει την Αφροδίτη τά έργα της. Η Σαπφώ και ο Ανακρέων έχουν τη φήμη έρωτικῶν ποιητῶν και από τους λυρικούς λίγοι δεν κάνουν ύπαινιγμούς σ' αυτό τό θέμα, καλούς ή ὄχι· θά ήταν, αλήθεια, παράδοξο, αν τό πιο μεγάλο ενδιαφέρον τῆς ανθρωπότητας είχε διαφύγει την προσοχή του πολύ ανθρῶπινου αὐτοῦ λαοῦ. Μόνο πού ή Έλληνική έρωτική ποίηση δεν είναι ή έρωτική ποίηση τῶν Μπράουνιν.

Υπάρχουν πολλές απόψεις κάτω από τίς ὁποῖες μπορούμε να σκεφτοῦμε τόν έρωτα. Φυσικός στήν καταγωγή του, στήν πρώτη ἄποψη είναι ἕνα πάθος του σώματος. Ταυτόχρονα είναι τό πιο δυνατό πνευματικό και διανοητικό τονωτικό· σάν τό κρασί διωλίζεται μέσον του σώματος πρός τίς πηγές τῆς σκέψης και του συναισθήματος και γίνεται ἕνα διεγερτικό για τό νοῦ, τή φαντασία, τό αἶσθημα, τό θάρρος, τήν καρτερία, τή συμπάθεια, τήν αὐτοθυσία και ὅλες τίς δραστηριότητες του ανθρῶπου. Κοιταγμένος, πάλι, μέ διαφορετικό φῶς είναι ὁ πιο δυνατός κοινωνικός δεσμός, ή βάση για τήν οἰκογένεια. Είναι, πάλι, ή πιο στενή ανθρῶπινη σχέση, ἔνωση για «ἀμοιβαία κοινωνία, βοήθεια και εὐμάρεια». Οἱ απόψεις αὐτές δεν είναι αναγκαστικά διαχωρισμένες ή μία από τήν ἄλλη, αλλά, αν για τούς σκοπούς τῆς ἔρευνας τίς χωρίζουμε, μπορούν ἔτσι να περιγραφοῦν: ὁ έρωτας του ζῶου, του ἐραστή, του πατέρα, του συζύγου. Αὐτοί είναι οἱ πιο πρόδρομοι δρόμοι μέ τούς ὁποίους μπορούμε να σκεφτοῦμε τόν έρωτα, και αὐτοί είναι οἱ δρόμοι μέ τούς ὁποίους οἱ Έλληνες σάν ἔθνος τόν σκέφτηκαν.

Αλλά υπάρχει και ἕνας ἄλλος δρόμος να δοῦμε τόν έρωτα, ἀγαπημένος στή σύγχρονη ποίηση. Ἔως ἐδῶ μιλήσαμε γι' αὐτόν σά συναίσθημα πού, αν και πιότερο από ζωῶδες, είναι ἀκόμη φυσικό· αν είναι ἐξιδανικευμένο, είναι ἀκόμη γήινο. Αλλά υπάρχει μιᾶ ἀντίληψη για τόν έρωτα μέ τήν ὁποία ὁ έρωτας γίνεται κάτι τό ἀ-γήινο, τό ὑπερφυσικό, ή αποκλειστική τροφή τῆς ψυχῆς, ή ἀμβροσία πού μόνο οἱ ἀθάνατοι τή γεύονται· δέ φυτρώνει πιά ὁ έρωτας στό ἔδαφος, οὔτε θεμελιώνεται μέσα στά ἐργαστήρια τῆς γῆς. Κάποτε ήταν ἕνας δεσμός μέ τόν ὁποῖον ὁ ανθρωπος ήταν στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τό ζῶο· τώρα οἱ φυσικές του πρωταρχές ξεχάστηκαν τόσο πολύ, πού ὁ έρωτας ἔγινε σύμβολο τῆς ἔνωσης του Χριστοῦ μέ τήν Ἐκκλησία του. Κάποτε ήταν μάταιος και χαμένος χωρίς τήν ἱκανοποίηση τῆς ἐπιθυμίας· τώρα ὁ ἀποδιωγμένος ἐραστής αἰσθάνεται, ὅτι θερίζει τόν καρπό του πάθους του ὅσο πλέρια και ὁ τυχερός ἀντίπαλός του. Τέτοια είναι ή στάση πολλῶν συγχρόνων ποιητῶν. Ἀγνοοῦν τίς συγκεκριμένες και φυσικές απόψεις του έρωτα· ὁ νοῦς τους είναι πλημμυρισμένος από τίς πνευματικές ἱκανοποιήσεις του. Ὁ Μπράουνιν περιμένει από τήν πεθαμένη γυναίκα του «κάθε ἐλπίδα, κάθε στήριγμα, κάθε ἀνταμοιβή»⁴. Φαντάζεται τόν ἐραστή μυστικά ἔνωμένο μέ τήν πεθαμένη κόρη, πού μόλις γνώριζε τό ὄνομά του και ήταν πολύ

⁴ Ring and the Book, bk. I. fin.

μικρή για νά ἔχη σκεφτῇ τόν ἔρωτα⁵. Τοῦ εἶναι ἀρκετό νά πηγαίνει ἵππασία μέ μιά γυναίκα πού δέν ἀνταποκρίνεται στό πάθος του⁶. μέ γαλήνια ἱκανοποίηση ὀνομάζει τούς τυχερούς ἀντεραατές τοῦ μακάριους⁷.

Ἐκεῖ, τώρα, πού ἡ σύγχρονη ποίηση εἶναι πλατιά ἀπορροφημένη ἀπό αὐτό τό τελευταῖο στάδιο, ἡ Ἑλληνική λογοτεχνία, ἐκτός ἀπό ἕνα μεγάλο συγγραφέα, δέν παρουσιάζει ἵχνη ἀπό αὐτό. Οἱ Ἕλληνες πῆραν τήν ἄμεση ἀποψη καί εἶδαν στόν ἔρωτα, ἢ ἕνα φυσικό πάθος, ἢ ἕνα κοινωνικό δεσμό, ἢ ἔνωση γιά ἀμοιβαία εὐχαρίστηση καί εὐμάρεια. Ὅποιοσδήποτε ἐπιθυμεῖ νά ἱκανοποιήσῃ τήν περιέργειά του ἐπάνω σ' αὐτό, ἄς στραφῇ πρὸς ἕναν κλάδο τῆς ποίησης ἀπό τόν ὁποῖο εἶναι ἀχώριστος ὁ ἔρωτας, τό Ἑλληνικό δράμα. Ἄς ἀνακαλέσῃ στή μνήμη του ὅσα χωρία μπορεῖ πού ἀναφέρονται στόν ἔρωτα, καί ἄς τὰ συμπληρώσῃ κοιτάζοντας ὅλες τίς παραπομπές στίς λέξεις Ἑ ρ ω ς καί Ἀ φ ρ ο δ ί τ η στοὺς πίνακες τῶν Ἑλλήνων τραγικῶν. Μπορεῖ ν' ἀγνοήσῃ τόν Αἰσχύλο, πού τόν βάζει ὁ Ἀριστοφάνης νά λέγῃ ὅτι ποτέ δέν παράστησε στά ἔργα του ἐρωτευμένη γυναίκα⁸. ὁ Σοφοκλῆς καί ὁ Εὐριπίδης παρέχουν ἀρκετό ὑλικό. Θά βρῇ, ὅτι αὐτοὶ οἱ συγγραφεῖς δέ βλέπουν τόν ἔρωτα, ὅπως τόν εἶδε ὁ Μπράουνιν. Ὅ,τι δίνουν εἶναι πάντα ἄμεσο.

Ἔτσι εἶναι πάντα στήν Ἑλληνική λογοτεχνία. Παραθέτομε μερικά τυπικά κομμάτια παρμένα ὡς ἕνα μέρος ἀπό τό δράμα, ἀλλά καί ἀπό ἄλλου. Τό πρῶτο εἶναι ἕνα περίφημο ἐρωτικό ποίημα πού ἔγραψε ἡ Σαπφώ καί πού τό παραθέτω σέ ψυχρή πρόζα, γιατί ἀκόμη καί σέ καλύτερη ἔμμετρη μετάφραση χάνει τήν ἀπλότητά του:

«Μοῦ φαίνεται ἴσος μέ τούς θεούς, ἐκεῖνος πού κάθεται ἀπέναντί σου καί ἀκούει κοντά του τή γλυκειά σου φωνή, τό γεμάτο πόθο γέλιο σου· αὐτό μοῦ ἔφερε ρίγος στήν καρδιά, μέσα στά στήθη μου· μόλις ρίξω τή ματιά μου ἀπάνω σου, μοῦ κόβεται ἡ λαλιά ὁλότελα· ἡ γλώσσα μου ἔσπασε, λεπτὴ φωτιά ἀμέσως μ' ἔφερε γύρω, κάτω ἀπό τό δέρμα μου, τὰ μάτια μου τίποτε δέ βλέπουν, βοή γεμίζουν τ' αὐτιά μου. Κι ὁ ἰδρώτας χύνεται ἄφθονος, μία τρεμούλα μέ πιάνει ὅλην καί γίνομαι πιό χλωμή ἀπό τή χλόη, καί φαίνομαι σάν πεθαμένη»⁹.

⁵ Evelyn Hope.

⁶ Last Ride Together.

⁷ One way of Love.

⁸ Βάτραχοι, 1044.

⁹ Ἀποσπ. 2.

Φαίνεται μοί κῆνος ἴσος θεοῖσιν
Ἕμμεν ὦνηρ, ὅστις ἐναντίος τοι
ἰζάνει καί πλασίον ἄδυ φωνεύ-
σας ὑπακούει
καί γελαίσας ἱμερόεν, τό μοι μάν
καρδίαν ἐν στήθεσιν ἐπτόασεν·
ὡς γάρ εἰσίδω βροχέως σε, φώνας
οὐδεν ἔτ' εἴκει·
ἀλλὰ κάμ μὲν γλῶσσα φέαγε, λέπτον δ'
αὐτικά χρῶ πῦρ ὑπαδεδρόμακεν,

Μεταφρασμένο σέ ἄλλη γλώσσα σημαίνει: «ἡ παρουσία τοῦ ἐραστή μου σπάζει τὴν ἰσορροπία τῶν αἰσθήσεων μου». Οἱ συγκινήσεις πού περιγράφονται εἶναι οἱ συγκινήσεις τοῦ παράφορου φυσικοῦ πάθους πού τίς νιώθομε μέ καταπληκτική ἔνταση. Κανείς δέ θά μπορούσε νά μὴν ὀνομάσῃ τό πάθος αὐτό γήινο.

Πάρε τώρα ἓνα ἄλλο χωρίο πού εἶναι στήν ἐξωτερική του ὄψη περισσότερο μέσα στή σύγχρονη φλέβα.

Ὡ παῖδες, ἦ τοι Κύπρις οὐ Κύπρις μόνον,
ἀλλ' ἐστὶ πολλῶν ὀνομάτων ἐπώνυμος.
Ἔστιν μὲν Αἰδης, ἔστι δ' ἄφθιτος βία,
ἔστιν δέ λύσσα μανιάς, ἔστι δ' ἴμερος
ἄκρατος, ἔστ' οἰωγμός. Ἐν κείνῃ τό πᾶν
σπουδαῖον, ἡσυχαιόν, εἰς βίαν ἄγον.
Ἐντήκεται γάρ πλευμόνων ὅσοις ἐνι
Ψυχῇ· τίς οὐχί τῆσδε δεύτερος θεοῦ;
Εἰσέρχεται μὲν ἰχθύων πλωτῶ γένει,
χέρσου δ' ἔνεστιν ἐν τετρασκελεῖ γονῇ·
νωμᾷ δ' ἐν οἰωνοῖσι τοῦ κείνης πτερόν,
ἐν θηρσίν, ἐν βροτοῖσιν, ἐν θεοῖς ἄνω.
Τίν' οὐ παλαίους' ἐς τρίς ἐκβάλλει θεῶν;
Εἴ μοι θέμις, θέμις δέ τ' ἀληθῇ λέγειν,
Διὸς τυραννεῖ πλευμόνων ἄνευ δορός,
ἄνευ σιδήρου· πάντα τοι συντέμνεται
Κύπριδι τὰ θνητῶν καὶ θεῶν βουλεύματα¹⁰

Μπορεῖ νά φαίνεται στήν ἀρχή ὅτι τό ποίημα αὐτό εἶναι πιό κοντά στή σύγχρονη ἀντίληψη γιά τόν ἔρωτα. Ἀλλά διάβασέ το μέ προσοχή καί θά δῆς ὅτι μέσα στό νοῦ τοῦ Σοφοκλῆ εἶναι ὁ ἔρωτας τοῦ πρώτου σταδίου. Μόνο πού ἐνῶ ἡ

ὁππάτεσσι δ' οὐδέν ὄρημ', ἐπιρρόμ-
βεισι δ' ἀκουαι.
ἀ δέ Φίδρως κακχέεται, τρόμος δέ
παῖσαν ἄγρει, χλωροτέρα δέ ποίας
ἔμμι, τεθνάκην δ' ὀλίγω 'πιδεύης
φαίνομαι ἄλλά.

¹⁰ Σοφοκλ. ἀπόσπ. 855 (ἐκδ. Nauck). Ὡ παιδιά, ἡ Κύπρις ἀλήθεια δέν εἶναι μόνο Κύπρις, τό ὄνομά της κρύβει πολλά ὀνόματα. Γιατί νά, εἶναι Ἄδης, εἶναι κι ἀκατάλυτη δύναμη, εἶναι μαινόμενη, εἶναι καί πόθος ἄκρατος, εἶναι καί γοερός ὁδυρμός. Ὅλα σ' ἐκείνην εἶναι ἐνέργεια, γαλήνη, καί βία. Εἰσδύει βαθιά μέσα στοὺς πνεύμονές των ἔχουν ψυχῇ· ποιός δέ νικιέται ἀπ' αὐτή τῇ θεά; Μπαίνει μέσα στό πλωτό γένος τῶν ψαριῶν, καί στά τετράποδα φύλα τῆς ξηρᾶς μέσα εἶναι· τό φτερό της διευθύνει, ὅπως θέλει τὰ πετεινά τοῦ οὐρανοῦ, τὰ θηρία, τοὺς θνητούς, τοὺς θεούς στα οὐράνια. Ποιόν ἀπό τους θεούς δέ νικᾷ παλεύοντας μαζί του; Ἄν ἐπιτρέπεται καί ἐπιτρέπεται νά λέγῃ κανεῖς τὴν ἀλήθεια, βασιλεύει στά στήθη τοῦ Δία, χωρίς δόρυ, χωρίς ξίφος· ὅλα τὰ βουλεύματα τῶν θνητῶν καὶ τῶν θεῶν κομμάτια γίνονται ἀπό τὴν Κύπριδα.

Σαπφώ βρίσκεται σέ ένα παράφορο πάθος, ό Σοφοκλῆς ἤρεμα τό ἀναλογίζεται. Ἀλλά εἶναι γι' αὐτόν τό πάθος τοῦτο μόνο ἓνα φυσικό πράγμα, μία ἀπεγνωσμένη ἐπιθυμία, πού φέρνει τούς ἀνθρώπους σέ μανία ἢ τούς ἱκανοποιεῖ ἢ τούς κάνει δυστυχισμένους ἢ ἐνεργητικούς ἢ ὀκνηρούς, πού σκοτώνει ἢ δίνει ζωή, πού πάντα ἀναποδογυρίζει τούς ἀνθρώπινους ὑπολογισμούς, τά ἀνθρώπινα σχέδια. Εἶναι γι' αὐτόν ἀκόμη στό γήινο στάδιό του.

Αὐτά τά δύο παραδείγματα ἐξεικονίζουν τήν στάση γιά τόν ἔρωτα γενικά. Τό ἐπόμενο ἀναφέρεται στό συζυγικό ἔρωτα. Ἡ Ἀνδρομάχη μιᾶ γιά τή ζωή, πού εἶναι καταδικασμένη ἀπό τή μοίρα της νά ζήσει σάν παλλακίδα τοῦ Νεοπτόλεμου καί ἐπικαλεῖται τήν ἀφοσίωσή της πρὸς τό πεθαμένο Ἕκτορα:

Κεῖ μέν παρώσασ' Ἕκτορος φίλον κάρα
πρὸς τόν παρόντα πόσιν ἀναπτύξω φρένα,
κακή φανοῦμαι τῷ θανόντι.....
Καίτοι λέγουσιν ὡς μί' εὐφρόνη χαλᾶ
τό δυσμενές γυναικός εἰς ἀνδρός λέχος·
[ἀπέπτυσ' αὐτήν, ἥτις ἄνδρα τόν πάρος
καινοῖσι λέκτροις ἀποβαλοῦσ' ἄλλον φιλεῖ]
.....
Σέ δ', ὦ φίλ' Ἕκτορ, εἶχον ἄνδρ' ἀρκοῦντά μοι
ξυνέσει, γένει πλούτῳ τέ κἀνδρεία μέγαν·
ἀκήρατον δέ μ' ἐκ πατρός λαβὼν δόμων
πρῶτος τό παρθένειαν ἐξεύξω λεχος¹¹.

Οἱ λέξεις εἶναι λίγο ἄχρωμες, γιατί, ἐνῶ οἱ σύγχρονοι ἐρωτικοί ποιητές διακηρύττουν τό πάθος τους μέ φιλόδοξη γλώσσα, οἱ Ἕλληνες ἦταν εὐχαριστημένοι νά αἰσθάνωνται τό πράγμα καί νά ἀφήνουν τά κεντήματα στήν ἡσυχία τους· μολονταῦτα, ἐκτός ἂν ἐπιθυμοῦμε λίγο μυστικισμό, εἶναι δύσκολο νά δοῦμε ὅτι μένει νά προστεθῇ τίποτα τό οὐσιαστικό σ' αὐτή τήν ἀντίληψη γιά τό γάμο. Ἀλλά εἶναι ἀπόλυτα ἄμεση. Ἀλήθεια, ἡ μετάφραση τήν κάνει λιγότερο ἄμεση ἀπό ὅσο τά Ἑλληνικά πρωτότυπα. Γιατί οἱ στίχοι μέ τά μικρότερα στοιχεῖα μεταφρασμένοι κατὰ λέξη, λέγουν: «Εἶχα σέ σένα ἓναν ἄντρα ἀρκετό γιά μένα σέ φρόνηση καί καταγωγή, καί μεγάλο σέ πλούτη καί θάρρος». Ἡ Ἀνδρομάχη βλέπει τό γάμο, ὅχι σάν κάτι τό μυστικό, τό ὑπερ-αἰσθησιακό, ὅχι σάν μυστήριο, ἀλλά σάν καθαρή φυσική ἀγάπη μίας γυναίκας γιά τόν πρῶτο της

¹¹ Εὐριπ. Τρωάδες 661 κ. ἑ. (Κί' ἂν ρίξω κατὰ μέρος τόν ἀγαπημένο Ἕκτορα καί ἀνοίξω τήν καρδιά μου στόν τωρινό ἀφέντη θα προδώσω τόν πεθαμένο.....

κί' ὅμως λένε πῶς μία νύχτα στό κρεβάτι τοῦ ἄντρα ἡμερώνει τή δυσμένεια τῆς γυναίκας. [Σιχάθηκα κείνην πού διώχνοντας τόν πρῶτο της ἄντρα, σέ καινούργια κρεβάτια ἄλλον ἀγαπᾷ] Μά ἐσένα, ἀγαπημένε Ἕκτορα, εἶχα ἄντρα πού μοῦ ἀρκοῦσες, μέγας στή σύνεση, στή γενιά, στόν πλοῦτο καί στήν ἀντρεία· καί σύ πρῶτος παίρνοντάς με ἀγγιχτή ἀπό τό πατρικό μου σπίτι παρθένα, μ' ἔκαμες γυναῖκα σου».

άντρα, τό σύζυγο τῆς παρθενικῆς ἡλικίας της (ἀ κ ῆ ρ α τ ο ν λ α β ῶ ν π ρ ῶ τ ο ς τ ὁ π α ρ θ ἑ ν ε ι ο ν ἐ ζ ε ύ ξ ω λ έ χ ο ς), πού τόν βρῆκε ἱκανοποιητικό γι' αὐτήν, καί προικισμένο μέ τόσο σοβαρά καί στερεά προσόντα ὅπως τό γένος, ἡ φρόνηση, τό θάρρος καί ὁ πλοῦτος». Αὐτός εἶναι ὁ γάμος—ένωση «γιά ἀμοιβαία κοινωνία, βοήθεια καί εὐμάρεια».

Ὁ Ἕλληνας γενικά δέν προχώρησε μακρύτερα ἀπό αὐτό. Ποτέ δέ θά ἔγραφε τά: *The Last Ride Together*, *Evelyn Hope*, *One way of Love*, τόν ἐπίλογο στό *Fifine at the Fair*, καί τούς στίχους πού ἀρχίζουν μέ τά *O Lyric Love*, μέ τούς ὁποίους τελειώνει τό πρῶτο βιβλίο τοῦ: *The Ring and the Book*¹². Διάβασε αὐτά τά δύο τελευταῖα ποιήματα. Πραγματεύονται τήν ἴδια κατάσταση μέ τούς παραπάνω στίχους τοῦ Εὐριπίδη, γιατί τούς λέγει ἓνας σύζυγος στήν πεθαμένη γυναῖκα του. Ἀλλά ἐνῶ ὁ Μπράουνιν σκέφτεται τή γυναῖκα του καί ἀπευθύνεται σ' αὐτήν σά νά ἦταν ζωντανή, αἰσθάνεται ἄθραυστη τή στενή οἰκειότητα πού τούς ἔδενε, καί ἀναζητᾷ σ' αὐτήν ἔμπνευση καί ἄνεση, ἡ Ἀνδρομάχη δέν ἀμφιβάλλει ὅτι ὁ ἀποχωρισμός της ἀπό τόν Ἑκτορα εἶναι ὀλοκληρωτικός, καί ὅτι ἀπό τό δεσμό τους δέν ἀπομένει τίποτε ἄλλο ἀπό τό προνόμιο νά τοῦ εἶναι πιστή. Ἡ μιᾶ ένωση ἐξαρτιέται ἀπο τό χῶρο καί τό χρόνο, ἡ ἄλλη εἶναι ἀνεξάρτητη. Ὁ Μπράουνιν εἶναι μυστικός· ὁ Εὐριπίδης, ἂν καί δέ θά μποροῦσε κανεῖς νά ὀνομάση τά αἰσθήματα του ὀχι-ιδεώδη κρατᾷ τά πόδια του στερεά ἐπάνω στή γῆ. Δέ βλέπει στό γάμο περισσότερα ἀπό ὅσα ἐγγυῶνται οἱ πρόδηλες πράξεις του. Τόν βλέπει, ὅπως εἶδε ὁ Ἀλκμάν τό ψαροπούλι, μέ εὐθύτητα.

Ἔτσι εἶδε ὁ Ἕλληνας τό καθετί. Νά τρία ἀκόμη παραδείγματα, κομμάτια γιά τό χαμό παιδιῶν, γιά τή φιλία, γιά τό θάνατο. Θέματα πού ἀποστρέφονται τήν εὐθύτητα στό χειρισμό τους· θέματα πού εἶναι πρόσφορα σέ πολύ νόθο πάθος καί νόθο αἶσθημα· θέματα μέσα στά ὁποῖα κάθε συγγραφέας βηματίζει μέ περίσκεψη. Ἀλλά ὁ Ἕλληνας εἶναι τέλεια εἰλικρινής σ' αὐτά, ὀνομάζει τή σκάφη σκάφη, καί ἂν ἀκόμη τά λόγια του στίς δύο ἀπό αὐτές τίς περιπτώσεις μπορεῖ νά φαίνωνται ἀφελῆ, στήν τρίτη λίγοι θά ἀρνηθοῦν ὅτι εἶναι λόγια πού ἀνερευνοῦν τήν καρδιά, εἴτε συμφωνοῦμε μ' αὐτά εἴτε ὄχι.

Τό πρῶτο παράδειγμα εἶναι ἀπό τίς «Ἰκέτιδες» τοῦ Εὐριπίδη. Οἱ μητέρες τῶν Ἀργείων ἀρχηγῶν πού ἔπесαν κάτω ἀπό τά τείχη τῶν Θηβῶν θρηνοῦν τούς σκοτωμένους γιούς τῶν. Νά τί λένε:

«Ἰώ τέκνον, δυστυχῇ σ'
ἔτρεφον, ἔφερον ὕφ' ἥπατος
πόνους ἐνεγκοῦς ἐν ὠδίσι· καί νῦν
Ἄιδας τόν ἐμον ἔχει
μόχθον ἀθλίας, ἐγώ δέ
γηροβοσκόν οὐκ ἔχω

¹² Ποιητική συλλογή τοῦ Μπράουνιν. Σ.τ. μ.

τεκοῦσ' ἅ τάλαινα παῖδα.»¹³.

Γ η ρ ο β ο σ κ ό ν ο ὐ κ ἔ χ ω, «δέν ἔχω ποιόν νά μέ θρέψῃ στά γερατειά μου». Εὐκόλο νά δῇ κανεῖς ὅτι οἱ πολλές Ἀγγλικές μεταφράσεις πραγματικά ἀποκαθαίρουν αὐτὴ τὴ φράση. Τὴ μετριάζουν ἀυθόρμητα. Καί ἀλήθεια μπορεῖ μέ ἀσφάλεια νά πῇ κανεῖς ὅτι ὅποιοσδήποτε συγγραφέας, ἐκτός ἀπὸ τὸν Ἑλληνα, θά εἶχε παραλείψει αὐτὲς τίς λέξεις. Θά πραγματευόταν τὴ δυστυχία τῆς στέρησης, τὸ σαράκι, πού ἔπεσε στά νιάτα καί τίς ὑποσχέσεις· ἀλλά δέ θά ἐπέτρεπε στά γραψίματά του νά θέσουν τὴν προοπτικὴ ἁμοιῶν γερατειῶν σέ τόσο περίβλεπτη θέση στοὺς λόγους τοὺς γιὰ τὴ λύπη. Θά μποροῦσε νά εἶναι περισσότερο συμβατικός καί περισσότερο ἀσφαλής. Ἀκόμη καί στήν πιό βάνουση Ἀγγλικὴ ποίηση, ὅπου θά περίμενε κανεῖς τέτοια πράγματα, δέν μπορῶ νά θυμηθῶ κανένα μέρος, ὅπου τὸ ἰδιαίτερο αὐτὸ μειονέκτημα στό χαμό τοῦ ἄντρα, ἢ τοῦ παιδιοῦ, νά μνημονεύεται· ὁ λαϊκὸς ραψωδὸς νιώθει ἱκανοποίηση λέγοντας μόνο:

Τό ἄλλο πρῶτ' ἦρθαν χῆρες πολλές
τούς ἄντρες τοὺς νά κλάψουν.

Ἀντίθετα τέσσερις τουλάχιστο τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδη ἀναφέρονται μ' αὐτό τὸν τρόπο στὸν γ η ρ ο β ο σ κ ό ν, πού ἀποτελεῖ κανονικὸ θέμα στήν Ἑλληνικὴ Τραγωδίᾳ¹⁴. Ὁ Ἑλληνας προβάλλει ἄμεσα ὅ,τι ἀσφαλῶς εἶναι σοβαρὴ δυσχέρεια γιὰ τὴν ἀνθρώπινη οἰκογένεια—τὸ χαμό ἐκείνου πού κερδίζει τό

¹³ «Ἰκέτιδες» στ. 918—924. «Ἄχ παιδί μου, σ' ἀνάθρεψα στὴ δυστυχία, σέ βάσταξα μέσα στά σπλάχνα μου, καί τράβηξα τοὺς πόνους τῆς γέννας· καί τώρα ὁ Ἄδης κρατεῖ τὸ δικό μου ἰδρώτα, ἐμένα τῆς δύστηνης, καί δέν ἔχω ἐγὼ ποιόν νά μέ θρέψῃ στά γερατειά μου, κι ἄς γέννησα, ἀλίμονο, παιδί.»

¹⁴ Μῆδεια 1033, ἈλκΗΣΤΙΣ 663, Φοίνισσαι 1436, τὸ παραπάνω χωρίο καί ἴσως Ἴων 475. Ὁ Ξενοφῶν (Οἰκον. 7, 19) λέγει ὅτι οἱ ἄντρες καί οἱ γυναῖκες παντρεύονται πρῶτα πρῶτα, γιὰ νά μὴ ἐξαφανιστῇ τὸ γένος· «ἔπειτα τὸ ζεῦγος προμηθεύει στοὺς ἀνθρώπους γηροβοσκούς». Ἐνας Αὐστραλὸς μου ὑπόμνησε παράλληλο χωρίο στήν Ἀγγλικὴ λογοτεχνία. Ἡ γριὰ γυναῖκα στό ἔργο τοῦ Synge, *Riders to the Sea*, λέγει στό γιό της: «Σκληρὴ θά μᾶς βρῇ ἀσφαλῶς τύχη τὴν ἡμέρα πού θά ἔχῃς πνιγὴ ἐσύ καί οἱ ἄλλοι. Μὲ ποιοὺς τρόπους θά ζήσω ἐγὼ καί μαζί μέ μένα καί τὰ κορίτσια μου, ἐγὼ γριὰ γυναῖκα πού ἀποζητῶ τὸ μνήμα;» Εἶναι ἀκριβῶς ἡ ιδέα τοῦ γ η ρ ο β ο σ κ ο ὦ. Μολοταῦτα δέ νομίζω, ὅτι τοῦτο τὸ χωρίο εἶναι ἐντελῶς ἀνάλογο μέ τὰ χωρία τῆς ἑλληνικῆς τραγωδίας. Ἐνας λόγος εἶναι, ὅτι ὁ Synge εἶναι ρεαλιστὴς καί μεταφέρει πιστὰ στό χαρτί τὰ λόγια, πού οἱ γριές στίς φτωχὲς Ἰρλανδικὲς καλύβες χρησιμοποιοῦν πραγματικά. Ἄλλος λόγος εἶναι ὅτι ἡ Μῆδεια, ἡ ἈλκΗΣΤΙΣ, ἡ Ἰοκάστη εἶναι βασιλίσσες καί πριγκίπισσες, ὄχι χωρικές, ὅπως ἡ Maurya—ὥστε τουλάχιστο σύμφωνα μέ τίς συμβατικὰς μᾶς ιδέες, ὑπαινιγμοὶ σέ γ η ρ ο β ο σ κ ο ὦς νά εἶναι ἀλλόκοτοι στά δικά τους χεῖλη. Καί ὁμως, ἂν ἐπιθυμοῦσα νά βρῶ τὴν ἀφελὴ καί ἀυθόρμητη εὐθύτητα τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας σέ ὅποιοδήποτε σύγχρονο λαό, θά πῇ γαίνα πρῶτα στά ἀχάλαστα διαμερίσματα τῆς Δυτικῆς καί τῆς Νότιας Ἰρλανδίας. Γενικά, πέρα ὡς πέρα μέσα στό ἑλληνικὸ δράμα, εἴτε στό θέμα τοῦτο, εἴτε σέ ὅποιοδήποτε ἄλλο θά ἦταν δύσκολο νά βροῦμε ἓνα καί μόνο παράδειγμα κίβδηλου αἰσθήματος. Μία ματιὰ στίς τραγωδίαις τοῦ Σενέκα θα δεῖξῃ, μέ τὴν ἀντίθεση, τί σημαίνει αὐτό.

ψωμί. Χτυπᾷ ἄσκημα τὴν αἰσθηματικότητά μας, γιατί ἐκεῖνος δὲν ἔχει τέτοια αἰσθηματικότητα. Κοιτάζει ἴσια τὴ ζωή.

Νά τώρα ἓνα δεύτερο παράδειγμα Ἑλληνικῆς εὐθύτητας, παρμένο ἀπὸ φιλόσοφο. Ὁ Ἀριστοτέλης μιᾷ γιὰ τὴ φιλία. Τό θέμα πρέπει νά ὑπέβαλε πολλούς θαυμάσιους κοινούς τόπους, καί ἂν ὁ Ἀριστοτέλης ἀναχαιτιζόταν ἀπὸ αὐτό μπορούσε νά ἔνιωθε ὅτι σέ τέτοιο θέμα τό «μῶττο» του θα ἔπρεπε νά εἶναι «εὐφήμεν». Ἀλλά νά, ποιά εἶναι τὰ λίγια του: Ὁ φίλος εἶναι καλὸ πράγμα· γιατί δὲν εἶναι μόνο «καθ' ἑαυτόν» ἐπιθυμητός, ἀλλὰ εἶναι καί παραγωγὸς πολλῶν ὠφελειῶν¹⁵. Καί ὅμως δὲν ἦταν κυνικός ὁ Ἀριστοτέλης, ὅπως δείχνει στά ἠθικά του ἡ ἀνάπτυξη τῆς φιλίας. Οὔτε ἀστειεύεται. Γιατί βρίσκομε ὅτι καί ὁ Σωκράτης μιᾷ γιὰ τοὺς φίλους σάν γιὰ δέντρα πού ἀξίζει νά τὰ καλλιεργοῦμε γιὰ τοὺς καρπούς τους, καί λυπᾶται πού ἀμελοῦμε τέτοιες ἐπικερδεῖς ἐπενδύσεις. «Πρὸς ποῖον κτῆμα τῶν ἄλλων παραβαλλόμενος φίλος ἀγαθὸς οὐκ ἂν πολλῶ κρείττων φανείη;». (Ἔως ἐδῶ τίποτε το ἀσυνήθιστο· ἀλλὰ οἱ παροτηρήσεις πού ἀκολουθοῦν ἠχοῦν παράξενα στά σύγχρονα αὐτιά). «Ποῖος γάρ ἵππος ἢ ποῖον ζευγὸς οὕτω χρήσιμον ὥσπερ ὁ χρηστός φίλος;» — «καί ποιὸς δούλος ἔχει τόσο εὐνοϊκὴ καί σταθερὴ διάθεση; ἢ ποῖο ἄλλο κτῆμα εἶναι τόσο τέλεια ἐξαιρετικό;... καί ὅμως ἐνῶ μερικοὶ προσπαθοῦν νά περιποιῶνται τὰ δέντρα γιὰ τὸν καρπὸ τους, οἱ περισσότεροι ἀπὸ μᾶς εἶναι ὀκνοὶ καί δὲν καταβάλλουν φροντίδες γιὰ τὸ παμφορώτατο κτῆμα πού ὀνομάζεται φίλος»¹⁶.

Τί κυνισμός! σκεπτόμαστε. Ἀλλά δὲν εἶναι κυνισμός, μόνο τέλεια εἰλικρίνεια, πού δέ διστάζει νά συνάγῃ τίς συνέπειες καί δέ ντρέπεται νά τίς λέγῃ. Τὴ συναντοῦμε πάντα: μέ παρηρησία λόγου γύρω στὰ σεξουαλικά ἢ μέ ὑπαινιγμούς σ' αὐτά (τὰ μαρτυροῦν ἐντελῶς συμπτωματικὲς φράσεις καί μεταφορὲς στοὺς τραγωδούς)· εἶχε τουλάχιστο τὸ ἀποτέλεσμα, νά κρατήσῃ τὴν Ἑλληνικὴ λογοτεχνία μοναδικὰ ἐλεύθερη ἀπὸ ἀσελγῆ αἰσθησιασμό· τὴ συναντοῦμε σέ ἄδολες ὁμολογίες γύρω στό θάρρος καί τὴ δειλία, θέμα πού οἱ σύγχρονοι σχεδόν τὸ ἀποσιωποῦν. «Δέν ἀναλαβαίνω νά πολεμήσω μέ δέκα ἢ μέ δύο, οὔτε ἀλήθεια μέ ἓνα μέ τὴ θέλησή μου»¹⁷, λέγει ὁ Δημόκριτος στὸν Ξέρξη. Ἕνας νεαρὸς Ἀθηναῖος στρατιώτης ἐξηγεῖ στὴ Βουλὴ τὰ αἰσθήματά του ὕστερα ἀπὸ τὴν ἥττα στὴν Κόρωνεια¹⁸ καί λέγει: «Οἱ ἄρχοντες ἐψήφισαν νά ξεχωρίσουν μέ κλῆρο τμήματα πού θά σπεύσουν νά βοηθήσουν στὴ Βοιωτία καί ὅλοι φοβήθηκαν — «εἰκότως ὦ βουλὴ»· γιατί ἦταν φοβερὸ πράγμα, ἄνθρωποι πού μόλις πρὶν λίγο εἶχαν σωθῇ, καί ἦταν εὐχαριστημένοι γι' αὐτό, νά ρίχνωνται σέ νέους κινδύνους»¹⁹. Ὁ Ἀριστοτέλης ὁμολογεῖ ὅτι μόνο «μαινόμενος ἢ ἀνάλγητος» ἄνθρωπος δέ φοβᾶται τὸ σεισμό καί τὴ θύελλα τῆς θάλασσας· καί προσθέτει: φαίνεται ὅτι οἱ πολῖτες

¹⁵ Ρητορ. 1362b, 19.

¹⁶ Ξενοφῶν, Ἀπομν. 2, 4, 5.

¹⁷ Ἡρόδοτος VII, 104.

¹⁸ Ἡ ἐν Κορωνείᾳ μάχη δὲν εἶχε ἀκόμη γίνεῖ· πρόκειται γιὰ ἥττα τῶν Ἀθηναίων στὴν περιοχὴ τῆς Κορίνθου. Σ.τ.μ.

¹⁹ Λυσίου Λόγοι, 16, 16.

ὑπομένουν τούς κινδύνους, «διά τὰ ἐκ τῶν νόμων ἐπιτίμια καί τὰ ὀνειδή καί διά τὰς τιμὰς»²⁰. Ἄν ἕνας σύγχρονος σκεφτόταν αὐτά τὰ πράγματα, θά εἶχε τήν εὐθύτητα νά τὰ πῇ;

Ἐνα ἀκόμη παραδείγμα· καλύτερο ἀπό τὰ προηγούμενα γιατί μᾶς φέρνει κοντά στά βαθύτερα πράγματα τῆς ζωῆς. Εἶναι παρμένο ἀπό τόν Ἐπιτάφιο Λόγο, πού ἐκφωνήθηκε τό πρῶτο ἔτος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ἐγινε δημόσια ταφή στόν Κεραμεικό γιά ἐκείνους πού ἔπεσαν κατά τό ἔτος ἐκεῖνο, καί μαζεύτηκε ἐκεῖ ὅλη ἡ Ἀθήνα, ν' ἀκούσῃ τόν Περικλῆ νά κάνῃ τήν προσφώνηση ἐπάνω ἀπό τους τάφους τους. Δέν εἶχε εὐκολο καθῆκον νά ἐπιτελέσῃ. Οἱ παραμυθίες στήν κηδεία εἶναι τρομερά δύσκολο πράγμα καί ὁ Περικλῆς, οὔτε τήν πίστη εἶχε, ὅτι οἱ νεκροί εἶχαν περάσει σέ αἰώνια ζωή. Κάτω ἀπό τὰ μάτια του μέσα στό πλῆθος ἔβλεπε ἐκείνους πού οἱ ἄντρες, οἱ πατέρες, τὰ παιδιά τους εἶχαν πέσει στή μάχη. Τί θά ἔλεγε, ὅταν ἔφτασε στό σημεῖο νά μιλήσῃ γιά τό χαμό τους; Ἦταν δύσκολο νά ἀποψύγῃ «νά προσφέρῃ μέ καλή πρόθεση ἄχυρα ἀντί γιά σιτάρι». Νά τί λέγει ὁμως: «Ἐν πολυτρόποις ξυμφοραῖς ἐπίστανται (οἱ γονεῖς τῶν πεσόντων) τραφέντες, τό δ' εὐτυχές, οἱ ἄν τῆς εὐπρεπεστάτης λάχωσιν, ὥσπερ οἶδε μὲν νῦν, τελευτῆς, ὑμεῖς δέ λύπης, καί οἷς ἐνευδαιμονῆσαι τε ὁ βίος ὁμοίως καί ἐντελευτῆσαι ξυνεμετρήθη. Χαλεπόν μὲν οὖν οἶδα πείθειν ὄν, ὦν καί πολλάκις ἔξετε ὑπομνήματα ἐν ἄλλων εὐτυχίαις, αἷς ποτε καί αὐτοὶ ἠγάλλεσθε· καί λύπη οὐχ ὦν ἄν τις μή πειρασάμενος ἀγαθῶν στερίσκηται, ἀλλ' οὐ ἄν ἐθᾶς γενόμενος ἀφαιρεθῇ. Καρτερεῖν δέ χρή καί ἄλλων παίδων ἐλπίδι οἷς ἔτι ἡλικία τέκνωσιν ποιεῖσθαι· ἰδίᾳ τε γάρ τῶν οὐκ ὄντων λήθη οἱ ἐπιγιγνόμενοι τισιν ἔσσονται, καί τῇ πόλει διχόθεν... ξυνοίσει...

Ὅσοι δ' αὖ παρηβήκατε, τόν τέ πλεονα κέρδος ὄν ἡντυχεῖτε βίον ἠγεῖσθε καί τόνδε βραχύν ἔσεσθαι, καί τῇ τῶνδε εὐκλείᾳ κουφίζεσθε. Τό γάρ φιλότιμον ἀγήρων μόνον, καί οὐκ ἐν τῷ ἀχρείῳ τῆς ἡλικίας τό κερδαίνειν, ὥσπερ τινές φασι, μᾶλλον τέρπει, ἀλλά τό τιμᾶσθαι»²¹.

²⁰ Ἡθικά Νικομ. 11156, 27- 1116α, 18. Ὅμοια καί ὁ Αἰσχίνης, κατά Κτησιφ. 175.

²¹ Θουκ. II, 44. (Τό ξέρουν, ὅτι τῇ ζωῇ τους τήν ἐπέρασαν μέσα σέ ὅλο καί καινούργιες ἀλλαγές τῆς τύχης· εὐτυχία ὥστόσο εἶναι τοῦτο, σέ ὅσους τυχόν λάχῃ ὁ πῖο τιμημένος εἶτε θάνατος, καθὼς σ' αὐτούς ἐδῶ τώρα, εἶτε πόνος, καθὼς σέ σᾶς, καί σέ ὅσους τό τέλος τῆς ζωῆς μετρήθηκε γιά νά ἔρθῃ ἴσια ἴσια μέ τό τέλος τῆς εὐτυχίας τους. Τό ξέρω εἶναι δύσκολο, νά σᾶς κάμω νά παραδεχτῆτε ὅσα λέω γι' αὐτούς, πού καί πολλές φορές μάλιστα θά σᾶς δίνωνται ἀφορμές νά τοὺς θυμάστε στῶν ἄλλων τίς εὐτυχίες, αὐτές πού μιὰ φορά σᾶς ἔκαναν καί σᾶς νά εὐφραίνεστε· καί δέ λυπᾶται κανεῖς, ὅταν τοῦ λείπουν ἀγαθὰ, πού δέν τὰ ἔχει δοκιμάσει ἄλλοτε· λυπᾶται, ὅταν συνηθίσῃ κάτι καί ὕστερα τό χάσῃ. Ὡστόσο πρέπει νά κρατηθοῦν καρτερικοί μέσα στ' ἄλλα καί μέ τήν ἐλπίδα γι' ἄλλους γιούς, ὅσοι εἶναι ἀκόμα νέοι καί μποροῦν νά κάμουν παιδιά. Γιατί καί στήν οἰκογενειακὴ καθενός ζωῇ ὅσοι γεννηθοῦν ἀργότερα, θά κάνουν μερικούς νά ξεχάσουν ἐκείνους, πού δέν ὑπάρχουν πιά, καί στήν πόλῃ θά ὠφελήσῃ αὐτό διπλά....

Ὅσοι πάλι εἴστε περασμένοι στά χρόνια, τό πῖο μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς σας, πού τό περάσατε εὐτυχισμένοι, νά τό θαρρῆτε κέρδος, κι ὅσο μένει πῶς θά εἶναι μικρό, κι ἀκόμα ζητᾶτε νά ἐλαφρῶνετε τόν πόνο σας μέ αὐτῶν ἐδῶ τῇ δόξᾳ. Γιατί ἡ ἐπιθυμία νά τόν τιμοῦν καθένα, αὐτό εἶναι τό μόνο πού δέ γερνάει, ἐκεῖνο πού φέρνει πῖο πολλή χαρά δέν εἶναι τόσο νά κερδίζῃ κανεῖς χρήματα, ὅπως λένε μερικοί, εἶναι νά τόν τιμοῦν»), Μετάφρ. Ἰ. Κακριδῆ.

Κρύα παρηγοριά, γιατί στά μάτια τοῦ Ἑλληνα ἡ στέρηση τοῦ παιδιοῦ ἦταν μία πολύ πιά μεγάλη δυστυχία ἀπό ὅ,τι εἶναι γιά μᾶς²². Μολονταῦτα ὁ Περικλῆς δέ λυπᾶται τό ἀκροατήριό του, δέ μικραίνει τήν ἀπώλεια πού ἔπαθαν. Ἐνδιατρύβει σ' αὐτήν, ξαναγυρίζει σ' αὐτήν, τήν ἐπιβάλλει στό νοῦ τους. Τούς θυμίζει μάλιστα πόσο συχνά στίς μέρες πού θάρθουν θά ξαναγυρίζη στό νοῦ τους. Ἄλλοι σκέφτηκαν ὅτι εἶναι καλύτερο νά ἔχη ἀγαπήσει κανείς καί νά χάση, παρά νά μήν ἔχη ποτέ ἀγαπήσει. Ὁ Περικλῆς δέ συμφωνεῖ καί δέ θά ἀποσιωπήσῃ ἀπό τους ἀκροατές του αὐτό τό σημεῖο. Καί ποιά εἶναι ἡ παρηγοριά πού προσφέρει; Ὅτι μερικοί θά γίνουν ὠφέλιμοι στήν Ἀθήνα κάνοντας καί ἄλλα παιδιά· ἐνῶ οἱ ἄλλοι πρέπει νά παρηγορήσουν τόν ἑαυτό τους στήν ἀχρηστη ἡλικία τῶν γερατειῶν μέ τήν ἐκτίμηση τῶν γειτόνων τους. Δέν ὑπάρχει ἐδῶ ἀναμάσημα λέξεων, οὔτε περιστολή τῶν γεγονότων. Μπορεῖ νά μή σκεφτοῦμε ὅτι ὁ Περικλῆς ἔχει δίκιο· ἀλλά, ὅπως κι ἂν εἶναι, ἐκοίτάξε τό θάνατο κατά πρόσωπο. Αὐτό θά τό δοῦμε, ἂν στά λόγια του Περικλῆ ἀντιτάξωμε ἕνα λεπτό αἰσθηματικό κομμάτι ἀπάνω στό ἴδιο θέμα. Εἶναι ἕνα ἀπόσπασμα ἀπό τήν Ὠδή εἰς μνήμην τῆς κυρίας Ἀννας Κίλλιγκρου τοῦ Ντραϊντεν:

Ἡ νεότερη τῶν Οὐρανῶν παρθενικά, ἐσύ κόρη,
ἀπ' τοῦ Ὑψιστου τ' ὀλούστερο τό χρῖσμα μυρωμένη,
πού οἱ δάφνες σου, νιοθέριστες ἀπ' τόν παράδεισό του,
ψηλότερα σαλεύουνε τά φουντωτά κλαριά τους
μέ ἀθάνατη κι ἀσύγκριτη ντυμένα πρασινάδα:
εἶτε ἀπό πάνω μας γυρνᾷς, τό δρόμο σου ἀκλουθώντας
ἀπό ἄστρο μας γειτονικό πού κόρη του σέ πῆρε,
εἶτε μέ μεγαλόπρεπο σφαιρῶν οὐράνιων βῆμα
σέ λιτανεῖα κανονικά καί σταθερή βαδίζεις,
εἶτε, σέ ἀκόμη ἀνώτερη ὀλβιότητα ὑψωμένη,
ἀπάνω ἀπό τήν Ἄβυσσο μέ Σεραφεῖμ διαβαίνεις,
σ' ὅποια μακάρια περιοχή κι ἂν μένης, τό θεσπέσιο
τραγούδι σου σταμάτησε γιά λίγο (ἀφοῦ σοῦ ἀνήκει
ἡ οὐράνια αἰωνιότητα, καιρό ἀρκετό θέ νά ἔχῃς
γιά θεῖους ὕμνους) κι ἄκουσε τώρα θνητή μία Μούσα
τό ἐγκώμιό σου νά λέη, νά λέη σέ στίχους ὅχι ἀνάξιους.
Εἶναι ὡς ἐκεῖνοι πού ἔπλαθε ἡ φωνή σου ἐδῶ στή γῆ μας
τότε πού πρωτοφάνηκαν οἱ ποιητικοί καρποί σου
γιά νά σέ κάμουν τώρα ἐκεῖ καλόδεχτό τους ξένο·
τότε ἦσαν δόκιμη νεαρή καί τ' οὐρανοῦ ὑποψήφια.

DRYDEN²³

²² Ὁ Εὐριπίδης βάζει τά παιδιά πάνω ἀπό τά πλούτη καί τούς «βασιλικούς θαλάμους»: Ἰων 485. Βλέπε ὁλόκληρο τό χωρίο καί τήν ἐλληνική λογοτεχνία ἐδῶ κι ἐκεῖ.

²³ Ἀπόδοση Θρασ. Σταύρου.

Δέν είναι ἀσφαλῶς «ἀγενεῖς στίχοι». Ἀλλά διάβασε πάλι το παραπάνω χωρίο ἀπό τόν Ἐπιτάφιο. Δέν ἔχει, ἀλήθεια, ἀπό τή συνειδητή τέχνη τοῦ Ντράϊντεν ὅπως ἡ γλῶσσα του ἔτσι καί τὰ αἰσθήματά του εἶναι ψυχρά καί σχεδόν βάνουσα. Πολλοί θά μπορούσαν νά σκεφτοῦν ὅτι, ἂν αὐτοί ἦταν καρποί τοῦ πατριωτισμοῦ, καί αὐτές ὅλες οἱ ἀνταμοιβές γιά τίς ὠδίνες τοῦ τοκετοῦ καί τούς κόπους τῆς ἀνατροφῆς τῶν παιδιῶν, τότε εἶχε δίκιο ὁ Ἀπόστολος Παῦλος νά πῇ ὅτι οἱ Ἕλληνες ἦταν χωρίς ἐλπίδα στόν κόσμο. Ἀλλά δίκιο ἢ ἄδικο ὁ Θουκυδίδης, ὅπως κι ἂν εἶναι, ἔνιωσε πολύ πιό βαθιά ἀπό τόν Ντράϊντεν, τί εἶναι θάνατος. Δέν ἐσκοτείνιασε τή μορφή του μέ λεπτή ὁμίχλη συμβατικότητας καί αἰσθήματος. Μᾶς ἔφερε πραγματικά μπροστά στό θάνατο, καί τὰ λόγια του ἂν τὰ βάλουμε δίπλα στά λόγια τοῦ Ντράϊντεν, ἀπλῶς τὰ σκοτώνουν. Οἱ στίχοι τοῦ Ντράϊντεν εἶναι ὠραῖοι, ὄχι χωρίς αἶσθημα, καί μέ τή μεγαλόπρεπη καί γεμάτη φαντασία φράση τους, εἶναι ἔργο πραγματικοῦ ποιητῆ. Θά τούς διαβάζαμε μέ πολλήν ἀπόλαυση καθισμένοι σέ μιᾶ πολυθρόνα κοντά στη φωτιά· δέ θά φαίνονταν ὁμως ἐμπαιγμός σέ σπίτι πεθαμένου;

Εἶναι εὐκολωτερο πρῶτα νά ὀρίσης καί ὕστερα νά δώσης τήν ἐξεικόνιση. Ἐμεῖς πήραμε τήν ἀνάποδη πορεία καί δώσαμε παραδείγματα μιᾶς ιδιότητας, πρῖν νά τήν ἀναλύσωμε. Εἶδαμε ὅτι οἱ Ἕλληνες δέν εἶδαν τόν ἔρωτα ὅπως ὁ Δάντης, ἢ το θάνατο ὅπως ὁ Ντράϊντεν, ἢ τὰ ψαροπούλια ὅπως ὁ Μπράουνιν: ὅτι ὁμολογοῦσαν τίς ὑλικές ὠφέλειες τῶν φίλων καί τῶν παιδιῶν μέ ἄδολη ἀφέλεια· καί ὀνομάσαμε εὐθύτητα τήν ἔξη τοῦ νοῦ μέ τήν ὁποία ἔκαναν αὐτά τὰ πράγματα. Πρέπει τώρα νά ξανάρθωμε καί νά ὀρίσωμε ἀκριβέστερα τί εἶναι ἡ εὐθύτητα.

Δέν εἶναι δύο πράγματα ἡ εὐθύτητα. Δέν εἶναι, ὅπως θά πηγαίναμε τήν πρώτη στιγμή νά σκεφτοῦμε, ἀπουσία τοῦ συμβατικοῦ. Ἄν κανεῖς ὑποστηρίξη ὅτι οἱ Ἕλληνες δέν κατέβαιναν σέ τέτοια «κατά συνθήκην» πράγματα, εἶναι εὐκολο νά τόν ἐλέγξωμε δείχνοντάς του τό Ἑλληνικό δράμα, πού μέ τό χορό του, τὰ τρία του πρόσωπα, τόν ἀλλόκοτο μηχανισμό τῆς σκηνῆς, τίς μακρές ἀγόρευσεις, τή μυθώδη μυθολογία του, ἔχει πολύ περισσότερα συμβατικά πράγματα, ἀπό τό δικό μας δράμα. Ἀλλά αὐτό δέν εἶναι κατηγορία γιά τό Ἑλληνικό δράμα. Ὅλες οἱ λογοτεχνίες δουλεύουν μέ μορφές καθιερωμένες, πού τίς δέχτηκαν. Ὁ ρυθμός, τό μέτρο, ἡ ἴδια ἡ γλῶσσα, εἶναι συμβάσεις. Ἀλλά ἡ σύμβαση δέν εἶναι ἐθιμοτυπική συμβατικότητα, καί ἡ χρήση τῆς συμβιβάζεται μέ τήν ἀπόλυτη ἐσωτερική ἀλήθεια τοῦ αἰσθήματος. Μπορεῖ νά φοροῦμε κολλάρο, ἐπίσημο ἔνδυμα ἢ μάλιστα καί ἐνδυμασία καμωμένη μέ πολλή φαντασία, χωρίς γι' αὐτό νά γίνωμε «ἀνειλικρινεῖς». Ἐπάνω σ' αὐτές τίς γραμμές θ' ἀπαντούσαμε σέ ὁποιοδήποτε ὑποστήριζε ὅτι ὁ Εὐριπίδης καί ἄλλοι, ἐπειδή χρησιμοποιοῦσαν παλιούς μύθους, χωρίς πάντα νά τούς πιστεύουν, δέ θά μπορούσαν νά ὀνομαστοῦν «εὐθεῖς».

Οὕτε πάλι ἡ εὐθύτητα σημαίνει ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶχαν ἀλάθητη θέα μέσα στήν πραγματική φύση τῶν ὄντων, καί ὅτι, σάν ἐπιδέξιοι χειροῦργοι μπορούσαν

νά κάμουν τομή ως τό χιλιοστημόριο ακόμη. Αυτό είναι πάρα πολύ νά τό διεκδικήσωμε γι' αὐτούς. Τέτοια ἀκρίβεια στήν ἐσωτερική ὄψη δέν ἔχει δοθῇ στόν ἄνθρωπο, καί εἴτε στραφοῦμε στίς θεωρίες γιά τό σύμπαν τῶν φιλοσόφων τους, εἴτε στά ὄνειροπολήματα τῶν ποιητῶν τους γιά τοὺς θεοὺς, θά βροῦμε ὅτι ἀπὸ κοινοῦ μέ ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα, ἔκαμαν κι αὐτοὶ τὰ χοντρά σφάλματά τους καί εἶχαν τό τυφλό μάτι τους. Κανένα ἀπὸ αὐτὰ δέν εἶναι πρὸς κατηγορία τους, γιατί κάθε ἐποχὴ ἔχει πεποιθήσεις πού ἐκείνη πού τὴν διαδέχεται δέν τίς ἀναγνωρίζει. Ὁ Μίλτων ἀπεικονίζει τό Σατανά νά βηματίζει μέσα σέ θάλασσα ἀπὸ φλεγόμενη γῆ, καί ὁ Σαίξπηρ δείχνει τόν Πρόσπερο νά συνομιλῇ μέ ἓνα φτερωτό πνεῦμα. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ Σατανάς δέν εἶναι καθόλου λιγότερο ἢ ζωντανή προσωπογραφία τῆς ἐπαναστατημένης ὑπερηφάνειας, οὔτε ὁ Πρόσπερος εἶναι λιγότερο ὑπόδειγμα τῆς φρόνησης τῆς γεροντικῆς ἡλικίας τῆς γεμάτης χάρις, ἐπεὶ οἱ δημιουργοὶ τους τοποθέτησαν σέ σκηνογραφία πού ἐμεῖς τὴ βρίσκουμε ἀπίστευτη. Κατὰ τόν ἴδιο τρόπο ὁ Αἰσχύλος καί ὁ Εὐριπίδης εἶχαν τὴ λαβὴ τους στήν πραγματικὴ ζωὴ, παρὰ τὴν παράδοση καί τό μῦθο.

Θά καταλάβωμε εὐκολώτερα αὐτὴ τὴν ιδιότητα, ὅταν θυμηθοῦμε ὅτι οἱ Ἕλληνες ἦταν ἀρχέγονος λαός. Ἦταν ἀπλούστεροι, πιὸ παρθενικοί, πιὸ ἀφελεῖς ἀπὸ μᾶς, γιατί στέκονταν πιὸ κοντὰ στήν πρῶια τοῦ κόσμου, καί εἶχαν κληρονομήσει λιγότερες παραδόσεις σκέψης, μικρότερες ἀποθησαυρίσεις γνώσεων. Ὑπάρχει κάτι τό παιδικό σχετικά μέ τοὺς Ἕλληνες. Σάν παιδιά ἦταν κάποτε δόλιοι καί συχνά ἔπεφταν σέ λάθος, ἀλλὰ ρωμαντισμός καί αἰσθηματικότητα δέν εἶχαν μολονταῦτα λαβὴ ἐπάνω τους. Σάν παιδιά εἶχαν καταπληκτικὴ δύναμη νά πηγαίνουν ἴσια στό σκοπὸ. Ἡ δροσερότητα μέ τὴν ὁποία κοίταζαν τὰ πιὸ κοινὰ πράγματα καί πηγαινάν ὁρμέφυτα πρὸς ἀλήθειες «πού ἐμεῖς ὅλη μας τὴ ζωὴ ψηλαφοῦμε νά τίς βροῦμε» εἶναι παιδική· καί πολὺ παιδικὴ εἶναι ἡ εὐθύτητα πού εἶδε στὰ πράγματα τίποτε περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι πραγματικά ὑπάρχει σ' αὐτά. Μόνο πού ἦταν παιδιά μέ νοημοσύνη ἀντρῶν.

Σ' αὐτό τό ἀρχέγονο, σ' αὐτὴ τὴν ἀπλότητα τῶν Ἑλλήνων ὀφείλονται κατὰ πρῶτο λόγο οἱ ιδιότητες μέ τίς ὁποῖες τόσο συχνά ἀσχολοῦνται οἱ θαυμαστές τους, ἡ διαύγειά τους, ἡ ἱκανότητα νά συλλαβαίνουν τό συγκεκριμένο, ἡ ἱκανότητα νά προσδιορίζουν, τό «αἰώνιο περίγραμμά» τους, ἡ εὐθύτητά τους. Ἦταν πολὺ νέοι γιά πολλές ἀγάπες τῆς δικῆς μας ἐποχῆς. Οἱ ἴδιοι ἔλεγαν ὅτι δέν ἀγαποῦσαν τό ἄ π ε ρ ο ν, «αὐτό πού δέν μπορεῖ κανεὶς νά δῇ τό τέλος του»: τό μυστηριώδες στό σύνολό του τοὺς ἦταν δυσάρεστο, καί ἄπειρα ἀπεῖχαν ἀπὸ τὴν ἐσκεμμένη ἐκμετάλλευσή του, ἀπὸ τὴν ὁποία ζοῦν ὁ Μαίτερλιν, ὁ Βερλαῖν, καί οἱ σύγχρονοι συμβολιστές²⁴. Δέ συμμετέχουν στὰ γνώριμα τοῦτα φαινόμενα τῆς σύγχρονης ποίησης, τὴν ἀνταρσία τῆς ἐναντίον τοῦ ἐπικάϊρου, τὴν κραυγὴ τῆς γιὰ τό ἀδύνατο, τό ἄπλωμά της μακριὰ ἀπὸ τό πεπερασμένο, τὴν ἐπίμονή της ἀνάκριση στήν αἴσθησι καί στὰ ἐξωτερικὰ πράγματα, τὴ ροπή της πρὸς ἀπραγματοποίητους κόσμους. Δέν ἀναζήτησαν, ὅπως ἡ Μπράουνιν, μία

²⁴ A. Symons, the Symbolist movement in Literature, δίνει κατάλληλο ἀπολογισμό τοῦ σύγχρονου συμβολισμοῦ.

μισοανθρώπινη ψυχή στά ψαροπούλια· οὔτε, ὅπως ὁ Σέλλεϋ, φτερούγισαν στό ἀπεριόριστο ἄψυχο, ἐκφράζοντας τό ὑλικό μέ τούς ὅρους τοῦ ἄλλου²⁵: οὔτε, ὅταν ἤθελαν νά περιγράψουν τό μαρασμό τοῦ ρόδου, ἔγραψαν ὅπως ὁ Μπλέϊκ:

Ρόδο μου εἶς' ἄρρωστο!
Ρόδο, τήν κλίνη σου,
κλίνη χαρᾶς κρεμεζιάς, τό σκουλήκι
τώρα τή βρῆκε τ' ἀθώρητο
πού μέσ στή νύχτα
μέσα στῆς θύελλας πετᾷ τό οὐρλιαχτό.
Καί τή ζωή σου ἡ ἀγάπη του
ἡ σκοτεινή καί κρυφή καταστρέφει.

BLAKE²⁶

Οὔτε ἀχαλίνωτα κυνηγοῦσαν μόνο τήν ὁμορφιά, χρησιμοποιώντας γλώσσα καί ζωγραφικές καταστάσεις, ἐπειδή, ἂν καί ὄχι πραγματικές, εἶναι γραφικές ἢ εὐχάριστες· σάν τό Βιργίλιο, πού παρουσιάζει χωρικούς νά μιλοῦν πολιτικά σέ ἐξέχουσα σκηνογραφία, ἢ σάν τόν Ὀβίδιο, πού σπαταλᾷ τό πνεῦμα του σέ χαρακτηριστικές τόσο μή πραγματικούς, φτάνει νά εἶναι τόσο ὡραῖοι ὅσο οἱ αὐλικοί καί οἱ ποιμενίδες στίς πορσελάνες τῆς Δρέσδης· σάν τόν Ντράϊντεν, πού φαντάζεται ὅτι ἐκμηδενίζει τό θάνατο μέ τό νά περιγράφη τό θῦμα του νά διασχίξη τόν οὐρανό μέσα στήν πομπή τῶν ἀστρων σάν τόν Χάϊνε, πού μιλᾷ γιά ἕνα πεῦκο ἐπάνω σέ βόρειο, ντυμένο μέ χιόνι, λόφο, πού ὄνειρεύεται μιά φοινικιά στή φλεγόμενη Ἀνατολή· σάν τόν Χάουσμιν, πού μᾶς λέγει ὅτι ἂν πᾶμε σέ ὀρισμένη γέφυρα στό Σροπσάϊρ, θά ἀκούσωμε τήν ψυχή της «νά ἀναστενάξη ἐπάνω ἀπό τούς θολούς νεροφράκτες». Οὔτε κυλιόνταν μέσα σέ πολυτέλεια συγκινήσεων αἰσθηματοκτητας, προσπαθώντας μέ κάθε τρόπο νά εἶναι μεγαλοπρεπεῖς ἢ ἥρωικοί ἢ παθητικοί ἢ γραφικοί, θυσιάζοντας τήν ἀλήθεια στήν ἐντύπωση πού θά κάμουν, ἀφήνοντας τήν πραγματικότητα γιά ν' ἀκολουθήσουν ἕνα φάντασμα, πού τελικά τούς ἀπογοητεύει στήν ἐρευνά τους: ξέφυγαν ἔτσι τό πιο κοινό ἐλάττωμα τῆς λογοτεχνίας μας, πού σημαδεύει τά σαράντα ἐννιά στά πενήντα μυθιστορήματά της, καί ἀπό τό ὁποῖο λίγοι ἀκόμη καί ἀπό τούς πιο μεγάλους συγγραφεῖς μας, εἶναι ἀπαλλαγμένοι. Δέν ἔχουν τίποτε πού νά ἀνταποκρίνεται στό ὄχι πραγματικό πάθος τοῦ Ντίκενς, στό ἀνυπόφορο ψέμα τοῦ Πῶπ, στήν «πόζα» τοῦ Βύρωνος, στήν προσποίηση τοῦ Μπούλβερ Λύττον.

Ἀντίθετα, ἔκαμαν ὅ,τι δέν ἔκαμε ἡ Μπράουνιν μέ το ψαροπούλι, οὔτε ὁ Ντράϊντεν μέ τό θάνατο, οὔτε ὁ Βιργίλιος με τούς Ἰταλούς ἀγρότες, οὔτε ὁ Μπλέϊκ μέ τό ρόδο, οὔτε ὁ Βύρων με τόν ἑαυτό του—κρατοῦσαν τό μάτι τους ἐπάνω στό θέμα τους καί κατάγραφαν ὅ,τι ἔβλεπε τό μάτι ἐκεῖ. Ἦταν

²⁵ F. Thompson's, essay on Shelley, p. 58.

²⁶ Απόδοση Θρασ. Σταύρου.

πεπερασμένοι καί ἐπίκαιροι: ζούσαν μέσα σ' έναν πραγματοποιημένο κόσμο. Κοίταζαν τά πράγματα γυμνά, καί ἔβρισκαν ὅτι τό ψαροπούλι ἦταν ἕνα συνηθισμένο πουλί καί ὁ ἔρωτας ἕνα πολύ ὀρισμένο συναίσθημα. Δέν ἀναζητοῦσαν μέσα σ' αὐτά περισσότερα ἀπό ὅσα συναντᾷ τό μάτι στό δρόμο του, ἀλλά ἦταν εὐχαριστημένοι μέ τήν ὁμορφιά τους, ὅπως εἶναι. Ὑπάρχει ἐντελῶς ἀρκετή ὁμορφιά, σκέφτονταν, μέσα στό πραγματικό ἀντικείμενο, φτάνει μόνο νά θελήσετε νά ἀνοίξετε τά μάτια σας καί νά τη δῆτε. Τό ἴδιο, ἤξεραν ὅτι οἱ γονεῖς ὑπόφεραν, ὅταν πέθαιναν τά παιδιά τους, ὅτι οἱ φίλοι εἶναι ὠφέλιμοι, ὅτι παιδιά πού ἔπесαν στή μάχη ποτέ δέ θά μπορέσουν ν' ἀναπληρωθοῦν, ὅταν οἱ γονεῖς τους πέρασαν ὀρισμένη ἡλικία. Ἐτσι τά ἔλεγαν εἰλικρινά μεμιάς. Δέν ἦταν αἰσθηματικοί γύρω σ' αὐτά τά πράγματα.

Ἄς φυλαχτοῦμε ἐδῶ ἀπό μιά κακήν ἀντίληψη στην ὁποία θά μπορούσαμε νά γλιστρήσωμε. Ἀπό μερικούς νεώτερους συγγραφεῖς λείπει πολύ ὁ αἰσθηματισμός: σεμνύνονται πῶς βλέπουν ἴσια τή ζωή: ἀνοίγουν ἕνα μάτι καί βλέπουν ὅλη τήν ἀσχήμια, τήν ποταπότητα καί τήν ἀντιπαθητικότητα τῶν πραγμάτων καί παράγουν φιλολογία κτηνώδης καί πικρῆ σέ τέτοιο βαθμό, πού θ' ἀποροῦν οἱ μέλλουσες γενιές. Ἄς μὴν ὑποθέσουμε ὅτι ἡ Ἑλληνική εὐθύτητα ὁδηγεῖ σέ κανένα τέτοιο ἀποτέλεσμα. Δέν ἐσήμαινε ἡ εὐθύτητά τους ἀπαισιοδοξία.

Οἱ Ἕλληνες κρατοῦσαν ἀνοιχτά καί τά δύο μάτια, καί δέν παράβλεπαν τό καλό καί τό ὠραῖο, γιατί ἦταν ἱκανοί νά βλέπουν τό κακό. Ἦξεραν ὅτι ἡ ζωή, ὅπως καί τό φῶς, μπορεῖ νά ἀναλυθῇ σέ πολλά χρώματα καί ὅτι πραγματικά δέν εἶναι οὔτε μαύρη, οὔτε λαμπερή, ἀλλά πολύχρωμη. Ἐτσι δέν ἔπесαν ποτέ στό χυδαῖο «ρεαλισμό». Στίς πιό λυπητερές τους στιγμές, —καί κάποιος τόνος λύπης διατρέχει ὅλη τήν Ἑλληνική λογοτεχνία— θυμόνταν ὅτι ἀπό τό χέρι τοῦ θεοῦ ἔλαβαν τό καλό ὅπως καί τό κακό. «Νά μή χαίρεσαι πολύ», γράφει ὁ Ἀρχιλοχος, «μέ ὅ,τι εἶναι εὐχάριστο καί νά μή ταράζεσαι πολύ μέ τά κακά: καί γνώριζε τί λογῆς ζυγαριά κρατάει τή ζωή μᾶς»²⁷. «Δέν κλαίω γιά σένα», λέγει τό ἐπιτάφιο ἐπίγραμμα ἑνός φίλου σέ φίλο του, «γιατί γνώρισες ἐσύ πολλά ὁμορφα πράγματα· καί ὁ θεός πάλι σοῦ μοίρασε τό μερίδιό σου ἀπό τά κακά»²⁸. Φῶς πού ἰσοσταθμίζει τό σκοτάδι, σκοτάδι πού ἰσοσταθμίζει τό φῶς. Αὐτή εἶναι ἡ Ἑλληνική στάση, καί εἶναι ὁ πιό ἀληθινός ρεαλισμός.

Εὐθύτητα τέτοιου εἶδους εἶναι ιδιότητα, πού ὁ Ἕλληνας διαμοιράζεται μέ συγγραφεῖς κάθε λαοῦ. Ὁ Τσῶσερ (Chaucer) στά Καντερβουριανά Διηγήματά του εἶναι ὅσο καί ὁ Ὅμηρος «εὐθύς», τό ἴδιο καί οἱ Ἰσλανδικοί θρύλοι: ἔτσι εἶναι κάθε πρῶιμη λογοτεχνία: γιατί οἱ ποιητές πού τή γράφουν εἶναι ἄνθρωποι μέ νέα μάτια σ' ἕνα νέον κόσμο. Καί ἐπειδή προοποίησι καί αἰσθηματικότητα δέν εἶναι οἱ ἀναγκαῖες συνοδεῖες, ἐνῶ εἶναι οἱ κίνδυνοι, τῆς πνευματικῆς καλλιέργειας, ἡ εὐθύτητα παραμένει σέ κάθε ἐποχή, καί στό μεγαλύτερο μέρος

²⁷ Ἀπόσπ. 66 ... χαρτοῖσιν τε χαῖρε καί κακοῖσιν ἀσχάλου
μή λίην· γίγνωσκε δ' οἷος ρυσμός ἀνθρώπους ἔχει.

²⁸ Στωβαῖος, Ἀνθ. 124 σ. 616.

ἐπικρατεῖ στους ἀντιπάλους της. Ἀλλά, πάντοτε, ὅσο περνᾷ ὁ καιρός, ἡ ἀρχέγονη αὐτὴ ἀπλότητα τείνει νὰ παραχωρήσῃ θέσιν στό πολύπλοκο, στήν προσποίηση, στό μὴ πραγματικό. Τό ἔργο Eurhues τοῦ Lyly²⁹, ἡ Ἀρκαδία τοῦ Σέο Φίλιπ Σίντνεϋ³⁰ σημειώνουν μιά τέτοια προχώρηση πρὸς τὴ δική μας τὴ λογοτεχνία. Δέν ὑπῆρχε τίποτε τό ἀνάλογο στήν Ἑλλάδα; Ὁ κόσμος δέν ἔγινε ἀνούσιος γιὰ τοὺς συγγραφεῖς της, καὶ δέ σήκωσαν τὰ μάτια τους ἀπὸ πάνω του, γιὰ ν' ἀκολουθήσουν τό φανταστικό ἢ τὴν ὁμορφιά σὲ περιοχές μὴ πραγματικές; Στὴν ἐποχὴ τοῦ Εὐριπίδη, λόγου χάρι, ὅταν τουλάχιστο δύο αἰῶνες ποίησης εἶχαν κυλήσει, καὶ εἶχε περάσει ἀπὸ τὸν κόσμο ἡ πρώτη ἀνθήση, δέ θὰ βροῦμε ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἀπαρνήθηκε τὴν εὐθύτητα γιὰ ἄλλα θέληγτρα;

Βλέπομε βέβαια σημάδια γιὰ τέτοια κίνηση τὸν πέμπτο αἰῶνα. Οἱ ὑπερβολές τοῦ Αἰσχύλου — εἶναι εὐκόλο νὰ ἐξογκώσῃ κανεὶς τὸν ἀριθμὸ τους — μπορεῖ νὰ ὀφείλωνται σὲ μοναδική Τιτανική φύση. Ἀλλά ὁ Φαῖδρος καὶ τό Συμπόσιο τοῦ Πλάτωνος, στὰ ὁποῖα ἀργότερα θὰ ρίξωμε τὴ ματιά μας, δείχνουν ἓνα νέο πνεῦμα, καὶ τὰ χορικά τῶν Βακχῶν (τοῦ Εὐριπίδη) εἶναι γεμάτα ρωμαντισμό.

Στίχοι ὅπως

...πᾶν δέ συνεβάκχευ' ὄρος
καὶ θῆρες,

ἀποδίδουν, κατὰ τὸ νεώτερο τρόπο, ἔμπυχες συγκινήσεις σὲ ἄψυχα πράγματα³¹. Ὁ συγγραφέας τοῦ δοκιμίου «περὶ ὕψους» στό τρίτο τοῦ κεφάλαιο παραθέτει παραδείγματα γι' αὐτὴ τὴν ὑπόταξη τῆς ἀλήθειας στήν ἐντύπωση, τῆς πραγματικότητος στήν «πόζα», πού εἶναι οἱ πιό μεγάλοι ἐχθροὶ τῆς εὐθύτητας: καὶ ὁ Πλάτων παρώδησε αὐτό τό πράγμα στό λόγο τοῦ Ἀγάθωνος στό Συμπόσιο. Ἄν πᾶμε σὲ ὑστερώτερους συγγραφεῖς θὰ βροῦμε τό ἴδιο πνεῦμα στήν Ἀλεξανδρινή λογοτεχνία· καὶ ἀποτελεῖ τό μόνιμο ἐλάττωμα τῆς Νέας Σοφιστικῆς, πού ἦταν τό μεγάλο ἔργο τοῦ δεύτερου μ.Χ. αἰῶνα. Καὶ ὅμως, πρὶν ἀπὸ τοὺς Ἀλεξανδρινούς χρόνους, αὐτὰ εἶναι ἐξαιρέσεις. Ἀπὸ τὰ παραδείγματα τῆς εὐθύτητας πού δώσαμε παραπάνω, τὰ περισσότερα ἔρχονταν ἀπὸ σχετικὰ νεώτερους συγγραφεῖς, τό Θουκυδίδη, τὸν Ἀριστοτέλη, τὸν Ξενοφῶντα, τό Σοφοκλῆ, τὸν ἴδιο τὸν

²⁹ John Lyly (1554—1606) Ἀγγλος δραματικός ποιητὴς καὶ μυθιστοριογράφος. Τὰ ἔργα του ἐχαρακτήριζε ἰδιόρρυθμο προσποιημένο ὕφος. Αὐτὴ ἡ ἰδιότητα τοῦ Eurhues ἐκφράστηκε καὶ μὲ ἰδιαίτερο ὄρο: Eurhuism. Σ.τ.μ.

³⁰ Σύγχρονος τοῦ Lyly συγγραφέας (1554—1586) καὶ μὲ ἀνάλογες τάσεις, πού τίς ὑποδηλώνει καὶ ὁ τίτλος (Ἀρκαδία) τοῦ ἔργου του. Σ. τ. μ.

³¹ Βάκχαι, 726—7: «Τὰ ἄγρια ζῶα καὶ ὅλο τό βουνό ὀργίαζε μαζί τους». Παρβ. Αἰσχύλου ἀπόσπ. 58. Ἐνθουσιᾶ δὴ δῶμα, βακχεύει στέγη». Καὶ τὰ δύο αὐτὰ παραδείγματα, πρέπει νὰ σημειωθῇ, σχετίζονται μὲ τὴ λατρεία τοῦ Βάκχου. Τό «συνεβάκχευε» τό πῆραν ὅτι σημαίνει ἀντηχοῦσε (ἀντιλαλοῦσε) τό ὄνομα τοῦ Βάκχου· ἀλλὰ δέν εἶναι αὐτὴ ἡ φυσικὴ του σημασία καὶ ὁ συγγραφέας τοῦ «περὶ ὕψους» (κεφ. 15) τό πῆρε μὲ τὴ σημασία, πού τοῦ δώσαμε παραπάνω.

Εὐριπίδη. Καί ἂν πᾶμε σέ ἀκόμη ὑστερώτερους χρόνους, τό ἴδιο γίνεται· ὁ Θεοκρίτος, ὁ Πολύβιος, οἱ ποιητές τῶν ἐπιγραμμάτων, ὁ Λουκιανός εἶναι τόσο «εὐθεῖς» καί ἀληθινοί ὅσο ὁ Ὅμηρος καί ὁ Ἀλκμάν. Αὐτό εἶναι ἀρκετό νά δείξη ὅτι ἡ εὐθύτητα δέν ἦταν μόνο ἡ παροδική ἄνθηση τῆς νεότητος τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ἡ ἐπιμονή της ὀφείλεται ὡς ἓνα μέρος σ' ἓνα καλότυχο περιστατικό. Τῇ στιγμή πού ὁ ρωμαντισμός καί ἡ αἰσθηματικότητα θά μπορούσαν νά βάλουν τό χέρι τους ἀπάνω τους, Οἱ Ἕλληνες διασχίζαν μιάν αὐστηρή πειθαρχία ἐπιστημονικῆς καί φιλοσοφικῆς σκέψης. Διαλεκτική, λογική, ἠθική, φυσική ἐπιστήμη, δημιουργήθηκαν ἢ ἀναπτύχθηκαν κατά τόν πέμπτο αἰῶνα, καί σέ ἀτμόσφαιρα γεμάτη ἀπό αὐτές τίς δυνάμεις, τό φανταστικό καί τό ὄχι εἰλικρινές δυσκολεύονται ν' ἀναπνεύσουν. Ἡ λογική θά τά χτυποῦσε μέ τό σφυρί γιά ν' ἀκούσῃ ἂν ἔδιναν σωστόν ἦχο, ἡ διαλεκτική θά τά τίναζε πάνω καί κάτω γιά νά δῇ ἂν κρέμονται ἀπό τό ἴδιο σημεῖο, ἡ ἐπιστήμη θά ἐπέμενε νά μάθῃ ἂν ἀνταποκρίνονταν στά γεγονότα. Ἔτσι, ἂν ὁ Εὐριπίδης ἢ οἱ διάδοχοί του δοκίμαζαν νά πετάξουν στήν καθαρή φαντασία, ὑπῆρχε πάντα κάτι νά τοὺς ἀναχαιτίσῃ. Εἶχαν μάθει νά σκέπτονται καί νά ἐλέγχουν, νά ἐμπιστεύονται στό μυαλό τους, ν' ἀναγνωρίζουν ὅτι ἡ ἀπλή φαντασία δέ θά μπορούσε νά ἐγγυηθῇ ὅ,τι ὁ λόγος ἀρνιόταν, νά κρατοῦν τό πόδι στή γῆ, ἀκόμη καί ὅταν ἡ κεφαλή ἦταν μέσα στά σύννεφα. Καί αὐτό εἶναι τόσο ἀποτελεσματικός φρουρός τῆς εὐθύτητας, ὅσο καί φυσική ἀπλότητα τοῦ νοῦ³². Καί ὅταν ἀκόμη ἔφτασαν νά ἀσχολοῦνται μέ τή φιλοσοφία, ὅπου ἡ εὐθύτητα εἶναι δύσκολο πρᾶγμα, καί ὅπου ἔχομε ν' ἀντικρύσωμε τό ἄγνωστο καί τό ἀπεριόριστο, οἱ Ἕλληνες στράφηκαν ἀκόμη πρὸς τό συγκεκριμένο, καί ὅσο ἦταν δυνατό ἐξέλεγχαν τίς ἀντιλήψεις τους μέ ἀναφορές πρὸς τή γῆ: σύγκρινε τήν ἠθική φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη μέ τήν ἠθική φιλοσοφία τοῦ Γκρήν³³ καί ἡ διαφορὰ γίνεται φανερή. Εἶχεν ἰδρυθῇ μιὰ παράδοση πού διαιώνιζε μόνη της τόν ἑαυτό της, καί πού, ἀκόμη καί σ' ἐποχές κατάπτωσης, ἀκόμη καί σέ συγγραφεῖς μεταφυσικῆς, κράτησε τήν ἀποσαφηνιστική δύναμή της.

Σελίδες ξοδεύτηκαν γιά τόν ὀρισμό τῆς εὐθύτητας καί ὁ ἀναγνώστης θά παραπονιέται ὅτι, ἐνῶ πολλές φράσεις καί μεταφορές ξεφορτώθηκαν ἐπάνω του, καί ἐνῶ τοῦ εἶπαμε τί δέν εἶναι, τοῦ λείπει ἐντούτοις ἓνας θετικός ὀρισμός. Ἐάν ὁ ἀναγνώστης κάμῃ αὐτό, θά τοῦ ἀπαντήσωμε, κάνοντας σωρὸ τίς φράσεις καί τίς μεταφορές μας, καί λέγοντας ὅτι νά εἶσαι εὐθύς θά πῇ νά κρατᾷς τό πόδι σου στή γῆ, νά μαζεύεσαι ἀπό τό μυστικισμό νά εἶσαι συγκεκριμένος καί ὀρισμένος· ν' ἀσχολῆσαι με τίς μὴ φανταστικές ιδιότητες τῶν πραγμάτων, νά βλέπῃς τὰ πρᾶγματα γυμνά, νά κρατᾷς καλά τό μάτι ἐπάνω τους· νά ἀποφεύγῃς τόν αἰσθηματισμό καί ὅλες τίς μορφές τῆς γραμματολογικῆς νοθείας: τέλος, νά ἔχῃς γιά τή ζωὴ τή σκοπιά πού ἔχει ὁ παιδικὸς νοῦς.

³² Πόσο θά εἶχε χάσει ὁ κόσμος, ἂν οἱ νεώτεροι συμβολιστές εἶχαν ἀκολουθήσει αὐστηρές σπουδές στή λογική ἢ στήν ἐπιστήμη!

³³ Thomas Hill. Green (1836—1882), Ἀγγλος νεο-Κάντιανός φιλόσοφος. Σ. τ. μ.

Αυτό είναι τό δεύτερο συστατικό της Ἑλληνικῆς φιλαλήθειας γιά τήν ὁποία μίλησε ὁ Γκαϊτε· μ' αὐτήν ἔγιναν ἱκανοί οἱ Ἕλληνες

.....Νά γεννήσουν ὅλες τίς γυμνές ἀλήθειες
καί ν' ἀντικρίζουν τήν περίσταση, γαλήνια³⁴.

καί γι' αὐτό, δίνουμε τήν ἐντύπωση ὅτι, μέσα στή λογοτεχνία τους, παρατηροῦμε τήν ἄμεση εἰκόνα τῆς ζωῆς, χωρίς διάθλαση ἀπό κανένα ἐνοχλητικό μέντιουμ, ἀκριβῶς ὅπως σήμερα, ἔξω ἀπό τίς ἀκτές τους, ὁ ταξιδιώτης ταξιδεύει κάποτε ἐπάνω ἀπό μιά βυθισμένη σαρκοφάγο καί μπορεῖ ἀρκετά βαθιά νά δῇ γλυπτές μορφές τῆς, καθαρές καί ἀκέραιες, μέσα ἀπό τά διάφανα νερά.

Μερικοί σκέπτονται ὅτι ὁ κόσμος ἤμπορεῖ νά ἔχη πολλή εὐθύτητα, καί διαφωνοῦν ἀκριβῶς στήν ιδιότητα πού ἐμεῖς ἐπαινέσαμε. Ἀκριβῶς σ' αὐτό τό σημεῖο, συνάγουν, ξεπεράσαμε τούς Ἕλληνες. Μέ λιγότερο στέρεη πίστη στό τραχύ γεγονός ἐπλουτίσαμε ἀπροσμέτρητα τή ζωή καί τήν ποίηση, ὅσο ἐφτώχυναν καί τά δύο οἱ Ἕλληνες μέ τήν αὐστηρή τους ἀκρίβεια. Φαντάσου νά παίζης μέ τό γραφικό καί νά ἰσχυρίζεσαι ὅτι εἶναι ἀληθινό: φαντάσου τήν ὄνειροπόληση στόν κόσμο τοῦ ὄνειρου: τόν ποιητικό πανθεῖσμό, καί τήν ἐρμηνεία του γιά τή φύση πάνω στήν ἀρχή τῆς συμπάθειας: τίποτε ἀπό αὐτά δέν γνώριζεν ὁ ἀρχαῖος Ἑλληνικός κόσμος. Θά μαραίνονταν ὅλα αὐτά ἐντελῶς ἀπό τή φλόγα τῆς εὐθύτητάς του.

Βέβαια, οἱ Ἕλληνες ἔζησαν μέσα σέ ἕνα καθαρό φῶς· Ἀλλά ὑπάρχει κάτι τό ψυχρό καί τό σκληρό στόν τόνο του. Χάνουμε, μ' αὐτό, τόν πλοῦτο, τήν ποικιλία τῆς φωτοσκίασης πού κατέχει ἡ δική μας λογοτεχνία. Ἡ Ἑλλάδα δέν ἔμαθε ποτέ, ὅπως οἱ συμβολιστές, νά ὑποδηλώνη τίς ἀκαθόριστες συγκινήσεις πού φτερουγίζουν ἐπάνω στό κατώφλι τῆς συνείδησης· ἀγνοεῖ τό ἄπειρο μυστήριον τῶν πραγμάτων, ἢ τό περιορίζει στό ἐλάχιστο. Ἡ διαύγειά της μᾶς φέρνει κόρο, σάν τή διάφανη ἀτμόσφαιρα καί τά ζωηρά χρώματα τῆς Ἑλβετίας, ὅσο ἐμεῖς λαχταροῦμε περιγράμματα μέ ὁμίχλη καί περισσότερο κυανές ἀποστάσεις. Ἀκόμη περισσότερο. Εἶναι ἡ διαύγειά της ἐχθρική, θά μπορούσε ἕνας κριτικός νά συμπεράνη, στό αἶσθημα ὅσο καί στόν αἰσθηματισμό. Μιά ὁλόκληρη σειρὰ σκέψης καί συναισθήματος λείπει ἀπό τόν Ἑλληνισμό. Μέ δυσκολία βρίσκουμε στόν Ἑλληνισμό ἵχνος ἀπό αὐτή τήν ποίηση τῆς ἀποτυχίας, στήν ὁποία, γράφοντας γιά τήν ἀδυναμία καί τή συμφορά, ὁ ποιητής ἔτσι χειρίζεται τό θέμα του, πού σχεδόν αἰσθανόμαστε ὅτι ἡ ἀδυναμία εἶναι μιά ἀρετή καί ἡ συμφορά μιά ἐπιτυχία. Τέτοιο αἶσθημα εἶναι ἴσως παρόν στό Ριχάρδο τό δεύτερο τοῦ Σαίξπηρ καί στόν Ἐδουάρδο τό δεύτερό του Μάρλων: εἶναι ἡ ζωή καί ἡ ψυχὴ τῆς ποίησης

³⁴ Κήτς, Ὑπερίων, βιβλ. 2ο.

καί τῶν πεζῶν του Ἰακωβιτισμοῦ³⁵. ὁ Μπράουνιν ἐρωτοτροπεῖ μ' αὐτό· ἐμπνέει το αἶσθημα αὐτό πολλή νεώτερη «ἐλάσσονα» ποίηση, κυρίως τήν ποίηση τῆς Ἰρλανδικῆς Σχολῆς καί τοῦ Φράνσις Τόμψον. Τίποτε ἀπό αὐτό τό αἶσθημα στούς Ἕλληνες. Δέ θαυμάζουν οὔτε ἐξαίρουν τήν ἀποτυχία, δέν τή μεταμορφώνουν: τήν κοιτάζουν μέ πάρα πολλήν εὐθύτητα, γιά νά μπορέσουν νά κάμουν εἴτε τό ἓνα εἴτε τό ἄλλο. Μέ ἄπειρη αἶσθηση τῆς τραγωδίας, ἡ λογοτεχνία τους τραβᾷ μπροστά τόν ἔξοχο δρόμο της, περνώντας ἀδυσώπητα πλάι ἀπό τους ἐτοιμοθάνατους, ἀφήνοντας τούς πληγωμένους ξαπλωμένους ἐκεῖ πού ἔπεσαν, μή προσφέροντας παραμυθία σ' ἐκεῖνον πού πενθεῖ. Ὁ Ἑκτορας πεθαίνει, καί ὁ Ὀμηρός λέγει ἀπλῶς:

Ὡς ἄρα μιν εἰπόντα τέλος θανάτοιο κάλυψεν,
ψυχὴ δ' ἐκ ρεθέων παμμένη Αἰδόσδε βεβήκει,
ὄν πότμον γοόωσα, λιποῦσ' ἀνδροτῆτα καί ἥβην»³⁶.

Καί προχωρεῖ, γιά νά περιγράψῃ τόν ἀκρωτηριασμό του ἀπό τόν Ἀχιλλέα καί τά ἀπελπισμένα δάκρυα τῆς γυναίκας του. Ἡ Τροία καίγεται, σκοτώνουν τούς ἄντρες, καί ρίχνουν τόν Ἀστυάνακτα ἀπό τά τείχη μπροστά στά μάτια τῆς μητέρας του. Μολονταῦτα, ὅταν τελειώνῃ τό ἔργο, οἱ Τρωαδίτισσες, σκλάβες πιά, τοῦτα μόνο λένε:

Ἰὼ τάλαινα πόλις· ὅμως δέ
πρόφερε πόδα σὸν ἐπὶ πλάτας Ἀχαιῶν³⁷.

Ἐναντίον αὐτῶν τῶν ἀποφάνσεων, πού εἶναι ἀνηλεεῖς καί ἀναπόδραστες σάν τίς ἀποφάνσεις τῆς μοίρας, τό αἶσθημά μας ἐπαναστατεῖ

.... εἰ μὲν γάρ πόλεμον περὶ τόνδε φυγόντε
αἰεὶ δὴ μέλλοιμεν ἀγήρω τ' ἀθανάτω τε
ἔσσεσθαι³⁸.

³⁵ Κίνημα πολιτικό καί πνευματικό τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰῶνος. Ἰακωβίτες ὀνομάστηκαν οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ἰακώβου τοῦ Β' μετὰ τήν ἐκθρόνισή του στὰ 1688. Σ.τ.μ.

³⁶ Ἰλιάς, Χ. 361—3.

Εἴτε, καί σύγνεφο ἀνήλιο τόν σκέπασε θανάτου,
καί πέταξε ὃχ τά στήθια του νά πάῃ ἡ ψυχὴ στὸν Ἄδη,
κι ἔκλαιε τό μαῦρο της γραφτό π' ἄφηκε ἀντριά καί νιότη.

(Μέτ. Α. Πάλλη).

³⁷ Εὐριπ. Τρωάδες: 1331—2.

(Αλίμονο δυστυχισμένη πατρίδα· ὅμως ἐσύ κίνησε ἐμπρός τό πόδι σου πρὸς τά καράβια τῶν Ἀχαιῶν).

³⁸ Ἰλιάς Μ. 322—4...

ἄν ἦταν ἀπ' αὐτὴ τὴ μάχῃ νά σωθοῦμε
καί νά μὴ δοῦμε πιά ποτέ γεράματα καί χάρο,

(Μέτ. Α. Πάλλη).

Ἄν ἡμαστέ ἀγέραστοι καί ἀθάνατοι σ' ὅλη τή ζωή μας, ἂν δέν ὑπῆρχαν τέτοια πράγματα σάν τήν ἀρρώστεια, ἢ τήν ἀποτυχία, τότε θά μπορούσαμε νά ζοῦμε μέσα σ' αὐτή τή λάμψη τοῦ λευκοῦ φωτός, πού ἐμπρέπει στίς θεότητες τοῦ Ὀλύμπου καί σέ μιάν Ὀλύμπια ἀνθρωπότητα: ἀλλά ἔτσι πού εἶναι ἡ ζωή, ἅς γυρίζουμε στήν Ἑλλάδα, ὅταν ἡμαστέ γεμάτοι φρόνημα καί θριαμβευτικοί, ἀλλά ἅς κρατοῦμε γιά τίς ὥρες τῆς ἀθυμίας καί τῆς ἀπογοήτευσης τόν κόσμο τοῦ αἰσθήματος τόν τυλιγμένο μέ τό βραδινό ἡμίφως, ὅπου ἡ ἀνέκκλητη ἦττα ἐπανορθώνεται μέ τή φαντασία, καί μένουν πάλι ἀνοιχτά τά μονοπάτια, τά ὁποῖα ἡ ἀρρώστεια, ἡ τρέλλα, ἡ ἁμαρτία, ἢ ἡ ἔλλειψη φυσικῶν προσόντων τά εἶχαν τελικά κλείσει, ὅπου ἡ ἀποτυχία παίρνει τή μορφή τῆς ἐπιτυχίας, καί ὁ ἴδιος ὁ θάνατος μετατρέπεται σέ κάτι τό πλούσιο καί παράξενο.

Τέτοια, σύντομα δοσμένη, εἶναι ἡ ἔνσταση πού θά μπορούσε νά γίνη ἐναντίον τοῦ Ἑλληνισμοῦ: εἶναι ἡ ἔνσταση τοῦ χρώματος ἐναντίον τοῦ φωτός. Εἶναι εὐκολότερο νά θέσωμε τήν περίπτωση παρά νά τή λύσωμε: καί μιά πού λείπει ὁ ἀδέκαστος κριτής, θά χρησιμοποιήσωμε μιά μέθοδο καθιερωμένη ἀπό τήν ποιητική χρήση, γιά νά λύσωμε τή συζήτηση. Θά ἐπιβεβαιώσωμέ ὅ,τι θά κερδίζαμε μέ τήν Ἑλληνικήν εὐθύτητα καί ὅ,τι θά χάναμε ἀπ' αὐτήν καί, ὅπως ἔβαλε κάποτε ὁ Διόνυσος τίς τραγωδίες τοῦ Αἰσχύλου καί τοῦ Εὐριπίδη σέ ἀντίθετη ζυγαριά, ἔτσι θά ζυγίσωμε τίς ζημίες μας ἀντίθετα μέ τά κέρδη μας.

Ἄς ὑποθέσωμε ὅτι ἀποδεχόμαστε τήν εὐθύτητα. Πρῶτα πρῶτα θά χάσωμε τήν «ποίηση τῆς ἀποτυχίας» γιά τήν ὁποία μιλήσαμε παραπάνω· καί θά πρέπει νά παρηγορήσωμε τόν ἑαυτό μας ἀναλογιζόμενοι ὅτι μεγάλο ποσόν ἀπό «ἐλάσσονα» ποίηση θά ἐξαφανιστῇ κάτω ἀπ' αὐτή τήν ἐπικεφαλίδα. Θά χάσωμε ἔπειτα, ὅλη τήν ποίηση πού χρωστᾷ τήν καταγωγή της στόν ἔρωτα τῆς ρητορικῆς. Ἡ ρητορική πάντα σκανδαλίζει τούς ἀνθρώπους νά κλείνουν τά μάτια τους στά γεγονότα, νά εἶναι μεγαλόστομοι, νά χρησιμοποιοῦν, ἄσχετα πρός τήν ἀλήθεια πού περιέχουν, φράσεις πού ἡχοῦν καλά καί κολακεύουν τό αὐτί· νά λέγουν ὅ,τι ἀποδίνει ἦχο ἐντυπωσιακό ἢ γραφικό ἢ παθητικό ἢ μεγαλόψυχο· νά βλέπουν τά πράγματα ὅπως θά μᾶς ἄρεσε νά εἶναι, ὅπως ἡ κοινὴ γνώμη ἐπιδοκιμάζει τήν ὑπαρξή τους, ὅπωςδῆποτε παρά ὅπως εἶναι. Τέτοια ποίηση εἶναι ἀσυμβίβαστη μέ τήν εὐθύτητα καί χάνεται μέ τήν παρουσία της. Καί θά χάναμε ἔτσι μεγάλο μέρος ἀπό τή Λατινική ποίηση. Γιατί οἱ Ρωμαῖοι μέ τό πάθος πού εἶχαν γιά τή ρητορική, λένε συνεχῶς πράγματα πού ἡχοῦν πολύ καλά, μόνο πού δέν εἶναι ἀληθινά. Ἡ λογοτεχνία τους εἶναι γεμάτη ἀπό ψεύτικο αἶσθημα, ἀπό μὴ πραγματικά σημεῖα, ἀπό ρητορικά ψέματα³⁹.

³⁹ Τό ἀκόλουθο χωρίο ἀπό τό δοκίμιο τοῦ Ντέ Κούνινση γιά τή ρητορική εἶναι ἐνδιαφέρον σχετικά μέ τό ζήτημά μας, ἂν καί θά διαφωνοῦσαν μερικοί μέ τίς ἀπόψεις του. «Ἀνάμεσα στοὺς μεγαλύτερους ρήτορες τῆς Ἑλλάδας δέν ὑπάρχει οὔτε μιά μόνο ἀχτίνα ρητορικῆς... ὁ Ἰσοκράτης μπορεῖ νάχη κάποια, ἀλλά αὐτός δέν εἶναι. . . οὔτε ρήτορας, οὔτε ρητορικός σέ ἐξαιρετικό βαθμό». Αὐτή τήν ιδιότητα τῆς ἐλληνικῆς ρητορικῆς ὁ Ντέ Κούνινση τήν ἀποδίνει «στὴν ἔντονη πραγματικότητα τοῦ ἐνδιαφέροντός της». Καί ἂν αὐτό μπορῇ νά εἰπωθῇ γιά τό Δημοσθένη καί τό Λυσία, πόσο περισσότερο μπορεῖ νά εἰπωθῇ γιά τούς ποιητές καί τούς στοχαστές τῆς Ἑλλάδας!».

Νά ένα χωρίο από τό τό Λουκανό:

Victurosque dei celont, ut vivere durent,
felix esse mori⁴⁰.

Φυσικά, όταν ξρθωμε στό γεγονός, οί θεοί δέν κάνουν τίποτα τέτοιο· οὔτε σέ κανονικές περιστάσεις ὑπάρχει καμιά εὐτυχία στό θάνατο. Μόνο τό αἶσθημα ἔχει κάποια ἐπίφραση Στωικοῦ ἤχου, καί ἀποτείνεται σέ ὅ,τι ὑπάρχει ρητορικό καί μή πράγματικό μέσα μας, ἢ σέ ὅ,τι ὑπῆρχε ρητορικό καί μή πραγματικό στούς σύγχρονους τοῦ Λουκανοῦ. Ὁ Ὀβίδιος εἶναι ἀκόμη πιά γεμάτος ἀπό το Λουκιανό ἀπό μή πραγματικότητα, ἀλλά ἄλλου εἶδους. Το ἀκόλουθο χωρίο εἶναι παρμένο ἀπό μιάν ἔμμετρη γεμάτη φαντασία ἐπιστολή πού στέλνει ἡ Διδώ στόν Αἰνεία:

«Τό σπαθί σου βρίσκεται μπροστά μου τήν ὥρα πού σοῦ γράφω, καί δίπλα του, ἂν μάταια γράφω, θά πεθάνω. Τά δάκρυά μου τρέχουν ποτάμι· ἡ κοφτερή Λεπίδα του κόβει τό χεῖμαρρό τους καί πίνει τίς θλίψεις μου, αὐτή πού καί τό αἷμα μου θα πιῇ. Πόσο ταιριαστό εἶναι τό δῶρο σου μέ τή μοῖρα μου· φτηνά μοῦ ἔκαμες ἐσύ τή νεκρική πομπή μου. Ἐκθέτω το στήθος μου ὅχι σέ νέες πληγές. Τό ξίφος μπαίνει μόνο ἐκεῖ ὅπου ὁ ἔρωτας ἀνοιξε δρόμο».

Καί τελειώνει ὑποβάλλοντας κατάλληλο ἐπιτάφιο ἐπίγραμμα:

«Τήν αἰτία τοῦ θανάτου καί τό σπαθί μέ τό ὅποιο θανατώθηκε, ὁ Αἰνείας τά ἔδωσε· τά ὑπόλοιπα τά ἔδωσεν ἡ ἴδια»⁴¹. Αὐτά τώρα τά αἰσθήματα μπορεῖ νά δείχνουν πνεῦμα, ἐξυπνάδα καί κάποιο δῶρο ἐπιδεικτικοῦ πάθους, ἀλλά δέν εἶναι πραγματικά· τέτοια λόγια δέ θά τά ἔγραφε γυναίκα με σπασμένη τήν καρδιά στήν ἀρχαιότητα καθόλου περισσότερο ἀπό σήμερα, καί ὁ Ὀβίδιος δέν εἶναι ἀληθινός μπροστά στη ζωή βάζοντας τή Διδώ νά τά γράφει. Τό συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἐνῶ ποίηση σάν αὐτήν μπορεῖ νά μᾶς εἶναι ἐλκυστική, ἂν ἐπιθυμοῦμε νά διασκεδάσωμε μέ τή λογοτεχνία ἢ νά μᾶς διεγείρει καί νά ἀπαιτήσωμε ἀπ' αὐτήν μόνο ἐξυπνάδα ἢ φαντασμαγορία ἢ καλλιτεχνική χάρη, δέ θά ἱκανοποιήσῃ ὅμως καμιά ἀπό τίς βαθύτερες ἀνάγκες μας. Δέ θά μᾶς εἶναι σοβαρό στοιχεῖο γιά νά μελετήσωμε τήν ἀνθρωπότητα καί τοὺς δρόμους της· δέ θά μᾶς ὑποβαστάξῃ ἢ θά μᾶς ἐμπνεύσῃ ἢ θά μᾶς ἐνθαρρύνῃ, γιατί δέν ἔχει τήν ὑψηλότερη ἐκείνη εὐλικρίνεια πού διεισδύει μέσα στήν καρδιά.

Ὅλους αὐτοὺς τοὺς στίχους θά τοὺς χάσωμε· καί μαζί μ' αὐτοὺς μεγάλο μέρος ἀπό τή Λατινική λογοτεχνία, καταδικασμένο γιατί εἶναι ὅχι πραγματικό, καί προσπαθεῖ νά παρακάμψῃ τήν αἶσθησή μας γιά τό γεγονός, κάνοντας ἔκκληση στήν αἰσθηματικότητα μας ἢ στήν αἶσθησή μας γιά τό ὥραϊο, καί ἔτσι

⁴⁰ Luconus, 4, 519. (Από ἐκείνους πού θά ζήσουν κρύβουν τήν εὐτυχία τοῦ θανάτου, γιά νά μποροῦν νά συνεχίζουν τή ζωή τους).

⁴¹ Ἀπό τίς Ἡρώδες, VII, 11. 184—90, 195—6. Ἡ μετάφραση πιστά ἀποδίδει τήν Ἀγγλική μετάφραση τοῦ χωρίου. Σ. τ. μ

γοητεύοντάς μας μέσα στο θαυμασμό γι' αυτό. Οί Ρωμαῖοι ἀγάπησαν τή βουκολική λογοτεχνία καί τό γραμματολογικό ἐπικό καί τό ἐπιφανειακά διδακτικό ποίημα· ὀργιάζαν μέσα στήν ἀχώνευτη μυθολογία ἄλλης φυλῆς. Εἶναι ἀπομιμητικοί, εἶναι δεύτερο χέρι, εὐχαριστημένοι νά γλιτώνουν ἀπό τήν ἄμεση πείρα τῆς ζωῆς καί νά μεταφράζουν στή γλώσσα τους τά συναισθήματα καί τίς σκέψεις ἄλλων· στό μεγαλύτερο μέρος τά δάχτυλά τους δέν ἀγγίζουν τό σφυγμό τῆς ζωῆς. Τά Βουκολικά καί τά Γεωργικά του Βιργιλίου εἶναι γοητευτικά· ἀλλά οἱ ποιμένες του εἶναι ψεύτικοι ποιμένες καί δέ φυλάγουν πρόβατα, οὔτε εἶναι τίποτε ἔξυπνοι καλλιεργητές στήν ἀγροτική δουλειά τους. Μόνο ὁ Λουκρήτιος ἀνάμεσα στούς Λατίνους ποιητές θά μᾶς δείξη τή σκληρή πάλη τοῦ ἀνθρώπου μέ τή γῆ. Ἀλλά καί ἂν ἀπό τό Βιργίλιο κρατήσωμε μόνο ἐπιλογές, θά ἔχωμε κάποια δυσκολία νά κρατήσωμε καθόλου Ὀβίδιο. Ὅταν εἶναι ζῶο, εἶναι, χωρίς ἀμφιβολία, εἰλικρινής· ἀλλά γενικά σπαταλᾷ τόν καιρό του μέ συντροφιά ἀπό μυθολογικές μαριονέττες, πού τήν πραγματικότητά τους οὔτε ὁ ἴδιος οὔτε ὁποιοσδήποτε ἄλλος θά ἦταν δυνατό νά πιστέψῃ.

Τέλος, θά ἔχωμε ἀπώλειες ἀπό πολύ πιό κοντά μας, ἀπό ὅλη τή λογοτεχνία πού δέν ἔχει τή σφραγίδα τῆς τέλειαις εἰλικρίνειας. Θά χάσωμε ὄγκους ἀπό τήν ποίηση τοῦ δέκατου ὀγδοοῦ αἰώνα μέ τήν παραίτησή της ἀπό τήν ἀλήθεια, καί τήν προσχώρησή της στό ἐπιδεικτικό ἐπίγραμμα ἢ τό συμβατικό λεκτικό ὕφος· ὄγκους ἀπό τή σύγχρονη ποίηση πού παραδόθηκε στίς πολυτελεῖς συγκινήσεις· πολλά ἀπό τά «Εἰδύλλια τοῦ Βασιλέως» ἢ ἀπό ποιήματα σάν τό Enoch Arden, στά ὁποῖα γιά νά παραθέσω μία περίφημη ἐπικρίση ὑπάρχει πιότερη ἀπλοϊκότητα παρά ἀπλότητα. Ποσότητες ἀπό τόν Σέλλεϋ θά ἐξαφανιστοῦν. Θά κρατήσωμε τό τελευταῖο χορικό τοῦ ἔργου του «Ἑλλάς», ἀλλά μερικές ἀπό τίς πιό ἐκλεκτές στροφές τῆς Ἀδωνιάδας θά τίς χάσωμε. Δέ θά ἀκούσωμε πιά γιά τήν Κραταίη Μητέρα, τά Ὀνειρα καί τίς Λάμψεις, τίς Φαντασίες στό Ἡμίφως. Τέτοια φαντάσματα μυθογραφίας δέν μποροῦν νά ζήσουν μέσα στό τίμιο φῶς τοῦ ἡλίου, καί θά προτιμήσωμε γιά πρότυπά μας, τίς ἀπλές ἀληθινές λέξεις μέ τίς ὁποῖες ἡ Ἀντιγόνη κοιτάζει ἴσια μπροστά, τή συνάντηση μέ τό θάνατό της:

Ὡ τύμβος, ὦ νυμφεῖον, ὦ κατασκαφῆς
Οἴκησις αἰεΐφρουρος, οἷ πορεύομαι
πρός τοὺς ἐμαυτῆς, ὦν ἀριθμόν ἐν νεκροῖς
πλεῖστον δέδεκται Φερσέφασσ' ὀλωλότων
ἐλθοῦσα μέντοι κάρτ' ἐν ἐλπίσιν τρέφω
φίλη μὲν ἦξιν πατρί, προσφιλὴς δέ σοί,
μῆτερ, φίλη δέ σοί, κασίγνητον κάρα.⁴²

⁴² Σοφοκλ. Ἀντιγόνη 891—94, 897—99.

Ὡ μνήμα μου, ὦ νυφιάτικὴ μου κάμαρα,
ὦ φυλακὴ βαθύσκαφτη, παντάκλειστη,
πῶρχομαι νά βρῶ τοὺς δικούς μου συγγενεῖς,
πού ἡ Περσεφόνη δέχτηκε τοὺς πλειότερους

ἢ τὸν πρόλογο στὴν Ἀδωνιάδα πού εἶναι ἔργο Ἑλληνικῆς εἰλικρίνειας. Βάλε ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν πρόλογο καὶ τὸ ποίημα πλάϊ πλάϊ, καὶ τὸ σημεῖο πού μᾶς ἀπασχολεῖ θά γίνῃ πολὺ καθαρό.

«Ὁ Τζὼν Κήτς πέθανε στὴ Ρώμη ἀπὸ φθίση, στὰ εἴκοσι τέσσαρά του χρόνια, στίς — τοῦ — στὰ 1821: καὶ τὸν ἔθαψαν στὸ ρωμαντικὸ καὶ ἀπόμερο κοιμητήριο τῶν διαμαρτυρομένων σ' αὐτὴ τὴν πόλη, κάτω ἀπὸ τὴν πυραμίδα, πού εἶναι ὁ τάφος τοῦ Τσέστιου, καὶ τὰ ὀγκώδη τείχη καὶ τοὺς πύργους, τὰ τώρα μουχλιασμένα καὶ ἔρημα, πού σχηματίζουν τὸν περίβολο τῆς ἀρχαίας Ρώμης. Τὸ κοιμητήριο εἶναι ἓνας ἀνοιχτός χῶρος ἀνάμεσα ἀτὰ ἐρείπια, σκεπασμένος τὸ χειμῶνα μέ βιολέτες καὶ λευκάνθεμα....

Οἱ περιστάσεις τῆς τελευταίας σκηνῆς τῆς ζωῆς τοῦ φτωχοῦ Κήτς δέ μοῦ ἦταν γνωστές, ἕως ὅτου ἡ Ἑ λ ε γ ε ῖ α ἦταν ἔτοιμη γιὰ τύπωμα. Μοῦ δόθηκε νὰ καταλάβω ὅτι ἡ πληγὴ πού αὐτὸ τὸ εὐαίσθητο πνεῦμα εἶχε δεχτῇ ἀπὸ τὴν ἐπίκριση γιὰ τὸν Ἑ ν δ υ μ ῖ ω ν ᾶ του εἶχε ἐξερεθιστῇ ἀπὸ τὴν πικρὴ αἴσθησις εὐεργεσιῶν πού ἔμειναν χωρὶς ἀνταπόδοση· τὸ δύστυχο πλάσμα φαίνεται ὅτι τὸ σφύριξαν ἀπὸ τὴν ἐξέδρα τῆς ζωῆς, ὅχι περισσότερο ἐκεῖνοι στοὺς ὁποίους διασπάθισε τίς ἐπαγγελίες τοῦ πνεύματός του, ὅσο ἐκεῖνοι στοὺς ὁποίους μοίρασε σπάταλα τὴν παρουσίαν του καὶ τίς φροντίδες του».

Δέν εἶναι αὐτὸ τουλάχιστο τόσο εὐγενικός φόρος θαυμασμοῦ γιὰ τὸν Κήτς ὅσο ἡ συννεφιασμένη λάμψη τῶν στροφῶν πού τὸ ἀκολουθοῦν;

Ἐσύ, κραταιή Μητέρα, ὅταν νεκρὸς ὁ γιός σου,
ὅταν στὴ γῇ νεκρὸς κειτόταν, τρυπημένος
ἀπ' τὸ κοντάρι πού τὰ σκόπη σκίζει, ποῦ ἦσουν;
Σάν ξεψυχοῦσε ὁ Ἀδωνης, ποῦ τάχα νὰ ἦταν
μόνη, ἔρημη, ἡ Οὐρανία; Μὲ πεπλοσκεπασμένα
μάτια καθόταν μέσα στὸν παράδεισό της
ἀνάμεσ' ἀπ' Ἀντίλαλους πού ἀφογκραζόνταν,
ἐνῶ μέ πνοή ἐρωτόπαθη κι ἀπαλή κάποιος
τίς μελωδίες ζωντάνευε τίς μαραμμένες
πού 'χε μ' αὐτές — ἔτσι ὅπως τ' ἄνθη ἀναγελοῦνε
ψοφίμι ἐκεῖ στὴ ρίζα τους — στολίσει, κρύψει
τὸ Θάνατο πού ζύγωνε βαρὺς, τεράστιος.

στοὺς πεθαμένους

Αὐτοῦ σὰ φτάσω ἐλπίζω βέβαια καὶ θαρρῶ
πὼς θά 'ρθω ἀγαπημένη στὸν πατέρα μου,
καὶ ποθητὴ σ' ἐσένα, μάνα, κι' ἀκριβή
σ' ἐσέ, γλυκὲ ἀδελφέ μου.....

(Μετάφρ. Δ. Σάργου)

Θά χάσωμε κάθε στίχο αὐτοῦ του δείγματος, πού ἀληθινά κοιταγμένος, εἶναι μόνο ἓνας «μνημειώδης περίγελως». Θά μπορούσαμε ν' ἀπαριθμήσωμε ἀκόμη πολλές ἄλλες ἀπώλειες, πού τή φύση τους ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νά μαντέψει, ἂν καταφύγῃ στίς προηγούμενες σελίδες 101—103.

Ὅσο προχωρούσαμε ἀυξανόταν ἡ ἀξία τῶν ἀπωλειῶν τοῦ καταλόγου μας, καί πολλοί πού θά παρὰδιναν τόν Ὀβίδιο ἢ τό Λουκανό μπορεῖ νά διστάζουν, ὅταν τούς καλοῦν νά ἀποχωριστοῦν τήν Ἀδωνιάδα (ἔργο τοῦ Σέλλεϋ). Ἀλλά ἂν πραγματικά ἤθελαν νά μάθουν τό διδάγμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, πρέπει νά μποροῦν νά κάμουν ἀκόμη μεγαλύτερες θυσίες ἀπ' αὐτές.

Ὁ ἔρωτας τοῦ ἀγνώστου, ἡ ἐκούσια παράδοση στίς συγκινήσεις πού αὐτό διεγείρει, εἶναι τόσο ἀσυνήθιστα στήν Ἑλληνική ὅσο εἶναι συνηθισμένα στή σύγχρονη ποίηση. Οἱ Ἕλληνες δέν παραδίνονταν στά πετάγματα τῆς φαντασίας πού τῆς ἀρέσει νά χάνεται στά ὕψη, ἢ νά ρεμβάζῃ ἐπάνω στην παραδοξότητα ἑνός κόσμου στόν ὁποῖον ὁ ἄνθρωπος βαδίζει με θαυμασμό καί ταπεινοσύνη ἀνάμεσα σέ γρίφους καί σέ μυστήρια ὄντας ὁ ἴδιος ὁ πιό μέγας γρίφος, τό πιό μέγαλο μυστήριο. Ἀληθινά ὑπάρχουν ἐξαιρέσεις· ὁ Πλάτων, πού ὀφείλομε νά τόν πραγματευτοῦμε εἰδικά· ὁ Αἰσχύλος κάπως, πού μέσα στά ἔργα του:

«... Γιγάντια σχήματα, ἀθόρυβα γλιστρώντας σωριάζουν στόν ὀρίζοντα τά θολά περιγράμματα τῆς καταστροφῆς πού ἔρχεται...».

Στό τέλος τοῦ «Οἰδίποδος ἐπὶ Κολωνῶν» ὑπάρχει κάποιο ἶχνος ἀπό ὅμοιο συναίσθημα, καί ἴσως κάτι τό συγγενικό στίς «Βάκχες». Ἀλλά, —ἐκτός ἂν εἶναι ἀπό τόν Πλάτωνα καί τούς ὕστερους ἀπογόνους τους—, θά ἦταν δύσκολο, ἂν ὄχι ἀδύνατο, νά παραλληλίσωμε πραγματικά μέ τήν Ἑλληνική λογοτεχνία, ἢ τόν Πασκάλ, ὅταν λέγῃ: «Ἡ αἰώνια σιωπή αὐτῶν τῶν ἀτέλειωτων διαστημάτων μέ τρομάζει»⁴⁴, ἢ τον Βωγκάν (Vaughan) :

Κανένα χρυσοσύννεφο ἢ λουλούδι
ἀτένιζε ἡ ψυχὴ μου γιά μιάν ὥρα
καί μέσα στίς θαμπές ἐκεῖνες λάμπεις
κάποια εἰδῶλα τοῦ Αἰώνιου ἀνερευνούσε.

WAUGHAN⁴⁵

ἢ τόν Γουόρσγουρθ (Wordsworth), ὅταν ἐκφράζῃ

...τή διάθεση ἐκείνη τή μακαρισμένη
πού μέσα της τοῦ μυστηρίου τό φορτίο
καί τό βαρὺ, γεμάτο μόχθο βάρος ὅλου
τοῦ κόσμου τούτου τοῦ ἀκατάληπτου ἀλαφρώνουν

⁴³ Απόδοση Θρασ. Σταύρου.

⁴⁴ Pensees, 206.

⁴⁵ Απόδοση Θρασ. Σταύρου.

ἐκείνη τή γαλήνια, τήν εὐλογημένη
τῇ διάθεσιν πού μέσα της τὰ αἰσθήματά μας
γλυκά γλυκά μᾶς σέρνουν, ὥσπου τοῦ κορμιοῦ μας
ἡ ἀναπνοή καί ἡ κίνηση τοῦ ἀνθρώπινου μας
αἵματος σταματοῦν σχεδόν καί, κοιμισμένοι
σωματικά, μιά ἀνθρώπινη ψυχὴ καί μόνο
γινόμαστε· μέ μάτι τότε ἡσυχασμένο
ἀπὸ τῆς ἀρμονίας τῇ δύναμιν, ἀπ' τήν τόση
δύναμιν τῆς χαρᾶς, βαθιά μέσ στῶν πραγμάτων
βλέπουμε τή ζωή.

WORDSWORTH⁴⁶

Τέτοιες συγκινήσεις εἶναι ἀλλότριες ἀπὸ τὸν κύριο σκοπὸ τῆς Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Ὁ Ἑλληνικὸς θαυμασμὸς εἶχε ἡπιότερη ποιότητα:

«Πολλὰ τὰ δεινὰ κούδεν ἀνθρώπου δεινότερον πέλει»⁴⁷. λέγει ὁ Σοφοκλῆς· ναί, ἀλλὰ ὅταν διαβάζωμε τὴ συνέχεια βρίσκομε ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι «δεινόν», ἐπειδὴ διασχίζει τὴ θάλασσα, ὀργώνει τὴ γῆ, ἰδρύει πόλεις καί κυβερνᾷ τὸ γένος του. Ἄξια θαυμασμοῦ θέματα, χωρὶς ἀμφιβολία· ἀλλὰ βάλτε αὐτὸ κοινὰ στὴ βαθιὰ κατάπληξιν τοῦ Πασκάλ, πού τὸν τρομάζει «ἡ αἰώνια σιωπὴ αὐτῶν τῶν ἀτελείωτων διαστημάτων» καί σημειώστε τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν ἀρχαῖο καί τὸ νεώτερο κόσμ⁴⁸.

Απὸ τὴν κρίσιν μας γιὰ τὴν ἀξία αὐτῶν τῶν αἰσθημάτων θαυμασμοῦ θὰ ἐξαρτηθῇ σέ μεγάλο μέρος ἡ κρίσιν μας γιὰ τὴν πληρότητα τῆς Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας ἢ τὴν ἀτέλειά της. Πολλοὶ θὰ αἰσθάνωνται ὅτι οἱ Ἕλληνες κλασσικοὶ σὰ σύνολο αἰσθάνθηκον πολὺ λίγο θαυμασμό, καί ἦταν, γιὰ νὰ προσαρμόσωμε τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Καρλάϋλ, περισσότερο σὰ στό σπῖτι τους στὴ Σιών, ἀπὸ ὅσο ὁποιοσδήποτε ἄλλος εἶχε δικαίωμα νὰ εἶναι· ὅτι ὁ κόσμος τούς φαινόταν

⁴⁶ Εἶναι ἀξιοσημείωτο, ὅτι στοὺς ἐπόμενους στίχους ὁ Γουόρτσγουρθ μισομετανιώνει γι' αὐτὰ τὰ λόγια καί ἀντικρῶζει περισσότερο ἄμεσα, περισσότερο ἑλληνικά τὴν κατάστασιν:

Ἄν εἶν' αὐτὸ μιά μάταιη μόνο πίστις, ὥστόσο
πόσες φορές στὰ σκοτεινά καί μέσ στίς τόσες
μορφές τοῦ μελαγχολικοῦ φωτός τῆς μέρας,
πόσες φορές, νοερά, γύρισα κατὰ σένα,
ὦ δασωμένε Γουάϊ.

Στίχοι γραμμένοι μπροστὰ στό Tintern Abbey.

(Ἀπόδοση Θ. Σταύρου).

⁴⁷ Ἀντιγόνη 332. «Εἶναι πολλὰ τὰ θαυμαστά, μὰ τίποτα
δέν εἶναι πιὸ θαυμαστό ἀπ' τὸν ἄνθρωπο.

(Μέτ. Δ. Σάρρου)

⁴⁸ Τὴν ἴδιαν ιδιότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ δείχνει καί ὁ ἀρχέγονος χαρακτήρας τῆς μουσικῆς — τῆς πιὸ ὑποβλητικῆς ἀπὸ τίς τέχνες — στὴν Ἑλλάδα, καί ἡ βραδύτητα, μέ τὴν ὁποία ἐμφανίστηκε ἡ ἀντίληψιν τῆς προσωπικότητος — ἡ πιὸ μυστηριώδης ἀπὸ τίς ἀντιλήψεις· τὰ πρῶτα ἀδύνατα ἔχνη τῆς βρίσκονται, πιστεύω, στὸν Ἀριστοτέλη.

πάρα πολύ απλός, πιο απλός από ό,τι είναι. Από την εποχή τους κι εδώ τό δάπεδο του ούρανοῦ, πού τό θαρροῦσαν στερεό καί ἄθραυστο, κομματιάστηκε, καί πίσω του ἀποκάλυψε ἀβύσσους ἀπό ἀπροσμέτρητα διαστήματα· καί στόν κόσμο τοῦ πνεύματος ἔγινεν ἀνάλογη διεύρυνση, ὅταν ὁ Χριστιανισμός διάλυσε τούς παλιούς περιορισμούς τῆς ἀνθρωπότητας καί διάδωσε τήν πίστη μέ τίς ἄπειρες δυνατότητές της.

Ἀλλά ἄς γυρίσωμε στά ἀντικρύσματα, πού ἡ Ἑλληνική εὐθύτητα ἔχει νά μᾶς προσφέρει. Ἄν τό καταφέρωμε αὐτό, τό πρῶτο μας κέρδος θά εἶναι μιά πολύ πιο λεπτή αἴσθηση τῆς ὁμορφιάς καί τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν συνηθισμένων ἀπλῶν πραγμάτων πού μᾶς περιβάλλουν. Οἱ περισσότεροι ἀπό μᾶς διασχίζουν τή ζωή, ὅπως ὁ κόσμος πηγαίνει γιά περίπατο στήν Ὁξφόρδη, μέ τά μάτια τους σέ τίποτε ἰδιαίτερο, καί τό νοῦ τους σέ ὅ,τιδήποτε ἐκτός ἀπό τήν ὁμορφιά μέσα στήν ὁποία κινοῦνται. Ἡ ὑπαρξη εἶναι μιά παρατεταμένη ὑπνοβατική κατάσταση μέ σπάνιες στιγμές ἐγρήγορης. Ἀκόμη καί ὅταν τά μάτια μας εἶναι ἀνοιχτά, εἶναι προσηλωμένα κάποτε σέ ποταπές λεπτομέρειες, κάποτε πάλι σέ δυσνόητα καί πολύπλοκα θέματα, καί χάνομε τά συνηθισμένα πράγματα πού βρίσκονται μπροστά στά πόδια μας. Οἱ ποιητές μας δέν εἶναι καλύτεροι: μετεωρίζονται μακριά ἀπό τήν κοινή γῆ καί μᾶς ἀνυψώνουν μαζί τους σέ ἰδανικούς κόσμους. Ὁ Σαίξπηρ κάθεται καί ἀκροᾶται τήν «ἥρεμη θλιμμένη μουσική τῆς ἀνθρωπότητας», τό ὄραμα τοῦ Μίλτωνος «εἶναι γεμάτο ἀπό φοβερές μορφές καί ἀγριεμένα ὄπλα», ὁ Σέλλεϋ ζῇ ψηλά ἀνεβασμένος ἀμυδρά μέσα στό ἔντονο κενό».

Ἀλλά ἐνῶ ὁ Σέλλεϋ προσπαθεῖ ξοδεύοντας εἴκοσι ἕνα στίχους νά μέ κάνη νά σκεφτῶ τόν κορυθαλό του πού πετᾷ στά ὕψη τοῦ οὔρανοῦ σάν «χαρωπό πνεῦμα» (πού ξέρω πῶς δέν εἶναι), ἡ Σαπφώ καί ὁ Σιμωνίδης μέ τέσσερις λέξεις⁴⁹ μέ κάνουν νά δῶ ἕνα ἀληθινό ἀηδόνι καί μοῦ δίνουν μιά πιο μεγάλη καί πολύ γεμάτη υἱεία εὐχαρίστηση ἀπό ὅση μποροῦσε νά δώση ἡ «ἀσώματη χαρά» τοῦ Σέλλεϋ. Γιατί οἱ Ἕλληνες βάδιζαν μέσα στή ζωή μέ τά μάτια τους ἀνοιχτά, καί δέν ἔχαναν τόν «κ α τ' ἦ μ α ρ β ί ο τ ο ν». Ἀνοίγω τόν τόμο μου τῶν λυρικών ποιητῶν, καί αὐτό τό χαρακτηριστικό μέ ὑποδέχεται σέ κάθε σελίδα. Τά πόδια τῶν συγγραφέων πατοῦν στή γῆ, καί οἱ θεές καί οἱ ἦχοι τῆς γῆς εἶναι μπροστά τους. Τά ὁράματα δέν εἶναι τά ὁράματα τοῦ Σέλλεϋ, ἀλλά μιά κόρη πού δέν μπορεῖ νά κοιτάξῃ τόν ἀργαλειό της, γιατί σκέφτεται τόν ἀγαπημένο της⁵⁰. ἢ

⁴⁹ Σαπφώ, ἀπόσπ. 39. «Ἦ ρ ο ς ἄ γ γ ε λ ο ς, ἰ μ ε ρ ό φ ω ν ο ς ἀ ἡ δ ω ν», (ὁ ἄγγελος τῆς ἀνοιξης, τό γλυκόλαλο ἀηδόνι). Σιμωνίδης, ἀπόσπ. 73. (Ἀ ἡ δ ό ν ε ς π ο λ υ κ ώ τ ι λ ο ι χ λ ω ρ ά υ χ ε ν ε ς ε ἰ ἰ α ρ ι ν α ῖ), (τά ἀηδονία μέ τά λογῆς κελαδήματα των, μέ τόν κιτρινοπράσινο λαιμό, τά πουλιά τῆς ἀνοιξης).

⁵⁰ Σαπφώ, ἀπόσπ. 90:

Γλύκεια μάτερ, οὔτοι δύναμαι κρέκην τόν ἴστον

Πόθῳ δαμείσα παῖδος δραδίναν δί' Ἀφροδίταν.

(Γλυκιά μητέρα, δέν μπορῶ νά ὑφάνω τόν ἴστό μου· μέ νίκησε ὁ πόθος γιά τό νιό μέ τά καμώματα τῆς ὥμορφης Ἀφροδίτης).

ποιμένες πού καταπατοῦν τούς ύάκινθους ἀκολουθώντας τά ποιμνιά τους ἐπάνω στους λόφους⁵¹. ἢ μιά θυελλώδης νύχτα καί ἄντρες νά πίνουν κοντά σέ ἀναμμένα κούτσουρα⁵² ἢ ἓνα κοινό ὀρνίθι στήν πόρτα τῆς ἀποθήκης τοῦ σιταριοῦ⁵³. ἢ οἱ ἀφελεῖς καί πολύ συγκεκριμένες ἀσχολίες τοῦ ποιητή⁵⁴. ἢ ἡ θαυμάσια περιγραφή μιᾶς βραδινῆς διασκέδασης μέ καλή καρδιά γύρω στή φωτιά:

Πάρ πυρί χρή τοιαῦτα λέγειν χειμῶνος ἐν ὥρῃ
ἐν κλίνῃ μαλακῇ κατακείμενον, ἔμπλεον ὄντα,
πίνοντα γλυκύν οἶνον, ὑποτρώγοντ' ἐρεβίνθους·
«τίς πόθεν εἷς ἀνδρῶν, πόσα τοι ἔτη ἐστί, φέριστε,
πηλίκος ἦσθ' ὅθ' ὁ Μῆδος ἀφίκετο;»⁵⁵.

Πάντα κάποια χαρά στά ἀπλά πράγματα χαρακτηρίζει τόν Ἕλληνα· ἔμαθε ὅτι αὐτό ἦταν τό μυστικό γιά ὅποιον ἤθελε σύμφωνα μέ τά λόγια του Εὐριπίδη, κ α

⁵¹ Σαπφώ, ἀπόσπ. 94:

Οἶαν τάν ύάκινθον ἐν οὔρεσι ποίμενες ἄνδρες
πόσοι καταστεῖβοισι, χάμαι δέ τε πόρφυρον ἄνθος...

⁵² Ἀλκαῖος, ἀπόσπ. 34.

Ἦγει μὲν ὁ Ζεὺς, ἐκ δ' ὀράνω μέγας
χείμων, πεπάγασιν δ' ύδάτων ροαί.

.....
Κάββαλε τόν χείμων' ἐπί μὲν τίθεις
πῦρ, ἐν δέ κίρναις οἶνον ἀφειδέως
μέλιχρον, αὐτάρ ἀμφί κόρσα
μάλθακον ἀμφιτίθεις γνόφαλλον.

(Βρέχει ὁ Δίας, μεγάλη θύελλα ἔρχεται ἀπό τόν οὐρανό, καί τά ρυάκια τῶν νερῶν πάγωσαν.....)

Διῶξε τό χειμῶνα, βάλε δυνατή φωτιά, ἀνακάτωσε μέ νερό ἄφθονο
κρασί ἀπό ἐκεῖνο πού ἔχει μέλι, καί βάλε γύρω στό κεφάλι μιά μαλακιά κουκούλα).

⁵³ Σιμωνίδης ἀπόσπ. 81. «ἄ μ ε ρ ὁ φ ω ν' ἄ λ ἔ κ τ ω ρ (πετεινέ πού φωνάζεις ὅταν ἔρχεται ἡ μέρα).

⁵⁴ Ἀνακρέων, ἀπόσπ. 17.

Ἡρίστησα μὲν ἱτρίου
λεπτοῦ μικρόν ἀποκλᾶς,
οἶνου δ' ἐξέπιον κάδον,
νῦν δ' ἀβρῶς ἐρόεσσαν
ψάλλω πηκτίδα τῇ φίλῃ
κωμάζων παιδί ἀβρῇ.

(Ἐφαγα γιά πρωινό μικρό κομμάτι πού ἔκοψα ἀπό ψιλή πίτα, κι ἤπια ἓνα κάδο κρασί, καί τώρα ἀβρά παίζω τή γεμάτη ἔρωτα λύρα μου κάνοντας πατινάδα στήν ἀγαπημένη, τή χαριτωμένη κόρη).

⁵⁵ Ξενοφάνης παρὰ τῷ Ἀθηναίῳ, 54 (Τέτοιες κουβέντες πρέπει νά κάνη κανεῖς κοντά στή φωτιά τό χειμῶνα ξαπλωμένος σέ μαλακό κρεβάτι, μέ τήν κοιλιά γεμάτη, πίνοντας γλυκό κρασί και μασουλίζοντας στραγάλια, «τί ἄνθρωπος εἶσαι κι ἀπό ποῦ κρατᾶς, πόσα ἄριστε ἄνθρωπε, εἶναι τά χρόνια σου, πόσο μέγας ἦσουν ὅταν ἦλθεν ὁ Μῆδος;»).

τὰ φάος νύκτας τε φίλας εὐαίωνα διαζῆν⁵⁶. Αυτό είναι πράγμα που μπορεί νά μᾶς διδάξη.

Ἐπειτα στή γενική μας ἄποψη γιά τή ζωή ἡ εὐθύτητα θα μᾶς φυλάξη ἀπό τήν ἀγυρτεία καί τό ψεύτικο αἶσθημα. Αυτό στήν ἀρχή θά εἶναι σκληρό χτύπημα. Μᾶς ἀρέσουν πολύ «οἱ θολές καί πυρετώδεις αἰσθήσεις, ἡ γεμάτη ὄνειροπώληση καί αἰσθηματισμό θλίψη, ἡ τάση πρὸς τό ρεμβασμό, καί ἡ γενική περιπάθεια»⁵⁷ χωρίς νά νοιαζόμαστε νά ρωτήσωμε ἂν αὐτά δικαίολογοῦνται μέ γεγονότα. Μᾶς ἀρέσει νά παίρνουμε ὅπιο καί νά ἐπιτρέπουμε στόν ἑαυτό μας νά τόν ἐξαπατοῦν λαμπρά ὁράματα ἢ νά παίρνη ἓνα ἀναπαυτικά ἐλαφρό ἀρωματισμένο ὕπνο. Ὅταν ἓνας ποιητής εἶναι μουσικός ἢ γραφικός, ὅταν αἰχμαλωτίζει τή φαντασία μας ἢ γαργαλίζει τὰ αὐτιά μας, δέ ρωτοῦμε ποτέ ἂν ὅ,τι λέγει εἶναι ἀληθινό.

Δύο λογοτεχνίες σ' ὅλο τόν κόσμο πολεμοῦν ἀπελπισμένα αὐτό τό πνεῦμα, πού πρέπει νά ἀποφεύγωμε, ἐκτός ἂν ἐπιθυμοῦμε νά μᾶς τινάξη στόν ἀέρα. Εἶναι πολύ διαφορετικές στά συμπεράσματά τους, γιατί ξεκινοῦν ἀπό πλατιά διαφορετικές προϋποθέσεις, ἀλλά μοιάζουν πολύ στήν ἀπόφασή τους νά βλέπουν τὰ πράγματα ὅπως εἶναι. Ἡ μιά ἀπ' αὐτές εἶναι ἡ Ἑλληνική λογοτεχνία, ἡ ἄλλη εἶναι ἡ Καινή Διαθήκη. Μπορεῖ νά φαίνωνται ἀλλόκοτη дуάδα γιά νά ζευγαρώσουν. Ἀλλά τί ἐννοῶ, μπορεῖ νά τό συλλάβῃ ὅποιοσδήποτε προσέξῃ τή διδασκαλία τοῦ Ἀποστόλου Παύλου γιά τό γάμο ἢ τό προοίμιο στήν ἱεροτελεστία τοῦ Ἀγγλικανικοῦ γάμου πού τό ἀντικαθιστοῦμε σήμερα μέ κάποιο φιλόφρονα ὕμνο. Διαβάστε τα αὐτά καί σκεφτῆτε μέ τί Ἑλληνική εὐθύτητα ἀντικρίζουν τό θέμα ὁ Ἀπόστολος καί ἡ Ἐκκλησία. Καί στούς δύο, στούς πρῶτους χριστιανούς καί στούς Ἑλληνες, ἡ ζωή ἦταν κάτι τό πολύ πραγματικό, πού δέν μποροῦσαν νά τό παραδίνουν στό αἶσθημα καί στήν ἀπάτη. Οἱ εὐθυμες φαντασιοπληξίες τῶν βουκολικῶν του Σίντνεϋ, τὰ εὐκόλα ἐπιθαλάμια του δέκατου ἑβδόμου αἰώνα, Οἱ εὐκόλες ὕμνωδιες τοῦ Ντράϊντεν καί τοῦ Πῶπ, ἡ αἰσθηματική μελαγχολία τῶν «ἐλασσόνων» ποιητῶν μας δέν ἦταν γιά κείνους. Ἦταν εὐχαριστημένοι, μπροστά στή ζωή, ἂν μποροῦσαν νά τή χρησιμοποιοῦν καί νά τή χαίρωνται σωστά, καί μπροστά στό θάνατο, ἂν μποροῦσαν νά τόν γνωρίζουν σ' αὐτό πού ἦταν.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Ἄς σημειώσωμε σύντομα μιάν ὑποθετική καί μιάν πραγματική ἐξαίρεση ἀπό τήν εὐθύτητα στήν Ἑλληνική λογοτεχνία. Ἦταν ὁ Ἐμπεδοκλῆς «εὐθύς», ὅταν ἀπέδιδε τήν κοσμική πορεία στήν ἐνέργεια τῆς «Φιλότητος» καί τοῦ «Νείκους»· ἢ οἱ Πυθαγόρειοι, ὅταν διακήρυτταν ὅτι τὰ πράγματα ἦταν ἀριθμοί; Εἶναι

⁵⁶ Καί τήν ἡμέρα καί τίς νύχτες του νά περνᾷ τή ζωή του εὐτυχισμένος.

⁵⁷ Ruskin. Modern. Painters. IV. 13. § 14.

εὐθύς ὁ Πλάτων στήν ἀποψη γιά τόν Ἑρωτα πού προβάλλει στό Φαῖδρο καί στό Συμπόσιο;

Πρέπει νά ὑπενθυμίσουμε σχετικά μέ τόν Ἐμπεδοκλή καί μέ ὅλους τούς πρώτους φυσικούς φιλοσόφους, ὅτι ὅταν ἕνας στοχαστής προσπαθῇ νά ἀναγάγῃ τόν κόσμον στά στοιχεῖα του, νά βρῇ τί βρίσκεται κάτω ἀπό τήν ἐπιφάνειά του, εἶναι *ipso facto* ἀνίκανος νά πραγματευτῇ τίς ἀπτές καί συγκεκριμένες τίς «τωρινές καί μή φανταστικές» ιδιότητες τῶν πραγμάτων. Ὑστερα, ὅπως ὁ καθηγητής Μπάρνερ ἐτόνισε στό ἔργο τοῦ *Early Greek Philosophy*⁵⁸, ἡ ἐπιστήμη εἶναι ὑποχρεωμένη νά προχωρῇ διά μέσου μιᾶς διαδοχῆς ἀπό ὑποθέσεις, πού ἀποδίδουν ἦχο ἀπίστευτο καί πού σπάνια εἶναι ἀληθινές. Προπάντων ὅμως ἐνῶ ὑπάρχει πλάνη στίς ἀπόψεις των, δέν ὑπάρχει τίποτε ἀπό τή ν ο θ ε ί α πού εἶδαμε νά εἶναι ὁ πραγματικός ἐχθρός της εὐθύτητας. Ἴσως γιατί οἱ ιδιοτροπίες τῶν Ἑλλήνων φυσικῶν ἦταν διανοητικές, ἐνῶ οἱ ιδιοτροπίες τῶν συγχρόνων συμβολιστῶν εἶναι συναισθηματικές. Σχετικά μέ τόν Πλάτωνα, πρέπει νά δεχτοῦμε τήν ἐξαίρεση—το ζήτημα τό θίγομε στο VIIο κεφάλαιο· ἀσφαλῶς ὁ Πλάτων στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο πραγματεύεται τόν ἔρωτα εἶναι ὑψηλά μυστικός καί σύγχρονος. Μολονταῦτα θά φαινόταν ὅτι ἐδῶ ἔχομε τόν Πλάτωνα σέ ὄχι Ἑλληνική διάθεση, ἢ τουλάχιστο σέ διάθεση ἀσυμβίβαστη μέ τό πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων. Ὡς πρὸς τήν πρώτη θέση, δέν ὑπάρχει ἵχνος ἀπό τέτοια ἀποψη γιά τόν ἔρωτα πρὶν ἀπό τόν Πλάτωνα, δέν ὑπάρχει ἵχνος (πιστεύω) ἀκόμη καί στήν Ἑλληνική τραγωδία· ὡς πρὸς τή δεύτερη, ἐνῶ ὁ Ξενοφῶν στό Συμπόσιό του ἀποδίδει τή μυστική ἀποψη στό Σωκράτη, δέν ὑπάρχει κανένα ἵχνος της στήν εἰκόνα τῆς συνηθισμένης συζυγικῆς ζωῆς στόν Οἰκονομικό: καί ἀξίζει νά σημειωθῇ ὅτι οἱ ἄλλοι συνδαιτημόνες στό δεῖπνο τοῦ Ξενοφῶντος πολύ ἀπείχαν ἀπό τό νά τή συμμερίζονται⁵⁹. Ὅταν βρίσκωμε μιάν ἀποψη γιά τόν ἔρωτα στά ἐννέα δέκατα της Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, καί μιάν ἄλλη ἀποψη στό ἕνα της δέκατο (καί αὐτό εἶναι μιᾶ ἐλευθέρια ὑπερεκτίμηση τοῦ μυστικισμοῦ στόν Ἕλληνα) μπορούμε βέβαια νά συμπεράνωμε ὅτι ἡ πρώτη εἶναι ἡ γενική Ἑλληνική ἀποψη.

⁵⁸ σ. 29, 32.

⁵⁹ Ξεν. Συμπόσιον 9.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΤΟ ΓΝΩΡΙΣΜΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΥ

Προβάλλει τώρα άλλο ζήτημα. Ὁ Ἕλληνας ἐπιχειροῦσε νά δῇ τὰ πράγματα ὅπως εἶναι. Καλά, πῶς ὅμως εἶναι τὰ πράγματα; Ἦταν πιστός στά γεγονότα. Καλά, ἀλλά τί εἶναι τὰ γεγονότα; Πολύ λίγα βέβαια γεγονότα ὑπάρχουν· καί αὐτά πάλι εἶναι τέτοια πού ἡ γνώση τους δέ μᾶς βοηθεῖ νά λύσωμε τό πρόβλημα τῆς διαγωγῆς· γιατί τό σπουδαῖο πράγμα δέν εἶναι τό γεγονός, ἀλλά τό νόημα πού συνάπτομε σ' αὐτό. Ἡ γέννηση,—ὅπως τήν εἶδε ὁ Γουόρσγορθ ἢ ὅπως τήν ἐξετάζει ὁ φυσιολόγος στίς φυσιολογικές ἐρευνές του ἢ ὅπως τήν ἐξετάζει ὁ Χ. Τζ. Γουέλλας, ἢ ὅπως τή βλέπει ἡ μητέρα ἑνός παιδιοῦ· ὁ θάνατος — ἀπλή διάλυση κυττάρων καί ἰστών ἢ τέρμα στή δυνατότητα πολλῶν αἰσθήσεων ἡδονῆς καί λύπης ἢ ἀνοιγμα μιᾶς θύρας σέ νέο κόσμο καί ἀπέραντη αὐξηση στίς παραπάνω δυνατότητες· ὁ γάμος—στιγμιαῖος σύνδεσμος ἀνάμεσα σέ δύο ζῶα ἢ μυστικός συνεταιρισμός πού ποτέ δέ θά διαλυθῇ· στήν κάθε περίπτωση τὰ γεγονότα εἶναι τὰ ἴδια, ἀλλά μπορεῖ νά σημαίνουν πολύ διαφορετικά πράγματα. Τό σημαντικό δέν εἶναι τό γεγονός, ἀλλά ἡ ἐρμηνεία του. Γι' αὐτό γεννιέται ἐδῶ τό ζήτημα: πῶς οἱ Ἕλληνες ἐρμήνευαν τόν κόσμο; Εἶχαν τὰ ἴδια γεγονότα μέ μᾶς (ὁ σύγχρονος κόσμος παρὰ τίς ἐπιστημονικές του ἀνακαλύψεις δέν ἔχει βεβαιότερη νύξη γιά τό νόημα τῆς ζωῆς ἀπό τόν Αἰσχύλο ἢ τό Θουκυδίδη). Μέ τί φῶς ἐρμήνευαν τὰ γεγονότα αὐτά;

Δέν ἐρμήνευαν τόν κόσμο μέ ὑλιστικό τρόπο, βλέποντας σέ ἕνα ὠραῖο τοπίο μόνο μιάν ἐξαιρετική διάταξη στρωμάτων τῆς γῆς, καί σέ ἕνα ἀνθρώπινο ὄν μόνο μιάν ιδιορρυθμη συλλογή στόμων. Οὔτε τόν ἐρμήνευαν μέ πνευματικό τρόπο, πιστεύοντας ὅτι οἱ πραγματικότητες ἦταν ἀόρατα πράγματα—Θεός, Πνευματικό Σύμπαν, Μέλλουσα Ζωή—καί λέγοντας ὅτι δέν ἐμφανίστηκε ἀκόμη αὐτό πού θά ἦμαστε. Δέν ὑπῆρχαν ἀπειρες δυνατότητες στόν οὐρανό ἀπό πάνω τους, ἢ στά ἀνθρώπινα ὄντα ὀλόγυρά τους. Ἄν καί ὁ κόσμος γιά μερικούς ἐσήμαινε Ἄτομα καί γιά ἄλλους Πνεῦμα, γιά τόν Ἕλληνα ἐσήμαινε ἀπλῶς ἄθρωπος· τόν ἄνθρωπο κάτω ἀπό τίς φυσικές περιστάσεις καί μέ τὰ περισσότερα ὀλοφάνερα κατηγορούμενά του· πού περνᾷ ἀπό τήν παιδική μέσον τῆς ἀνδρικῆς στή γεροντική ἡλικία, μέ κέντρο στήν ὑπαρξή του τό σπίτι καί τήν πόλη, κύρια γεγονότα, τή γέννηση, τό γάμο, τό θάνατο· ἐπικεφαλῆς κακά τήν ἀρρώστεια, τή φτώχεια, τήν ἐξορία· ἐπικεφαλῆς ἀγαθά τήν υἰεῖα, τόν πλοῦτο, τήν ἐπιτυχία, ἕνα τίμιο ὄνομα, θερμά αἰσθήματα καί φιλίες. Ὁ Ἕλληνας ἐπῆρε τήν ὑπαρξή του, με τὰ ἔστικτα, τίς ὁρμές καί τίς ἱκανότητές της, καί, χωρίς προκαταλήψεις, χωρίς νά ἀναφέρεται πρὸς τό ἀόρατο, ἀναρωτήθηκε τί ἐμφαίνουν ὅλα αὐτά· ἀναρωτήθηκε τί ἦταν ὁ ἄνθρωπος πρόδηλα καί φανερά καί στήν ἐπιφάνεια, καί σύμφωνα μέ τήν ἀπάντηση οἰκοδόμησε τή φιλοσοφία του γιά τή ζωή. Ἐδῶ, τότε, ἔχομε τό τέταρτο γνῶρισμα τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος. Κι εἶναι αὐτό ἡ ἀνθρώπινη ἄποψη γιά τή ζωή· μπορούμε νά τό ὀνομάσωμε ἀ ν θ ρ ω π ι σ μ

ό, καί μπορούμε νά τό συνοψίσουμε μέ τήν ἔκφραση πού ἀποδίδεται στόν Πρωταγόρα, ἄνθρωπος μέτρον πάντων.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἀπό μιάν ἀποψη ὁ Ἑλληνας ἦταν θεῖος· μπορούμε νά δοῦμε ἀπό τά γραφόμενα τοῦ Ἡροδότου καί τοῦ Ξενοφώντα πόσο οἱ θεοί ἦταν ἀδιάκοπα μέσα στίς σκέψεις του· καί ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἀκόμη τόν ὀνόμασε δεῖσιδαίμονέστερον. Ἀλλά ἡ θεοσκεία του ἦταν πολύ ἀνθρώπινη. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι δεχόταν γιά τό ἀόρατο δυνατότητες· ἐλάττωνε στό ἐλάχιστο τά ἄτοπα πού θά ἐπακολουθοῦσαν τήν ὑπαρξή τους, κάνοντας τό ἀόρατο ὁρατό· δέχτηκε τήν ὑπαρξή τῶν θεῶν, ἀλλά τούς δημιούργησε κατὰ τό δικό του τό ἀνθρώπινο ὁμοίωμα, μέ τά δικά του τά ἀνθρωπινά πάθη, μέ μόνη διαφορά τους ἀπό τόν ἄνθρωπο τήν ἀθανασία τους καί τή μεγαλύτερη δύναμή τους. Ὅπως μέ τραχύ τρόπο τό θέτει ὁ Πίνδαρος,

Ἐν ἀνδρῶν,
ἐν θεῶν γένος· ἐκ μιᾶς δέ πνέομεν
ματρός ἀμφοτέροι· διείργει
δέ πᾶσα κεκριμένα
δύναμις, ὥς τό μέν οὐδέν, ὁ δέ
χάλκεος ἀσφαλές αἰέν ἔδος
μένει οὐρανός¹.

«Κοινή, μᾶς λέγει ὁ Πίνδαρος, εἶναι ἡ μητέρα τῶν θεῶν καί τῶν ἀνθρώπων, ἡ Γῆ· ἡ μόνη μεγάλη διαφορά μεταξύ τους εἶναι στή δύναμη· αὐτή ξεχωρίζει ὁλοτελα τά δύο γένη. Καθόλου δύναμη δεν ἔχουν οἱ ἄνθρωποι· ἀντίθετα ὁ χάλκινος οὐρανός μένει πάντα ἀσειστή ἔδρα». Νά τί ἔκαμεν ὁ Ἑλληνας ἀπό τό Θεό. Τόν ἐξανθρώπισε.

Αὐτό του τό πάθος νά ἐξανθρωπίζη τά πράγματα τό μετάφερε παντοῦ. Ἀρχισε τή δουλειά αὐτή μέ τούς ζωόμορφους θεούς, οἱ ὅποιοι ἦταν τό κληροδότημα τῆς πρώτης βαρβαρότητας. Καί αὐτούς τούς θεούς τούς ἐξανθρώπισε. Ὁ ἀετός, ὁ κόρακας, τό φίδι, ὁ λύκος ἀρχικά ἦταν μορφές μέ τίς ὁποῖες ὁ θεός ἐφάνερον τόν ἑαυτό του· στά Ἑλληνικά χέρια ἔγιναν ὑπηρέτες του ἢ κατηγορούμενά του. Ἡ Ἥρα καί ἡ Ἀθηνᾶ πῆραν μορφή γυναικῶν, ἀλλά κράτησαν κάτι ἀπό τίς μορφές πού κάποτε εἶχαν· ἡ μιά λεγόταν β ο ῶ π ις, ἡμερο βλέμμα τῆς ἀγελάδας, ἡ ἄλλη γ λ α υ κ ῶ π ις, τό δυνατό σταχτύ μάτι τῆς κουκουβάγιας. Μέ τόν ἴδιο πάλι τρόπο ἡ ἄψυχη φύση ἔγινε ὄχι μόνο ἔμψυχη, ἀλλά ἀνθρώπινη. Δέν μπορούσε ὁ Ἑλληνας νά σκεφτῇ τά ποτάμια χωρίς τούς ποτάμιους θεούς τους, ἢ τόν ἥλιο καί τό φεγγάρι χωριστά ἀπό τίς θεότητές τους. Οἱ Ναϊάδες ζοῦν μέσα στίς πηγές, αὐτές δίνουν τή διαύγεια στά νερά τους· Οἱ Δρυάδες εἶναι τά πνεύματα τῶν δέντρων πού πεθαίνουν ὅταν τό δέντρο κόβεται. Ξαφνικός τρόμος πιάνει κάποιους ποιμένες τήν ὥρα πού βόσκουν τό κοπάδι τους στήν πλαγιά

¹ Νεμεον. VI, I, 1—7.

του λόφου· ήταν ο Πάν που παρουσιάστηκε σ' αυτούς ανάμεσα από τους βράχους. Κάποια κόρη τινάχτηκε από ισχυρό φύσημα πάνω από απόκρημνο βράχο· ήταν ο Βοριάς που την άρπαξε και την έφερε μακριά να την έχη συντροφιά του στα παιχνίδια. Τέτοιοι ήταν οι θρύλοι που επινόησεν ο Έλληνας, και έκαμε τον κόσμο ανθρώπινο τόπο.

Ότι έκαμε για το θεό και τη φύση το έκαμε και για την καθημερινή του ζωή. Την εξανθρώπισε. Μερικοί στοχαστές — ο Απόστολος Παύλος, ο Πασκάλ, ο Βύρων είναι ανάμεσα σ' αυτούς — είδαν μέσα στον άνθρωπο διπλή φύση, το θεό και το ζώο· και επειδή δεν έβρισκαν συμφιλίωση ανάμεσα στις δύο αυτές φύσεις, αγωνιούσαν με τη σύγκρουση, που γίνεται μέσα σ' αυτό το όν

«τό μισό στάχτη, μισό θεότητα,
όμοια ανίκανο να βουλιάξη ή να πετάξη².

Ο Έλληνας δεν έκανε συνειδητά τέτοια διάκριση· έβλεπε μόνον μιάν ένότητα «ένδοξη για τη δράση της και για τον έαυτό της» μέσα στην οποία ή ανθρωπότητα δεν ήταν ξεχωριστή από τη θεότητα, ούτε το σώμα από την ψυχή. Ο Απόστολος Παύλος και ο Πασκάλ δέ βρήκαν τρόπο διαφυγής από μέσα από τον τρομερό αυτό δυϊσμό άλλον από την επέμβαση του Θεού. Έπαναπαύονταν στη χάρη Του. Για να γίνη κανείς από άνθρωπος άγιος χρειάζεται ασφαλώς τη χάρη· όποιος άμφιβάλλει γι' αυτό δεν ξέρει τί είναι άγιος, τί είναι ανθρωπος³. Ο Έλληνας δεν ένιωσε τη δυσκολία και δεν είχε ανάγκη από τη λύση. Σκληρή δουλειά, σκεφτόταν, θά έφερνε σέ τέλος ό,τι ήταν δυνατό στον άνθρωπο. «Η ανήσυχη σκέψη των νέων ένωμένη με μόχθο φέρνει τη δόξα». ειπεν ο Πίνδαρος⁴. Θά έβρισκες ότι είναι αδύνατο να εξήγησης σ' έναν Έλληνα τί είναι αυτή ή «χάρη»· αν ήταν Όρφικός μπορούσε να έχη κάποια αναλαμπή από αυτό που έννοεις· αλλά δεν ύπάρχει λέξη στα κλασσικά Έλληνικά ή όποια να ανταποκρίνεται σ' αυτή την έννοια. Ο Απόστολος Παύλος και ο Πασκάλ αισθάνονταν ότι τό κακό, *infectum scelus*, είναι πάντα ανάγκη να παραμένη, όσο είμαστε ντυμένοι τη σάρκα, και για την τελική άπολύτρωση κοίταζαν μπροστά, προς τη μέλλουσα ζωή. Ο Έλληνας πίστευε ότι ή ανθρώπινη φύση μπορούσε, και κάποτε κατάφερνε, να φέρνη σέ τέλος τό σκοπό της επάνω στη γή. Για μεταθανάτια ζωή είχε τις πιό ακαθόριστες ιδέες, και, τέτοιες που ήταν, μέ κανένα τρόπο δεν τον παρηγορούσαν. Ο Όμηρος είχε μιλήσει για λειβάδια από άσφοδέλια, όπου χωρίς αίμα δυστυχισμένα πλανιόνται τά φαντάσματα εκείνων, που κάποτε ήταν τόσο γεμάτοι ζωή· όπου ο Άχιλλέας μπορούσε να πη ότι θά προτιμούσε να είναι εργάτης στον πιό φτωχό γαιοκτήμονα παρά να βασιλεύη σέ όλους τους νεκρούς⁵.

² Byron, Manfred, 1. 2.

³ Pascal, Pensees, 508.

⁴ Απόσπ. 207 (Berg.).

⁵ Οδύσσεια, Λ, 488—491.

Καί δέν εἶναι λιγότερο σκοτεινή, ἂν καί περισσότερο ἀκαθόριστη, ἡ ἀντίληψη γιά τή μέλλουσα ζωή πού δεσπόζει στήν Ἑλληνική λογοτεχνία. Νά μερικά χαρακτηριστικά αἰσθήματα ἀπό διάφορους αἰῶνες: «Θανόντος ἀνδρός πᾶς ἀπόλλυται ποτ' ἀνθρώπων χάρις»⁶. «Καθθανών δέ πᾶς ἀνὴρ γῆ καὶ σκιά· τό μηδέν εἰς οὐδέν ῥέπειν»⁷. Δέν ἔχει ὁ πεθαμένος «δύναμη οὔτε φλέβες μέ παλμό αἵματος»⁸. «Τί τά νέρθε;» ρωτᾷ ἡ ἐπιτάφια πλάκα ἑνὸς νεκροῦ. «Πολύ σκότος» ἔρχεται ἡ ἀπάντησις⁹. Καλύτερα εἶναι ἔτσι, σκέφτεται ἡ Μακαρία, ἡ Ἀθηναία κόρη πού θυσιάζει τή ζωή της γιὰ νά ἐξασφαλίσει τή ζωή στά παιδιά τοῦ Ἡρακλέους, πού ἰκέτες ἔφτασαν στήν Ἀθήνα:

Εἴη γέ μέντοι μηδέν εἰ γάρ ἔξομεν
κάκεϊ μερίμνας οἱ θανούμενοι βροτῶν
οὐκ οἶδ' ὅποι τις τρέψεται· τό γάρ θανεῖν
κακῶν μέγιστον φάρμακον νομίζεται¹⁰.

Τό πολύ πολύ ἔχομε μιά ἀβεβαιότητα πού φέρνει στενοχώρια:

Ἄλλ' ὅ,τι τοῦ ζῆν φίλτερον ἄλλο
σκότος ἀμπίσχων κρύπτει νεφέλαις.
δυσέρωτες δὴ φαινόμεθ' ὄντες
τοῦδ' ὅ,τι τοῦτο στίλβει κατὰ γῆν,
δί' ἀπειροσύνην ἄλλου βίτου
κοῦκ ἀπόδειξιν τῶν ὑπὸ γαίας·
μύθοις δ' ἄλλως φερόμεσθα¹¹.

«Μύθοις ἄλλως φερόμεσθα». Ἡ Ἑλληνική λογοτεχνία ἢ κανονικά τόσο προσδιορισμένη, μέ τόσο ἀκριβολογημένο χρῶμα καὶ μορφή, μόνο ἐδῶ εἶναι θολή καὶ ἀκαθόριστη. Ἐκτός ἀπό δύο μεγάλους συγγραφεῖς¹² δέν ἔχει Νέαν Ἱερουσαλήμ πού νά κατεβαίνει μέ ὁρατό τρόπο ἀπό τά οὐράνια, μέ τό χάρισμα της καὶ τίς διαστάσεις της, τό ὄνομά της καὶ τήν περιγραφή της δέ λατρεύει πλῆθος

⁶ Στησίχορος ἀπόσπ. 52.

⁷ Εὐριπίδης ἀπόσπ. 536.

⁸ Αἰσχύλος ἀπόσπ. 226.

⁹ Ἀνθ. Παλατ. 7, 524: (Πῶς εἶναι στόν κάτω κόσμος;—Πολύ σκοτάδι).

¹⁰ Εὐριπ. Ἡρακλεῖδα 592 κ. ε. (μακάρι νά μὴν ὑπάρχει τίποτε (μετά θάνατον)· γιατί ἂν ἐμεῖς οἱ θνητοί πού θά πεθάνουμε πρόκειται νά ἔχουμε καὶ ἐκεῖ βάσανα, τότε δέν ξέρω πού νά στραφῇ κανεῖς· γιατί γιὰ τό θάνατο ὑπάρχει ἡ ἰδέα, ὅτι εἶναι τό μέγιστο φάρμακο τῶν κακῶν).

¹¹ Εὐριπ. Ἰππολ. 191—197. (Ὅμως κάποιο σκοτάδι πού τό περιβάλλει μέ σύννεφα, δέν ἀφήνει νά δοῦμε ὅτιδήποτε ἄλλο ὑπάρχει πῶς ἀγαπητό ἀπό τή ζωή. Αποδεικνυόμαστε λοιπόν ὅτι ἀγαποῦμε μέ πάθος τή ζωή σ' ὅποιοδήποτε πράγμα ἀφήνει τή λάμψη του ἀπάνω στή γῆ, ἐπειδὴ δέν ἔχομε δοκιμάσει ἄλλη ζωή καὶ ὄχι ἐπειδὴ ξέρομε τά ὑποχθόνια. Πάντα μύθοι μᾶς φέρνουν μάταια, ἐδῶ κι ἐκεῖ).

¹² Τόν Πίνδαρο καὶ τόν Πλάτωνα τόν ὁποῖο προσπαθεῖ νά πραγματευτῇ τό 7ο κεφάλαιο.

πνεύματα, πού πέθαναν καί είναι ζωντανά. Ἡ νέα τῆς Ἱερουσαλήμ βρίσκεται ἐπάνω στή γῆ· τό ἰδανικό της ἦταν ἕνας ἀνθρώπινος παράδεισος. Ἄν εἶχε υἡγεία, ἄν ξέφευγε τή φτώχεια καί τήν ἐξαιρετική λύπη, ἄν ζοῦσε με καλό ὄνομα στή μικρή πόλη ὅπου γεννήθηκε, ἄν ἦταν εὐτυχισμένος μέ τούς φίλους καί τήν οἰκογένειά του, ἄν ἄφηνε πίσω του παιδιὰ νά διαιώνίζουν τό ὄνομα του — τότε ὁ συνηθισμένος Ἕλληνας ἐνιωθε ὅτι αὐτός καί ὁ κόσμος ἔκαμαν τό καθῆκον τους ὁ ἕνας στόν ἄλλο. Ὁ φιλόσοφος θά πρόσθετε κάτι περισσότερο, τήν ἐλευθερία νά ἀναπτύσσει τό νοῦ του καί τήν ἠθική του φύση¹³. Ἀλλά οὔτε ὁ φιλόσοφος, οὔτε ὁ κοινός ἄνθρωπος σκέφτηκε γιά προσωπική σχέση μέ τό Θεό, γιά τή θεία χάρη, γιά μέλλουσα ζωή. Φέρτε στό νοῦ σας τρεῖς ὁρισμούς τῆς εὐτυχίας καί παρατηρήστε πόσο δικαίωνουν αὐτή τήν ἄποψη. Ὁ πρῶτος εἶναι του Πινδάρου:

«Δύο δέ τοι ζωᾶς ἄωτον
μοῦνα ποιμαίνοντι τόν ἄλ-
νιστον εὐανθεῖ σύν ὄλβω,
εἷ τις εὖ πάσχων λόγον ἐσθλόν ἀκούη.
Μή μάτευε Ζεὺς γενέσθαι· πάντ' ἔχεις,
εἷ σε τούτων μοῖρ' ἐφίκοιτο καλῶν.
Θνατά θνατοῖσι πρέπει¹⁴.

Ὁ δεύτερος ὁρισμός ἀποδίδεται στό Σόλωνα καί ἐπιδοκιμάζεται ἀπό τόν Ἡρόδοτο: «ὁ δέ. . . ἄπηρός ἐστι, ἄνουςος, ἀπαθής κακῶν, εὐπαις, εὐειδής· εἰ δέ πρὸς τούτοις ἐτι τελευτήσῃ τόν βίον εὖ, οὗτος. . . ὄλβιος κεκληῖσθαι ἄξιός ἐστι»¹⁵. Ὁ τρίτος εἶναι ἀπό τόν Ἀριστοτέλη: Ἐστω δὴ εὐδαιμονία εὐπραξία μετ' ἀρετῆς ἢ αὐτάρκεια ζωῆς ἢ ὁ βίος ὁ μετὰ ἀσφαλείας ἡδιστος ἢ εὐθεντία (ἀφθονία) κτημάτων καί σωμάτων (δούλων) μετὰ δυνάμεως (ικανότητος) φυλακτικῆς τε καί πρακτικῆς τούτων (νά ξέρης νά τά χρησιμοποιῇς)· σχεδόν γάρ τούτων ἐν ἡ πλειείᾳ τήν εὐδαιμονίαν ὁμολογοῦσιν εἶναι ἅπαντες. Εἰ δὴ ἐστίν ἡ εὐδαιμονία τοιοῦτον, ἀνάγκη αὐτῆς εἶναι μέρη εὐγένειαν, πολυφιλίαν, χρηστοφιλίαν, πλοῦτον, εὐτεκνίαν, πολυτεκνίαν, εὐγηρίαν, ἐτι τάς τοῦ σώματος ἀρετάς, οἶον (λόγου χάρη) υἡγείαν, κάλλος, ἰσχύν, μέγεθος, δύναμιν ἀγωνιστικήν, δόξαν, τιμήν, εὐτυχίαν, ἀρετήν»¹⁶. Περίφημοι καί ἀντιπροσωπευτικοί ὁρισμοί, μᾶς λένε τί ὁ Ἕλληνας ζητοῦσε ἀπό τῆ ζωῆς. Ἄν ὁ Χριστός ἔδινε ὁρισμό τῆς εὐτυχίας, θά ἐκφραζόταν μέ διαφορετικούς ὅρους.

¹³ Ὁ Ἀριστοτέλης μέ τά Ἠθικά Νικομάχεια ἔδωσε τήν ἠθική φιλοσοφία τοῦ ἀνθρωπισμοῦ.

¹⁴ Ἰσοθμ. Ε, 12. (Δύο μόνο πράγματα ἐνωμένα μέ τό τῆς εὐτυχίας διατηροῦν τήν πιό ὑψηλή εὐδαιμονία: νά ἐπιτυχαῖν κανεῖς, καί νά κερδίῃ καλό ὄνομα. Μή γυρεύης νά γίνῃς Δίας· τά ἔχεις ὅλα, ἄν σοῦ δόθηκε μερίδιο ἀπό αὐτά τά ἀγαθά. Τά θνητά πράγματα ταιριάζουν στούς θνητούς).

¹⁵ Ἡροδ. Ι, 32. (ὁ ἄλλος πάλι... εἶναι ἀρτιμελής, ἀπαλλαγμένος ἀπό ἀρρώστειες, ἐλεύθερος ἀπό ἀτυχήματα, ἔχει καλὰ παιδιὰ, εἶναι ὁμορφος· ἄν κοντά σ' αὐτά ἔχη τήν τύχη νά ἔχη καλό τέλος, αὐτός... ἀξίζει τότε νά ὀνομασθῇ εὐτυχισμένος).

¹⁶ Ρητορική 1360 Β. 14.

Αναφέρεται για τον Ρόμπερτ Χώλλ πώς «έξομολογήθηκε ότι η ανάγνωση του έργου ή δεσποινίδα Έντζγουόρθ τον εμπόδισε επί μία εβδομάδα από τα κληρικά του καθήκοντα· αναστατώθηκε ολότελα από τις εικόνες της για έναν κόσμο ευτυχισμένου δραστήριου λαού χωρίς καμιάν ορατή επέμβαση της θρησκείας—για έναν ευαίσθητο και στο σύνολό του γεμάτο υγεία κόσμο, χωρίς μολονταῦτα προειδοποιήσεις, χωρίς έξορκισμούς, χωρίς καθόλου φανερούς τρόμους, σχετικά με την κατάσταση των ψυχών»¹⁷. Ο λαός πού ετάραξε την ευσέβεια του Ρόμπερτ Χώλλ μπορούσε πολύ καλά να είναι οί Έλληνες.

Ο Έλληνας εξανθρώπισε τή ζωή. Αυτό δέ σημαίνει ότι τήν ἔκαμε ζωώδικη οὔτε πρέπει να υποθέσωμε ὅτι τήν ἐρμήνευσε μόνο μέ ὄρους αισθηματικῆς καί ζωώδικης ἐπιθυμίας. Δέν ἦταν ἔτσι. Ἀνθρώποι μέ βάνουσο πνεῦμα ἀνάμεσα στους Έλληνες ἔφτιασαν βάνουσην οἰκοδομή ἐπάνω στήν ἀνθρώπινη φύση, ἔτρωγαν, ἔπιναν καί χαρίζονταν στόν ἑαυτό τους, καί τήν τέτοια ἐπιείκεια τήν ἔβλεπαν σάν τό καλύτερο πράγμα στή ζωή. Ἀλλά τό καλύτερο εἶδος τῶν Ἑλλήνων σκεφτόταν διαφορετικά. Γι' αὐτούς ἀνθρωπότητα ἀσήμαινε τήν ἄσκηση τῶν φυσικῶν δώρων, τήν ἀπόλαυση τῶν φυσικῶν ἀπολαύσεων. Τό τέλος τοῦ προλόγου τοῦ ἔργου τοῦ Ράσκιν Σ τ ε φ ἄ ν ι ἀ π ὅ ἄ γ ρ ι ε ς ἐ λ ι ε ς δείχνει ὄχι ἄσχημα τί αὐτός ὁ λαός, ἔχοντας παραιτηθῇ ἀπό τήν ἐλπίδα τῆς ἀθανασίας καί ἱκανοποιημένος μέ τό νά κατορθώνη ὅ,τι καλύτερο μπορούσεν ἐπάνω στή γῆ, εἶδε στή ζωή καί ζήτησε ἀπ' αὐτήν. «Ἦξεραν ὅτι ἡ ζωή ἔφερνε τόν ἀγῶνα, τήν πάλη της· ἀλλά καί περίμεναν ἀπ' αὐτήν τό στεφάνι ὅλων τῶν ἀγῶνων. Ὅχι στεφάνι περήφανο! ὄχι ἀδαμαντοκόλλητο στέμμα πού νά λαμποκοπᾷ κάτω ἀπό τό θόλο καί ἀπό τό ὕψος ἀνάξιου θρόνου, μόνο λίγα φύλλα ἀγριελιάς, δροσερά γιά τό κουρασμένο μέτωπο, μέσα σέ λίγα χρόνια εἰρήνης. Τό στεφάνι ἔπρεπε νά εἶναι ἀπό ἀγρία ἐλιά, σημείωσέ το—εἶναι τό δέντρο πού φυτρώνει ἀφρόντιστα, πού δασώνει τούς βράχους μέ ὄχι ζωηρό ἄνθος, χωρίς πράσινο στό κλαδί· μέ λίγο μόνο ἀπαλό χιόνι ἀπό ἄνθος καί μέ καρπό μόλις δεμένο, ἀνακατωμένα μέ σταχτύ φύλλο καί μέ στέλεχος ἀπό σπειρες ἀγκάθια· ὄχι δέσιμο διαδήματος γιά σένα, ὅμως μέ τόσο ἀγκυλωτά κεντήματα! Ἀλλά αὐτό, τέτοιο πού ἦταν, θά μπορούσαν νά τό κερδίσουν ὅσο ἀκόμη ζοῦσαν· τύπο μετριόφρονος τιμῆς καί γλυκιᾶς ἀνάπαυσης· ἐλεύθερη ἐγκαρδιότητα καί φιλανθρωπία, καί ἀδιατάρακτη ἔμπιστοσύνη καί ἀγάπη μέ ἀνταπόκριση, καί τό θέαμα τῆς εἰρήνης τῶν ἄλλων, καί ἡ συνδρομή τους στόν πόνο τους,—αὐτά καί ὁ γαλανός οὐρανός ἀπό πάνω τους καί ἀπό κάτω τά γλυκά νερά καί τά λουλούδια τῆς γῆς»¹⁸.

Τά λόγια αὐτά ἀληθεύουν περισσότερο γιά τό συγγραφέα τους παρά γιά τό ἔθνος γιά τό ὅποιο τά προορίζει, γιατί γύρω στους Έλληνες ὑπάρχει πιότερη γεύση τῆς γῆς ἀπό ὅσιν ὁ Ράσκιν μᾶς ἀφήνει νά αισθανθοῦμε. Μολονταῦτα δέν μπορεῖ κανεῖς νά διαβάσῃ Ἑλληνική λογοτεχνία, χωρίς νά αισθάνεται ὅτι τόν

¹⁷ Τό παραθέτει ὁ Lewes, *Life of Goethe*, bk. 6, C. 2.

¹⁸ Γιά τό σκοπό πού ὑπηρετεῖ ἡ παράθεση αὐτῆ ἀλλαξα λίγες ὄχι σημαντικές λέξεις.

φέρει κοντά σ' ένα λαό ανθρώπινο μέ τό καλύτερο νόημα τοῦ ὄρου. Αὐτό τό βλέπομε στόν Ὅμηρο, πού δέν τραγουδεῖ μόνο τόν πόλεμο, τίς εὐωχίες, καί τά ταξίδια, ἀλλά καί τήν ἡρεμὴ οἰκογενειακὴ ζωή. Γιά μᾶς ὁ Ἑκτορας εἶναι ὁ τρομερός ἥρωας, ὁ βουτηγμένος μέσα στό αἷμα μέ τόν ἀστραφτερό χαλκό καί το λόφο τῆς περικεφαλαίας του πού «νεύει»· ὁ Ὅμηρος θυμόταν ὅτι ἦταν καί ἄνθρωπος, καί τόν δείχνει νά παρηγορῇ καί νά ἐνθαρρύνῃ τὴ γυναῖκα του καί νά παίζῃ μέ τό παιδί του. Γιά μᾶς ὁ Ὀδυσσεύς εἶναι τό πρόσωπο τοῦ ναυτικοῦ, μέ ἕνα ψέμα γιά κάθε πιεστικὴ ἀνάγκη καί μιὰ γυναῖκα σέ κάθε λιμάνι· ὁ Ὅμηρος μᾶς λέγει καί πῶς πῆγε μεταμφιεσμένος νά χαιρετίσῃ τόν πατέρα του πού δέν τόν εἶχε δεῖ εἴκοσι τώρα χρόνια· τόν βρῆκε νά φορῇ δερμάτινες περικνημίδες καί σιδερόπλεχτα γάντια, «βάτων ἔνεκα», νά σκάβῃ τό ἀμπέλι του καί «νά μεγαλῶνῃ τόν πόνο του» («πένθος ἀέξων»¹⁹). Ἡ ἔντονη λύπη πού ἐνίσωσε ὁ Ὀδυσσεύς σ' αὐτό τό θέαμα μέ τήν κατάπληξή της τόν ἔβγαλε ἀπό τους δόλους πού εἶχε στό νοῦ του. Τέτοια ποίηση δίνει τόν τύπο ἑνός πολὺ ἀνθρώπινου λαοῦ.

Πολὺ ἀνθρώπινοι εἶναι καί οἱ δέκα Κορίνθιοι πού τὴν ἱστορία τους μᾶς ἀφηγεῖται ὁ Ἡρόδοτος—εἶναι τό μόνο περιστατικὸ τῆς ζωῆς τους πού ξέρομε. Χρησμός τούς εἰδοποίησε πῶς κάποιο βρέφος πού μόλις γεννήθηκε ἐκείνη τὴν ἡμέρα θὰ καταστρέψῃ τὴν πόλιν τους καί ἀποφάσισαν νά πάρουν μιὰ σκληρὴ καί ὄχι ἀφύσικη προφύλαξη: νά τό σκοτώσουν. Τό σχέδιό τους ἀπέτυχε, καί ὁ λόγος τῆς ἀποτυχίας του κάτι μᾶς λέγει γιά τό χαρακτήρα αὐτῶν τῶν σκληρῶν συνωμοτῶν, καί γιά τό χαρακτήρα τοῦ ἱστορικοῦ, πού μέ τόση εὐχαρίστηση περιγράφει τὴ συμπεριφορὰ τους. «Μπῆκαν μέσα στὴν αὐλή του Ἡτίωνα καί ζήτησαν τό παιδί. Ἡ μητέρα του, μὴ ξέροντας τὰ σχέδιά τους καί νομίζοντας ὅτι ζητοῦσαν τό παιδί ἀπὸ φιλοφροσύνῃ πρὸς τόν πατέρα του, τό ἔφερε ἔξω καί τό ἔδωσε στά χέρια ἑνός ἀπ' αὐτούς. Κι εἶχαν συμφωνήσῃ στό δρόμο πού ἔρχονταν, ὁ πρῶτος πού θὰ δεχόταν στά χέρια του τό παιδί, νά τό ἔρριχνε μέ ὀρμὴ στό ἔδαφος. Ἀλλὰ κατὰ θεϊκὴ τύχη συνέβη νά χαμογελάσῃ τό παιδί σ' ἐκεῖνον πού τό πῆρε· κι αὐτός τό εἶδε, συγκινήθηκε καί δέν μπόρεσε νά τό καταστρέψῃ· ἔτσι τό ἔδωσε στό δεύτερο κι αὐτός στόν τρίτο ὥσπου τό παιδί πέρασε ἀπὸ τὰ χέρια καί τῶν δέκα καί κανεῖς τους δέ θέλησε νά τό ἐξαφανίσῃ. Τότε ἔδωσαν τό παιδί πίσω στὴ μητέρα του καί βγῆκαν ἔξω. Ἐκεῖ στὴν ἔξοδο κοντοστάθηκαν καί ἄρχισαν νά μέμφονται καί νά κατηγοροῦν ὁ ἕνας τόν ἄλλο καί μάλιστα ἐκεῖνον πού πρῶτος πῆρε στά χέρια τοῦ τό παιδί»²⁰. Ὁ συγγραφέας τοῦ ἀφηγήματος ἦταν πολὺ ἀνθρώπινος ἄνθρωπος.

Ἀλλὰ ἂς γυρίσωμε σέ μορφές λιγότερο μυθικὲς ἀπ' αὐτές. Ὁ Ξενοφῶν μᾶς ἄφησε μερικές συμπτωματικὲς σκιαγραφίες φίλων του, οἱ ὁποῖες δείχνουν τί λογῆς ἦταν οἱ Ἕλληνες τοῦ πιό καλοῦ εἶδους. Δέ θὰ πάρωμε αὐτούς τούς ἀνθρώπους γιά ποιητὲς ἢ φιλόσοφους ἢ μέ κανένα τρόπο γιά ἐξαιρετικούς. Ἦταν οἱ μέσοι Ἕλληνες τοῦ καλύτερου εἶδους· τοῦ ἴδιου τοῦ Ξενοφῶντα ἢ

¹⁹ Ὀδυσ. Ω, 231.

²⁰ Ἡροδ. 5, 92.

σταδιοδρομία και ό χαράκτηρας είναι τύπος και για τούς άλλους. Ήταν ένας τυχερός και ριψοκίνδυνος στρατιώτης, ένας από τους άρχηγούς των Μυρίων, πού έκαμε την περίφημη πορεία διασχίζοντας τά βουνά της Ανατολής. Αργότερα έγκαταστάθηκε στην ύπαιθρο και ξόδευε τον καρό του στο κυνήγι και τη λογοτεχνία. Έγραψε μία ιστορία των χρόνων του, απομνημονεύματα του Σωκράτη, δοκίμια για τί γή, για την τέχνη να κυβερνάς ένα σπίτι, για τό κυνήγι τη διοίκηση του ίππικου, για την αγορά και τη διατήρηση των πάντων. Κατά τά λόγια βιογράφου του «ήταν σε πολλά αξιόλογος άνθρωπος, και σε αξιοσημείωτο βαθμό, όπως τό δείχνουν γραπτά του, μέ την αγάπη του για τό κυνήγι και για στρατιωτικές ασχολίες· ευσεβής πού αγαπούσε να προσφέρει θυσίες, καλά κάτοχος των θρησκευτικών θεμάτων, και άφοσιωμένος μαθητής του Σωκράτη». Οί φίλοι του δεν του ήταν άνόμοιοι.

Ανάμεσά τους είναι ό Κρίτων, ό Κέβης και οί άλλοι, τούς όποιους μάς λέγει ότι σχετίζονταν μέ τό Σωκράτη «όχι για να γίνουν ίκανοί να βγάδουν λόγους στις συνελεύσεις ή στα δικαστήρια, αλλά για να γίνουν καλ ο ί κ α λ ο ί κ α γ α θ ο ί και να μάθουν να φέρνονται καλά στους οικείους και στους ύπηρέτες τους, στους συγγενείς και στους φίλους τους»²¹. Είναι δυνατό να συνοψίση κανείς την ανθρώπινη ήθικότητα, πιο ακριβολογημένα και μέ πληρέστερο τρόπο από όσο γίνεται μ' αυτές τίς λέξεις; Έπειτα είναι ό Ίσχομαχος, πού κατάλαβε, «ότι, αν δεν ξερωμε εκείνα πού πρέπει να κάνωμε και αν δεν φροντίζωμε μ' επιμέλεια να τά φέρνωμε σε τέλος, οί θεοί ο υ θ ε μ ι τ ό ν ε π ο ί η σ α ν ε υ π ρ ά τ τ ε ι ν· αλλά, αν είμαστε «φρόνιμοι» και επιμελείς, επιτρέπουν τότε οί θεοί σε μερικούς την ευδαιμονία, σε άλλους όχι. Έτσι εγώ αρχίζω να «θεραπεύω» τούς θεούς· και έπειτα κάνω ό,τι μπορώ, ώστε, όταν ευχωμαι, να εξασφαλίζω από τους θεούς και ύγεία και σωματική ρώμη και ύπόληψη από τους συμπολίτες μου Αθηναίους και την καλή αγάπη των φίλων μου και την έντιμη σωτηρία μου στον πόλεμο και την έντιμη αύξηση του πλούτου μου»²². Τέλος, μία πιο προσωπική προσωπογραφία αποτελεί ό νεαρός Έρμογένης, πού «λιώνει από έρωτα για την καλοκαγαθία· δέ βλέπετε πόση σοβαρότητα δίνει στα φρύδια του, πόσο ακίνητο είναι τό μάτι του, συγκροτημένα τά λόγια του, ήπια ή φωνή του, και ίλαρό τό ήθος του; αν και έχει φίλους του τούς πιο σεβαστούς θεούς, δέ βλέπετε ότι καθόλου δεν καταφρονεί έμās τούς ανθρώπους;»²³.

Ό,τιδήποτε έλαττώματα ήταν δυνατό να έχουν αυτοί οί άνθρωποι, δεν ήταν μόνο ζώα. Τά ιδανικά τους είναι εκείνα πού μάς αρέσει να αποδίνωμε στο καλύτερο είδος του Άγγλου τζέντλεμαν.

Τέτοιοι ήταν οί φίλοι του Ξενοφώντα άναμεταξύ τους. Η ακόλουθη συνομιλία μεταξύ ενός άπ' αυτούς και της γυναίκας του δείχνει τό πνεύμα μέ τό

²¹ Απομνημ. Ι, 2, 48.

²² Οίκον. 11, 8.

²³ Συμπόσιον 8. 3. Αποτελεί ενδιαφέρουσα εικόνα του τί ό Έλληνας πραγματικά έννοούσε μέ τό «καλός κάγαθος».

όποιο πλησίαζαν τό γάμο. Μιλᾷ ὁ σύζυγος: «Οἱ γονεῖς σου γιά σένα καί ἐγώ γιά τόν ἑαυτό μου σκεφτήκαμε ποιό θά ἦταν τό καλύτερο πρόσωπο πού θά μπορούσε καθένas ἀπό μᾶς νά βρῇ «κοινωνόν οἴκου τε καί τέκνων». Καί ἐγώ διάλεξα ἐσένα καί οἱ γονεῖς σου διάλεξαν ἐμένα, ἀπό ὅλες τίς δυνατές προτάσεις. Ἄν ὁ Θεός μᾶς δώσῃ παιδιά, θά σκεφτοῦμε μαζί μέ ποιό τρόπο θά τά ἀναθρέψωμε καλύτερα· γιατί καί κοινό θά εἶναι τό ἀγαθό, νά ἔχωμε ὅσο τό δυνατό καλύτερους συμπαραστάτες καί «γηροβοσκούς». Ἀλλά γιά τήν ὥρα ἔχομε κοινό αὐτό ἐδῶ τό σπιτικό. Καί ἐγώ ὅλα μου τά υπάρχοντα τά καταθέτω στήν κοινότητά μας, καί σύ πάλι τό ἴδιο, ὅσα ἔφερες ἐκεῖ τά κατάθεσες. Δέν ἔχομε νά λογαριάσωμε ποιός ἀπό τους δύο ἔφερε τό μεγαλύτερο μερίδιο· ἀλλά ἐκεῖνο πρέπει νά ξέρωμε καλά, ὅτι ὁποῖος ἀπό μᾶς τούς δύο εἶναι ὁ καλύτερος συνέταιρος, αὐτός κάνει τήν περισσότερη ἀξία εἰσφορά». Ἡ γυναῖκα τοῦ ἀπάντησε: «Καί σέ τί θά μπορούσα ἐγώ νά σέ βοηθήσω; γιά τί πράγμα εἶμαι ἱκανή; Ὅλα εἶναι στό δικό σου τό χέρι· δική μου δουλειά, μοῦ εἶπε ἡ μητέρα μου, εἶναι νά εἶμαι φρόνιμη». «Ναί, μά τό Δία, γυναῖκα, ἀπάντησα· κι ὁ πατέρας μου τό ἴδιο εἶπε καί σέ μένα. Ἀλλά καθῆκον ἑνός ἀντρα καί μιᾶς γυναίκας, πού εἶναι «σώφρονες» εἶναι νά προσπαθήσουν νά διατηρήσουν τήν περιουσία τους στήν καλύτερη δυνατή κατάσταση καί νά τήν αὐξήσουν, ὅσο εἶναι δυνατό μέ τίμια καί νόμιμα μέσα.» «Καί σάν τί βλέπεις, εἶπε ἡ γυναῖκα μου, πού, ἂν ἐγώ τό κάμω, θά μπορούσα νά βοηθήσω στήν αὐξηση τοῦ σπιτικοῦ μας;» «Μά τό Δία, εἶπα ἐγώ, τά ἔργα γιά τά ὁποῖα σέ ἔπλασαν οἱ θεοί ἱκανή καί τά ὁποῖα ἐγκρίνει καί ἡ συνήθεια»²⁴. Καί προχωρεῖ, ὕστερα, ἐξηγώντας τά καθήκοντα τῆς μητέρας καί τῆς οἰκοδέσποινας, ὅπως αὐτός τά καταλαβαίνει.

Αὐτά τά λόγια εἰκονίζουν πολύ καλά τήν ἄποψη τῆς ζωῆς στήν ὁποία, κάτω ἀπό κανονικές συνθήκες, ὀδήγησεν ὁ Ἑλληνικός ἀνθρωπισμός. Δέν ὑπάρχει τίποτε τό ἰδεατό, τό μυστικό ἢ τό ρωμαντικό στήν ἀντίληψη αὐτή γιά τό γάμο· τόν βλέπουν σάν κάτι τό πολύ ἀνθρώπινο—σημείωσε τήν ὠφελιμιστική χρήση τῶν παιδιῶν, καί τόν τόνο πού δίνουν στό καθῆκον νά αὐξάνῃ κανεῖς τό εἰσόδημά του. Ὅμως ὑπάρχει στά λόγια αὐτά καί τρυφερότητα καί ἀμοιβαία παρότρυνση καί ἀγάπη: ὁ δεσμός εἶναι πολύ περισσότερο ἀπό ζωώδικος. Τό φῶς πού ποτέ του δέν ἦταν ἐπάνω σέ θάλασσα ἢ σέ στεριά δέν πέφτει ἐπάνω σ' αὐτό τό δεσμό· κι ὅμως αὐτό τό δεσμό τόν θερμαίνει καί τόν κάνει λαμπρό ὁ συνηθισμένος καθημερινός ἥλιος.

Μέ τόν ἴδιο τόνο ὁ Ἰσχύμαχος καί ἡ γυναῖκα του ἐξετάζουν τήν ἀσχολία γιά τήν ἐξάσκηση καί τή διεύθυνση τῶν ὑπηρετῶν. «Γιά οἰκονόμο μας διαλέξαμε ἐκείνην, πού σκεφτήκαμε ὅτι θά ἦταν πάρα πολύ «ἐγκρατής» στό φαγί, τό κρασί καί τόν ὕπνο· μιᾶ γυναῖκα πού εἶχε καλό μνημονικό, καί πού φαινόταν ὅτι σκέπτεται πῶς θά μπορούσε νά μᾶς εὐχαριστήσῃ καί νά κερδίσῃ τήν ἐμπιστοσύνη μας... Στίς καλές ὥρες διαμοιραζόμαστε τήν εὐτυχία μας μαζί της καί τίς στενόχωρες πάλι ὥρες τήν προσκαλούσαμε νά τίς συμμερίζεται. Ἔτσι τή διδάξαμε νά

²⁴ Οἰκονομ. 7, 11 κ.ε.

μᾶς εἶναι πιστή. Τῆς δώσαμε θέση στίς συσκέψεις μας γιά τό νοικοκυριό μας καί τῆς μεταδώσαμε ἀπό τήν «εὐπραγία» του· ἔτσι τήν ἐκάναμε προθυμότερη στήν αὐξησή του. Τιμούσαμε τήν καλοσύνη καί τῆς δείχναμε ὅτι οἱ καλοί ἦταν καλύτερα καί εἶχαν περισσότερη ἐλευθερία ἀπό τούς κακούς· ἔτσι τή διδάξαμε νά εἶναι καλή»²⁵. Ἄν οἱ ὑπηρέτες μποροῦν πραγματικά νά κυβερνηθοῦν μ' αὐτό τόν τρόπο εἶναι ἄλλο ζήτημα. Ἀλλά ἂν μποροῦν, ἡ θέση τῆς οἰκονόμου στό σπίτι τοῦ Ἰσχύμαχου θά πρέπει νά ἦταν κάτι τό εὐχάριστο. Ὅχι ὅτι ὑπάρχει κανένας μεγάλος ἰδεαλισμός στήν εἰκόνα του γιά τό Ἑλληνικό σπιτικό ἢ στίς ἀρχές πού τό ρυθμίζουν. Ὁ οἰκοδεσπότης καί ἡ οἰκοδέσποινα παραδέχονται ἀπλῶς ὅτι ἀνθρώπινα ὄντα πού δέν εἶναι διεφθαρμένα εἶναι ἀπό τή φύση τούς τίμια καί καλοκάγαθα. Ὅτι εἶναι φυσικό νά θέλουν νά εἶναι αὐτό καί ὄχι τό ἀντίθετό του, γιατί ἡ τιμιότητα καί ἡ καλοσύνη προκόβουν πάρα πολύ στόν κόσμο· καί ὅτι ἂν φέρνεστε μέ συμπάθεια στούς ὑπηρέτες σας, θά ἐνδιαφεροῦν γιά τήν εὐτυχία σας καί θά κάμουν τό μέρος τούς συμβάλλοντας σ' αὐτή.

Πρόκειται γιά καθαρά ἀνθρώπινη ἄποψη τῆς ζωῆς, πού στήν πράξη δέν εἶναι κακή. Ὅταν τήν ἀποδέχεται ἓνας ἄνθρωπος ξέρεי ἀκριβῶς πού στέκεται, τί μπορεῖ νά κάμῃ, καί σέ τί μπορεῖ νά ἀποβλέψῃ στό μέλλον. Ξέρει τό χειρότερο πού μπορεῖ νά τοῦ συμβῇ, καί τοῦ μένει μόνο νά ἀποφασίσῃ νά χαρῇ τό καλό καί νά ἐγκαρτερήσῃ στό κακό. Στίς πιό σκοτεινές του στιγμές θά μπορούσε ἴσως νά πῇ μαζί μέ τόν Πασκάλ: «ἡ τελευταία πράξη εἶναι γεμάτη αἵματα, ὅσο κι ἂν ἡ κωμωδία εἶναι ὁμορφη σέ ὅλα τά ἄλλα μέρη της· τέλος ρίχνει κανεῖς χῶμα στό κεφάλι του, καί ὅλα τελείωσαν γιά πάντα». Ἀλλά δέ θά ἔλεγε ποτέ: «τό ἴδιο ψέγω κι ἐκείνους πού ἔχουν τή συνήθεια νά ἐπαινοῦν τόν ἄνθρωπο, κι ἐκείνους πού ἔχουν τή συνήθεια νά τόν ψέγουν, κι ἐκείνους πού ἔχουν τή συνήθεια νά διασκεδάζουν μαζί του· καί δέν μπορῶ νά ἐπιδοκιμάσω παρὰ μόνο ἐκείνους πού ἐρευνοῦν ἀναστενάζοντας»²⁶. Γιατί στήν Ἑλληνική ἀντίληψη τῆς ζωῆς δέν ὑπάρχει τίποτε ἀπό τίς συχνές ἀβεβαιότητες τῆς σύγχρονης θρησκείας· ὄχι σκοτεινά ἀδιέξοδα, ὄχι πιθανότητες σκελετῶν στό σκευοφυλάκιο. Εἶναι ἓνας καθαρὸς ἀέρας καί μέσα σ' αὐτόν δέ μᾶς ἐξαπατοῦν ὁμίχλες, πού σηκώνονται καί πέφτουν, ἀλλά δέ χάνονται ποτέ ἐντελῶς· πίσω τους κρατοῦν οἱ ὁμίχλες ἀτελείωτες δυνατότητες οἱ ὁποῖες ποτέ δέν εἶναι δυνατό ὁλότελα νά μποῦν σέ βάσανο.

Στόν Ξενοφῶντα βλέπομε τόν ἀνθρωπισμό στά καλύτερά του καί, χωρίς νά κοιτάξωμε τή σκοτεινή του πλευρά, μπορούμε νά περάσωμε πῶς περᾶ καί νά δοῦμε πῶς ἓνας ἀνθρωπιστής παίρνει ζωή, πῶς γεννιέται. Ἀλλά, περνώντας, ἄς δώσωμε ἀκόμη μία φορά, στό ἐνδιαφέρον πού ἔχει γιά μᾶς αὕτη ἡ ἀνθρώπινη ἄποψη τοῦ κόσμου.

Εἶναι ἐδῶ πού ὁ Ἑλληνισμός ἀρνιέται τό χριστιανισμό ἢ τουλάχιστο τή χριστιανική θεωρία πού ἐπικρατεῖ. Ὁ Ἑλληνισμός ἐξοικονομεῖται χωρίς τήν ἀνάγκη γιά θεότητα, μέλλουσα ζωή, καί καθαρά πνευματικό κόσμο. Δέν εἶναι

²⁵ Οἰκονομ. 9, 11.

²⁶ Pensees, 210, 421.

ουσιαστικά ασυμβίβαστος μ' αυτές τις πίστεις, και συχνά αυτές βρέθηκαν σέ ένωση μαζί του, αλλά μπορεί νά κάμει χωρίς αυτές. Κατάργησέ τες για τόν Έλληνα, και θά μπορῇ ἀκόμη νά ζῇ τήν ἴδια ζωή, σά νά ὑπῆρχαν ἐκεῖ. Γι' αὐτόν ἡ ὅλη δημιουργία δέν ἀναστέναζε καί δέ γεννοῦσε μέ ὀδύνη. Δέν περίμενε κάποια δόξα νά ἀποκαλυφτῇ μέ τήν ὁποία τά βάσανα «τοῦ παρόντος αἰῶνος» δέν ἀξίζουν νά συγκριθοῦν. Ἡ δόξα ἦταν κι ὅλας μπροστά στά μάτια του: ἡ σάρκα καί τό αἷμα κατεῖχαν κιόλας γι' αὐτόν ἢ θά μποροῦσαν νά κατέχουν, σέ τοῦτο τό γήινο κόσμο, τή Βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Μποροῦσε νά ζῇ μέ ἱκανοποίηση στό παρόν καί ν' ἀρνηθῇ τήν ἀνάγκη μιᾶς μελλοντικῆς ἀπολύτρωσης. Κατάργησε ὅμως τόν ἀόρατο κόσμο για τό χριστιανό, καί ἀλλοιώνεται τό νόημα καί ἡ ἀξία τῆς ζωῆς στό σύνολό τους. Ἄν ὑπάρχει τίποτε τό μόνιμο στή χριστιανοσύνη, αὐτό εἶναι ἡ βέβαιη πεποίθηση ὅτι ὁ κόσμος δέν εἶναι ἀρκετό θέατρο γιά τόν ἄνθρωπο καί ὅτι αὐτός δέν εἶναι ἱκανός νά φτάσει τήν τελειότητα τῆς φύσης του ἀβοήθητος. Ἀκατάπαντα στή διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας αὐτή ἡ πεποίθηση ξεχύνεται· βρίσκεται κάτω ἀπό τίς διδασκαλίες γιά τήν Πτώση, τόν Προορισμό καί τήν Καταδίκη, τή Θεία χάρη· ὑποβάλλει τήν αἴσθηση ἐκείνη ὅτι ἐδῶ εἴμαστε χωρίς ἐστία, αἴσθηση πού οἱ χριστιανοί συγγραφεῖς ἐκφράζουν σταθερά. «Ὅλα ὅσα ἐδῶ ἀγαποῦμε εἶναι καί παροδικά», λέγει ὁ Αὐγουστίνος· «ἀπό τίς σκιές καί τά εἶδωλα στήν ἀλήθεια» εἶναι τό ἐπιτάφιο ἐπίγραμμα τοῦ Νιούμαν· «ἀνάμνηση μιᾶς ξένης περαστικῆς γιά μιᾶ μέρα», εἶναι ἡ σύνοψη τῆς ζωῆς μας ἀπό τόν Παύλο.

Λίγα προβλήματα ὑπάρχουν περισσότερο σημαντικά ἀπό αὐτό:— ἔχει δίκιο ὁ ἀνθρωπισμός; Εἶναι σωστό νά παίρνωμε καθαρά ἀνθρώπινη στάση ἀπέναντι τῆς ζωῆς, νά παραδεχόμαστε ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι τό μέτρο ὅλων τῶν πραγμάτων καί νά πιστεύωμε ὅτι, καί ἂν ἀκόμη τό ἀόρατο μπορεῖ νά ὑπάρχει, ὅμως ἐμεῖς μποροῦμε νά γνωρίζωμε τό καθῆκον μας καί νά ζοῦμε τή ζωή μας χωρίς ἀναφορά σ' αὐτό; Αὐτό εἶναι ἴσως τό πιό μεγάλο ζήτημα στίς ἡμέρες μας, αὐτό πού πιότερο ἀπό ὅλα ἀξίζει νά ρυθμιστῇ, αὐτό πού καθέννας μας ἔχει νά τό ρυθμίσει γιά τόν ἑαυτό του.

Ἄν ἔχωμε πάρει τήν ἀπόφασή μας καί εἴμαστε ἀνθρωπιστές, τότε δέ φαίνεται νά βροῦμε καλύτερα πρότυπα ἀπό τούς Ἕλληνες. Ἄν καί ἀβοήθητη ἀνθρώπινη φύση, δέν εἶναι πάρα πολύ νά ποῦμε ὅτι ἔκαμαν τό καλύτερο πού εἶναι δυνατό νά γίνη· σχετικά μέ τά σπουδαιότατα πράγματα τῆς ζωῆς, οἱ σύγχρονοι ἀνθρωπιστές δέ φαίνονται νά φτάνουν σέ συμπεράσματα διαφορετικά ἢ καλύτερα ἀπό τά συμπεράσματα ἑνός λαοῦ, πού ἡ ὀξύτητά του στήν ἐνδοσκοπήση φτάνει σχεδόν τήν ἔμπνευση· καί μόλις μποροῦν νά βροῦν καλύτερους ἢ σοφότερους δασκάλους ἀπό τους μεγάλους ἀνθρώπους του λαοῦ αὐτοῦ.

Ἀλλά, ἂν πλησιάζωμε τό θέμα σάν ἐρευνητές, ἀνήσυχτοι νά μάθωμε πού ὀδηγεῖ ὁ ἀνθρωπισμός καί ἂν μπορῇ νά ἔχη ἀποτελέσματα, πάλι στήν Ἀθήνα πρέπει νά στραφοῦμε. Μόνο ἐκεῖ δοκιμάστηκε τό πείραμα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ· ἡ μόνη μαρτυρία πού μποροῦμε νά ἔχωμε γι' αὐτόν εἶναι ἡ μαρτυρία ἀπό τήν Ἑλληνική κοινωνία. Ἐκεῖ μποροῦμε νά δοῦμε μέ ποιό τρόπο πιτυχαίνει· ἂν τείνει

πρός τή δύναμη, προς τή φυλετική επιβίωση· αν οδηγῇ προς τή δικαιοσύνη, προς τό σωστό, τή φιλανθρωπία, τήν ἀληθινή εὐτυχία· ἢ αν οἱ ἁμαρτίες, πού ὁ μακρός τους κατάλογος κλείνει τό πρῶτο κεφάλαιό τῆς προς Ρωμαίους Ἐπιστολῆς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, εἶναι ἡ λογική καί τελικά ἀναπόφευκτη κατάληξη τῆς ζωῆς γιά ἐκείνους τούς λαούς πού λατρεύουν καί ὑπηρετοῦν τό δημιουργήμα περιοσότερο ἀπό τό Δημιουργό.

Ἄς σχηματίσωμε τώρα μιάν ιδέα γιά τήν ἄποψη τῆς ζωῆς στήν ὁποία μᾶς παραδίνει ὁ ἀνθρωπισμός.

Ἄν ἐπιθυμοῦμε νά ξέρωμε πῶς ἕνας ἀνθρωπιστής κοιτάζει τόν κόσμο, πρέπει πρῶτα πρῶτα νά ξεχάσωμε τήν ἰδική μας ἄποψη γιά τόν κόσμο, νά παρατήσωμε ἐπίσης τίς προκαταλήψεις μας καί τίς πεποιθήσεις μας (ιδιαίτερα τίς θεολογικές), καί ν' ἀρνηθοῦμε τή γνώση πού μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου ἐτελειοποίησεν ἡ ἀνθρωπότητα. Πρέπει νά πλησιάσωμε τό θέμα μέ τό ἀνοιχτό μυαλό τῆς ἄγνοιας καί μέ τό ἦθος μέ τό ὁποῖο ὁ συμβατικός ξένος ἀπό τόν Ἄρη ὑποθέτομε ὅτι ἀντικρίζει τόν κόσμο. Φαντάσου, τότε, ὅτι φτάνομε πάνω στή γῆ, μέ χωρίς ἀπό πρῖν σχηματισμένες ἔννοιες γι' αὐτήν ἢ γιά τούς κατοίκους τῆς, καί προσπάθησε ν' ἀνακαλύψης τί εἶναι ὁ ἀνθρωπος, γιά νά μπορέσωμε ν' ἀποφασίσωμε τί θά ἔκανε. Συναντοῦμε τό πρῶτο ἀνθρώπινο ὄν καί μᾶς γίνεται ἀμέσως καθαρό ὅτι εἶναι ἕνα σύνθετο ὄν, σύνθετο ἀπό σῶμα καί νοῦ—τό δεύτερο ὄρο τόν παίρνομε μέ τό εὐρύτατο νόημά του. Ποιό ἀπό τά στοιχεῖα αὐτά εἶναι τό πιό σπουδαῖο, ποιό ἔχει νά ἱκανοποιήσῃ ὁ ἀνθρωπος, τό πρῶτο, τό δεύτερο ἢ καί τά δύο;

Τό σῶμα πρῶτο θά ἐπιβαλλόταν στήν προσοχή μας, ὁρατό, ἀπτό καί βέβαιο· παρόν μαζί μας ἀπό τή ζωή ὡς τό θάνατο· μέ ἀνάγκες πού πρέπει νά θεραπευθοῦν, αν πρόκειται νά ὑπάρξωμε καθόλου· μέ ἐπιτακτικές ἐπιθυμίες πού ζητοῦν μέ κραυγές τήν ἱκανοποίησή τους· ἔδρα γιά τίς ἔντονες καί μεγάλες ἡδονές, ἀλλά καί γιά τίς λεπτές καί πνευματικές· χορταίνει τόν ἑαυτό του κατά κόρον, ἀποχτηνώνεται μέσα στά πορνεία, πίνει ἐνῶ εἶναι μεθυσμένο, πηγαίνει στό κυνήγι καί στό ψάρεμα, κάνει ἱππασία, δοκιμάζει ὅλη τή λεπτή ἀγαλλίαση τῶν σωματικῶν ἀσκήσεων. Ἀσφαλῶς αὐτό εἶναι ἡ κεντρική, ἡ βέβαιη, ἡ δεσπόζουσα πραγματικότητα. Καί αν σκεπτόμαστε ἔτσι, θά ἀπαντήσωμε ὅτι τό σωματικό καλό εἶναι τό καλό καί θά ἀφοσιωθοῦμε πιά νά ἐξασφαλίσωμε ὑγεία, ὑγεία ἀπό ὅλες τίς πλευρές, καί χρήματα καί φίλους ἀρκετούς νά ἱκανοποιήσουν τά αἰτήματα τοῦ σώματος καί νά ὑπηρετήσουν τίς ἀπολαύσεις του.

Σέ μιὰ τέτοιον ἄποψη θά ὑπῆρχε κάτι τό πολύ Ἑλληνικό. Ὁ Ἕλληνας κοίταζε τόν ἀνθρωπο, καί τό πρῶτο πράγμα πού τοῦ ἔκανε ἐντύπωση, ὅπως τόν κοίταζε, ἦταν ἡ σημασία τοῦ σώματος· ποτέ δέν ξέχασε τό μάθημα αὐτό, ἀκόμη καί ὅταν ἡ σκέψη καί ἡ πείρα τοῦ ἐπέτρεψαν φυσικά νά τό ξεπεράσῃ. Αὐτό ἦταν φυσικό· γιατί τό σῶμα εἶναι τό πιό βέβαιο, ἀπτό, πραγματικό πράγμα στόν ἀνθρωπο, καί οἱ Ἕλληνες πάντα ἐπιάνονταν ἀπό ὅ,τι ἦταν ἀπτό καί βέβαιο. Θά δώσωμε μερικές ἐξεικονίσεις. Ἄς ἀφήσωμε τόν ἀναγνώστη νά ἐρωτήσῃ τόν

ἐαυτό του ποιῆς τρεῖς εὐχές θά ἔκανε, ἂν ἦταν βέβαιος ὅτι θά ἐκπληρωθοῦν. Νά ἐδῶ μία Ἑλληνική ἄποψη σέ μία παροιμία πού τήν παραθέτει ἡ τήν ὑπαινίσσεται πέντε φορές ὁ μέγας Πλάτων. «Πρῶτο ἀγαθὸ ἔρχεται ἡ ὑγεία, δεύτερο ἡ προσωπική ὁμορφιά, μαζί ἔπειτα τό «πλουτεῖν ἀδόλως», τέταρτο νά περνᾷ κανεῖς τὰ νιάτα του μέ τούς φίλους του»²⁷. Ἐκπληχτική, γιά τίς δικές μας ιδέες, κατάταξη ἀξιῶν. Ἔτσι πάλι, ὁ Ἀριστοτέλης σκέπτεται, ὅτι τό ὑψηλότερο πράγμα στό ὁποῖο μπορεῖ ἓνας ἄνθρωπος νά φιλοδοξήσῃ νά φτάσῃ εἶναι ἡ σοφία, ἡ διανοητική θεωρία τοῦ Θεοῦ· κανεῖς ἄνθρωπος ὅμως, σκέπτεται, «ἐντελῶς ἀσχημος»²⁸ δέν μπορεῖ νά εἶναι εὐτυχής. Ἐνας νέος ἀπό τούς φίλους τοῦ Ξενοφῶντα εἶχε τήν ἴδια γνώμη: «ὀρκίζομαι λέγει, σέ ὅλους τούς θεούς νά μὴ προτιμήσω τό βασιλεῖο τῆς Περσίας ἀπό τό νά εἶμαι ὠραῖος»²⁹. Δέν ὑπάρχει νόθος ιδεαλισμός σ' αὐτά τὰ αἰσθήματα· μεγάλο δυστύχημα τό θεωροῦσε ὁ Ἕλληνας νά ἔχη ἀσχημη μορφή ἢ νά εἶναι φτωχός, καί ἦταν πολύ εὐλικρινής ὅταν μιλοῦσε ἔτσι· οἱ φιλοδοξίες του ἦταν συγκεκριμένες καί μύριζαν γῆ. Καί ὅμως δύσκολα θά μποροῦσε κανεῖς νά τίς ὀνομάσῃ ὑλιστικές. Ἡ ἐκπνευμάτωση ἐκείνου πού εἶναι

²⁷ Ἐπὶ δύο συνεχῆ ἔτη ἐζήτησα ἀπό μία τάξη φοιτητῶν νά γράψουν τέσσερις εὐχές μέ τή σειρά κατὰ τήν προτίμησή τους. Οἱ ἀπαντήσεις ἦταν τόσο ποικίλες πού μία ἢ δύο χρειάστηκε νά τίς παραλείψω καί τίς ὑπόλοιπες νά τίς συγκεντρώσω σέ κεφάλαια. Τό γενικό ἀποτέλεσμα ἦταν τό ἀκόλουθο:

Ὑγεία.....	54	Σωματική λαμπρότητα.....	13
Πνευματική ἢ ἠθική λαμπρότητα	47	Ἐπιτυχία.....	13
Φιλία ἢ οικονομική εὐτυχία.....	35	Βαριά δουλειά.....	10
Διανοητική λαμπρότητα	32	Ταξίδια.....	8
Εὐχαρίστηση.....	29	Πλοῦτος.....	8
Καλλιτεχνικές ἀπολαύσεις	15		

Οἱ ἀτομικές ἀπαντήσεις φυσικά ἦταν πιο ἐνδιαφέρουσες ἀπό ὅσο οἱ παραπάνω ὁμάδες. Σά σύνολο δείχνουν διαφωτιστικές διαφορές ἀπό τήν Ἑλληνική ἄποψη: ἰδιαίτερα στή συγκριτική ἀδιαφορία πρὸς τόν πλοῦτο καί τή σωματική λαμπρότητα καί στήν ἐμφάνιση μονάδων ὅπως τὰ ταξίδια. Ὁ κατάλογος εἶχε κόποιες διαφορές στά δύο χρόνια. Κατά τό πρῶτο ἔτος ἡ τέχνη, τὰ ταξίδια, καί ἡ βαριά ἐργασία εἶχαν περιβλεπτή θέση· τὰ δύο τελευταῖα τὰ ἀγνόησε τό δεύτερο ἔτος, καί τήν τέχνη σχεδόν τήν ἀγνόησε. Κατά τὰ ἄλλα συμφωνοῦσαν μέ ἀκρίβεια. Ὁ πλοῦτος (πού ἀντιτίθεται πρὸς τὰ λογικά μέσα, τὰ ὁποῖα κατατάχτηκαν στό κεφάλαιο: εὐχαρίστηση), ἔρχεται καί στά δύο χρόνια στό τέλος τοῦ καταλόγου.

Ἴσως σχετικά μέ τὰ παραπάνω ἀξίζει νά παραθέσω με τίς τρεῖς εὐχές τοῦ Stevenson μέ τὰ ἴδια τοῦ τὰ λόγια:

1) Καλή ὑγεία. 2) Διακόσιες ἕως τριακόσιες (λίρες) τό χρόνο. 3) O du lieber Gott! φίλους.

Σχετικά μέ τήν παροιμία πού ἀναφέρομε στό κείμενο, πρέπει νά ὑπενθυμίσωμε ὅτι ἀποτελεῖ μέρος ἑνός «σκολίου», καί ὅτι κάθε συμπέρασμα ἀπό αὐτό ὡς πρὸς τὰ Ἑλληνικά ιδεώδη πρέπει νά ἐλεγχθῇ σέ ἀναφορά πρὸς τούς ὁρισμούς της εὐτυχίας πού δόθηκαν στή σελίδα 127. Καί ὁ Πλάτων βέβαια δέ θά τό παράθετε τόσο συχνά, ἂν δέ εἶχε αἰσθανθῇ κάποια συμπάθεια πρὸς τίς ἀπόψεις πού ἐκφράζει.

²⁸ Ἡθικ. Νικομ. 1099b,4 «οὐ πάνυ γάρ εὐδαιμονικός ὁ τήν ιδέαν παναίσχης...».

²⁹ Συμπόσιο 4, 11 «ὄμνυμι πάντας θεούς μὴ ἐλῆσθαι βασιλέως ἀρχὴν ἀντὶ τοῦ καλὸς εἶναι.»

γήινο, ὁ ἰδεαλισμός τῶν κοινῶν πραγμάτων, αὐτά εἶναι τὰ τυπικά γνωρίσματα τοῦ Ἑλλήνα..

Ὑπεροχή τοῦ σώματος· τήν βλέπομε στό μόνιμο πάθος για προσωπική ὁμορφιά, για δύναμη· στήν ἐξιδανίκευση τοῦ ἀθλητῆ· στή γλυπτική πού χάραξε τὰ ἰδανικά της σάν νά παρατηροῦσε στά γυμναστήρια τή γυμνή ἀνθρώπινη μορφή· στη γοητεία τοῦ Ἀλκιβιάδη· στό μυθικό ἱστόρημα για τήν ἀθώωση τῆς Φρόνης· στήν παράδοση τοῦ πῶς ὁ Πεισίστρατος ἦρθε στήν Ἀθήνα συνοδεύοντας μιὰ γυναίκα ἐκπληχτικῆς ὁμορφιάς πού τήν παρουσίασε ὡς τή θεά Ἀθηνᾶ καί ἔτσι τόν δέχτηκαν οἱ Ἀθηναῖοι ὡς κυβερνήτη τους. Ὁ Ξενοφῶν μνημονεύει ὡς προσόντα για ἀνώτερο πολιτικό ἀξίωμα τήν εὐγενῆ καταγωγή, το σῶμα τό πολύ ἀρμονικό καί ἀξιο για τό μάτι καί ἱκανό νά ἀντέχει στούς μόχθους³⁰. (Πόσο λίγοι ἀπό τους σύγχρονους κυβερνήτες θα ἱκανοποιοῦσαν τόν τελευταῖο ἀπό τούς ὅρους αὐτούς!). Ὁ Πλάτων, πού σέ πολλά ἀπομακρύνεται ἀπό τό Ἑλληνικό ἰδανικό κρατεῖ τό ἰδιαίτερο αὐτό στοιχεῖο. Ἡ σωματική ὁμορφιά εἶναι για τόν Πλάτωνα ἡ φυσική ἔκφραση τῆς ὁμορφιάς τῆς ψυχῆς, ὅταν ἐπιθυμῇ νά περιγράψῃ τόν ἀνάξιο φιλόσοφο, πού δόξα του εἶναι ἡ ἔσχατη ἐξαθλίωση τῆς φιλοσοφίας, τόν παρομοιάζει μέ «μικρόσωμο φαλακρό χαλκιά». Ἀλλά ποιός ποιητής ἔδωσε ποτέ εἰκόνα για τὰ νιάτα καί τήν ὑγεία σάν αὐτήν;

Δίκαιος (λόγος): Ἄλλ' οὖν λιπαρός γέ καί εὐανθής ἐν γυμνασίοις διατρίψεις,
οὐ στωμύλλων κατά τήν ἀγοράν τριβολεκτράπελ· οἷά περ οἱ νῦν,
οὐδ' ἐλκόμενος περί πραγματίου γλισχραντιλογεξεπιτρίπτου·
ἀλλ' εἰς Ἀκαδήμειαν κατιῶν ὑπό ταῖς μορίαις ἀποθρέξει
στεφανωσάμενος καλάμῳ λευκῷ μετά σῶφρονος ἡλικιώτου,
μίλακος ὄζων καί ἀπραγμοσύνης καί λεύκης φυλλοβολούσης,
ἦρος ἐν ὥρᾳ χαίρων, ὅπότεν πλάτανος πτελέᾳ ψιθυρίζῃ.

Ἦν ταῦτα ποιῆς ἀγῶ φράζω,
καί πρὸς τούτοις προσέχης τόν νοῦν,
ἔξεις ἀεὶ
στῆθος λιπαρόν, χροιάν λαμπράν,
ὦμους μεγάλους, γλῶτταν βαιάν,
πυγὴν μεγάλην, πόσθην μικράν³¹.

³⁰ Συμπ. 8, 40 «εὐπατρίδης εἶ... καί σῶμα ἀξιοπρεπέστατον μέν ἰδεῖν.... ἱκανόν δέ μόχθους ὑποφέρειν.»

³¹ Ἀριστοφ. Νεφέλαι 1002—1014. (Μά θά περνᾷς τόν καιρό σου στά γυμναστήρια εὐρωστος ναί καί ζωηρός, ὄχι φλυαρώντας ἀκατάπαυτα στήν ἀγορά ἀστεῖσμούς για τό τίποτε, ὅπως κάνουν τώρα, οὔτε θά τραβολογιέσαι σέ ἀντιλογίες για μηδαμινά καί ἀσήμαντα γύρω σέ μηδαμινή ὑπόθεση. Ἀλλά θά κατεβῆς στήν Ἀκαδήμεια καί θά γυμναστῇς στό τρέξιμο κάτω ἀπό τίς ἱερές ἐλιές στεφανωμένος μέ στιλπνή πρασινάδα, μέ τή συντροφιά φρόνιμου συνομήλικου, μυρίζοντας σμιλακιά καί ξεγνοιασιά καί λεύκη πού ρίχνει τὰ φύλλα της, χαίροντας μέσα στήν ἀνοιξη, τότε πού τό πλατάνι σιγομιλᾷ μέ τή φτελιά. Ἄν κάμης αὐτά πού σέ συμβουλεύω καί σ' αὐτά στρέψῃς τήν προσοχή σου, θά ᾄχης πάντα γερό στῆθος, λαμπερή ὄψη, ὦμους πλατιούς, γλώσσα μικρή.

Πολύ έλκυστικός νέος· και γεννημένος, αν πρέπει να πιστεύσωμε τον Αριστοφάνη, μέσα σε κόσμο θαυμάσια προσαρμοσμένο στους νέους. Κανείς δεν μπορεί να διαβάση Έλληνική λογοτεχνία χωρίς να αισθανθῇ τὴν εὐχαρίστησή της γιὰ ὅλη τὴν πλούσια ποικιλία τῆς φυσικῆς ὑπαρξῆς. Ὁ Έλληνας αἰσθάνθηκε καὶ ἐξέφραζε ἐξαιρετικά λεπτὴ ἡδονὴ πού ἦταν ἱκανός να τρώγῃ καὶ να πίνῃ καὶ να τρέχῃ καὶ να παίζῃ καὶ να εἶναι νέος μαζί με τοὺς φίλους του, σε «γ λ υ κ έ α κ α δ α π α ν α κ α ι φ ι λ α»³², σε χορούς, ἐπιδείξεις, πομπές, σε ἀνώτερες ζωικὲς διαθέσεις, στὴν ἄμεση καὶ ὑπέροχα φυσικὴ αἴσθησι τοῦ εὐτράπελου, καὶ, αν πρέπει να πιστεύσωμε τον Αριστοφάνη, σε ὅλα τὰ εἶδη τῶν πλακούντων καὶ τῶν γλυκυσμάτων. Ὁ Ντίκενς, στὴν Ἀγγλικὴ λογοτεχνία, ἔχει κάτι ἀπὸ αὐτό τό αἶσθημα με τὰ Χριστουγεννιάτικα συμπόσια του καὶ τίς ἀμαξοδρομίες μέσα στὸν παγερό ἀέρα. Ἀλλὰ στὴν Έλληνικὴ λογοτεχνία ὑπάρχει πάρα πολὺ περισσότερο. Κοίταξε, λόγου χάρι, τοὺς μελικούς, ἰδιαίτερα τὸν Ἀλκαῖο, τὸν Ἰππώνεκτα καὶ τὸν Ἀρχίλοχο. Ὅταν δὲν πολεμοῦσαν, γλεντοῦσαν σε συμπόσια, ἢ ὑμνοῦσαν με στίχους τίς μάχες καὶ τὰ συμπόσια τους, γράφοντας «σκόλια» πού διαπερνοῦν τὸν πιὸ λιτοδίαιτο ἄνθρωπο με τὴν ἀπλή ἡδονὴ τοῦ φαγητοῦ καὶ τοῦ πιστοῦ. Τί καλόκαρδη θηριωδία ἀναπνέει μέσα σε τοῦτα τὰ λόγια του Ἰππώνεκτα:

«Λάβετέ μου θαϊμάτια, κόψω Βουπάλου τὸν ὀφθαλμόν·
ἀμφιδέξιός γάρ εἰμι κούχ ἀμαρτάνω κόπτων»³³.

καὶ πόσο γεμάτη ὑγεία δίψα εἶναι σε τοῦτο ἐδῶ:

«Ἐκ πελλίδος πίνοντες· οὐ γάρ ἦν αὐτὴ
κύλιξ· ὁ παῖς γάρ ἐμπεσὼν κατήραξεν»³⁴.

Ἔτσι φαιδρός καὶ λιγότερο ἀποσπασματικός εἶναι ὁ Αριστοφάνης ὁ κατευθείαν ἀπόγονος αὐτῶν τῶν γεμάτων χαρὰ γλεντζέδων (bon-vivants).

Δέ θέλομε να βεβηλώσωμε με τὴ μετάφραση ἓνα χωρίο πού ὁ Φρήαρ ἄφησε ἀτελείωτο στό κρεββάτι τοῦ θανάτου του, ἀλλὰ αν κανείς θελήσῃ να ἀνοίξῃ τὴν Εἰρήνην τοῦ Αριστοφάνη (1140 κ.ε.) θά βρῇ ἐκεῖ μιὰ εἰκόνα τῆς ζωῆς τοῦ ὑπαίθρου στὴν Ἀττικὴ, πού ἀνταγωνίζεται τό Christmas at Dingley Dell σε εὐθυμία, ἀλλὰ πολὺ τό ξεπερνᾷ στὴ χάρι τῆς ἀφήγησις, πού εἶναι ἀδύνατο να τὴν προσδιορίσωμε. Ἔχουν πιά σπείρει, καὶ ἀρχίζει να πέφτῃ ψιλὴ βροχούλα καὶ

(Πόσο θαυμάσια εἶναι ἡ ἔκφρασις «ὄζων ἀπραγμόσυνης»!).

³² Αριστοφ. Εἰρήνη, 592.

³³ Ἀπόσπ. 83. (Κρατήστε τὰ ἱμάτιά μου, θά βρῶ τό Βούπαλο στό μάτι· εἶμαι πολὺ ἐπιδέξιός καὶ δὲν χάνω ποτέ τό στόχο μου).

³⁴ Ἀπόσπ. 38: (Πίνοντας με τὴν καρδάρᾳ· γιατί δὲν εἶχε κύλικα· να, τό παιδί ἔπασσε πάνω στὴν κύλικα καὶ τὴν ἔσπασε).

μερικοί γαιοκτήμονες έπωφελοῦνται τή σταλμένη από τόν οὐρανό εὐκαιρία γιά γλέντι. Στέλνουν τήν ὑπηρέτρια νά καλέση τόν ἐργάτη, ἔξω από τό μουσκεμένο κτήμα. Στή γυναίκα παραγγέλλουν νά φέρη μερικά σύκα, καί νά καψαλίση φασόλια καί σιτάρι μαζί. Ἐπειτα εἶναι ἐκεῖ μιά τσίχλα καί δύο σπίνои, πρωτόγαλα από τά ζῶο τους καί τέσσερα λαγουδάκια μέσα στό ὀψοφυλάκειο—ἐκτός ἂν ὁ γάτος ἄρπαξε κανένα³⁵. τή νύχτα ἔκανε μεγάλο θόρυβο μέσα ἐκεῖ· τά τρία λαγουδάκια εἶναι γιά τούς συμπότες, τό ἓνα γιά τό γέρο πατέρα. Ἐπειτα ἓνας δοῦλος μπορεῖ νά φέρη γιά ἐπιδόρπιο μυρσινόκοκκους από ἓνα γείτονα καί πηγαίνοντας νά φωνάξη τόν Χαρινάδην νά πιῇ στήν ὑγεία τῶν σπαρμένων πού φουσκώνουν μέσα στή γῆ.

Τό ἴδιο γεμάτο χαρά πνεῦμα ἀποπνέουν χωρία μέ ἀκόμη ὑψηλότερο τόνο. Λέγει ὁ ποιητής σέ μιά από τίς κωμωδίες του:

Παρθένοι ὀμβροφόροι
ἔλθωμεν λιπαράν χθόνα Παλλάδος, εὐάνδρον γᾶν
Κέκροπος ὀψόμεναι πολυήρατον·
οὗ σέβας ἀρρήτων ἱερῶν, ἵνα
μυστοδόκος δόμος
ἐν τελεταῖς ἀγίαις ἀναδείκνυται,
οὐρανίοις τε θεοῖς δωρήματα,
ναοί θ' ὑπερεφεῖς καί ἀγάλματα,
καί πρόσοδοι μακάρων ἱερῶταται,
εὐστέφανοι τε θεῶν θυσίαι θαλῖαι τε,
παντοδαπαῖς ἐν ὥραις,
ἦρι τ' ἐπερχομένῳ Βρομία χάρις,
εὐκελάδων τε χορῶν ἐρεθίσματα,
καί μοῦσα βαρυβρομος αὐλῶν³⁶.

Εἶναι μιά ἐπὶ κληση στίς Νεφέλες, ἀλλά ἄλλοι ἄνθρωποι καί ἄλλες ἐποχές αἰσθάνθηκαν τή γοητεία τοῦ καλέσματος του καί πῆγαν νοερά μαζί του στά «ἀνθισμένα λειβάδια τά χωμένα μέσα στά ρόδα»³⁷, ὅπου ἡ μισή πόλη

³⁵ Οἱ Ἕλληνες δέν εἶχαν ἀποχαυνωμένους γάτους· κρατοῦσαν τούς γάτους γιά νά κυνηγοῦν τά ποντίκια.

³⁶ Νεφέλαι 299—313. (Ἄς πᾶμε ἐμεῖς οἱ παρθένες πού φέρνομε τή βροχή, ἄς πᾶμε στή λαμπρή χώρα τῆς Παλλάδας, νά δοῦμε τήν εὐάνδρη γῆ τοῦ Κέκροπα τήν πολυαγαπημένη. Ἐκεῖ σέβονται τά ἀρρητα ἱερά, ἐκεῖ εἶναι ὅπου σέ ἅγιες τελετές ἀναδείχνεται ὁ δόμος πού δέχεται τούς μνημένους (ὁ ναός τῆς Δήμητρας στήν Ἐλευσίνα), ἐκεῖ τά δωρήματα στούς οὐράνιους θεούς, καί οἱ ψηλοσκέπαστοι ναοί καί τά ἀγάλματα, καί οἱ πολύ σεμνές πομπές μπροστά στούς ναούς τῶν θεῶν. Καί σέ ὅλες τίς ἐποχές τοῦ ἔτους θυσίες στούς θεούς, ὅπου ὅλοι εἶναι στεφανωμένοι μέ λουλούδια,, καί συμπόσια, κι ὅταν ἔρχεται ἡ ἀνοιξη, ἔχομε τότε τή χάρη τοῦ θεοῦ τοῦ οἴνου κοί τά μυστικά ἐρεθίσματα τῶν χορῶν καί τούς βαθιούς τόνους τῆς μελωδίας τῶν αὐλῶν).

³⁷ Βάτραχοι 449.

«... ἔς πολυρρόδους

πανηγύριζε, ἄντρες καί γυναῖκες, νέοι καί γέροι μαζί: «πηδώντας, σκώπτοντας ρεύοντας, παίζοντας»³⁸, όπου προσεύχονταν ἔτσι στή μήτρα³⁹:

«Ἐλα, «ἀγνή βασίλισσα τῶν ὀργίων, καί στάσου κοντά καί διαφύλαξε τό δικό σου χορό· νά παίζω καί ἐγώ καί νά χορεύω ὅλη τήν ἡμέρα· κάμε νά πῶ πολλά ἀστεῖα γιά γέλια καί πολλά σπουδαῖα· νά γελάσω καί νά πειράξω ὅπως ἀξίζει στη γιορτή σου καί στό τέλος νικητής νά στεφανωθῶ».

Τά Ἀττικά συμπόσια, ὅπως τά συμπόσια τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης, ἔνω-
ναν τήν ἀναψυχή μέ τή θρησκεία καί ἦταν χαρούμενες, ἀνθρώπινες γιορτές. Τέ-
τοιος, λόγου χάρη, ἦταν ὁ ἀγώνας δρόμου πρὸς τό Φάληρο κατά τά Ὀσχοφόρια,
στον ὁποῖο, ὅταν τελείωνεν ἡ θρησκευτική τελετή, ἔπαιρναν μέρος ὅλοι οἱ νέοι
τῶν Ἀθηνῶν καί ἡ ἡμέρα τελείωνε μέ ἕνα πικ-νίκ ὅλων στίς ἀκτές τῆς ἀμμου-
διᾶς. Τέτοιος ἦταν ὁ χορός πάνω σέ ἀσκούς ἀλειμμένους μέ λίπος στά Διονύσια·
καί μιᾶ ἀθλοπαιδιά πού τή μνημονεύει ὁ Σουΐδας, κατά τήν ὁποία πότες πού
στέκονταν πάνω σέ φουσκωμένους ἀσκούς κρασιοῦ, μέ τό σύνθημα τῆς σάλπιγ-
γας ἔπιναν γιά βραβεῖο. Τέτοιες ἦταν οἱ τελετές στά Μεγάλα Παναθήναια, πού
τίς βλέπομε τώρα στό μάρμαρο στό Βρεττανικό Μουσεῖο, ἂν καί οἱ ἐξιδανικευ-
μένες μορφές Ἑλγίνειων μαρμάρων μᾶς δίνουν μικρή ἰδέα τῆς εὐθυμίας τῆς
πραγματικῆς σκηνῆς. Γίνονταν λεμβοδρομίες, λαμπαδιδρομίες, δρόμοι πεζῶν,
ἵπποδρομίες, χοροὶ ἀνδρῶν μέ τά ὄπλα τους, πηδήματα σέ ἄρματα πού ἔτρεχαν
ἢ ἀπό τά ἄρματα αὐτά, ρίψεις ἀκοντίου ἀπό ἵππεις, ἀλεκτρομαχίες, μουσικοὶ καί
γυμναστικοὶ ἀγῶνες, βράβευση ἀνδρικῆς ὁμορφιᾶς, ἀπαγγελίες ἀπό τόν
Ὅμηρο, λόγος ἀπό ἐκλεκτὰ ρήτορα τῆς ἡμέρας καί, τέλος, ἡ μεγάλη πομπή πρὸς
τὴν Ἀκρόπολη, κατά τήν ὁποία ἔσερναν τό ἱερό καράβι μέσα ἀπὸ τὴν πόλη, ἐνῶ
ὁ κίτρινος κεντημένος πέπλος πού προοριζόταν γιά τό ἄγαλμα τῆς Πολιάδος
Ἀθηνᾶς ἀπλωνόταν στὸν ἀέρα ἀπὸ τὸν ἰστό τοῦ καραβιοῦ καί ὁλόκληρος ὁ πλη-
θυσμός τῶν Ἀθηνῶν, μέ τά πόδια, ἀπάνω σέ ἄλογα, μέσα σέ ἄρματα, ἀκολου-
θοῦσε τὴ συνοδεία τῆς.

«Πόσο ὁμορφή εἶναι ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου,

λειμώνας ἀνθεμώδεις».

³⁸ Ὁπ. παραπάνω 374 κ.ε.

³⁹ Ὁπ. παρ. 386 κ. ε. Χορός.

«Δήμητερ, ἀγνῶν ὀργίων
ἄνασσα, συμπαρασάτει
καί σῶζε τὸν σαυτῆς χορόν
καί μ' ἀσφαλῶς πανήμερον
παῖσαί τε καί χορεῦσαι·
καί πολλά μὲν γέλοιά μ' εἰ-
πεῖν, πολλά δέ σπουδαῖα, καί
τῆς σῆς ἐορτῆς ἀξίως
παῖσαντα καί σκώψαντα νι-
κήσαντα ταινιοῦσθαι».

καί μόνο νά τή ζῇ κανείς! Καί πόσο ταιριαστό
καρδιά, αἰσθήσεις καί ψυχή γιά πάντα νά δουλεύουν
στή χαρά!»

Ναί, καί Οἱ αἰσθήσεις πιότερο λογαριάζονταν γιά τόν Ἕλληνα παρά γιά μᾶς:
καί θά ἐπιτρέψωμε στόν ἑαυτό μας νά μεταφερθῇ πίσω σ' ἐκείνους καί στό
σῶμα, τό ἀρχικό μας θέμα, γιά τήν ἐξεταση τῆς ἀποψῆς τοῦ ἡλικιωμένου
Ἕλληνα. Ὅταν ἔσβηναν τά νιάτα, αἰσθανόταν (καί εἶναι δύσκολο γιά ἕναν
ἀνθρωπιστή νά μὴ τό αἰσθάνεται) ὅτι ἐκεῖνο πού ἔκανε τή ζωή ἄξια νά τή ζῇ
κανείς ἔφυγε. Ὡς ἕνα μέρος, ἴσως, γιατί ἡ γεροντική ἡλικία εἶχε τρόμους γιά τούς
Ἕλληνες πού ἐμεῖς δέν τούς νιώθουμε. Ἦταν χωρίς γιαλιά γιά τά μάτια, χωρίς
ἀκουστικό κέρας, χωρίς πολυθρόνες λουτροῦ καί χωρίς τό περίτεχνο σύστημα
τῶν καθαριστικῶν φαρμάκων πού ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη ἐπινόησε γιά νά μᾶς
βοηθῇ στίς μέρες τῆς παρακμῆς. Ἀλλά ἀκόμη καί μέ αὐτές τίς παρηγοριές, μπο-
ροῦμε νά ἀμφιβάλωμε ἂν ὁ Ἕλληνας θά ἀντίκριζε τά γερατειά μέ εὐχαρίστηση.
Τουλάχιστο, ἂν κρίνωμε ἀπό τήν Ἑλληνική λογοτεχνία, ἐθρηνοῦσε λιγότερο τίς
μικρότερες ἀμηχανίες τῶν γερατειῶν ἀπό ὅσο τήν ἀπώλεια τῆς ἔντονης ἱκανό-
τητας τῆς νεότητος γιά δράση καί γιά διασκέδαση. Ἀνθρωποι πού ἀποτιμοῦν
τόσο ψηλά τήν ὁμορφιά καί τήν ὑγεία δύσκολα μποροῦν νά σκεφτοῦν διαφορε-
τικά, ὅταν ἔρχεται ἡ ἡλικία καί:

... Τήν πνοή της, τήν ἀργά κρουερή, νά εἰσβάλλῃ νιώθουν,
νά σουρῶνῃ τό μάγουλο καί νά ψαφαίνουν
τά καστανά μαλλιά· τό ἀνάλαφρό της νιώθουν
δάχτυλο ν' ἀκουμπᾷ, καθώς διαβαίνουν οἱ ὥρες,
στῆς ζωῆς τό δρόμο τόν ἀπόκρημνο· τό πόδι
ὄχι πιά τόσο πρόθυμο στό ν' ἀνταμώνῃ
τήν αὐγινή δροσιά· σέ συγκινήσεων νέων
δεσμούς ὄχι ἀνοιχτή σάν πρῶτα τήν καρδιά τους·
κι ὅταν ἡ ἐλπίδα τσακιστῇ, τή νιώθουν τώρα
λιγότερο γοργή στό νά ξαναπετιέται.

ARNOLD⁴⁰

Το ἀκόλουθο χωρίο, παρμένο ἀπό ἕνα διάλογο τοῦ Πλάτωνος, δείχνει
πόσο ὁ κοινός Ἕλληνας μισοῦσε τή γεροντική ἡλικία, καί γιατί τή μισοῦσε. Ὁ
ὁμιλητής εἶναι ἕνας γηραλέος φίλος τοῦ φιλόσοφου. «Εἰγώ, λέγει, καί μερικοί
ἄλλοι τῆς ἴδιας ἡλικίας ἔχομε τή συνήθεια νά συναντιόμαστε συχνά. Οἱ περισ-
σότεροι ἀπό μᾶς τότε ὀλοφύρονται καί ποθοῦν τίς ἡδονές τῆς νεότητος, καί φέρ-
νουν στή θύμησή τους τίς ἐρωτοδουλειές καί τούς πότους καί τίς εὐωχίες καί
ἄλλα παρόμοια. Εἶναι πολύ στενοχωρημένοι μέ τήν ἰδέα ὅτι ἔχασαν κάποια

⁴⁰ Απόδοση Θράσ. Σταύρου.

μεγάλα προνόμια· τότε, σκέπτονται, ζούσαν, ἐνῶ τώρα, οὔτε πού ζοῦν. Μερικοί παραπονιοῦνται φριχτά καί γιά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο τούς προπηλακίζουν οἱ οἰκεῖοι τους γιά τά γηρατειά, καί βρίσκουν μ' αὐτό ἀφορμή νά ψέλνουν τά γερατειά πού τόσα κακά φέρνουν⁴¹. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Πλάτων δέ σκέπτεται ἔτσι γιά τά γηρατειά, γιατί βάζει τόν ὁμιλητή νά πῇ ὅτι ἡ πραγματική αἰτία τῆς στενοχώριας αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων εἶναι ὄχι ἡ ἡλικία τους, ἀλλά ὁ χαρακτήρας τους. Καί ὅμως σέ τέτοιο ζοφερό συμπέρασμα ἔχει τήν τάση νά ὀδηγῇ ἡ ἀνθρωπιστική ἀποψη τῆς ζωῆς. Ὅτι πρὸς τά ἐκεῖ ἔφερνε στήν Ἑλλάδα τό δείχνουν οἱ λέξεις «οἱ πλεῖστοι ἡμῶν». Ἡ πλατωνική ἀποψη ἦταν κάτι τό ἀσυνήθιστο. Γενικά οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς στό θέμα τῶν γηρατειῶν εἶναι κατηφεῖς. Δέν τό ὀνομάζουν ὁμορφο, εἰρηνικό ἢ ἀπαλό· τά ἐπίθετά τους γιά τά γηρατειά εἶναι: λ υ γ ρ ό ς, β α ρ ύ ς, καί στήν καλύτερη περίπτωση δέχονται ὅτι τά γερατειά φέρνουν σοφία. Ὁ Πίνδαρος καί ὁ Αἰσχύλος φαίνονται νά πῆραν τήν πιό εὐνοϊκή ἀποψη γιά τά γηρατειά, καί ὅμως ὁ Πίνδαρος τά ὀνομάζει «μισητά». Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Πλάτων παρουσιάζει τό Σοφοκλῆ νά τά καλωσορίζη, ὅταν πλησιάζουν. Λίγα ὅμως ἴχνη τέτοιας εὐχαρίστησης ὑπάρχουν στά ἔργα του, καί κανείς ποτέ δέ χρησιμοποίησε πιό πικρά λόγια γιά τά χρόνια πού προχωροῦν ἀπό ἐκεῖνα μέ τά ὁποῖα ὁ Σοφοκλῆς κλείνει ἕνα χορικό στόν Οἰδίποδα ἐπὶ Κολωνῶ:

«...τό τέ κατάμεμπτον
ἐπιλέλογχε
πύματον ἀκρατές ἀπροσόμιλον
γῆρας ἄφιλον, ἵνα πρόπαντα
κακά κακῶν ξυνοικεῖ.»⁴²

Ὁ ἀνθρωπισμός εἶναι καλύτερο εὐαγγέλιο γιά τόν νέο, τόν γεμάτο ὑγεία, ἐκεῖνον πού εὐημερεῖ, παρὰ γιά τό γέρο, τόν ἄρρωστο, ἢ τόν κακότυχο, καί ἀξίζει σχετικά μ' αὐτό νά ὑπενθυμίσωμε τήν ἀξιομνημόνευτη κριτική τοῦ Αὐγουστίνου γιά τούς Ἕλληνες. Μιλᾷ γιά τό τί διδάχτηκε ἀπό τόν Πλάτωνα, καί ἀφοῦ παραδεχτῇ τό μεγαλεῖο τοῦ βάρους του, προσθέτει τοῦτες τίς λέξεις, *nemo ibi audit vocantem: Venite ad me qui laboratis*, «κανείς σ' αὐτές τίς σελίδες δέν ἄκουσε τό κάλεσμα: Ἐλᾶτε πρὸς ἐμένα ὅλοι ὅσοι μοχθεῖτε»⁴³.

Ἀλλά παρ' ὅλη τήν ἀγάπη τους γιά τή σωματική λαμπρότητα καί τόν τρόπο τους γιά τή σωματική πτώση, οἱ Ἕλληνες ἦταν πολύ μακριά ἀπό τό νά

⁴¹ Πολιτεία 329 AB.

⁴² 1234—38. (Ἦλθαν καί τά γεμάτα κατηγορίες, ἡ ἔσχατη μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου, τά γηρατειά, γεμάτα ἀδυναμία, ἀκοινωνήτα, χωρίς φίλους, ὅπου ὅλα μαζί τά κακά τῶν κακῶν κατοικοῦν).

Τό πιό ἀπαισιόδοξο στά Ἑλληνικά χωρίο γιά τά γηρατειά εἶναι ἡ ὠμή ἀπαρίθμηση τῶν χαρακτηριστικῶν τῶν ἀπό τόν Ἀριστοτέλη (Ρητορ. 2. 13). Ὅμως πλιότερη ἐντύπωση κάνει ἡ προσευχή τῆς νεότητος στόν Εὐριπίδη (Ἡρακλ. Μαιν. 659 κ. ε.) ὅπου ὑποβάλλει τή γνώμη ὅτι, ἂν οἱ θεοὶ εἶχαν τή σύνεση τῶν ἀνθρώπων, θά βράβευαν τήν ἀρετή μέ μιὰ δεύτερη νεότητα.

⁴³ Conf. 7, 21.

είναι ζῶα μόνο, ἢ ἀθλητές μόνο. Κοιτάζοντας τήν ἀνθρώπινη φύση, εἶδαν ἕνα ἄλλο στοιχεῖο, τό νοῦ, ἱκανότητα πού θεραπεύει μιάν ἀλλόκοτη ἀνάγκη, τό ὄνομά της: αἴσθηση τοῦ ἀληθινοῦ· συχνά τόσο κατακρημνίζει τίς πεποιθήσεις στίς ὁποῖες στηρίζεται ἡ εὐτυχία μας, πού μᾶς πιάνει ὁ πειρασμός νά τήν ἀρνηθοῦμε· συχνά σκοτώνει ἢ διαφθείρει τό σῶμα, καί, μαζί μέ τό σῶμα, τόν ἴδιο τόν ἑαυτό της· ἀπαραίτητη ὅμως γιά τήν ὑλική ἐπιτυχία, καί ἀκόμη καί γιά πιό ἄξιες χρήσεις. Σ' αὐτό τό στοιχεῖο πού εἶναι μέσα στήν ἀνθρώπινη φύση οἱ Ἕλληνες ἔδωσαν ὅλο τους τό βάρος· καί ὄχι μόνο οἱ φιλόσοφοι, ἀλλά καί ὁ κοινός ἄνθρωπος. Κοινοί Ἀθηναῖοι ἀποτελοῦσαν τό ἀκροατήριό τοῦ Ἑλληνικοῦ δράματος· εἰπώθηκε γι' αὐτούς σέ ὑστερώτερες μέρες ὅτι ξόδευαν τον καιρό τους «μόνο στό νά λέγουν ἢ νά ἀκοῦν τίποτε νέα». Ἦταν φυσικό νά γίνεται ἔτσι. Ὑπῆρχε πάντα κάποιον νέο πνευματικό ἐνδιαφέρον στήν Ἀθήνα τοῦ πέμπτου αἰώνα. Ἕνας ραψωδός ἀπάγγελλε Ὅμηρο· παρουσιαζόταν ἕνα ἔργο ἀπό ἕναν ἀπό τούς τρεῖς, ἢ ὁ Ἀναξαγόρας ξεδίπλωνε τίς θεωρίες του ἐκεῖνες γιά τό σύμπαν, πού καταδικάστηκαν ἀργότερα ὡς ἀθεϊστικές, ἢ διάβαζεν ὁ Ἡρόδοτος τίς ἀφηγήσεις τῶν ταξιδιωτῶν τοῦ στήν Αἴγυπτο καί τήν Ἀσία, ἢ διατύπωνεν ὁ Πρωταγόρας τή θεωρία του γιά τή γραμματική, ἢ ὁ Γοργίας ἔδινε δείγματα τῆς τεχνικῆς τοῦ ὕφους καί κοντά του πλῆθος ἀπό σοφιστές, πού τά ὀνόματά τους χάθηκαν μαζί μέ τά ἔργα τους, οἱ ὁποῖοι συζητοῦσαν, ἢ ἦταν ἔτοιμοι νά συζητήσουν γιά κάθε θέμα οὐράνιο ἢ ἐπίγειο.

Σκεφτῆτε τήν εἰκόνα τῆς Ἑλληνικῆς ζωῆς πού παρέχουν τά Απομνημονεύματα τοῦ Ξενοφώντα. Ἀνάμεσα στό 440 καί τό 400 π.Χ. ὁ ἐπισκέπτης τῶν Ἀθηναίων μποροῦσε νά δῇ πρωινά στήν ἀγορά, ἄλλες φορές σ' ἕνα ἀπό τά γυμναστήρια ἢ σέ μιᾶ ἀπό τίς στοές πού εἶχαν ἰδρυθῇ σέ ὅλες τίς ἑλληνικές πόλεις, ἕναν γεροδεμένο ἀλλά ἄσχημο ἄντρα νά κουβεντιάζῃ μέ μιᾶ μικρή ὁμάδα. Τά θέματα τῆς συνομιλίας δέν ἦταν σάν αὐτά πού θά μπορούσαμε νά περιμένουμε νά ἀκούσουμε σέ ἀνάλογα μέρη στήν Ἀγγλία, στό Πικκαντίλλυ, λόγου χάρι, ἢ ἔξω ἀπό τό χρηματιστήριό. Αὐτοί οἱ Ἕλληνες θά συζητοῦσαν γιά τό νόημα τῆς θρησκείας ἢ τῆς ἀθεΐας, γιά τό τό ὥραῖο, τό ἄσχημο, τί εἶναι τό δίκαιο καί ἡ ἀνδρεία, ποιές εἶναι οἱ ἀρετές πού κάνουν τούς ἀνθρώπους καλούς ἄρχοντες, καί τί ὀρισμό νά δώσουν στήν «πόλη» ἢ στήν «κυβέρνηση». Θά μέναμε ἐκπληχτοί ἀκούοντας τέτοιους διαλόγους νά γίνωνται σέ δημόσια μέρη, καί μαθαίνοντας ὅτι οἱ συνομιλητές συζητοῦσαν αὐτά τά θέματα, γιατί σκέπτονταν ὅτι ἦταν ἀπαραίτητη ἡ γνώση τους στόν «κ α λ ὀ ν κ α γ α θ ὀ ν», ἐνῶ ἡ ἄγνοιά τους ἦταν τό σημάδι τοῦ σκλάβου.

Πρέπει νά ὑπενθυμίσωμε ὅτι δέ μιλοῦμε τώρα γιά τόν ἐπιστήμονα φιλόσοφο, ἀλλά γιά τόν κοινό Ἀθηναῖο. Αὐτός ἦταν πού αἰσθάνθηκε τόν ἑαυτό του κατακτημένο ἀπό τήν «φιλόσοφον μανίαν τέ καί βακχείαν»⁴⁴, ἀπό τό πάθος γιά τή γνώση. Στρατηγοί, ἀξιωματικοί τοῦ ἱππικοῦ, ἑταῖρες, ζωγράφοι, εὐγενεῖς γαιοκτήμονες, μέλλοντες πολιτικοί ἢ ἀποτραβηγμένοι ἀπό τήν πολιτική, ἔρχονταν

⁴⁴ Πλάτ. Συμπ. 218 Β.

νά συζητήσουν τις υποθέσεις τους μέ τό Σωκράτη, καί ἔφευγαν διαφωτισμένοι σέ θέματα τόσο ποικίλα ὅσο ἡ οἰκοδομική, ἡ ζωγραφική, ἡ ὀργάνωση συμποσίου, οἱ πολεμικές ἐπιχειρήσεις, ἡ δυσπεψία, καί οἱ σωματικές ἀσκήσεις⁴⁵. Τά Ἀπομνημονεύματα πού ἐπαγγέλλονται ὅτι ἀπομνημονεύουν τίς συζητήσεις τους, δείχνουν πόσο ἔλλογος ἦταν ὁ κοινός Ἕλληνας, πόσο περισσότερο διατεθειμένος νά ἐπικαλεσθῇ ἢ νά ἀκούσῃ τό λόγο ἀπό ὅσο, λόγου χάρη, ὁ κοινός Ἀγγλος. Φέρνουν στό Σωκράτη κοινές φιλονικίες καί διαφωνίες ἀπό τήν πράξη γιά νά τίς ἐξομαλύνῃ. Δύο ἀδέρφια εἶχαν φιλονικήσει καί τούς συμφιλιώνει. Ἕνας νέος, ἀξιωματικός τοῦ ἵππικοῦ, συζητεῖ μαζί του μέ ποιό τρόπο θά μπορέσῃ νά κάμῃ τούς ἄντρες του νά ἔχουν ὅσο τό δυνατό ἀποτελεσματικότερη δράση στή μάχη καί ὁ Σωκράτης τοῦ τονίζει ὅτι, ἂν δέν εἶναι καλός ὁμιλητής, δέ θά μπορέσῃ ποτέ νά γίνῃ καλός ἀξιωματικός⁴⁶. Κάποιος Ἀρίσταρχος, πού στά τελευταῖα χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ὑποχρεώθηκε νά συντηρήσῃ ἀρκετές καταστρεμμένες συγγενεῖς του γυναῖκες καί σχεδόν καταστράφηκε ἀπό τά πολλά ἔξοδα, ἐρωτᾷ καί δέχεται τή συμβουλή τοῦ Σωκράτη, τί νά κάμῃ. Νά πῶς ἀφηγεῖται ὁ Ξενοφῶν τή συνέντευξη: «Σ. Γιατί εἶσαι στενοχωρημένος, Ἀρίσταρχε; Ὁ Κεράμων ἔχει τόσους δούλους, τόσα στόματα νά χορτάσῃ, καί ὅμως καί πλουτίζει ἀπ' αὐτούς. — Ἀρ. Naί, εἶναι ὅμως δούλοι. — Σ. Μά οἱ συγγένισσές σου, ἐλεύθερες αὐτές, δέν εἶναι καλύτερες ἀπό τους δούλους; — Ἀρ. Βέβαια. — Σ. Δέν εἶναι λοιπόν αἰσχρό πράγμα, ὅ,τι αὐτός μέ τους δούλους ἐπιτυχαίνει, ἐσύ νά μήν τό κατορθῶνῃς μέ ἐλεύθερους ἀνθρώπους; — Ἀρ. Ἀλλά οἱ δικοί του εἶναι τεχνίτες. — Σ. Καλά, δέν εἶναι τεχνίτης ἐκεῖνος πού ξέρει νά κάμῃ κάτι χρήσιμο; — Ἀρ. Naί. — Σ. Τό ψωμί καί τά ἱμάτια εἶναι ἢ δέν εἶναι χρήσιμα; — Ἀρ. Πολύ. — Σ. Γιατί τότε δέ βάζεις τίς συγγένισσές σου γυναῖκες νά κάμουν ὅ,τι κάνουν οἱ δούλοι τοῦ Κεράμωνος καί ἔτσι νά βοηθήσουν τόν ἑαυτό τους;»⁴⁷.

Τί! θά μᾶς ποῦν, προσπαθεῖς νά μᾶς πείσῃς ὅτι ὁ Ἕλληνας, μέ τίς αἰφνίδιες μεταστάσεις τῶν αἰσθημάτων του, μέ τίς τυφλές του ἐκρήξεις οἴκτου καί πανικοῦ καί σκληρότητας, ἦταν ἓνα ὄν ἐξαιρετικά ἔλλογο; Αὐτό μας μαθαίνουν οἱ Κερκυραϊκές σφαγές καί ἡ συζήτηση γιά τή Μυτιλήνη; Μάλιστα, ὅσο κι ἂν φαίνεται παραδοξολογία, ὑπάρχουν λόγοι νά πιστέψωμε ὅτι αὐτό εἶναι ἀληθινό. Οἱ Ἕλληνες εἶχαν ἀλήθεια τήν εὐαίσθητη ἰδιοσυγκρασία νότιου λαοῦ, ἀλλά ἀγωνίζονταν ἀδιάκοπα νά τήν κρατοῦν ὑποταγμένη στό λόγο. Τά Ἀπομνημονεύματα τό μαρτυροῦν αὐτό, τό μαρτυρεῖ καί ἡ μακρά σειρά τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων· τόν ἀληθινό τύπο τῆς φυλῆς αὐτῆς τόν συνέλαβεν ὁ Πλάτων στό Φαῖδρον, ὅπου εἰκονίζει τήν ἀνθρώπινη ψυχή μέ ἀρματηλάτη ὁ ὁποῖος παλεύει μέ ἓνα ἀτίθασσο ἄλογο, τή ζωώδη του φύση, ἀλλά μοχθεῖ νά ἐπαναφέρει καί νά κρατήσῃ στή μνήμη του τή θέα τῆς ἀλήθειας καί τῆς σωφροσύνης καί τῆς

⁴⁵ Ξενοφ. Ἀπομν. Βιβλ. 3 κεφάλ. 8, 10, 12, 13, 14 καί σποραδικά.

⁴⁶ Ἀπομν. 3, 3. 11.

⁴⁷ Ἀπομν. 2, 7. Ὁ διάλογος πού παρατίθεται εἶναι μᾶλλον περίληψη τῆς οὐσίας τοῦ διαλόγου τοῦ Ξενοφώντος. Σ. τ. μ.

δικαιοσύνης καί τοῦ «καλοῦ», πού εἶδε πρίν γεννηθῇ, ὅταν ὀδηγοῦσε τό ἄρμα του διασχίζοντας τόν οὐρανό στήν ἀκολουθία τῶν θεῶν. Συχνά ἡ πάλη τελείωνε μέ ἦττα· ἀλλά οἱ πιό μεγάλοι Ἕλληνες ἐπέτυχαν νά χαλιναγωγήσουν τόν ἀνυπότακτο ἵππο καί νά φτάσουν τήν Ὀλύμπια εἰρήνη, ὅπου χάνονται ὅλα τά ἴχνη ἀπό τίς θύελλες τίς ὁποῖες διέσχισαν. Ξέρομε ὅτι ὁ Σοφοκλῆς, μπορούμε νά ὑποπτευθοῦμε ὅτι καί ὁ Πλάτων, ἦταν ἄνθρωποι μέ βίαια ζώδη πάθη, ὅτι ἔφταναν στήν ἐλευθερία μόνο ὕστερα ἀπό πολύχρονη πάλη μέ «πολλούς μανιακούς τυράννους». Μολονταῦτα λίγοι θά τό φαντάζονταν αὐτό ἀτενίζοντας τή γαλήνια ἐπιφάνεια τῆς τέχνης τους.

Ἵσως τίποτα ἀπ' αὐτά δέν μᾶς ἐγγίζει βαθιά. Κάτω ἀπό τό μαχαίρι πού ἀνατέμνει τό ζωντανό ὄν, παύει αὐτό νά ζῇ, καί ὅταν ἐπιδείχνωμε σέ περιβλεπτή ἀπομόνωση ιδιότητες οἱ ὁποῖες ἦταν συγχωνευμένες μέσα στή σάρκα, τότε ὁ Ἕλληνας παύει νά εἶναι ἓνα ἀνθρώπινο ὄν καί φαίνεται σάν σύνθεμα ἀπό ἓναν «αἰστέτ», ἓναν γλεντοκόπο καί ἓναν λωποδύτη. Τότε καί οἱ λεπτομέρειες τῆς ζωῆς του εἶναι ξένες καί ἀπομακρυσμένες ἀπό τίς δικές μας. Δέ βραβεύουμε τή σωματική ὁμορφιά, καί τά σχετικά Ἑλληνικά βραβεῖα ἤχουν παράφωνα στά αὐτιά μας· οἱ Σωκρατικοί διάλογοι εἶναι ἱκανοί νά μᾶς κουράσουν· ἡ Ἑλλάδα φαίνεται πάρα πολύ μακριά. Ὑπάρχουν μολονταῦτα στήν Ἀγγλία δύο μέρη, στά ὁποῖα, μέσα στόν καπνό καί τόν πλοῦτο καί τήν ἐκλέπτυνση τῆς ζωῆς μας, ὁ Ἀθηναῖος θά μπορούσε γιά μιᾶ στιγμή νά νιώσῃ τόν ἑαυτό του σά στό σπίτι του. Εἶναι οἱ ἔδρες ἑνός πληθυσμοῦ ὁ ὁποῖος ἔχει τήν ἐκτετατομένη γήινον, τά ἐγκόσμια ἀγαθά, πού ὁ Ἀριστοτέλης τά ἐθεώρησε ἀπαραίτητη προεισαγωγή στήν εὐδαιμονία, ὁ ὁποῖος μολονταῦτα ἔχει στό σύνολό του πολύ μικρό πλοῦτο καί πολύ μεγάλη διάθεση γιά κοινές ἐπιδείξεις· ἓνα πληθυσμό τόσο γηγενῆ, ὁ ὁποῖος στό μεγαλύτερο μέρος τοῦ κατάγεται ἀπό τους ἰδιοκτῆτες τοῦ ἐδάφους καί κάνει δικό του τό σύμπαν μέ μιάν ἄνετη καταδεκτικότητα. Ἐνα πληθυσμό κατά μέγα μέρος ἀπό νέους, δραστήριους, καλά ἀναπτυγμένους στό σῶμα καί τό νοῦ, στούς ὁποίους οἱ σοφιστές θά ἔβρισκαν μαθητές, καί ὁ Σωκράτης νέους σάν αὐτούς μέ τούς ὁποίους τοῦ ἄρεσε νά συζητῇ, καί ὁ Ἀλκιβιάδης διαθέσεις ἴσες μέ τίς δικές του, καί οἱ νικητές τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων τούς ἴσους τους στήν ἀθλητική χάρη. Ἀσφαλῶς μεγάλο μέρος τοῦ Ἐπιταφίου του Περικλέους εἶναι ἀκόμη *mutotis mutandis* ἀληθινό γιά τήν Ὁξφόρδη καί τό Καϊμπριτζ· ἡ τουλάχιστο ἐκεῖνα τά τόσο συχνά ἀναφερόμενα λόγια του, φιλοκαλοῦμεν μετέπειτα καί φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας. «Εἴμαστε ἐραστές τοῦ ωραίου χωρίς ἀσωτεία καί τῆς σοφίας χωρίς μαλθακότητα».

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Γιά τή σαφήνεια ἔδωσα ἔμφαση, στό πρῶτο μέρος τοῦ κεφαλαίου, στίς διαφορές ανάμεσα στόν ἀνθρωπισμό καί τό χριστιανισμό. Ἀλλά, ὅπως θά ἔλεγε ὁ γνώστης τῆς λογικῆς, εἶναι ἐνάντιες ἔννοιες καί ὄχι ἀντιφατικές: ἀλήθεια (καί τό δείχνει αὐτό τό τελευταῖο μέρος τοῦ κεφαλαίου) ὁ ἀνθρωπισμός μπορεῖται ριστά νά θεωρηθῇ συμπληρωματικός σέ ὅποιονδῆποτε, — ἐκτός ἀπό τόν πολύ ἀσκητικό, — χριστιανισμό. Ἐννοῶ τοῦτο. Ἡ Ἰουδαία δίδαξε στούς ἀνθρώπους τή σχέση τους πρός τό Θεό, καί ἔδειξεν ὅτι οἱ ἱκανότητές τους ἔπρεπε νά διατεθοῦν στήν ὑπηρεσία τοῦ Θεοῦ. Ἀλλά τίποτα δέ λέγει γιά τή φύση αὐτῶν τῶν ἱκανοτήτων. Γι' αὐτό εἶναι ἀδύνατο νά πάρη κανεῖς ἀπό τήν Ἰουδαία ἓνα περιεχόμενο ζωῆς· εἶναι ἀδύνατο νά ζήσῃ κανεῖς κατὰ τόν τρόπο τοῦ Ἑβραίου, γιά τόν ἀποχρῶντα λόγο ὅτι, ἂν ἐπιχειρούσαμε, θά εἴχαμε νά κάμωμε πολύ λίγα πράγματα. Ὁ ὑψηλά πολιτισμένος ἄνθρωπος δέν μπορεῖ νά δαπανήσῃ τόν καιρό του στή λατρεία, ἢ τή γεωργία, ἢ το ἐμπόριο διότι δέ γεννήθηκε ἀποκλειστικά μόνο γιά τήν προσευχή, ἢ τό ὄργωμα ἢ τήν ἀπόκτηση χρημάτων. Ἐχει πολλές ἱκανότητες καί ἔνστικτα, καί ὁ Ἕλληνας, πού σκέφτηκε τήν τέχνη καί τή λογοτεχνία καί τήν πολιτική ζωή εἶναι τό καλύτερο πρότυπο στό ὅποιο ὁ ὑψηλά πολιτισμένος πρέπει νά στραφῇ, ἂν ἐπιθυμεῖ νά χρησιμοποιήσῃ ἐπάξια αὐτές τίς ἱκανότητές του. Αὐτό εἶναι το σημεῖο ὅπου ὁ ἀνθρωπισμός συμπληρώνει τόν Ἰουδαϊσμό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΔΥΟ ΤΥΠΟΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΥ: Ο ΠΙΝΔΑΡΟΣ ΚΑΙ Ο ΗΡΟΔΟΤΟΣ

Θά ἐκάναμε σαφέστερες τίς θέσεις μας, ἂν μπορούσαμε να παρουσιάσωμε τό Ἑλληνικό πνεῦμα μέσα σέ ἓνα χαρακτηριστικό τύπο Ἑλληνα. Ἀλλά εἶναι δύσκολο νά τόν βροῦμε. Οἱ συγγραφεῖς πού τοποθετοῦμε μαζί κάτω ἀπό τήν ἐπικεφαλίδα «Ἑλληνική λογοτεχνία» εἶναι πλατιά διαφορετικές προσωπικότητες, καί λίγοι ἀπ' αὐτούς, θά μπορούσε σχεδόν κανεῖς νά πῇ, εἶναι χαρακτηριστικοί τύποι Ἑλλήνων. Μεγάλοι ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων συχνά δέν εἶναι τέλεια χαρακτηριστικοί τύποι τοῦ ἔθνους τους· εἶναι ἀπομονωμένοι, μοναδικοί· ἐνῶ ἡ προσωπογραφία πού θά μᾶς ὑπηρετοῦσε πολύ καλά, θά ἦταν ἡ προσωπογραφία τοῦ συνηθισμένου ἀνθρώπου, ἑνός ἀνθρώπου μέ τά ἐνστικτα, τίς ιδέες, τίς προλήψεις τῶν γειτόνων του, καί πού θά διέφερε ἀπό αὐτούς μόνο στοῦ βαθμοῦ τῆς κατοχῆς πνεύματος. Τέτοιον ἄνθρωπο δέν εἶναι εὐκολο νά βροῦμε ἀνάμεσα στα μεγάλα ὀνόματα τῆς Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Δέν μπορούμε να στραφοῦμε στοῦ Θουκυδίδη· δέν ὑπάρχει τίποτε τό λαϊκό στή στη σοβαρή καί νηφάλια καί φιλοσοφική του θέα τῆς ζωῆς: οὔτε στον Ἀριστοφάνη τό κωμικό προσωπεῖο εἶναι μιά διαστρέβλωση καί μόλις συλλαβαίνομε μιάν ἀναλαμπή τοῦ ἀνθρώπου, πού εἶναι πίσω ἀπ' αὐτό: οὔτε στόν Αἰσχύλο· εἶναι Τιτανικός καί μοναδικός σέ κάθε ἐποχή. Ὁ Πλάτων καί ὁ Εὐριπίδης δέ θά βοηθήσουν, γιατί εἶναι πνεύματα σέ ἐπανάσταση ἐναντίον τοῦ καίρου τους. Ὁ Σοφοκλῆς ἔρχεται ἴσως πιό κοντά σ' αὐτό πού χρειαζόμαστε, ἀλλά ἡ προσωπικότητά του εἶναι κρυμμένη κάτω ἀπό τήν τέχνη του. Ἡ οἱ ῥήτορες· ἀλλά ἄνθρωποι πού δημηγοροῦν καί παίρνουν στάσεις, ποτέ δέ δείχνουν καθαρά τήν πραγματική τους ὄψη· ἡ Ρητορική, κατά τόν Πλάτωνα, εἶναι εἶδος ἀπάτης· καί ὁ χαρακτήρας αὐτῆς τῆς δέσποινας ἀντανεκλᾶται ἀσύνειδα στούς πιστούς της. Ἀπομένουν δύο μεγάλοι συγγραφεῖς, ὁ Πίνδαρος καί ὁ Ἡρόδοτος. Ἄς ρίξωμε σύντομα μιά ματιά σ' αὐτούς.

Ὁ Πίνδαρος γράφει γιά τήν κοινωνία πού ὑπῆρχε στοῦ πρώτου μέρους τοῦ πέμπτου αἰώνα· γιά τήν κοινωνία πού πολέμησε καί νίκησε τούς Πέρσες, συνέλαβε τό ἰδανικό τοῦ ἐνωμένου Ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἔκαμε λίγες γενναιοψυχες, ὄχι πρακτικές προσπάθειες νά τό πραγματώσει, ἀπέτυχε καί παρᾶτησε τήν ἀπόπειρα αὐτή. Ἦταν κοινωνία μέσα στήν ὁποία τήν ἀνώτατη θέση εἶχαν οἱ ἀριστοκρατίες. Ὅμως ὁ Πίνδαρος εἶδε τή δημοκρατία νά ὑψώνεται στοῦ ἓνα μετά τό ἄλλο κράτος, σέ μερικά νά διώχνη ἀπό τήν ἐξουσία τούς κληρονομικούς της αὐθέντες, σχεδόν σέ ὅλα νά ξεσηκῶν ἑναντίον τους ἓναν πόλεμο ἐξοντωτικό καί γιά τούς δύο. Ἀπό τά δύο αὐτά μεγάλα κινήματα, τό ἐθνικό καί τό δημοκρατικό, μόλις πού βρίσκεται ἵχνος μέσα στοῦ ἔργου του. Δέν ἐνδιαφέρεται γιά τά πολιτικά, εἴτε τῆς πατρίδας του, εἴτε τῶν ἄλλων· δέν ἐνδιαφέρεται γιά τίς μάζες· ἂν ὑπάρχη τίποτε σχετικό, αὐτό εἶναι κάποια ἀντιπάθεια γι' αὐτές. Γράφει γιά

τόν πλούσιο, τόν εὐγενῆ, τίς «ἀνώτερες τάξεις». Ἀλλά ἀκόμη καί ἐδῶ εἶναι περιορισμένος· τὰ ἀριστουργήματά του γράφτηκαν γιά ἐκείνους πού κέρδισαν ἀθλητικές νίκες. Εἶναι σά νά περιορίζε τόν ἑαυτό του ἕνας σύγχρονος ποιητής στήν Ὁξφόρδη καί στό Καϊμπριτζ—ἀδιαφορώντας γιά τὰ νεώτερα πανεπιστήμια, ἀδιαφορώντας γιά τό σοσιαλισμό καί τίς ἐργαζόμενες τάξεις, τόν Ἱμπεριαλισμό, τίς Ἰνδίες, τήν Αἴγυπτο, ἤ τίς ἀποικίες· καί στήν Ὁξφόρδη νά ἐξυμνοῦσε κυρίως τὰ ἀνδραγαθήματα «τῶν γαλάζιων»¹. Μπορεῖ αὐτό νά φαίνεται στενή περιοχὴ καί χαρακτηριστικό στενοῦ μυαλοῦ, καί ὁ Πίνδαρος μπορεῖ ἔτσι νά φαίνεται κακό παράδειγμα τῆς Ἑλληνικῆς πολυμέρειας. Ἀπ' τό ἄλλο μέρος ὅμως, ἀκριβῶς ἐπειδὴ δέν εἶναι πολὺ βαθύς στοχαστής, ἀντιπροσωπεύει ἴσως τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὁ κοινός Ἕλληνας ἔβλεπε τή ζωή, καλύτερα ἀπό ὅποιονδήποτε ἀπό τους μεγάλους συγγραφεῖς, ἐκτός ἴσως τόν Ἡρόδοτο· Οἱ ἰδιάζουσες Ἑλληνικές ἀρετές ξεχωρίζουν πολὺ ζωηρὰ ἐπάνω σέ βάθος συμβατικότητας.

Δέ μᾶς ἀφήνει σέ ἀμφιβολία ὁ Πίνδαρος ὅσον ἀφορᾷ τό ποιά σκέπτεται ὅτι εἶναι ἡ πιό ὑψηλή εὐδαιμονία· ὁ ἐνθουσιώδης μάλιστα ἑλληνιστής θά παραξενευτῇ ἀσφαλῶς, ὅταν φτάσῃ στήν ἀποψη τοῦ Πινδάρου γιά τήν ἰδανικὴ ζωή. Ἐκεῖνο πού ὁ Πίνδαρος παράφορα ἐπιθυμεῖ καί θαυμάζει δέν εἶναι ἡ μυστικὴ ὄραση τῆς ὑπεραισθητῆς ὁμορφιάς, δέν εἶναι ἡ διανοητικὴ σύλληψη τῆς ἀφηρημένης ἀλήθειας, ἀλλὰ ἕνα γήινο, ἀπτό, ὠφέλιμο ἀγαθό². Γιά ν' ἀρχίσωμε, ὁ ἄνθρωπος θά ἔπρεπε νά εἶναι νέος καί ὑψηλός καί ὠραῖος, καί νά ἔχῃ ἐκεῖνα τὰ φυσικά δῶρα πού προσελκύουν φίλους, πού τόν βοηθοῦν νά κερδίξῃ ἀγωνίσματα στήν Ὀλυμπία, τόν κάνουν ἱκανό νά ἀπολαβαίνει τὰ ἀγαθὰ τῆς ζωῆς, καί, μέ μιὰ λέξη, τοῦ φέρνουν ἐπιτυχία. Τοῦ χρειάζεται «ἀ γ λ α ὀ γ υ ι ο ς Ἡ β η»³· νιάτα μέ λαμπρὰ σωματικά μέλη—δέ θά μπορούσατε νά βρῆτε παράλληλη φράση ἔξω ἀπό τὰ Ἑλληνικά. Ἡ εἰκόνα τοῦ Ἰάσωνα, ὅπως κατεβαίνει ἀπό τή σπηλιά τοῦ Κενταύρου μέσα στὰ δάση τοῦ Πηλίου, γιά νά διεκδικήσῃ τό βασιλεῖο πού τοῦ ἀνῆκε, δίνει καθαρή ἰδέα γιά τόν ἰδανικόν ἄνθρωπο τοῦ Πινδάρου καί, ἀλήθεια, τοῦ Ἑλλήνα:

.... Ὁ δ' ἦρα χρόνῳ
ἵκετ' αἰχμαῖσιν διδύμαισιν ἀνῆρ ἔκ-
παγλος· ἐσθὰς δ' ἀμφότερα νιν ἔχεν,
ἅ τε Μαγνήτων ἐπιχώριος ἀρμό-
ζοισα θαητοῖσι γυίοις,
ἀμφί δέ παρδαλέα στέγετο φρίσσοντας ὄμβρους·
οὐδέ κομᾶν πλόκαμοι καρ-
θέντες ὥχοντ' ἀγλαοί,

¹ Τό διακριτικὸ χρῶμα τῶν φοιτητῶν τῆς Ὁξφόρδης στοὺς ἀγῶνες τους μέ τούς φοιτητές τοῦ Καϊμπριτζ. Σ.τ. μ.

² Γιά τή σχέση τοῦ Πινδάρου μέ τόν Ὁρφισμό βλέπε στό 7ο κεφάλαιο.

³ Νεμεον. 7, 4. Σ.τ. μ.

ἀλλ' ἅπαν νῶτον καταίθυσ-
σον. Τάχα δ' εὐθύς ἰὼν σφετέρως
ἐστάθη γνώμας ἀταρβά-
κτοιο πειρώμενος
ἐν ἀγορᾷ πλήθοντος ὄχλου⁴.

Αὐτό εἶναι τό εἶδος τοῦ ἀνθρώπου πού ὁ Πίνδαρος θά ἤθελε γιά σένα.

Ἐπειτα, ἂν μπορῇς νά διαλέξεις τή θέση σου στη ζωή, θά ἤθελε νά εἶσαι βασιλιάς—αὐτό εἶναι ἡ κορωνίδα καί ἡ ἀποκορύφωση τοῦ ἀνθρώπινου ἀγαθοῦ. Ἀλλά νά εἶσαι τοῦλάχιστο πλούσιος· ὁ πλοῦτος ἐνωμένος μέ τό φυσικά χαρίσματα—ἡ κατά τήν ἐκφραστική διατύπωση τοῦ Πινδάρου «ἀρεταῖς δεδαιδαλμένος»⁵—μπορεῖ νά σέ ἐξασφαλίσει, ὅσο εἶναι δυνατό στόν ἄνθρωπο. Θά σοῦ δώσει εὐκαιρίες, πού ὁ κοινός ἄνθρωπος τίς ἔχει, θά σέ ἀπαλλάξει ἀπό τίς βαθύτερες ἔγνοιες, καί τέλος θά σέ φέρη στόν Παράδεισο τοῦ Δικαίου. Ἔτσι τοῦλάχιστο δηλώνει ὁ Πίνδαρος. Ἀλλόκοτο κλειδί φαίνεται ὁ πλοῦτος νά ἀνοίξωμε μ' αὐτό τόν οὐρανό. Ὑπάρχει μολονταῦτα κάποιο νόημα στήν ἄποψη τοῦ Πινδάρου· γιατί ἡ κατοχή τοῦ πλούτου τοποθετεῖ τόν ἄνθρωπο πέρα ἀπό τους χυδαίους πειρασμούς τῆς φτώχειας, καί εἶναι νόμος τῆς ζωῆς, ὅτι σ' αὐτόν ἔδωσε ὅ,τι περισσότερο ἔχει. Νά εἶσαι πλούσιος, νά εἶσαι δυνατός, νά εἶσαι ὠραῖος. Αὐτή εἶναι ἡ Ἑλληνική λαβή ἐπάνω στά γεγονότα, τά σκληρά, συγκεκριμένα, φυσικά γεγονότα.

Ἄλλα ἄς ὑποθέσωμε ὅτι ἡ Φύση ἔκαμε τό χρέος της καί σέ ἔκαμε ἀθλητή καί πλούσιον ἄνθρωπο, ὁ κόσμος ὅμως στόν ὁποῖο γεννήθηκες, τί λογῆς εἶναι; Στό σύνολο του φαίνεται νά εἶναι κακός κόσμος. Ὅποιαδήποτε ματιά μέσα σέ μια συλλογή Πινδαρικών γνωμῶν θά μπορούσε νά φέρη στή σκέψη ὅτι κυριαρχεῖ σ' αὐτές ἡ κατήφεια. Παντοῦ βλέπει τό θάνατο νά κλείνη τίς λεωφόρους τῆς εὐτυχίας καί τῆς ἐπιτυχίας, τίς ὁποῖες ἀνοίγουν στόν ἄνθρωπο οἱ ἀθλητικοί του θρίαμβοι· ὁ Πίνδαρος δέν ἀφήνει τόν νικητή νά ξεχάσῃ ὅτι τά γιορτινά ἐνδύματα τά φορεῖ σέ σῶμα πού εἶναι θνητό, καί ὅτι στο τέλος θά φορέσῃ τή γῆ⁶. Ἀκόμη καί ἡ ζωή ἡ ἴδια εἶναι κάτι το σκοτεινό. Τόν ποιητή τόν βασανίζει ἡ σκέψη τοῦ «π

⁴ Πυθιον. 4, 78—85. Κι ὅταν ἦλθε τό πλήρωμα τοῦ χρόνου, ἔφτασε μέ δυό ἀκόντια ἕνας ἐκπαγλος ἄντρας· διπλή ἐσθήτα τόν σκέπαζε, ἡ ἐγχώρια στολή τῶν Μαγνήτων ἀρμονικά ἐφαρμοζόταν πάνω στά θαυμαστά του μέλη, καί ἀπό πάνω φοροῦσε δέρμα πάνθηρα, πού τόν προστάτευε ἀπό τήν ἀνατριχίλα τῆς βροχῆς. Οὔτε εἶχε ἀφήσει νά τοῦ κόψουν τούς λαμπρούς πλοκάμους τῶν μαλλιών του, ἀλλά κυμάτιζαν πάνω σέ ὅλη τήν πλάτη του. Γρήγορα τράβηξε ἴσια μ καί δοκιμάζοντας τήν ἀπτόνητη ψυχή του, στάθηκε στήν ἀγορά μέσα στό μαζεμένο πλήθος.

⁵ Ὀλυμπιον. 2, 58 «στολισμένος μέ ἀρετές».

⁶ Νεμεον. II, 15.

θνατά μεμνάσθω περιστέλλων μέλη,
καί τελευτᾶν ἀπάντων
γᾶν ἐπιεσόμενος.

(Ἄς θυμᾶται, ὅτι ντύνει θνητά μέλη καί ὅτι στό τέλος τέλος θά φορέσῃ τή γῆ).

ό ν ο υ» καί τῆς «λ ή θ η ς», ἡ σκέψη τοῦ σκληροῦ μόχθου, πού εἶναι ἀναγκαῖος για τήν ἐπιτυχία, ἡ σκέψη τῆς λήθης πού τόσο γρήγορα καί τόσο ἄσπλαχνα καταβροχθίζει τήν ἐπιτυχία. Γιατί ὁ ἄνθρωπος εἶναι «ἐπάμερος» (ἐφήμερος), εἶναι «σκιᾶς ὄναρ»⁷. Ἐχομε, ἔπειτα, τά συνηθισμένα δυστυχήματα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, πού ὁ Πίνδαρος τά σκέπτεται τόσο πολλά, ὥστε λέγει:

«ἔν παρ' ἐσλόν πῆματα σύνδυο δαίονται βροτοῖς
ἀθάνατοι»⁸.

Οὔτε οἱ ἥρωές του ἐξαιροῦνται ἀπ' αὐτά. Κάποιος ἀπό τούς ἑξοχους αὐτούς νικητές ἔπese σέ δυσμένεια, ἡ ἐξορίστηκε, ἡ ἀπογοητεύτηκε ἀπό κάποια ἐλπίδα του. Ἴσως νά ἦρθε ὁ θάνατος στό σπίτι του, ἡ ἀρρώστεια νά ὑποσκαψῇ τή δύναμή του, ἡ τά γερατειά του νά ἔφεραν τέλος στούς θριάμβους του καί νά τόν εἰδοποιοῦν ὅτι ὁ θάνατος πλησιάζει· καί «ἐκεῖ πού πηγαίνει τώρα, μέσα στό μνήμα οὔτε δουλειά ὑπάρχει, οὔτε τεχνάσματα, οὔτε γνώση, οὔτε σοφία». Εἶναι, ἔπειτα, καί τά ἀναρίθμητα ἐμπόδια, τυχαῖα περιστατικά, οἱ ἀναχαιτισμοί τῆς φιλοδοξίας πού συνοψίζονται μέ τά πικρά λόγια του τέταρτου Πυθιονίκου:

... Φαντί δ' ἔμμεν
τοῦτ' ἀνιαρότατον, καλὰ γινώσκοντ' ἀνάγκη
ἐκτός ἔχειν πόδα⁹.

Ὁ Πίνδαρος δέν κρατᾷ ποτέ τή γλώσσα του, ὅταν πρόκειται γι' αὐτά· ἂν ἦταν σύγχρονός μας θά τόν λέγαμε ἀπαισιόδοξο. Ἀλλά εἶναι Ἕλληνας· γι' αὐτό μιᾷ σελίδα ἢ μιᾷ γραμμῇ παρακάτω καί νά, βυθιζόμαστε σέ μιάν ἀπό ἐκεῖνες τίς ἑξοχα χρωματισένες, τίς «πορφυρές» περιγραφές τῆς χαρᾶς ἢ τῆς εὐωχίας, ἢ τῆς τολμηρῆς περιπέτειας στίς ὁποῖες εἶναι ἄφθαστος, ὅπου ὁ ἄνθρωπος εὖχεται:

«....ἔπ' Ἀπόλλω-
νός τε κράνα συμποσίας ἐφέπων
θυμόν ἐκδόσθαι πρὸς ἦβαν
πολλάκις, ἔν τε σοφοῖς
δαιδαλέαν φόρμιγγα βαστάζων πολί-
ταις ἡσυχία θιγέμεν¹⁰.

⁷ Πυθιον. 8, 95.

⁸ Πυθιον. 3, 81. Οἱ θεοί μοιράζονται στούς θνητούς γιὰ ἓνα καλὸ δύο μαζί κακά.

⁹ Πυθιον. 4, 287. (Καί λένε πὼς ἀπ' ὅλα τό πιό θλιβερό εἶναι τοῦτο: νά ξέρης τά καλὰ (τήν εὐτυχία) κι ὅμως νά σέ ἀναγκάζῃ ἡ μοίρα νά κρατᾷς ἔξω ἀπ' αὐτά τό πόδι).

¹⁰ Πυθιον. 4, 294. ... Κοντὰ στήν κρήνη τοῦ Ἀπόλλωνα νά παίρνῃ μέρος στά συμπόσια, καί νά ἀφήνῃ τήν καρδιά του συχνά στίς χαρές τῆς νεότητος, καί κρατώντας τήν ἑξοχή φόρμιγγα, ἀνάμεσα στούς σοφοὺς πολῖτες, νά ἀπολαβαίνει τή γλυκιά ἡσυχία.

Αὐτός εἶναι ὁ Ἕλληνας, ὁ ἀποφασισμένος νά λέγῃ στόν ἑαυτό του τήν ἀλήθεια, ὅσο μπορεῖ νά τή δῇ. Δέν ὑπάρχουν ἐδῶ φαινόμενα ὑπεκφυγῆς, οὔτε ἰσχυρίζονται ὅτι τάχα τό κακό εἶναι καλό καί ὁ θάνατος εὐχάριστο πράγμα· οὔτε ἀπόπειρα κἄν σημειώνεται ν' ἀποκρύψουν τό γεγονός, ὅτι ὑπάρχουν τέτοια πράγματα. Καί ὅμως ἡ ὑπαρξη τοῦ κακοῦ δέν εἶναι στά μάτια τοῦ Πινδάρου ἐπιχείρημα γιά ἀπαισιοδοξία. Τό σκελετό, πράγματι, τόν φέρνουν στήν ἐπιφάνεια, ἀλλά γιά νά πιάσῃ τή δική του θέση· καί ὁ σκελετός εἶναι μόνο ἓνας ἀπό τους συνδαιτυμόνες στό τραπέζι τῆς ζωῆς. Ἄν οἱ σκοτεινές ἡμέρες εἶναι πολλές, ἄλλες τόσες εἶναι καί οἱ λαμπερές καί ὁ φρόνιμος ἄνθρωπος χαίρεται, ἢ ὑπομένει τήν καθεμιά, ὅπως ἔρχεται, μέ τή σειρά της.

Πολλοί θά ἔλεγχαν τήν Πινδαρική ἄποψη γιά τή ζωή σάν κάτι τό γήινο, καί θά ἐκάκιζαν τόν ποιητή πού φαίνεται νά τοποθετῇ τόν ἄνθρωπο ὄχι λίγο χαμηλότερα ἀπό τους ἀγγέλους, ἀλλά μᾶλλον λίγο ψηλότερα ἀπό τά κτήνη. Κανείς ὅμως δέ θά μπορούσε νά ὀνομάσῃ τόν Πίνδαρο χυδαῖο, γιατί ἔχει τό Ἑλληνικό δῶρο, γιά νά ἐπαναλάβωμε τή φράση, νά ἐκπνευματώνῃ τά ὑλικά πράγματα. Οἱ χαρές τῆς εὐωχίας, λόγου χάρι, παίζουν σημαντικό μέρος στό ἔργο του (ἀποτελοῦσαν τότε, ὅπως καί τώρα, τή συνέχεια τῶν ἀθλητικῶν ἀγώνων). Ἀλλά τίς χαρές αὐτές τίς βλέπει μέσα στή δόξα ενός ἰδανικοῦ φωτός, ὄχι σά γέμισμα μόνο τῆς κοιλιᾶς, ἀλλά σάν «εὐφροσύνη» σάν «ἱερὸν εὐζῶας ἅωτον», σάν τό ἱερὸ ἄνθος τῆς χαρούμενης ζωῆς. Τά Ἀγγλικά διατηροῦν ἵχνη τῆς ἴδιας σκέψης σέ ἐκφράσεις, ὅπως «good cheer» (καλή καρδιά) καί «good living» (καλή ζωή), ἀλλά ἀπό καιρό τώρα τά ἵχνη βούλιαξαν. Οἱ ἐκφράσεις ἔγιναν συνώνυμες τῆς λαιμαργίας. Στόν Πίνδαρο ἡ καλή συντροφιά βαστᾷ περισσότερο ἀπό τήν καλή τροφή, ὅπως βλέπομε στήν περιγραφὴ τῆς ἐξαίρετης συντροφιάς ἀπό ποιητές καί ἄρχοντες στήν τράπεζα τοῦ Ἰέρωνα:

Ὅθεν ὁ πολύφατος ὕμνος ἀμφιβάλλεται
σοφῶν μητίεσσι, κελαδεῖν
Κρόνου παῖδ' ἐς ἀφνεάν ἰκομένοις
μάκαίραν Ἰέρωνος ἐστίαν,

θεμιστεῖον ὅς ἀμφέπει
σκᾶπτον ἐν πολυμάλῳ
Σικελία δρέπων
μέν κορυφᾶς ἀρετᾶν ἀπο πασᾶν,
ἀγλαΐζεται δέ καί
μουσικός ἐν ᾠῳ,
οἷα παίζομεν φίλαν
ἄνδρες ἀμφί θαμὰ τράπεζαν¹¹.

¹¹ Ὀλυμπιον. 1, 8—17. (Γι' αὐτό λοιπόν ὁ ὕμνος, πού χίλια στόματα τόν ἐπαναλαβαίνουν, ἐμπνέει τή διάνοια τῶν σοφῶν (τῶν ποιητῶν δηλαδή) νά ἔρθουν νά ὑμνήσουν τό γιό τοῦ Κρόνου, ἐδῶ στήν πλούσια καί μακαρισμένη ἐστία τοῦ Ἰέρωνα, αὐτοῦ πού κρατᾷ στό χέρι του τό δίκαιο

Όχι, δέν εἶναι χυδαῖο, οὔτε, ἂν τή ζωή πρέπει νά τήν κοιτάξωμε ἀπό καθαρά ἀνθρώπινη ἄποψη, εἶναι λάθος. Πάντως ἀκόμη καί οἱ πιό φιλότιμοι ἰδεαλιστές ἔχουν κάποτε τίς ἀνθρώπινες στιγμές τους, καί λίγοι εἶναι πού δέ θά ἔβρισκαν δροσιτικό, ὕστερα ἀπό τό διάβασμα τοῦ Καρλάυλ ἢ κανενός ἄλλου μυστικοῦ προφήτη, τήν ὥρα πού τό κεφάλι τους τό πιάνει ἱλιγγος καί ναρκώνεται μέ τή σκέψη τοῦ μυστηρίου τῆς ζωῆς καί τοῦ ἀνθρώπου, πού πλανιέται ἀνάμεσα σέ δύο αἰωνιότητες, νά πάρουν στό χέρι τους τόν Πίνδαρο καί νά διαβάσουν, βαλμένη σέ φλογερή λαμπρότητα γλώσσας, αὐτή τή νηφάλια, τήν κοινοτοπική φιλοσοφία τῆς γῆς ἀπάνω στήν ὁποία ζοῦμε.

Ίσως ὅσο περισσότερο μιλοῦμε γιά τόν Πίνδαρο, τόσο περισσότερο νά φαίνεται ἀκατάλληλος νά εἰκονίση τήν ἄποψη τοῦ Ἑλληνισμοῦ, πού τό τελευταῖο μας κεφάλαιο προσπάθησε ν' ἀναπτύξη. Ἐκεῖ ὑποστηρίχτηκε, ὅτι ὁ Ἕλληνας ἔνωνε μέ τόν ἔρωτα τῆς σωματικῆς λαμπρότητας ἕναν ἔρωτα καί ἕνα σεβασμό γιά τά πράγματα τοῦ νοῦ. Καί τώρα, γιά νά δώσωμε εἰκόνα τῆς θεωρίας αὐτῆς, ἐρχόμαστε σέ ἕνα ποιητή, πού ἔχει τήν Ἑλληνική φιλαλήθεια καί τήν Ἑλληνική ἀγάπη γιά τήν προσωπικήν ὁμορφιά καί γιά τά συγκεκριμένα πράγματα, ἀλλά πού δέν ἔδειξε ὡς τώρα σημάδι τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔρωτα γιά τό λόγο. Ὁ Πίνδαρος, ἂν κρίνωμε ὅπο ὅ,τι εἶδαμε γι' αὐτόν, φαίνεται νά εἶχε πολύ κοινότοπη διάνοια, καί αὐτή τή διανοητική κοινοτοπία ἀντιστάθμιζε, σάν ἄτομο, μέ τό πάθος γιά τόν ἀθλητισμό, σάν ποιητής, μέ μία πλούσια αἴσθηση τοῦ ωραίου.

Ἀληθινά, ὁ Πίνδαρος δέν ἔχει πρώτης γραμμῆς διάνοια· δέν ἔχει καθόλου θεωρητική δύναμη· καί ἐνῶ μεγάλο μέρος ἀπό τήν ποίησή του εἶναι αἰφνίδιο καί ἐκθαμβωτικό σάν ἀστραπή, οἱ λάμπεις τῆς δέ φωτίζουν τά βάθη τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Μολαταῦτα ὁ Πίνδαρος εἶναι περισσότερο φιλόσοφος, ἀπό ὅσο φαίνεται στήν ἀρχή. Ἐχει ἐπεξεργασμένη διανοητική θεωρία ζωῆς, εἶναι φανερά πολύ εὐχαριστημένος μ' αὐτήν, καί δέν χάνει εὐκαιρία νά τή διδάσκη. Δέν μπορεῖ νά εἶναι θεωρητικός μέ τό νόημα μέ τό ὅποιο εἶναι ὁ Πλάτων καί οἱ τραγωδοί, ἀλλά ὅπως ὅλη ἡ φυλή του, ἔνωσε τήν ἀνάγκη γιά κάποιο ἀπολογισμό τῶν πραγμάτων. Ἀπό δῶ βγαίνει μία φιλοσοφία. Τά συνθήματά τῆς ἀποδίδουν ἤχο χωρίς νόημα (τό ἴδιο καί τά: Ἐκλογή, Καταδίκη, Δικαίωση μέ τά Ἔργα ἢ μέ τή Χάρη)· αὐτό γίνεται μόνο γιατί ξεπεράσαμε αὐτή τή φρασεολογία χρησιμοποιοῦμε πιό καθαρή ἢ πιό πλούσια γλώσσα γιά νά ἐκφράσωμε τό τί ἐννοῦμε. Αὐτό πού ἐννοῦμε εἶναι σύγχρονό μας, ἂν ὄχι οἱ λέξεις.

Ἄς πάρωμε ἕνα τμῆμα ὅπο αὐτή τή φιλοσοφία—τὴν ἐρμηνεία πού δίνει στό κακό. Οἱ δυστυχίες μας, σκέπτεται, ὀφείλονται σέ τρεῖς αἰτίες. Πρώτη ἔρχεται ἡ φύση τοῦ σύμπαντος, ὅπου ὁ θάνατος καί τά γερατειά εἶναι ἀναπόφευκτα, καί ὅπου μερικοὶ γεννιοῦνται ἀδύνατοι ἢ καχεκτικοί· ὅπου συμβαίνουν περιστατικά πού κανεῖς δέν μπορεῖ νά τά προβλέψῃ ἢ ἀποσοβῇ. Αὐτή ἡ αἰτία εἶναι ἡ

σκηπτρο στήν πλούσια Σικελία, δρέποντας τίς κορυφές ἀπό ὅλες τίς ἀρετές, αὐτοῦ πού λαμπρύνεται μέ τό ἄνθος τῆς μουσικῆς καί μέ τά εὐγενικά παιγνίδια πού παίζομε συχνά γύρω στό φιλικό του τραπέζι.)

«Μοίρα», ή όποία στέλνει κακό χωρίς νά τό έπιζητούμε, κακό πού ξεπερνά τόν έλεγχό μας. Δέν έχει καμιά χρησιμότητα νά παραπονιούμαστε ή νά επαναστατούμε έναντίον της. Τό θάνατο καί τά γερατειά θά δεχτούμε μέ είλικρίνεια, όπως τά δέχτηκε καί ό τύραννος τών Συρακουσών:

άσθενει μέν χρωτί βαίνων,
άλλά μοιρίδιον ήν.¹²

βαδίζοντας μέ άρρωστο σώμα, άλλά αυτό ήταν της μοίρας του». Έπειτα είναι τά κακά πού προξενούμε στον έαυτό μας τήν άλαζονεία ή τήν κακία ή κάποια άλλη άμαρτία μας· τά τά κακά τά φέρνει ή «Υβρις», ή αυθάδεια του ανθρώπου. Είναι τέλος τά κακά εκείνα πού δέν μπορούμε νά τά καταγράψουμε σέ καμιάν από τίς δύο αυτές αιτίες, πού δέν είναι του Θεού, για τά όποια μάλιστα δύσκολα μπορούμε νά ψέξουμε τόν έαυτό μας. Ένας τίμιος, πατριώτης πολίτης έξορίζεται· ή άρετή του ή ίδια κάνει αδύνατη τήν ειρηνική του συμβίωση μέ τούς γείτονές του, καί τόν κρατεί μακριά από αξίωμα καί δύναμη. Ποιά άλλη παρά ό «Φθόνος» είναι ή έχθρική επίδραση πού εργάζεται έναντίον του; «Μοίρα, Υβρις, Φθόνος», οί τρεις πηγές για τίς δυστυχίες μας. Πώς άλλιώς θά μπορούσαμε ν' αναπτύξουμε τόν όρισμό τους, παρά μέ άλλαγή τών λέξεων; Ποιό είναι τό φάρμακο γι' αυτά τά κακά; Για τήν άρρώστεια; οί γιατροί, ή ιατρική; άλλά υπάρχουν πολλά κακά πού δέν τά γιατρεύουν ποτέ. Πώς γιατρεύεται ή «Υβρις»; Μέ τή μεταμέλεια καί τήν επανόρθωση; άλλά τό κακό πού έγινε μπορεί νά είναι ανεπανόρθωτο. Πώς γιατρεύεται ό «Φθόνος»; Είναι δύσκολο νά βρούμε φάρμακο γι' αυτόν, εκτός από τό γενικό φάρμακο του Πινδάρου για όλα, πού είναι ό «Χρόνος». Αργό φάρμακο καί πού κάποτε τό προλαβαίνει ό θάνατος· άλλά υπάρχει άλλο αποτελεσματικό; Ο Απόστολος Παύλος θά έλεγεν ίσως πώς είναι ή «ύπομονή», ή έγκαρτέρηση· άλλά αυτό δέν κάνει άλλο από τό νά δίνη τήν ίδιαν ιδέα μέ πιό βαθύ καί πιό προσωπικό τρόπο.

Έτσι λοιπόν, ό Πίνδαρος, στό κάτω κάτω, χρησιμεύει για νά είκονίση τή θέση μας. Κοινότοπη διάνοια· ενδιαφέροντα πού θά μπορούσαν πολύ καλά ν' αποκλείσουν διανοητικά πράγματα, καί πού άσφαλώς δέν τά ένθαρρύνουν· μολαταῦτα μιά ολοκληρωμένη φιλοσοφία· όχι βαθιά, ώμή από μερικές απόψεις, μά πού τήν έχει μ' επιμέλεια έπεξεργαστή καί μέ πολλή τέχνη στρογγυλέψει, καί ίσως όχι τόσο πολύ ανεπαρκής ή άξια νά τήν καταφρονήσωμε.

Άς περάσωμε τώρα στό δεύτερο παράδειγμά μας. Γεννήθηκε σέ μία πόλη πού βρισκότανε στην Άσία, άλλά οί οικιστές της ήταν Δωριείς καί ή επίδραση πού επικρατούσε ήταν Ίωνική· πρίν από τά είκοσί του χρόνια επαναστάτησε έναντίον του τυράννου του τόπου του, έξορίστηκε, ξαναγύρισε, καί πάλι τόν έδιωξε «ή άφόρητη επίκριση» τών συμπολιτών του· έπειτα ταξίδεψε προς τά

¹² Πυθιον. 1, 55. Τό λόγια αυτά αναφέρονται στό Φιλοκτήτη μέ τόν όποιο παραβάλλει τόν Ίέρωνα.

Βόρεια ἕως τήν Κριμαία, πρὸς τὰ Νότια ἕως τὸ Ἄσσουάν, πρὸς τὰ Ἀνατολικά ἕως τὰ Σοῦσα καὶ πρὸς τὰ Δυτικά ἕως τὴ Σικελία· στὰ σαράντα του χρόνια ἔλαβε μέρος σ' ἓνα νέο τολμηρὸ ἐγχείρημα, τὴν ἴδρυση μιᾶς πανελληνίας ἀποικίας στὴν Ἰταλία· γύρισε ἐπειτα στὴν Ἀθήνα, ὅταν ὁ Περικλῆς βρισκόταν στὸ κορύφωμα τῆς δυνάμεώς του. Ὅλα αὐτὰ δὲν ἦταν στενὴ ζωὴ, οὔτε φτωχὴ μόρφωση γιὰ ἓναν ἱστορικό. Εἶναι ἡ ζωὴ τοῦ Ἡροδότου.

Τί τὸν ἐνέπνευσε νὰ γράψῃ τὴν ἱστορία του; Ὅχι τὰ ἐλατήρια πού ἐνέπνευσαν τὸν Γκάρντινερ καὶ τὸν Ἄκτον, καὶ ἐμπνέουν τοὺς καλύτερους ἱστορικούς του δικοῦ μας καίρου. Ὅχι τὸ ἐνστικτο, τὸ μισὰ συνειδητό, μισὰ μηχανικό, νὰ μάθῃ τί πραγματικά συνέβη, νὰ ἀποστραγγίξῃ ἀπὸ τὰ ταπεινὰ κατακάθια ἰσχνούς σπόρους γνήσιας ἀλήθειας, νὰ βάλῃ σὲ κατώτερη ἀπὸ τὴν ἀλήθεια θέσῃ τὸ γραφικό, τὸ ἐνδιαφέρον, τὸ ὠφέλιμο, τὸ συνετό: ὁ Ἡρόδοτος εἶχε, ὅπως θὰ δοῦμε, μιὰν ἰδιάζουσα, δική του φιλαλήθεια· ἀλλὰ δὲν ἦταν ἡ φιλαλήθεια ἑνὸς ἐπιστήμονα ἱστορικοῦ. Ἀλλιῶς θὰ ὑπῆρχαν πολὺ λιγότερα «θαύματα» στὴν ἱστορία του: καὶ δὲ θὰ εἶχαμε τὸ διάλογο (οἱ σύγχρονοί του ἀμφισβήτησαν τὴ γνησιότητά του, ἀλλὰ ὁ ἴδιος τὴ βεβαιώνει μὲ καταπληκτικὴ ψευδολογία) στὸν ὅποιον ὁ Δαρεῖος καὶ δύο ἀνώτεροι Πέρσες συζητοῦν στὴ Βαβυλώνα γιὰ τὰ προσόντα τῆς δημοκρατίας, τῆς ὀλιγαρχίας καὶ τῆς τυραννίας, καθένας μὲ τὴ σειρά του μὲ διαδοχικούς λόγους καὶ μὲ αἰσθήματα ἐντελῶς Ἑλληνικά¹³. Ὁ Ἡρόδοτος δὲν ἀνήκει στὴ νεώτερη σχολὴ τῶν ἱστορικῶν.

Τὰ ἐλατήριά του δὲν ἦταν μολονταῦτα τὰ ἐλατήρια ἱστορικῶν ὅπως ὁ Λίβιος ἢ ὅπως ὁ Μακώλεϋ. Δὲν ἔγραψε γιὰ νὰ δοξάσῃ ἓνα μεγάλο κόμμα, ἢ ἓνα μεγάλο λαό, ἢ μεγάλες ἀρχές, ἢ ἓνα μέγαν ἀνδρα: ἢ ἂν τὸ ἔκαμε, ἂν ὁ θρίαμβος τῆς Ἑλλάδας κατὰ τῆς Περσίας ἦταν ἡ πραγματικὴ του ἐμπνευση, ἔγραψε μὲ διαφορετικὸ πνεῦμα ἀπὸ τοὺς ἱστορικούς, πού τώρα μόλις ἀναφέραμε. Δὲν εἶναι ἓνας ἀπλος πανηγυριστὴς ἢ ἓνας ἀπολογητὴς: δὲ μιᾶ γιὰ τὸ δικό του λαό, ὅπως ὁ Λίβιος μιᾶ γιὰ τοὺς Ρωμαίους, ἢ ὁ Μακώλεϋ γιὰ τοὺς Οὐῖγους (τοὺς φιλελευθέρους), ἢ ὁ Καρλάϋλ γιὰ τὸν Κρόμβελ. Δὲ μιᾶ γιὰ τοὺς Πέρσες ὅπως ὁ Λίβιος μιᾶ γιὰ τὴν Καρχηδόνα, ἢ ὁ Μακώλεϋ γιὰ τοὺς Τόρεις (συντηρητικούς), ἢ ὁ Καρλάϋλ γιὰ τοὺς Καβαλιέρους¹⁴. Δὲν εἶναι δικηγόρος ἐντεταλμένος νὰ συνάγῃ τίς ἀρετές τοῦ ἑνὸς μέρους καὶ τίς κακίες τοῦ ἄλλου. Παραθέτει μὲ φανερὴ εὐχαρίστηση τὸν ὀρισμὸ τοῦ Κύρου γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ ἀγορὰ ὅτι εἶναι ἓνα χωριστὸ μέρος μέσα στὴν καρδιά τῆς πόλης ὅπου μαζεύονται καὶ «ἀλλήλους ὀμνύντες ἐξαπατῶσι»¹⁵. Ἄν καὶ ἡ Περσία ἦταν ἐχθρὸς τῆς Ἑλλάδας, ἐπισύρει τὴν προσοχὴ στίς ἀρετές τῶν Περσῶν. «Γιὰ τὴν ἀντρεία τους, τὴν ἀπλότητα καὶ τὴ σκληρογασία τους, τὴν ἀγάπη τους γιὰ τὴν ἀλήθεια, τὴν ἀφοσιωμένη πίστη στοὺς ἡγεμόνες τους, τὰ συνετὰ ἔθιμα καὶ τοὺς νόμους τους, γιὰ ὅλα αὐτὰ μιᾶ μὲ

¹³ 3. 80 κ. ε.

¹⁴ Οἱ ὁπαδοί τοῦ Καρόλου τοῦ Α' τῆς Ἀγγλίας πού ἦταν ἀντίπαλοι τοῦ κοινοβουλίου καὶ τοῦ Κρόμβελ. Σ.τ. μ.

¹⁵ Ἡροδ. 1, 153.

εὐλικρίνεια καὶ δύναμη θαυμασμοῦ πού σημαδεύει ἔντονα τὴν ἀνωτερότητά του ἀπὸ τὸ στενὸ πνεῦμα τῆς ἐθνικῆς προκατάληψης... Διακηρύσσει ὅτι ἡ προσωπικὴ ἀντρεία τῶν Περσῶν δὲν εἶναι καθόλου κατώτερη ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ἀντρεία τῶν Ἑλλήνων, καὶ δίνει σταθερές αἰτιολογίες γιὰ τίς ἥττες τους, - τίς ὁποῖες ἀποδίδει σέ ἀτέλειες στὰ ὅπλα, στὴν ἐξάρτυση καὶ στὴν πειθαρχία»¹⁶. Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ μέ τὸ δικό του λαό. Θαυμάζει τὴν Ἀθήνα περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο κράτος: συχνὰ μολαταῦτα τὴν ἐπικρίνει, ἐξαίροντας, λόγου χάρη, τὴν ὑπεροχὴ τῶν Σπαρτιατῶν στό θάλασσαν. Δὲν ἀγαπᾷ τὴν Κόρινθο καὶ τὴ Βοιωτία, ἐπισύρει ὁμως τὴν προσοχὴ στὴ γενναιότητα τῆς τελευταίας καὶ στίς ποικίλες λαμπρότητες τῆς πρώτης. Ἡ ἐτυμηγορία του γιὰ τὸν Ἑλληνικὸ κόσμον, τὸν τόσο γεμάτο φθόνον καὶ διασυρμό, ἔχει μιὰν ἡρεμὴ ἀμεροληψία. «Ἐγὼ τόσο ξέρω, ὅτι, ἂν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἔφερναν στό φανερό τὰ δικά τους κακά, θέλοντας νὰ τὰ ἀνταλλάξουν μέ τὰ κακά τῶν γειτόνων τους, ἀφοῦ θὰ ἐξέταζαν μέ προσοχὴ τὰ κακά τῶν ἄλλων, θὰ ἦταν πολὺ εὐχαριστημένοι ὅλοι τους, ἂν καθένας τους ἔπαιρνε πάλι πίσω μαζί του, ὅσα εἶχε φέρει, ὅταν ἦρθε». Καὶ συμπεραίνει μέ χαρακτηριστικὴ περιγραφὴ τοῦ τρόπου τῆς ἐργασίας του. «Ἐγὼ, λέγει, ὀφείλω «λέγειν τὰ λεγόμενα», ἀλλὰ δὲν εἶμαι καθόλου ὑποχρεωμένος νὰ τὰ δέχωμαι»¹⁷.

Ἡ μικρὴ πραγματεία τοῦ Πλουτάρχου, «περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας», εἶναι ἐνδιαφέρουσα μαρτυρία αὐτῆς τῆς εὐλικρινείας. Ὁ Πλούταρχος δέχεται τὴν ἄποψη ὅτι οἱ Ἕλληνες τῆς μεγάλῃς ἐποχῆς ἦταν ἀνίκανοι γιὰ τὸ κακὸ καὶ ἐπιτιμᾷ τὸν ἱστορικὸ «γιὰ περιττές περιγραφὰς κακῶν πράξεων». «Τί κακοῦθια τοῦ Ἡροδότου, σκέπτεται, νὰ πῇ ὅτι τὸ μαντεῖον τῶν Δελφῶν δωροδοκῆθηκε, ὅτι μία μερίδα Ἀθηναίων ἐπιχείρησε νὰ προδώσῃ τὴν πόλιν ὕστερα ἀπὸ τὸ Μαραθῶνα, ὅτι οἱ Πέρσες ἦταν χειρότερα ὀπλισμένοι ἀπὸ τους Σπαρτιάτες στίς Πλαταιές («ἂν ἦταν ἔτσι, τί ἀπομένει μεγάλο καὶ ἐνδοξοὺς ἐν τῇ Ἑλλάδι σ' αὐτὲς τίς νίκες;»). Πόσο μισητὴ εἶναι ἡ συνήθειά του ἀφοῦ ἀφηγηθῇ κάτι καλὸ γιὰ ἕνα ἄνθρωπον, νὰ ἀναφέρῃ κάποια ἀδυναμία ἢ ἐλάττωμά του· ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Ἀμεινοκλέους τοῦ Μάγνητος, γιὰ τὸν ὁποῖον λέγει ὅτι ἐσκότωσε τὸ γιό του: εἶναι καλύτερον νὰ παραλείπῃ κανεὶς τέτοιες λεπτομέρειες»¹⁸. Παλιὰ ἐπὶ κριση, καὶ πού στηρίζεται σέ γεγονόσ. Ὑπάρχουν πολλοὶ χαρακτήρες στὸν Ἡρόδοτον πού μᾶς ἀρέσουν, ἀλλὰ κανεὶς ἀπὸ αὐτοὺς δὲν εἶναι ἥρωας· καὶ πάω νὰ σκεφτῶ ὅτι δὲν εἶναι κανεὶς μέσα στὸν Ἡρόδοτον, ἐκτός ἴσως ἀπὸ τὸν Ἀριστείδην, πού μποροῦμε μέ ὅλη μας τὴν καρδιά νὰ τον σεβαστοῦμε. Ἴσως αὐτὸ νὰ μὴν εἶναι ἐντελῶς λάθος τοῦ Ἡροδότου: εἶναι ὁμως γεγονός ὅτι δὲν εἶναι δικό του τὸ ὕψος τῶν κειμένων ἐκείνων τῆς παιδικῆς μας ἡλικίας ἀπὸ τὰ ὁποῖα μαθαίνουμε ὅτι τὰ Ἀγγλικά ὅπλα δὲν ὑπέστησαν ποτὲ ἀτύχημα, ἐκτός μόνο στὴ Φοντενούα, στὴ

¹⁶ Rowlinson, Herodotus 1. 80, βλέπε ὁλόκληρο τὸ χωρίον ἀπὸ τὴ σελ. 76 γιὰ τίς παραπομπές.

¹⁷ 7, 152.

¹⁸ Ἐκτός ἀπὸ ὅσα εἶναι μέσα σέ παρένθεση (περὶ τῆς κακοῦθ. 874), τὰ ἄλλα δὲν εἶναι κατὰ λέξιν παράθεση χωρίου, ἂν καὶ ἀποδίδουν τὰ αἰσθήματα καὶ χρησιμοποιοῦν τίς ἀντιρρήσεις τοῦ Πλουτάρχου: Γιὰ τὸν Ἀμεινοκλῆ βλέπε Ἡροδ. 7, 190.

Σαρατόγκα, στό Γιορκτάουν. Δέν είναι ό Ἡρόδοτος ἐπιστημονικός ιστορικός· δέν είναι ἕνας συνειδητά ἄκαμπος πραγματιστής, ἀλλά μέ τό γνήσιο, τό Ἑλληνικό ἐνστικτό τῆς εὐθύτητας εἶδε τούς ἀνθρώπους καί τά πράγματα, ὅπως τά ἔκαμεν ἡ φύση. Καί ἔτσι ἡ θέση του ὡς ιστορικοῦ δέν είναι μαζί μέ τό Λίβιο, τόν Φρούντ¹⁹, τόν Καρλάϋλ καί τούς ὁμοίους τους.

Τότε, γιατί ἔγραψε τήν ἱστορία του; Τήν ἔγραψε γιατί κράτησε ὡς τήν ἀνδρική του ἡλικία ἕνα δῶρο πού εἶναι ἀρχέγονο μέσα σέ ὅλους μας. Γιατί ὁ Ἡρόδοτος εἶναι ἀκριβῶς ὅ,τι θά ἦταν ἕνας ἄνθρωπος, πού ἀνάπτυξε καί διατήρησε ἀμείωτη τήν ἀφελῇ περιέργεια μέ τήν ὁποία γεννήθηκε. Τήν ἴδια περιέργεια εἶχε ὁ Σόλων—αὐτή τόν ἔκαμε νά ταξιδεύη *θεωρίης ἕνεκεν*, γιά νά γνωρίσῃ τόν κόσμον· αὐτή ἔκαμε καί τόν Ἡρόδοτο νά ταξιδεύη, καί νά γράφῃ, ὅσα εἶδε. *Θῶμα*—θαῦμα, θαυμασμό! — ὀνομάζει τήν ιδιότητα αὐτή, καί μέ αὐτό ἢ μέ κάποιο ἄλλο νόημα ἡ λέξη εἶναι συνεχῶς στά χεῖλη του:

- *θῶμά μοι λέγεται γενέσθαι* — *θῶμα μυρίον*
- *πλεῖστα θώματα ἔχει* — *θωμάζω τό αἶτιον*.

Καλότυχοι οἱ Ἱερεῖς τῆς Αἰγύπτου πού ἐξήγησαν στόν Ἡρόδοτο τούς δρόμους πού ἀκολούθησεν ἡ χώρα τους, καί τόν παρακολούθησαν νά ἀπομυζᾷ τήν ἱστορία τους ὅλη ἀπό τούς τριακόσιους τριάντα βασιλεῖς τῆς Αἰγύπτου ἴσαμε καί τό πουλί πού σκαλίζει τά δόντια τοῦ κροκόδειλου. Κατάγραψε κάθε λεπτομέρεια, μικρή ἢ μεγάλη, μέ τό ἀμερόληπτο ἐνδιαφέρον τοῦ παιδιοῦ. Μπορεῖς νά μάθης ἀπό αὐτόν ὅτι οἱ αἰλουροί τῆς Αἰγύπτου πηδοῦν μέσα στή φωτιά, ὅτι οἱ Πέρσες δέν ἀγαποῦν τά ἄσπρα περιστέρια, ὅτι ἡ ἱερεία τῆς Ἀθηνᾶς τῶν Πηδασέων ἔβγαλε δύο φορές «πώγωνα μέγαν», ὅτι οἱ Μασσαγέτες τρώγουν τούς γέροντες γονεῖς τους, ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν νησιῶν τοῦ Δούναβη μεθοῦν μέ ὀσμές· μᾶς διηγεῖται γιατί τά κτήνη τῶν Σκυθῶν δέν ἔχουν κέρατα, ποιά εἶναι ἡ σκληρότητα τοῦ κρανίου τῶν Περσῶν σχετικά μέ τή σκληρότητα τοῦ κρανίου τῶν Αἰγυπτίων, ποῖο εἶναι τό μέγεθος τῶν ὑδραυλικῶν ἔργων τῆς Σάμου, πῶς ὁ Ψαμμήτιχος ἔμαθε ὅτι οἱ Φρύγες ἦταν οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι ἀπάνω στή γῆ, πῶς χτίστηκαν τά τεῖχη τῆς Βαβυλώνας, πῶς ἀνοιξαν τή διώρυγα στόν Ἄθω, πῶς οἱ Ἀδυρμαχίδες φέρνονταν στίς ψεῖρες, πῶς προφυλάσσουν τά παιδιά τους οἱ λιμναῖοι νά μήν πέφτουν στό νερό²⁰. Καί ὅλα αὐτά ἀναπηδοῦν ἀπό μιάν ἱστορία γιά τίς σχέσεις τῆς Ἑλλάδας μέ τήν Ἀνατολή, πού ὁ συγγραφέας τή συνεχίζει μέσα σέ περίπλοκους μαιάνδρους ἀτελείωτων παρεκβάσεων, χρησιμοποιώντας τήν σάν πλαίσιο γιά τήν ἱστορία ὅλων τῶν δρόμων ὅλης τῆς ἀνθρωπότητας, πού ἐγνώρισε ἢ πού τοῦ διηγήθηκαν.

Καί πόσο κάτι πιο ἐνδιαφέρον ἀπό τό ἀρχαιολογικό ἢ ἔθνολογικό γεγονός, πόση ἀνθρώπινη φύση δέν περνᾷ σ' ἐπιθεώρηση ὅσο τόν διαβάζομε! Γιατί

¹⁹ Ἀγγλος δοκιμιογράφος καί ιστορικός (James Anthony Froude) 1818—1894. Σ.τ.μ

²⁰ 2. 66, 1. 138, 8. 104, 1. 216, 1. 202, 4. 29, 3. 12, 3. 60, 2. 2, 1. 179, 7. 23, 4. 168, 5. 16.

τό «θῶμα» τοῦ Ἡροδότου ξεπερνᾷ πολύ τήν περιέργεια τοῦ Μαντεβίλ (Mandeville) ἢ τοῦ Μάρκο Πόλο, καί εἶναι πιό κοντά στήν εὐφάνταστη συμπάθεια τοῦ μεγάλου μυθιστοριογράφου. Τοῦ ἀρέσει νά παρατηρῇ καί νά ζωγραφίζῃ τήν ἀνθρώπινη φύση. Ἀγαπᾷ τό προσωπικό στοιχεῖο στήν ἱστορία. Καί ἐπειδή εἶναι ἀδέσμευτος ἀπό πόθο γιά ἄμεσο ὑψωμό, τό ἀφήνει νά τόν παρασύρῃ ὅπουδήποτε εἶναι δυνατό νά τό βρῇ. Ἔτσι στίς σελίδες του πολιτικοί ἄρχοντες, ἵπποκόμοι, γιατροί, παραμάνες, χωρικοί, θεοί, κλέφτες, σκουντουφλοῦν ὁ ἕνας στόν ἄλλο. Τώρα μιλᾷ ἕνας βασιλιάς, τώρα ἕνας φιλόσοφος, τώρα πάλι ἕνας χασομέρης. Βλέπομε τόν Συλοσῶντα στή μεγάλη ἀγορά της Μέμφιδος, νά βαδίζῃ μέ μεγαλοπρέπεια ντυμένος τήν πορφυρή του χλαμύδα, ἀκούομε τήν αὐταρέσκεια τοῦ ψαρᾷ πού τόν ἐκάλεσεν ὁ τύραννος τῆς Σάμου νά δειπνήσῃ μαζί του, καί τήν καφτερή ἀπάντηση πού ἔδωσεν ἡ γυναῖκα τοῦ Ἀρίστωνος στόν ἄνθρωπο πού εἶπεν ὅτι κάποιος ἀγωγιάτης ἦταν ὁ πατέρας τοῦ παιδιοῦ της²¹. Καί τά παιδιά, πού γενικά τά ἀποκλείουν ἀπό τήν ἱστορία, σκορπίζουν χαρά στήν πλατιά ἀνθρωπότητα τοῦ Ἡροδότου, καί συνεχῶς τά συναντοῦμε στίς σελίδες του²². Ὁ Ἡρόδοτος ἐνδιαφέρεται γενικά περισσότερο γιά τά ἀνθρώπινα ὄντα, τά πάθη καί τίς συγκινήσεις τους, παρά γιά τίς «δυνάμεις» καί τά «κινήματα» τοῦ νεώτερου ἱστορικοῦ. «Οἱ Φωκαεῖς ἐβύθισαν στή θάλασσα ἕνα βόλι ἀπό σίδερο καί ὀρκίστηκαν νά μή γυρίσουν στήν πατρίδα τους, πρὶν τό σίδερο ἀνέβῃ στήν ἐπιφάνεια. Στό ταξίδι τους ὁμῶς γιά τήν Κύρνο τούς περισσότερους ἀπό τους μισούς τους ἔπιασε «πόθος τέ καί οἶκτος τῆς πόλιος καί τῶν ἡθέων τῆς χώρας» καί ἔτσι χάλασαν τόν ὄρκο τους καί τά καράβια τους ἔβαλαν πλώρη γιά τή Φώκαία»²³. Ὁ συγγραφέας αὐτῶν τῶν γραμμῶν ἦταν περισσότερο ἀπό ἀπλός ἱστορικός. Ἦταν ἕνας ἄνθρωπος πού ἡ πλατιά του συμπάθεια γιά τόν ἄνθρωπο καί τό ἐνδιαφέρον του γιά τά ἀνθρώπινα ὄντα τόν τοποθετοῦν πιό κοντά πρὸς τόν Σαίξπηρ παρά πρὸς τό Θουκυδίδη.

Τό πραγματικό πνεῦμα τοῦ Ἡροδότου τό ἀποτελεῖ αὐτός ὁ γρήγορος εὐφάνταστος νοῦς, ὃχι οἱ θρησκευτικές ἢ ἠθικές του ἀπόψεις. Εἶναι δύσκολο νά μιλήσωμε γιά τή θρησκεία του, γιατί ἀνήκει σέ μεταβατική ἐποχή, καί τήν ἴδιαν ὥρα ἐκθέτει καί τίς παλιές δεισιδαιμονίες καί τό νέο κριτικόν ἔλεγχον. Ἀπό τό ἕνα μέρος γεμίζει τήν ἱστορία του μέ θαύματα, βγαίνει ἀπό τό δρόμο του γιά νά ἐκφράσῃ τήν ἐμπιστοσύνη του στούς χρησμούς τοῦ Βάκιδος, κάθε μορφή ἀσέβειας τόν προσβάλλει, καί πιστεύει ὅτι ὁ Θεός φθονεῖ καί κατακρημνίζει ἀνθρώπους γιατί ἔγιναν δυνατοί. «Φιλέει γάρ ὁ θεός τά ὑπερέχοντα πάντα κολοῦειν». Ἀπό τό ἄλλο μέρος πάλι, ὑποθέτει ὅτι οἱ θεοί ὀφείλουν τά ἔργα, τή μορφή καί τά ὀνόματά τους στόν Ὅμηρο καί τόν Ἡσίοδο, σκέπτεται ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι «ἴσον περί αὐτῶν (τῶν θεῶν) ἐπίστανται», καί δέχεται τήν ἐπικίνδυνη διδασκαλία ὅτι

²¹ 3. 139 (Συλοσῶν), 3. 42 (ὁ ψαρᾷς τῆς Σάμου «μέγα ποιεύμενος») 1. 69 (ἡ γυναῖκα τοῦ Ἀρίστωνος).

²² Λόγου χάρι 1. 111 κ. ε., 2. 1, 3. 48, 5. 51 καί 92.

²³ 1. 165.

τό ἔθιμο (ὁ νόμος) προσδιορίζει τίς πεποιθήσεις τῶν ἀνθρώπων²⁴. Μιά γενιά ἀργότερα αὐτές οἱ γραμμές θά μπορούσαν νά τόν ὀδηγήσουν στόν ἀγνωστικισμό. Ἀλλά ἀνεξάρτητα ἀπό αὐτό, δέν ἦταν κι οὔτε ποτέ θά μπορούσε νά γίνη θρησκευτικό πνεῦμα· δέν εἶναι πνευματικός ἄνθρωπος, καί τοῦ λείπει ἐντελῶς ἐκεῖνο τό αἶσθημα τῆς προσωπικῆς σχέσης μέ τό θεό, δίχως τό ὅποιο ἡ θρησκεία ἐλαττώνεται, ὅσο μεγαλώνει ἡ γνώση.

Τό ἴδιο σέ μικρό βαθμό εἶναι μεγάλος ἠθικολόγος. Ὅταν τοῦ παρουσιάζεται μιὰ καθορισμένη ἐκδοχή, συντάσσεται μέ τό μέρος τῶν ἀγγέλων καταδικάζει ὀριστικά ὀρισμένες ὑπερβολές: συχνά ὑποδηλώνει μόνο, χωρίς νά λέγη καθαρά, τήν καταδίκη του γι' αὐτές. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, διηγεῖται φριχτά πρᾶγματα μέ τό ἴδιο πνεῦμα μέ τό ὅποιο διαβάζομε γιά φόνους, κάποτε μέ ἐνδιαφέρον εὐχαριστημένο ἀπό τό ἀλλόκοτο τῶν φριχτῶν αὐτῶν πραγμάτων, κάποτε μέ ὄχι δυσάρεστη φρικίαση ἀπό τόν τρόπο, οὔτε στή μιὰ ὅμως οὔτε στήν ἄλλη περίπτωση μέ κάποια κατανόηση τῆς ἀθλιότητος καί τοῦ ἐκφυλισμοῦ πού δηλώνουν. Νά πῶς ἀφηγεῖται ἕνα ἰδιαίτερο σκληρό ἔθιμο, τό Σκυθικό ἔθιμο νά τυφλώνουν τοὺς δούλους. «Οἱ Σκύθες, λέγει τυφλώνουν ὅλους τοὺς δούλους τους, καί αἰτία εἶναι τό γάλα πού πίνουν: καί νά πῶς κάνουν» (περιγράφει ἐδῶ τή μέθοδο τῶν Σκυθῶν νά φουσκώνουν μέ φυσητήρες τά θηλυκά ἄλογα γιὰ νά δίνουν περισσότερο γάλα). «Ὅταν ἀμέλξουν τό γάλα, τό χύνουν σέ κοῖλα ξύλινα δοχεῖα, τοποθετοῦν γύρω τους τυφλοὺς δούλους καί ταράζουν τό γάλα. Ὅσο γάλα ἀνεβαίνει ψηλά στά δοχεῖα τό μαζεῦουν καί τό θεωροῦν καλύτερο: ὅσο μένει στο βάθος τοῦ δοχείου τό θεωροῦν δεύτερο. Γι' αὐτό τό λόγο, ὅποιον πιάσουν αἰχμάλωτο, τόν τυφλώνουν: γιατί δέν εἶναι γεωργοί οἱ Σκύθες, ἀλλά νομάδες». Αὐτός εἶναι ὁ τύπος πολλῶν ἱστοριῶν τοῦ Ἡροδότου. Φτάνει σέ μερικά ἀλλόκοτα ἔθιμα· τόν φέρει ἐξαιρετικά ὁ παράξενος τρόπος μέ τόν ὅποιο οἱ Σκύθες φέρνονται στοὺς δούλους τους, ὁ παράξενος τρόπος μέ τόν ὅποιο παίρνουν περισσότερο γάλα ἀπό τά ἄλογά τους. Ἄν μπορούσαμε νά τόν ρωτήσωμε ἂν ἐγκρίνη τέτοια μεταχείριση τῶν δούλων, θά ἀπαντοῦσε φυσικά ὄχι. Ἀλλά εἶναι τόσο ἀπορροφημένος ἀπό τόν τρόπο μέ τόν ὅποιο οἱ Σκύθες ἀποκτοῦν το γάλα τους, ἀπό τό τί τό κάνουν καί τί σκέπτονται γι' αὐτό, ὥστε ξεχνά νά θυμώσῃ καί νά ἀηδιάσῃ σχετικά μέ τοὺς δούλους. Γι' αὐτό δίνει ἕνα σωρό λεπτομέρειες ἐντελῶς ἄσχετες μέ τό πρωτεύον θέμα, τή φρίκη, καί πού δείχνουν ὅτι ὁ Ἡρόδοτος εἶναι γεμάτος διανοητική περιέργεια, ἀλλά προσωρινά ἀδιάφορος γιά τίς ἠθικές ἀπόψεις τῆς ἱστορίας. Ὡς πρὸς αὐτό εἶναι ἕνας ἀληθινός ὀπαδός τῆς «θεωρίας». Εἶναι σχεδόν ἀδύνατο νά ἐνώσῃ κανεῖς τήν ἀμεροληψία μιᾶς γνήσια κριτικῆς ἰδιοσυγκρασίας μέ τήν ἠθική ζέση. Ἡ ἢ μιὰ θά εἶναι χλιαρή, ἢ ἢ ἄλλη

²⁴ 8. 77. (Βάκις), 1. 32 (φθόνος τῶν θεῶν τό ἴδιο καί 3. 40, 7. 10), 2. 53. (Ὁ Ὅμηρος καί ἡ θεολογία), 2. 3, 3. 38 (νόμος). Τό φθόνο τῶν θεῶν τοῦ Ἡροδότου δέν πρέπει νά τόν συγχύσωμε μέ τή ζηλοτυπία τοῦ Ἰεχωβά: εἶναι μόνο καθαρός φθόνος.

προκατειλημμένη. Ἄν ἓνας ἄνθρωπος εἶναι Ρενάν ἢ Γκαϊτε, δέν μπορεῖ νά εἶναι Καρλάυλ ἢ Ράσκιν²⁵.

Ἄς ρίξωμε τό βλέμμα μας τώρα στή σχέση πού ἔχουν ὅλα αὐτά μέ τό Ἑλληνικό Πνεῦμα.

Εἶδαμε στό προηγούμενο κεφάλαιο, ὅτι τό διανοητικό ἐνδιαφέρον εἶναι μία πλευρά τοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Ἐδῶ ὁ Ἡρόδοτος ἀντιπροσωπεύει καλύτερα τούς Ἕλληνες ἀπό τόν Πίνδαρο, πού οἱ διανοητικοί του ἀρμοί δουλεύουν κάπως δύσκαμπτα· καί γι' αὐτό τό λόγο ἀσχοληθήκαμε μαζί του. Δέ γυμνάστηκε ποτέ γιά τόν κριτικό ἔλεγχο, γιά τή θεωρητική σκέψη· ἡ κριτική του, ἡ θεωρία του εἶναι ἡ αὐθόρμητη ἐργασία ἀδιαπαιδαγώγητου μυαλοῦ. Εἶναι ὅμως ἡ ἀκατέργαστη ὕλη ἑνός Σωκράτη ἢ ἑνός Πλάτωνα, καί μία πού ἀντλοῦν ἀπό τέτοιο ἀπόθεμα, δέν ἀποροῦμε γιά τά ὑστερώτερα διανοητικά ἐπιτεύγματα τῆς Ἑλλάδας.

Ὁ κοινός ἄνθρωπος, ἀλήθεια, δέν ἦταν Ἡρόδοτος. Ἀλλά κανεῖς δέ μπορεῖ νά διαβάσῃ τήν ἱστορία τοῦ Ἡροδότου χωρίς νά καταλάβῃ ὅτι μᾶς μιᾶ γιά ἓνα λαό πού ὁ ἴδιος εἶχε καταπληκτικά γρήγορο μυαλό καί πολύ τόν ἔτερπε τό ταχύ πνεῦμα τῶν ἄλλων, γιά ἓνα λαό πού, ὅπως λέει ὁ Ἡρόδοτος, «ἀπεκρίθη ἐκ παλαιότερου τοῦ βαρβάρου ἔθνους ἐόν καί δεξιώτερον καί εὐηθείης ἡλιθίου ἀπηλλαγμένον μᾶλλον...»²⁶. Ἐκεῖ, στό λαό, εἶναι τά «εὐ εἰρημένα, ἔπι ἀσπεῖα». Ἐκεῖ εἶναι ἡ ἀτελεύτητη εὐφορία ἀπό μηχανές καί τεχνάσματα πού προμήθευε στόν Ἡρόδοτο τίς περισσότερες ἱστορίες του. Ἐκεῖ εἶναι τό γοῦστο μέ τό ὅποιο γίνεται ἡ διήγησις τῶν πραγμάτων αὐτῶν. Καί ἐκεῖ εἶναι, ἡ πιό μεγάλη ἀπ' ὅλες μαρτυρία, ἡ ὄρασις τοῦ Ἑλλήνα, πού ἔπαιρνε κιόλας τή θέση τήν ὁποία θά κρατοῦσε τόσο πολλές γενεές, κάτω ἀπό τούς Σελευκίδες, τούς Πτολεμαίους, τούς Ρωμαίους, τούς Τούρκους, πού τόν ἔκαμε κιόλας ἐγκέφαλο τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς. Τούς χρησμούς του — ἦταν ἀσφαλῶς διανοητικός ὁ λαός πού ἔλυνε καί ξεδιάλυνε τόσο σκοτεινά λόγια — τούς συμβουλευόνταν οἱ ἡγεμόνες στίς αὐλές τους· οἱ μηχανικοί του γεφυρώνουν τό Βόσπορο γιά τό Δαρεῖο· οἱ γιατροί του περιποιοῦνται τόν ἐξαρθρωμένο ἀστράγαλο αὐτοῦ τοῦ μονάρχου· οἱ ἐξόριστοί του ὑποδαυλίζουν καί συμβουλεύουν τήν Περσία κατά τήν ἐπιδρομή της στήν Ἑλλάδα²⁷.

Τό πρόθυμο πνεῦμα τους φέρνει τούς Ἕλληνες παντοῦ καί τους κάνει ὅ,τιδήποτε. Ὅταν ὁ Καμβύσης ἔκαμε ἐπιδρομή στήν Αἴγυπτο, καί στόν ἀντίπαλό του στρατό βρῆκε Ἕλληνες καί στό δικό του στρατό εἶχε: ἦρθαν, λέγει ὁ Ἡρόδοτος,

²⁵ Ἡροδ. 4. 2. Εἶναι δυνατόν ἴσως νά ὑποστηρίξῃ κανεῖς ὅτι σ' ὅλο τό μεταξύ ὁ Ἡρόδοτος βρίσκεται σέ κατάστασι καταστολῆς τῆς ἠθικῆς του ἀγανάκτησης. Καθένας ὀφείλει νά κρίνῃ μόνος του, ἂν αὕτη εἶναι ἡ ἐντύπωση πού ἀφήνει τό κείμενο. Γιά τή διαφορὰ ἀνάμεσα στήν ἠθική καί τή διανοητική ιδιοσυγκρασία βλέπε τά δοκίμια τοῦ Mazzini γιά τόν Ρενάν, τόν Γκαϊτε καί τό Βύρωνα.

²⁶ 1. 60. Οἱ Ἕλληνες ξεχώρισαν ἀπό παλιά χρόνια ἀπό τούς βαρβάρους, γιατί ἦταν πιό ἔξυπνοι καί περισσότερο ἀπαλλαγμένοι ἀπό τήν ἀνότητι ἀπλότητα.

²⁷ 1. 30 (Σόλων), 4, 87 (γεφύρωση τοῦ Βοσπόρου)3, 130 (Δημοκρίτης).

«πολλοί, ἄλλοι γιά ἐμπόριο καί ἄλλοι καί γιά νά δοῦν αὐτή τή χώρα»²⁸. Ἴσως μέ τήν εὐκαιρία αὐτή κάποιος Πέρσης ἢ Αἰγύπτιος αὐλικός νά ἔνιωθε ἐξακόσια χρόνια πρὶν, τό μίσος τοῦ Ἰουβενάλιου γι' αὐτή τή φυλή πού εἶναι πανταχοῦ παροῦσα, πού χώνεται παντοῦ, καί νά καταράστηκε στή δική του τή γλώσσα τό:

Ingenium velox, audacia perditā
τῆς Ἑλλάδας²⁹.

Ὅπως στή διανοητική δύναμη, ἔτσι καί στή θρησκευτική καί ἠθική ικανότητα ὁ Ἡρόδοτος εἶναι ὁ γενικός τύπος τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς. Δέν εἶναι σωστό, χωρὶς ἀμφιβολία, νά γενικεύη κανεὶς ἀπὸ ἓνα μόνο ἄτομο, ἀλλά τό βεβαιώνει τόσο πολὺ ἡ ἱστορία. Ἐνῶ οἱ Ἕλληνες ἔκαμαν πολλὰ γιά τή θεολογία, ὥστόσο δέ θ' ἀναζητήσωμε ἀνάμεσά τους τοὺς μεγάλους θρησκευτικούς δασκάλους τῆς ἀνθρωπότητας· ἐνῶ ἔκαμαν πολλὰ γιά τήν ἠθική φιλοσοφία, ἡ τελειότητά τους στή σφαίρα τῆς ἔμπρακτης ἠθικῆς ἦταν ἡ ἀρετὴ ὀλίγων στόμων, ὅχι ἡ ἐπίμονη ἀνύψωση ὁλόκληρου ἔθνους. Εἶχαν τή συμπαθητικὴ ιδιοσυγκρασία πού κάτω κάτω δείχνεται σάν γρηγοράδα μυαλοῦ, καί πάνω πάνω σάν ὑψηλὴ φαντασία. Ἡ δύναμη αὐτῆς τῆς ιδιοσυγκρασίας δέν εἶναι ἡ ὑπομονητική, ἡ ἀλύγιστη οἰκοδόμηση τοῦ χαρακτήρα. Τίς νίκες τῆς τίς κερδίζει μέ τή λογοτεχνία καί τή σκέψη, καί μέ στιγμὲς λαμπερῆς ζωῆς πού βαστοῦν λίγο. Ἐκαμε τοὺς Ἕλληνες νά γίνονται γρήγορα δέκτες ὑψηλῶν ιδεῶν, ὑπέρτατων ἀντιλήψεων γιά τό Θεό, τόν ἄνθρωπο καί τόν κόσμον. Στιγμὲς στιγμὲς ἔνιωσαν πιο ἔντονα ἀπὸ κάθε ἄνθρωπο τό μεγαλεῖο τοῦ πατριωτισμοῦ, τή γοητεία τῆς σοφίας, τό ἔξοχο τῆς ἀρετῆς· καί ὅμως, ὅπως συμβαίνει στίς τέτοιες φύσεις, ἦταν δυνατό νά στεροῦνται τήν ἐπιμονή στό σκληρὸ μόχθο μέ τόν ὅποιο τά ὁράματα γίνονται πραγματικότητες. Εἶχαν τή φύση τοῦ ποιητή, πού εἶναι εὐαίσθητη στή γύρω του ἀτμόσφαιρα, καί βάφεται μέ τά χρώματά της ὅσο γρήγορα καί τό σύννεφο. Ἐτσι στίς πόλεις τους δημιούργησαν πλούσια ζωὴ, καί στήν τέχνη, τή φιλοσοφία καί τή λογοτεχνία τους ἦταν ἱκανοὶ γιά ὑψηλές καί ὁμορφες συλλήψεις. Τά τελευταία αὐτά ἦταν διαρκῆ, ἀλλά τό πρῶτο χάθηκε γρήγορα³⁰.

Γιὰ νά ἑναρμονίσωμε τίς προθέσεις μας, ἐνδιατρίψαμε στά σημεῖα ἐκεῖνα στά ὁποῖα ὁ Ἡρόδοτος συμπληρώνει τόν Πίνδαρον καί ἀγνοήσαμε τήν ἀποψή του γιά τή ζωὴ. Παρά τίς διαφορὲς πού χωρίζουν τοὺς δύο ἄντρες ἡ ἀντίληψή του γιά τή ζωὴ εἶναι οὐσιαστικά ἡ ἴδια μέ τήν ἀποψή τοῦ Πινδάρου. Ὁ Ἡρόδοτος ἦταν δημοκρατικός, ὁ Πίνδαρος ἀριστοκρατικός: στὸν δεύτερο βλέπομε τό περιορισμένο ἔμβρυο θεωρητικοῦ νοῦ, στὸν πρῶτο ἓνα ἔμβρυο πού φτάνει στήν

²⁸ 3. 11 καί 139. (Ἄλλοι τέ συχνοὶ ἐς τὴν Αἴγυπτον ἀπίκοντο τῶν Ἑλλήνων, οἱ μὲν, ὡς οἰκός, κατ' ἐμπορίην, οἱ δέ τινες καὶ αὐτῆς τῆς χώρας θεηταί.)

²⁹ Ἰουβενάλιος 3. 73. (Τὴν ἀγχίνειά της, τό θράσος της τό πονηρό.)

³⁰ Δέν μπορῶ νά ἐννοήσω, ὅτι ὁ Μαιάνδριος, «ὁ ἄνθρωπος πού ἤθελε νά εἶναι δίκαιος καί ἔβρισκε πῶς αὐτό ἦταν ἀδύνατον» (Ἡροδ. 3, 146 κ. ε.) εἶναι ὁ τύπος πολλῶν Ἑλλήνων.

άντρικὴν ἡλικία. Ἀλλὰ οἱ γνῶμες τοὺς γενικά γιὰ τὰ πράγματα συμφωνοῦν. Ὅπως ὁ Πίνδαρος, ἔτσι καὶ ὁ Ἡρόδοτος σκέπτεται ὅτι ὁ κόσμος εἶναι κακὸς τόπος καὶ σχεδὸν δικαίῳναι τὴ διαπίστωση τοῦ Γκαϊτε ὅτι τὸ δίδαγμα τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης καὶ λογοτεχνίας ἦταν ὅτι ἡ κόλαση ὑπῆρχε ἀπάνω στὴ γῆ καὶ στὴν παροῦσα ζωὴ μας³¹. Νά, ἓνας διάλογος ὅπου ὁμιλητὲς εἶναι ὁ Ξερξης καὶ ὁ Ἀρτάβανος, ἀλλὰ τὰ αἰσθήματα εἶναι Ἑλληνικά. «Σύντομος εἶναι ὁ βίος μας, καὶ ὅμως κανένας ἄνθρωπος δὲν εἶναι τόσο εὐτυχισμένος, ὥστε νὰ μὴν τοῦ ἔτυχε πολλές φορές νὰ προτιμᾷ τὸ θάνατο ἀπὸ τὴ ζωὴ. Πλακώνουν συμφορὲς, ἀρρώστειες μᾶς συγκλονίζουν καὶ κάνουν τὸ βίό μας νὰ φαίνεται μακρὸς, ἐνῶ εἶναι σύντομος. Τρισάθλια εἶναι ἡ ζωὴ, κι ὁ θάνατος, ἡ πιὸ ἐπιθυμητὴ διαφυγὴ ἀπ' αὐτήν· ὁ θεὸς δείχνει τὸ φθόνο του μὲ τὸ νὰ μᾶς ἐπιτρέπη νὰ γευόμαστε τὸν «γλυκύν αἰῶνα».

Μελαγχολικά λόγια· ὅμως γύρω ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο, ὅπως γύρω ἀπὸ τὸν Πίνδαρο, δὲν κρέμεται κανένα ἀπὸ τὰ καταθλιπτικά μιάσματα τῆς σύγχρονης ἀπαισιοδοξίας· ὁ Ἡρόδοτος ἀντικρίζει αὐτὸ τὸν κακὸ κόσμο μὲ τὴν κοινὴ αἴσθηση ἀνθρώπου γεμάτου ὑγεία. «Ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ εἶναι ὅπως λέγεις, Ἀρτάβανε, ἀλλὰ ἄς μὴ μιλοῦμε πιά γι' αὐτήν, κι οὔτε νὰ θυμούμαστε τίς κακές ἡμέρες, τὴν ὥρα πού ἔχομε τίς καλὲς μέσα στὰ χέρια μας». Οἱ μεγάλες στρατιές τῆς μοίρας εἶναι ἐναντίον μας, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν εἶναι λόγος νὰ ἀφήσωμε τὰ ὅπλα νὰ πέσουν ἀπὸ τὰ ἄτονα χέρια μας. «Ἄν πρόκειται, ὅταν παρουσιάζεται κάθε ζήτημα, νὰ ὑπολογίσης ὅλα τὰ δυνατὰ ἐνδεχόμενα ποτὲ δὲ θὰ κάμης τίποτα. Εἶναι καλύτερο νὰ ἔχη κανεὶς πάντα θάρρος καὶ ἄς πέση σὲ δεινὰ τίς μισὲς φορές παρὰ νὰ τὰ φοβᾶται ὅλα καὶ νὰ μὴν πάθῃ ποτὲ τίποτα... Τὰ ἐνδεχόμενα σ' αὐτὰ τὰ ζητήματα ἰσοζυγιάζονται. Πῶς θὰ εἶναι δυνατό στὸν ἄνθρωπο νὰ ἔχη βέβαιη γνώση; Δὲν ὑπάρχει κανεὶς τρόπος. Ἀλλὰ οἱ δραστήριοι ἄνθρωποι ἐπιτυχαίνουν γενικά, ἐνῶ ἐκεῖνοι πού ψιλοκοσκινίζουν τὸ καθετί καὶ τὸ στριφογυρίζουν, γενικά δὲν ἐπιτυχαίνουν». Γενναῖα κουβέντα μὲ ἐξαίρετη αἴσθηση, σ' αὐτὰ τὰ λόγια, καὶ στὴ μελαγχολία τοὺς καὶ στὸ θάρρος τοὺς ἀντιπροσωπευτικά τῆς Ἑλληνικῆς ἀποψῆς γιὰ τὴ ζωὴ, τουλάχιστο γιὰ τὰ χρόνια τὰ πρὶν ἀπὸ τὴ Χαιρῶνεια. Μᾶς εἰδοποιοῦν νὰ μὴ μιλοῦμε γιὰ Ἑλληνικὴ ἀπαισιοδοξία χωρὶς νὰ ἐξηγοῦμε τί ἐννοοῦμε μ' αὐτὴ τὴ λέξη³².

Γιατί οἱ Ἕλληνες, ὅπως εἴπαμε πρὶν, κρατοῦσαν ἀνοιχτὰ καὶ τὰ δύο τοὺς μάτια, καὶ ἤξεραν, ὅτι ἡ ζωὴ θὰ μπορούσε νὰ δώσῃ σ' ὅποιονδῆποτε τὴν εὐτυχία πού ἀξίζει. Καὶ σὲ τοῦτο πάλι τὸ σημεῖο, ἂν καὶ ἡ εὐτυχία, πού ὄνειροπολεῖ ὁ Ἡρόδοτος εἶναι λιγότερο χρυσωμένη ἀπὸ τὴν εὐτυχία τοῦ Πινδάρου, ἀνακατῶνει, ὅπως καὶ ἐκείνη, μὲ φλέβα ἰδεαλισμοῦ τίς συγκεκριμένες ἐκεῖνες καὶ γήινες ποιότητες πού, ὅπως εἶδαμε, ἀγαποῦσαν οἱ Ἕλληνες. Ὁ ἱστορικός μας εἶπε κάτι γιὰ τρεῖς ἀνθρώπους πού ἡ Ἑλληνικὴ γνώμη τοὺς θεωροῦσε εὐτυχισμένους,

³¹ Briefwechsel zwischen Goethe und Schiller, 927. Ἵσως παρουσιάζω λανθασμένα τὸν Γκαϊτε, γιατί στὴ θέση τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Πολύγνωτου ἔβαλα τὴ λογοτεχνία καὶ τὴν τέχνη.

³² Ἡροδ. 7. 46, 47, 50.

έναν Αθηναῖο καὶ δύο Ἀργεῖους. Ὁ Αθηναῖος εἶχε γιούς «καλούς τε καὶ αἰσθητοὺς», εἶδε τὰ ἔγγονιά του νὰ μεγαλώνουν καὶ νὰ γίνονται ἄντρες· ἡ πατρίδα τοῦ εὐημεροῦσε, ὁ ἴδιος ἔπεσε σὲ νικηφόρο μάχη γι' αὐτήν, καὶ ἐκείνη τότε τὸν ἐτίμησε μὲ δημόσια ταφή. Γιά ὅλα αὐτὰ ὁ Σόλων τὸν νόμιζε σὰν τὸν πιὸ εὐτυχισμένον ἄνθρωπο ποὺ γνώρισε. Οἱ Ἀργεῖοι εἶναι ὁ Κλέοβις καὶ ὁ Βίτων, ποὺ ἔσυραν τὴν ἅμαξα τῆς μητέρας τους πέντε μίλλια δρόμο γιὰ νὰ τὴ φέρουν στὴ γιορτὴ τῆς Ἥρας, καὶ «ἀφοῦ ἔκαμαν αὐτὰ καὶ τοὺς εἶδεν ὅλος ὁ συγκεντρωμένος κόσμος, (ἀπὸ λίγους νεότερους θὰ ἔλειπε ἕως αὐτό τό σημεῖο ἡ αἰσθηματικὴ εὐαισθησία, ὥστε νὰ προσθέσουν αὐτὴ τὴ λεπτομέρεια), τοὺς βρῆκεν ἓνα ἔξοχο τέλος. Ὁ θεὸς ἔδειξε στὴν περίπτωσή τους ὅτι ἦταν καλύτερος ὁ θάνατος ἀπὸ τὴ ζωὴ. Οἱ Ἀργεῖοι τοὺς περιστοίχισαν καὶ τοὺς συγχάρηκαν γιὰ τὴ δύναμή τους. Οἱ γυναῖκες τοῦ Ἀργεῖου συγχάρηκαν τὴ μητέρα τους γιὰ τοὺς γιούς της. Ἐκείνη τότε, γεμάτη εὐχαρίστηση γιὰ ἐκεῖνο ποὺ ἔκαμαν καὶ γιὰ τὴ φήμην ποὺ ἔκτισαν μὲ τὴν πράξη τους, παρακάλεσε τὴ θεὰ νὰ τοὺς δώσῃ ὅ,τι ἦταν ἄριστο γιὰ τὸν ἄνθρωπο, «δοῦναι τό ἄνθρωπῳ τυχεῖν ἄριστόν ἐστι». Καὶ ὕστερα ἀπὸ αὐτὴ τὴν προσευχή, ἀφοῦ καὶ θυσία ἔκαμαν καὶ διασκέδασαν, οἱ γιοὶ της ἔπεσαν νὰ κοιμηθοῦν μέσα στό ναό καὶ ποτέ πιά δέν ξύπνησαν. Οἱ Ἀργεῖοι ὅμως τοὺς ἔκαμαν ἀγάλματα καὶ τὰ ἔστησαν στοὺς Δελφούς, μὲ τὴν ἰδέα πῶς στάθηκαν οἱ πιὸ καλοὶ ἄνθρωποι». Ὁ Ἡρόδοτος προσθέτει ὡς παραπάνω συστατικά της εὐτυχίας τους, ὅτι εἶχαν ἀρκετὴ περιουσία καὶ «ρῶμην σώματος» καὶ ὅτι εἶχαν νικήσει σὲ δημόσιους ἀγῶνες³³.

Ὁ Κῆρς ποὺ τό ἀπαίδευτο πνεῦμα του πρὶν ἀπὸ ἓνα αἰῶνα εἶχε ἀπορρίψει τὸν ψεύτικο Ἑλληνα τῆς λαϊκῆς φαντασίας, μίλησε στὴν «ὠδή» του «γιὰ μιὰν Ἑλληνικὴν ὑδρίαν» γιὰ μιὰ

πόλη μικρὴ πλάι σὲ ποτάμι ἢ σ' ἀκρογιαλὴ
ἢ σὲ βουνό μὲ εἰρηνικὸ χτισμένη κάστρο.

Κάποια τέτοια θέση ἦταν ἡ πατρίδα τοῦ Κλεόβιου καὶ τοῦ Βίτωνος. Οἱ κάτοικοί της, ὅπως τοὺς δείχνει ὁ Ἡρόδοτος, εἶναι ἀπλοὶ, καλόκαρδοι ἄνθρωποι—ὁ Γερμανὸς θὰ μπορούσε νὰ τοὺς ὀνομάσῃ *gemutlich*—πολύ ἀπλοὶ γιὰ νὰ εἶναι διανοούμενοι ἢ ἡδονιστές, πολὺ ἄνθρωποι γιὰ νὰ εἶναι ὑλιστές, ἄνθρωποι ποὺ βάζουν σὲ μεγάλη τιμὴ τίς κοινὲς ἀρετὲς καὶ τὴν εὐσέβεια, ἀλλὰ ποὺ δέν εἶναι τόσο ἰδεαλιστές, ὥστε νὰ ὑποτιμοῦν τὴν ὁμορφιά, τὰ ἄνετα οἰκονομικά μέσα, τὴ δημόσια ταφή καὶ τὰ ἀγάλματα στοὺς Δελφούς· ἐνῶ ρέπουν πρὸς μιὰ σκοτεινὴν ἀποψη τοῦ κόσμου, εἶναι ἱκανοὶ νὰ τὸν χαίρωνται, καὶ ζοῦν μὲ καλοκάγαθη ἀπλότητα τὴν εὐτυχισμένη ζωὴ τοῦ «φυσικοῦ» ἀνθρώπου.

Μ' αὐτὴ τὴν εἰκόνα μπορούμε ν' ἀφήσωμε τό σκιαγράφημα ποὺ δώσαμε γιὰ τό νόημα τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ.

³³ Ἡροδ. 1. 30, 31.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΤΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΨΥΧΙΚΗΣ ΥΓΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΥΜΕΡΕΙΑΣ

Ὁ Ἀνθρωπισμός δέν ἐξαφανίστηκε ἀπό τόν κόσμο μαζί μέ τούς Ἕλληνες, οὔτε εἶναι μία φιλοσοφία ἰδιαίτερα δική τους. Εἶναι ἡ σκιά πού ρίχνει ἡ ἀνθρώπινη φύση, καί, σά σκιά, ἀχώριστη ἀπ' αὐτήν. Ὅπου σῶμα καί ἐγκέφαλος, ἐκεῖ ἡ σωματική ρώμη, ἡ ὁμορφιά καί ἡ φωτισμένη ἀπό τό νοῦ ἀντρεία ἔχουν τούς θαυμαστές τους· ἐκεῖ χαίρονται τά νιάτα καί φοβοῦνται τά γερατεία. Οἱ ἄνθρωποι τρώγουν καί πίνουν, παντρεύουν καί παντρεύονται, σήμερα, στίς μέρες τοῦ Νῶε, καί στίς μέρες τοῦ Υἱοῦ τοῦ Ἀνθρώπου. Σέ κάθε κοινωνία καί κάτω ἀπό κάθε θρησκεία, οἱ ἄνθρωποι ἐπιζητοῦν τίς ἀπολαύσεις καί τίς ἐνέργειες πού ταιριάζουν στήν ἀνθρώπινη φύση. Λίγοι ἀσκητές ἀποκόπτουν τόν ἑαυτό τους ἐντελῶς ἀπό τή ζωή. Ἀλλά οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι ἐνίωσαν, ὅτι ἡ κοινή ἀνθρωπότητα δέν εἶναι ἀσυμβίβαστη μέ τήν πίστη τους καί ἦταν εὐχαριστημένοι ἂν πλησίαζαν τό Θεό μέσα ἀπό τίς συνθηκές τῆς συνηθισμένης ζωῆς, καί μέ τά μέσα πού εἶχαν ἑτοιμα στήν ἐξουσία τους. Ἐτσι ὁ ἀνθρωπισμός δέν εἶναι λιγότερο παρῶν στόν δικό μας κόσμο ἀπό ὅσο ἦταν στόν κόσμο τοῦ Περικλέους, ἂν καί στήν Ἑλλάδα ἦταν λιγότερο περιορισμένος καί τόν ἐλάτρευαν μέ πιό ἀποκλειστικό ζῆλο.

Εἴμαστε ἀνθρωπιστές, μέ τό νόημα ὅτι χαιρόμαστε μέ τό ἔνστικτό μας, τίς ἀνθρώπινες ἐνέργειες. Ἀλλά ἡ δική μας ἐποχή προχωρεῖ πέρα ἀπ' αὐτό. Γίνεται ἀποκλειστικά ἀνθρωπιστική, καί ἀσπάζεται συνειδητά τόν ἀνθρωπισμό σάν πίστη της γιά τή ζωή. Ἡ λέξη αὐτή, ἡ κάποια παραγωγή τους εἶναι ἀγαπητές καί στόν Κοντισμό (τή θετική φιλοσοφία) καί στόν Πραγματισμό· καί ὅλοι οἱ ἀγνωστικοί, εἴτε κάνουν θρησκεία τήν ἀνθρωπότητα, εἴτε ὄχι, ὀφείλουν νά τῆς προσφέρουν τόν ὑψηλότερο σεβασμό. Γιατί, μία πού δέν ἀναγνωρίζουν Θεό στόν κόσμο κι οὔτε δέχονται θεϊκές διατάξεις, ὀφείλουν νά σχηματίζουν τίς ἰδέες τους γιά τό τί θά ἔπρεπε νά εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἀπό τήν ἀνασκόπηση τῶν συνθηκῶν καί τῶν δυνατοτήτων τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Καί ἔτσι εἰσδύει μέσα τους συνειδητός ἀνθρωπισμός. Λαοφίλητοι στοχαστές ὅπως ὁ Μαίτερλινκ, ὁ Γουέλς, καί Γκαλσγουόρθυ (Galsworthy), ἀνεπιτήδευτα ξεκινοῦν ἀπό ἀνθρώπινες προκείμενες, καί ἀναζητοῦν μέσα στό ἴδιο τό ἀνθρώπινο ὄν τήν ἀποκάλυψη τοῦ τί θά ἔπρεπε νά εἶναι τό ἀνθρώπινο ὄν. Δέ ρωτοῦν τί ὁ Θεός ἀπαιτεῖ ἀπό τόν ἄνθρωπο· παύουν νά ρωτοῦν τί τό Καθῆκον ἀπαιτεῖ ἀπ' αὐτόν. Ἐξετάζουν μόνο ἂν ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀληθινός ἢ ψεύτικος ὡς πρὸς τό ἄριστο πού ἔχει μέσα του, καί μέ αὐτό τό γνώμονα τόν κρίνουν, καταδικάζοντάς τον ἂν πρόδωσε τή φύση του, ἐπαινώντας τον ὅταν τῆς εἶναι πιστός. Εἶναι ἀνθρωπιστές καί τίποτε περισσότερο.

Ἄν αὐτό ἦταν σωστό, ὁ σύγχρονος κόσμος θά στροβιλιζόταν μέ τόν ἀργό ρυθμό τῆς παλίστροφας πρὸς ἐκείνη τή στάση καί τόν τρόπο τῆς σκέψης πού ἡ Ἑλλάδα τήν ἔκαμε δική της πρὶν ἀπό τόσο πολλούς αἰῶνες. Καί ὅμως δέν εἶναι ἔτσι. Ὅσο καί νά εἴμαστε ἀνθρωπιστές, κανεῖς δέν μπορεῖ νά αἰσθανθῇ ὅτι

ἔχομε πολύ Ἑλληνισμό γύρω μας. Ολίγοι Ἑλληνιστές εἶναι λίγο περισσότερο ἀπό φτωχά ἀντίγραφα τῶν λαμπρῶν ἐκείνων πρωτότυπων, χαρτονένιες ἀπλῶς μιμήσεις τοῦ δέρματος. Κάπου ἀνάμεσα σέ μᾶς καί τούς Ἑλληνες ὑπάρχει κάποια μόνιμη ἄβυσσος. Αὐτό, ἀναμφίβολα, γίνεται, ὡς ἓνα μέρος, γιατί ἡ μεγάλη μάζα τῆς ἀνθρωπότητας δέν εἶναι ἀκόμη ἀνθρωπιστές στή φιλοσοφία τους. Ἀλλά ἀπό ἄλλο μέρος ὀφείλεται σέ ἄλλους λόγους. Ἡ σύγχρονη αἴσθηση τοῦ ὠραίου εἶναι, ὅπως εἶδαμε, φτωχή καί περιορισμένη ἐν συγκρίσει μέ τήν Ἑλληνική, καί αὐτό κάνει τή ζωή μας καί τή λογοτεχνία μας στό σύνολό της πιό ἄσχημες ἀπό τή ζωή καί τή λογοτεχνία τῶν Ἀθηναίων. Ἐπειτα εἴμαστε πολύ περισσότερο συναισθηματικοί ἀπό τους Ἑλληνες· ἑλικες συναισθηματικότητας εἶναι γαντζωμένοι ἀκόμη γύρω σ' ἐκείνους στούς ὁποίους οἱ ρίζες της ξεράθηκαν, ὅπως ὁ κισσός ἐξακολουθεῖ νά γαντζώνεται σ' ἓνα σπίτι κι ἀφοῦ ἀπό καιρό ἔχουν πιά κοπῇ οἱ ρίζες του· κάτι τό ψεύτικο γίνεται αἰσθητό στήν πιό πολλή σκληρότητα τῶν ρεαλιστῶν μας, ἐντελῶς ξένο πρὸς τήν ἀφελῇ καί φυσική διάθεση τῆς καλύτερης Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Ἀλλά ὑπάρχει κάτι σπουδαιότερο ἀπό αὐτό, πού μᾶς κάνει νά ὑστεροῦμε ἀπέναντι τῶν Ἑλλήνων. Ἐχομε τούς ἀνθρωπιστές φιλοσόφους μας, ἀλλά ὑποστηρίζουν μιά μορφή πίστεως πολύ ἀκρωτηριασμένη καί ἀτελῇ. Ἡ ζωή τους καί ἡ θεωρία τους γιά τήν ἀνθρώπινη φύση εἶναι στενή, μέ τρόπο πού δέν τόν βρίσκομε στήν Ἑλληνική ζωή καί στή θεωρία της. Ὑπῆρχε στούς Ἑλληνες ὀρισμένη «τ ε λ ε ι ὀ τ η ς» πού δέν εἶναι κτῆμα μας· ὀρισμένη εὐρύτητα καί πληρότητα στήν ἄποψη γιά τήν ἀνθρώπινη φύση, πού ἐπειδὴ λείπει ἀπό τή λογοτεχνία μας, τήν κάνει περιορισμένη καί ἐπαρχιώτικη· ὀρισμένη εὐρύτητα καί πληρότητα στή συμπεριφορά τους ἀπέναντί της πού ἐπειδὴ λείπει ἀπό τή δική μας ζωή, τήν κάνει φτωχή· τήν κάνει νά λιμοκτονῇ. Αὐτή τήν ἀδυναμία τοῦ σύγχρονου ἀνθρωπισμοῦ προσπαθεῖ τοῦτο τό κεφάλαιο, πολύ σύντομα, ν' ἀναλύσῃ. Τό θέμα μερίζεται σέ δύο ἀπόψεις, τή λογοτεχνία καί τήν καθημερινή ζωή· θά ἐξετάσωμε λοιπόν σέ τί διαφέρουν οἱ τέχνες μας ἀπό τό Σοφοκλῆ ἢ τόν Εὐριπίδη, καί σέ τί διαφέρουν οἱ ἄνθρωποι τῶν γραφείων ἢ οἱ εὐτυχισμένοι βιοτέχνες μας ἀπό τόν Ἀθηναῖο τῶν χρόνων τοῦ Περικλῆ.

Θά ἀρχισωμέ ἀπό τό πρῶτο καί λιγότερο σπουδαῖο ζήτημα.

Ἀποτιμώντας τίς ἰδιαίτερες συμβολές τοῦ δέκατου ἑνατοῦ αἰῶνα στήν παγκόσμια λογοτεχνία κανένας κριτικός δέν μπορεῖ ν' ἀγνόησῃ τρία εἶδη συγγραμμάτων. Στήν πρώτη τάξη ἀνήκουν δοκίμια ὅπως: «Πραγματεία γιά Ψητό Χοῖρο», «Παράπονο γιά τήν Κατάπτωση τῶν Ζητιάνων στή Μητρόπολη», Ἐγκώμιο τῶν Καπνοδοχοκαθαριστῶν», «Γιά τή Μελαγχολία τῶν Ραφτάδων». Σέ ὅλα αὐτά, πολὺς ἢ λίγος θόρυβος γιά τό τίποτα. Ὁ Lamb εἶναι ὁ πιό μέγας συγγραφέας σ' αὐτό τό εἶδος, ἀλλά ἔχει πολλούς ἀπογόνους, καί γνήσιους καί νόθους. Ἡ δεύτερη τάξη ἔχει πολύ ἀνοιχτό τόξο· περικλείει ὅλη τή λογοτεχνία πού ἀντλεῖ τίς συγκινήσεις της ἀπό τά ἀκαθόριστα μεταίχμια πού ἀντακκλάνουν τή ζωή μέ τό μυστήριο καί τή φρίκη τους: «Ἡ Σαλώμη» καί «ὁ Ντόριαν Γκραίβ», «Οἱ Τυφλοί» καί «ὁ Pelleas el lisande», ἡ Γαλλικὴ ποίηση τῶν Συμβολιστῶν, «Τό

Κελτικό Λυκόφως» και οι περισσότεροι από τους στίχους του Yeats ανήκουν σ' αυτή την τάξη. Στην τρίτη τάξη ανήκουν ο Φλωμπέρ και ο Σούντερμαν από τους ξένους, και ο Άρνολντ Μπέννεντ και ο Γκαλσγουόρθ στην Αγγλία· τους ξεχωρίζει δυνατή διάνοια, αλλά και η αμερόληπτη χρήση που της κάνουν ή ψυχρή και κριτική φύση του έργου τους αποτελεί τη δύναμη και αδυναμία του. Οι τρεις αυτές σχολές υποστηρίζουν τον εαυτό τους με διαφορετικό τρόπο. Άλλα μιά από τις παρακάτω αρχές διέπει όλο το έργο τους. Δικαιώνεται, γιατί είναι Τέχνη ή δικαιώνεται, γιατί είναι αλήθεια. Η Τέχνη για την Τέχνη είναι ένα περιβόητο αξίωμα· μπορούμε σ' αυτό να προσθέσω μέ' ένα άλλο—το πραγματικό υπέδαφος των πιο καλών έργων του νέου δραματος—Η Σκέψη για τη Σκέψη. Αν προεκτείνουμε πιο βαθιά αυτά τα δύο αξιώματα, οι ρίζες τους θα ένωθούν.

Στην πιο καλή Έλληνική λογοτεχνία δε βρίσκομε Σκέψη για τη Σκέψη. Ο Αίσχύλος και οι διάδοχοί του έχουν υψηλή διανοητική δύναμη· αλλά κανείς δε θα μπορούσε να πη' ότι η κεντρική τους αρετή είναι μιά ανάληψη ανάλυση του γεγονότος. Ούτε πάλι βρίσκομε στην Έλληνική λογοτεχνία την άλλη εκείνη τάξη έργων στην οποία αναφερθήκαμε. Η μεγάλη της εποχή δε δείχνει μέ' κανένα τρόπο έργα σαν τη «Σαλώμη» του Όσκαρ Γουάιλντ, ή σαν τα ποιήματα του Yeats ή του Βερλαίν, ή σαν τα γοητευτικά δοκίμια, τα γραμμένα πάνω στο τίποτα ιδιαίτερα, που είναι συνδεδεμένα μέ' το όνομα του Κάρολου Lamb και του Στήβενσον. Η καλύτερη Έλληνική λογοτεχνία ούτε εκκεντρική, ούτε παθολογική, ούτε μικρολογη είναι· οι συγγραφείς της δε μ'α' οδηγούν όπως ο Yeats, μέσα στα στενά μονοπάτια της ανθρώπινης ψυχής, για να ταξιδέψωμε σέ' δρόμους σκοτεινούς και μαγευτικούς· ούτε ενδιαφέρονται, όπως ο Γουάιλντ, για τις πιο λεπτεπίλεπτες αρρώστειες της, ζώντας μέσα στη δηλητηριασμένη ατμόσφαιρα των άρρωστων θαλάμων της, ή μέσα σέ' «ένα λεπτό άρωμα παρακμής»¹· ούτε ακόμη καταξοδεύονται, όπως ο Lamb, σέ' ελαφρά δοκίμια, που ή γοητεία τους βρίσκεται στο ύφος και στο χειρισμό, στο λεπτό μάσημα εκείνου που είναι στο κάτω κάτω αναμάσημα φτωχής χλόης. Δέ βρίσκομε έργα τέτοιου είδους, ώσπου να φτάσωμε στα άρρωστημένα έρωτικά ποιήματα της Αλεξάνδρειας (που θα μπορούσαν ίσως να αντιταχτούν στη «Σαλώμη»), και στα αξιαγάπητα δοκίμια του Λουκιανού για τις μύγες και για τό' ήλεκτρο (που έχουν κάτι τό' κοινό μέ' την Απολογία για τις Λάμπες του Αεριοφωτός» και την «Πραγματεία για τόν ψητό χοίρο»). Η λογοτεχνία των πρώτων καιρών είναι στείρα από τέτοια παιδιά. Ίσως αυτό να μή λογαριασθή' σαν αξία της· υπάρχει ειλικρίνεια, ακόμη και πνεύμα, σέ' μερικά τουλάχιστον από τα έργα που μνημονέψαμε παραπάνω, και αντανakλούν πραγματικές έμπειρίες. Τό' γεγονός πάντα παραμένει· τέτοια θέματα δε βρίσκονται στην Έλληνική λογοτεχνία πριν από τό' τό' 326 π.Χ.

Αυτό δέν είναι τυχαίο απλώς περιστατικό. Προέρχεται από τό' τό' χαρακτήρα των συγγραφέων και του ακροατηρίου τους. Οι πρώτοι εκείνοι Έλληνες ή'ταν «ένεργητικοί, ζωηροί, ευδιάθετοι»· δέν ή'ταν «αδύνατοι, άρρωστοι,

¹ Φράση του Πάτερ

καχεκτικοί»². Δέν είχαν ακόμη ξεπεράσει τό ενδιαφέρον γιά τίς άπλές, τίς συνηθισμένες συγκινήσεις τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, αὐτό πού ὁ Γουόρσγουρθ ὀνομάζει «ἀνθρώπινη- καρδιά μέ τήν ὁποίαν ζοῦμε». Ἐτσι δέν ἦταν οὔτε αἰσθητικολογοί (αἰστέτ), οὔτε μυστικοί, οὔτε συμβολιστές. Ἀντλοῦσαν ἀπό τίς κοινές πηγές τῆς ἀνθρωπότητος, στό σημεῖο ὅπου τά νερά ἀναβλύζουν ἀπό τό βράχο διάφανα καί δροσερά· καί τά θέματά τους εἶναι συνηθισμένα, ἀπλά, ἀνθρώπινα πράγματα.

Ἄς πάρωμε τόν Ὅμηρο. Ἀλήθεια, τά θέματα τῆς ποιήσῃς του εἶναι πολύ λίγα· μάχες καί ἀγῶνες καί συμβούλια καί θαλασσοπορίες, ἀνθρωποφάγοι καί μάγισσες καί ἐξαίσιοι κῆποι, ἡ ζωή σέ Ἑλληνικό παλάτι καί σέ Ἑλληνικό στρατό καί σέ Ἑλληνική ἀγρέπαυλη. Ἀλλά τά ἐνδιαφέροντα πού βρίσκονται κάτω ἀπό αὐτά τά θέματα εἶναι μόνο τά πλατιά ἐνδιαφέροντα, πού ἔχουν ἀπό κοινοῦ Οἱ ὑγιεῖς ἄνθρωποι κάθε ἐποχῆς —κάτι περισσότερο ἀλήθεια ἀπό μία γερή φυσική ζωή καί ἀπό τίς ἐνέργειες πού ἀνατέλλουν ἀπ’ αὐτήν καί τά ἔντονα καί στοιχειώδη αἰσθήματα πού συγκεντρώνονται γύρω ἀπ’ αὐτήν, φαγητό, πιστό, μάχη, τολμηρή περιπέτεια, γάμος, φιλία, ἀφοσιωμένη ὑπηρεσία· θάρος, μεγαλοψυχία, νομιμοφροσύνη· θυμός, πανουργία, φόβος. Αὐτά εἶναι τά πιό παλιά πράγματα μέσα στόν ἄνθρωπο καί εἶναι κοινά σέ ὅλους τους ἀνθρώπους, γιατί εἶναι τά ἀρχέγονα στοιχεῖα ἀπό τά ὁποῖα ἐγίναμε. Γι’ αὐτά φροντίζει ὁ Ὅμηρος, αὐτά περιγράφει, λίγα ἀλλά φροντίζει καί περιγράφει.

Δύο παραδείγματα θά δώσουν ἀνάγλυφα τῇ θέσῃ πού ὑποστηρίζω. Ὑπάρχει κάποια ὁμοιότητα ἀνάμεσα στήν ἱστορία τῆς Ναυσικᾶς τοῦ Ὀμήρου καί τήν ἱστορία τῆς Σαλώμης τοῦ Γουάιλντ. Καί οἱ δύο εἶναι κόρες· καί οἱ δύο ἔλκονται ἀπό ἄντρες ἄνισης πρὸς τῇ δικῇ τους ἡλικίας. Ἀλλά ὁ ἔρωτας τῆς Ναυσικᾶς εἶναι τό στοιχειώδες ἀνθρώπινο πάθος· ὁ ἔρωτάς τῆς Σαλώμης εἶναι μία σκοτεινή ἀρρώστεια. Παράβαλε τά λόγια τῆς τελευταίας, ὅταν δέχεται τήν κεφαλή τοῦ Ἰωάννου (δέ θά τά παραθέσω), μέ τήν ἀφελῇ ὁμολογία τῆς Ναυσικᾶς στίς ἀκολούθους της:

«κλῦτέ μεν, ἀμφιπόλοι λευκώλενοι, ὄφρα τι εἶπω.
Οὐ πάντων ἀέκητι θεῶν, οἳ Ὀλυμπον ἔχουσιν,
Φαίηκεσσ’ ὅδ’ ἀνήρ ἐπιμίσγεται ἀντιθέοισιν·
πρόσθεν μέν γάρ δή μοι ἀεικέλιος δέατ’ ἔμμεν,
νῦν δέ θεοῖσιν ἔοικε, τοί οὐρανόν εὐρύν ἔχουσιν.
αἷ γάρ ἐμοί τοιόσδε πόσις κεκλημένος εἴη,
ἐνθάδε ναιετάων, καί οἱ ἄδοι αὐτόθι μίμνειν...»³.

² Sainte-Beuve, Qu’ est-ce qu’ un classique? (Causeries dII Lundi).

³ Ὀδύσ. Ζ. 239—245. Ἀκοῦστε με, θεοπαῖνίδες μου μέ τ’ ἄσπρα χέρια, νά σᾶς πῶ κάτι. Δέν εἶναι χωρίς τῇ θέληση τῶν θεῶν, οἱ ὁποῖοι κατοικοῦν στόν Ὀλυμπο, πού αὐτός ὁ ἄντρας ἔρχεται νά σμίξη τοὺς ἰσόθεους Φαίιακες· γιατί νά, στήν ἀρχή μοῦ φαινόταν, ὅτι εἶναι ἄνθρωπος χωρίς χάρη, μά τώρα μοιάζει μέ τοὺς θεοὺς πού κρατοῦν τόν πλατύν οὐρανό. Νά ’ταν καί νά μπορούσε ἕνας τέτοιος νά ὀνομαστῇ ἄντρας μου, κατοικώντας ἐδῶ καί πού νά τοῦ ἄρεσε νά ζῇ στόν τόπο μας...»

Ἦ παρατηρήστε, πάλι, μέ τί διαφορετικό πνεῦμα ὁ Ὅμηρος καί ὁ Γουάιλντ σκέπτονται γιά τή φιλία. Τό πάρα κάτω εἶναι ἀπό τόν Ντόριαν Γκραϊϋ. «Ἡ συνομιλία μαζί του ἦταν σάν παίξιμο σέ ἐκλεκτό βιολί. Ἀπαντοῦσε σέ κάθε ἀγγιγμα καί σκίρτημα τοῦ δοξαριοῦ. Ὑπάρχει κάτι πού τρομερά ὑποδουλώνει στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖον ἐνεργεῖ ἡ ἐπίδραση. Ὅταν προεκτείνῃ τήν ψυχή ἐνός ἀνθρώπου μέσα σέ μιά χαριτωμένη μορφή καί τήν ἀφήνει ἐκεῖ ν' ἀργοπορήσῃ γιά μιά στιγμή· ὅταν ἀκούῃ κανεῖς τίς ἴδιες τίς δικές του διανοητικές ἀπόψεις νά τίς ἐπιστρέψῃ κάποιος μέ ὅλη τή μουσική, πού τούς προσθέτει τό πάθος καί ἡ νεότητα· ὅταν μεταβιβάσῃ τήν ιδιοσυγκρασία ἐνός μέσα σέ ἕναν ἄλλον, σά νά ἦταν ἕνα λεπτό ὑγρό ἢ ἕνα παράξενο ἄρωμα: ὑπῆρχε σ' αὐτό τό πράγμα μιά πραγματική χαρά—ἴσως ἡ πιό ἱκανοποιητική χαρά πού μᾶς ἔμεινε σέ ἐποχή τόσο στενευμένη καί χυδαία σάν τή δική μας». Ἀκούστε τώρα καί τόν Ὅμηρο:

.....Αὐτάρ Ἀχιλλεύς

Κλαῖε φίλου ἐτάρου μεμνημένος, οὐδέ μιν ὕπνος
ἦρει πανδαμάτωρ, ἀλλ' ἐστρέφετ' ἔνθα καί ἔνθα
Πατρόκλου ποθέων ἀνδροτῆτά τε καί μένος ἦῶ
ἠδ' ὅποσα τολύπευσε σὺν αὐτῷ καί πάθεν ἄλγεα
ἀνδρῶν τε πτολέμους ἀλεγεινά τε κύματα πείρων.
τῶν μιμνησκόμενος θαλερόν κατὰ δάκρυον εἶβεν,
ἄλλοτ' ἐπὶ πλευράς κατακείμενος, ἄλλοτε δ' αὖτε
ὕπτιος, ἄλλοτε δέ πρηνής· τότε δ' ὀρθός ἀναστάς
δινεύεσκ' ἀλύων παρὰ θῖν' ἁλός...⁴.

Ὁ Ὅμηρος εἶναι ἀπλός, βρίσκεται στό κέντρο, δίνει ἀνθρώπινη φύση. Τόν Γουάιλντ τόν διάπλασε τό πνεῦμα πού ὁ Πάτερ εἶδε στήν Τζοκόντα, μέ «παράξενες σκέψεις καί φανταστικές ὀνειροπολήσεις καί ἐκλεκτά πάθη»· ἂν ἔχῃ ὁμορφιά, εἶναι μιά ὁμορφιά στήν ὁποία «πέρασε ἡ ψυχή μαζί μέ ὅλες τῆς τίς ἀρρώστειες».

Τόσα γιά τόν Ὅμηρο. Πάρτε τώρα τούς τραγικούς. Φαίνονται στήν ἀρχή σάν νά ἀντικρούουν τή διαπίστωση μου, γιατί ἀσχολοῦνται μέ προβλήματα πού

⁴ Ἰλιάδ. Ω, 3—12. Μά θρήναε ὁ Ἀχιλλέας
κι εἶχε στό νοῦ τ' ἀγαπητό συντρόφι, μηδ' ὁ ὕπνος,
τοῦ κόσμου ὁ καταπονητής, τόν ἔπιανε, μόν πάντα
πότε ἀπό δῶ πότε ἀπό κεῖ παράδερνε γυρνώντας
καί τοῦ Πατρόκλου ἀνάδευε τή λεβεντιά τή νιότη,
κι ὅλα ὅσα τράβηξαν μαζί — τί κόπους πόσα πάθια —
μέ τ' ἄγριο κύμα τοῦ γιालοῦ καί μέ στεριάς πολέμους
Αὐτά θυμοῦνταν κι ἔχυνε πικρά καί μαῦρα δάκρυα,
ῶρες στή ράχη πλαγιαστός ἢ στό πλευρό γυρμένο
ῶρες ταπίστομα. Ἄλλοτες σηκώνουνταν, περπάταε
ἀσκοπα στ' ἀκρογιάλι ὀμπρός

(Μετάφρ. Ἀλεξ. Πάλλη)

δέν ἦρθαν ποτέ στό νοῦ τοῦ παλαιότερου ποιητῆ. Στούς φόνους τοῦ Ἀγαμέμνονα καί τῆς Κλυταιμνήστρας, στή μοιχεία τοῦ Αἰγισθοῦ καί στό γάμο τῆς Ἰοκάστης, ὁ Ὅμηρος μόνο ἱστορίες φριχτές καί ἱστορίες πού ἐξάπτουν εἶδε. Στούς τραγικούς οἱ ἱστορίες αὐτές ὑποβάλλουν τό πρόβλημα τοῦ κακοῦ, τίς συνέπειες τῆς ἀμαρτίας, τό μυστήριό τῆς κληρονομικότητας. Γιά τόν Ὅμηρο ἡ μάχη τῆς Τροίας ἦταν ἓνας μεγάλος ἀγώνας. Στόν Αἰσχύλο καί τόν Εὐριπίδη ἀνακίνησε ὅλα τά προβλήματα τοῦ πολέμου· ἐσήμαινε γι' αὐτούς διοργάνωση τῆς κοινωνίας, τήν καταστροφή τοῦ πολιτισμοῦ, αἰτία ἀθλιότητας στόν κατακτημένο, σκληρότητας καί ἐξευτελισμοῦ στούς κατακτητές. Ἡ ἀνθρώπινη ζωή ἔγινε πιο περίπλοκη, ἀπό τόν καιρό τοῦ Ὁμήρου, πολλαπλασιάστηκαν οἱ δυσκολίες καί οἱ δυνατότητές της, καί ἡ λογοτεχνία πιστά ἀντανεκλᾷ τή μεταβολή. Ἀλλά καί ἔτσι ἀκόμη ἡ λογοτεχνία μένει στό κέντρο καί εἶναι ἀπλή στά ἐνδιαφέροντά της. Οἱ ἀγωνίες καί τά δυστυχήματα τῶν ἡρώων τῆς τραγωδίας μπορεῖ νά εἶναι πιο περίπλοκα ἀπό τό στοιχειῶδες πάθος τοῦ Ὀμηρικοῦ Ἀχιλλέα· εἶναι ὅμως ἀγωνίες πού εἶναι νοητό, ὅτι ὅλοι θά μπορούσαμε νά ὑποφέρουμε, δυστυχήματα πού θά ἦταν δυνατό νά συμβοῦν καί σ' ἐμᾶς. Αποφεύγονται παράξενες ιδιοτροπίες. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο, ὅταν ἀναλογιζόμαστε πόσο τά πάθη τῆς μοιχείας ἐλκύουν τή σύγχρονη δραματολογία, ὅτι κανένα ἀπό τά σωζόμενα θεατρικά ἔργα ἐκτός τόν Ἰππόλυτο δέν τά ἔχει κεντρικό του ἐνδιαφέρον. Δέν ὑπάρχει στό Ἑλληνικό δράμα νοσηρή παθολογία.

Ἐπιτρέψτε μου τώρα νά ἐξεικονίσω τή θέση μου μέ ἓνα ἔργο πού φαίνεται ὅτι ἔρχεται σέ ἀντίφαση πρὸς αὐτή. Ὁ μῦθος τοῦ Οἰδίποδα Τυράννου εἶναι νοσηρός. Εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ Οἰδίποδα πού, χωρίς νά τό ξέρη, σκοτώνει τόν πατέρα του καί παντρεύεται τῇ μητέρα του, Ἰοκάστη. Ὁ μῦθος αὐτός δέν μπορεῖ ἀσφαλῶς νά ὀνομασθῇ συνηθισμένος, κεντρικός, πλατιά ἀνθρώπινος· δέν πρέπει νά καταταχθῇ μᾶλλον στή σειρά, ἢ καί πιο κάτω ἀπό τή Σαλώμη; Μέ τήν πρώτη ματιά θά πῆγαινε κανεῖς νά πῇ ἔτσι. Τό πραγματικό ὅμως ἐνδιαφέρον τοῦ ἔργου δέ βρίσκεται στίς σχέσεις στίς ὁποῖες μπερδεύτηκεν ὁ Οἰδίποδας. Ὡς ἓνα μέρος ἔγκειται τήν πλοκή—τήν πιο θαυμαστή πλοκή—καί στό πολύπλοκο δίχτυ περιστατικῶν τά ὁποῖα ἔμπλεξαν τόν Οἰδίποδα στήν ἐνοχή ἀλλά ἔγκειται κυρίως στήν ἔκκληση πού ἀπευθύνει ὁ μῦθος, ἰδιαίτερα τό μέρος πού ἓνα ἀπό τά πάσχοντα πρόσωπα παίζει στίς ἠθικές μας συμπάθειες. Ἡ Ἰοκάστη, μέ τή γρήγορη διαίσθηση τῆς γυναίκας, καταλαβαίνει τό ἐπαίσχυντο γεγονός πρὶν ἀπό τό γιό της· μέ τή φυσική της ἀδυναμία προσπαθεῖ νά το ἀποσιωπήσῃ, καί, ἐπειδή δέν τό κατορθώνει, φεύγει μακριά ἀπό αὐτό μέ τήν αὐτοκτονία. Ἀλλά ὁ Οἰδίποδας, στόν ὁποῖον ἡ ἀλήθεια ξεσπᾷ ἀργότερα, ἐπιμένει νά ἀκούσῃ τήν ἱστορία τοῦ αἰσχους του ὡς τό τέλος, καί, τότε, ἀφοῦ ἐπαναλάβῃ καί ὁ ἴδιος τήν ἀφήγηση τῆς δυστυχίας του μέ ἥρεμα καί πικρά λόγια, ἀποφασίζει, ἀντίθετα πρὸς τή γυναῖκα του, νά ὑπομείνῃ τή μοῖρα του ὡς τό τέλος, καί, καθαγιασμένος ἀπόβλητος «ἄποικος» περιάγει τόν ἑαυτό του στή μοναξιά τῶν βουνῶν. Ἡ ἔκκληση τοῦ ἔργου δέν εἶναι παθολογική, οὔτε διανοητική· εἶναι ἠθική ἔκκληση καθολικότερη ἀπό τίς συμπάθειές μας. Παρακολουθοῦμε τήν ἀγωνία ἑνός

άνθρωπινου πλάσματος πού τό συνθλίβει άνείπωτη δυστυχία· καί τόν βλέπομε νά θριαμβεύη, νά νικᾷ τή δυστυχία μέ τή δύναμη τῆς θέλησής του. Τό σύμπαν πέφτει σέ ἐρείπια γύρω του κι αὐτός τό αντιμετωπίζει ἀπτόητος. Ὁ ἄνθρωπος μόνο ἓνα καλάμι εἶναι, τό πιό ἀδύνατο στή φύση... Ἀλλά κι ὅταν τό σύμπαν θά τόν ἐσύντριβε, ὁ ἄνθρωπος καί τότε θά ἦταν ἀνώτερος ἀπό κείνον πού τόν σκοτώνει»⁵. Γί' αὐτό πολλοί διαβάζουν τό ἔργο, καί φτάνουν στήν καρδιά ἐκείνου πού ὁ Σοφοκλῆς ἐννοῦσε μ' αὐτό, χωρίς πάντα νά ξεκαθαρίζουν ἐντελῶς στόν ἑαυτό τους τήν πραγματική φύση τοῦ ἁμαρτήματος τοῦ Οἰδίποδα. Μόλις πού νιώθουν ὅτι ὁ Σοφοκλῆς γράφει γιά αἰμομιξία. Γιατί πραγματικά ὁ ποιητής χρησιμοποίησε τήν αἰμομιξία καί τήν πατροκτονία, μόνο γιά νά δημιουργήσῃ τό αἶσθημα μιᾶς ὑπερανθρώπινης καταστροφῆς, ἀνείπωτου ἁμαρτήματος· δέν τά ἀνάλυσε, οὔτε τά ἀνάταμε καθ' ἑαυτά, δέν τά μεταχειρίστηκε παθολογικά. Βάλε τόν Οἰδίποδα δίπλα στή Σαλώμη ἢ στό πορτραῖτο τοῦ Ντόριαν Γκραίν, βάλε τον ἀκόμη δίπλα στό ἔργο τοῦ Ὀυγκώ φόν Χόφφμαννσταλ πάνω στό ἴδιο θέμα, Oedipus und die Sphinx (ὁ Οἰδίπους καί ἡ Σ φ ί γ γ α), καί ἡ διαφορά τῶν δύο μεθόδων χειρισμοῦ γίνεται ἀμέσως φανερή. Ὁ Σοφοκλῆς δέ θά προτιμοῦσε νά γράψῃ τή Σαλώμη, ὅπως οὔτε ὁ Φειδίας θά προτιμοῦσε νά σκαλίσῃ στό μάρμαρο τήν παραμορφωμένη δυσμορφία ἐνός καμπούρη.

Αὐτό τό ἐνδιαφέρον στά οὐσιώδη πράγματα τῆς ἀνθρωπότητας εἶναι εὐκόλο νά τό ἐννοήσωμε. Ὡς ἓνα μέρος ὀφείλεται στό γεγονός στό ὅποιο ἔχομε κιόλας ἐπιμείνει, ὅτι οἱ Ἕλληνες ἦταν νεώτερος ἀπό μᾶς λαός. Ἐζησαν τό πρωινό τοῦ κόσμου, δέ βρέθηκε πρὶν ἀπ' αὐτούς πόδι, νά πάρῃ τή δροσιά ἀπό τήν ἀγαπημένη της χλόη κι ἀπ' τά λουλούδια, καί οἱ Ἕλληνες τήν κατάκτησαν μέ δροσερή ἀπόλαυση. Τό ξενότροπο, τό ἀσυνήθιστο δέν τούς σκανδάλιζε. Εἰπώθηκε γιά τόν Μαίτερλινκ ὅτι ὁ ὅλος του σκοπός εἶναι «νά δείξῃ πόσο μυστηριώδης εἶναι ἡ ζωή»: καί γιά ἄλλον συμβολιστή, ὅτι ἀναζήτησε «τό μυστικό τῶν πραγμάτων πού ξεπερνᾷ ἀκριβῶς τίς πιό εὐλύγιστες λέξεις». Τέτοιος σκοπός, τέτοια ἀναζήτηση ἦταν ξένα γιά τόν Ἕλληνα· ἡ νοσηρή παθολογία καί ἡ γοητευτική προσποίηση τῆς σύγχρονης λογοτεχνίας ἦταν τό ἴδιο ξένα γιά τόν ἀπλό καί φυσικό νοῦ του.

Ἀλλά ὑπάρχει καί ἓνας ἄλλος λόγος γιά τήν ιδιότητά του αὐτή. Οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς ἔκαναν πολύ διαφορετική ζωή ἀπό τούς νεώτερους λογοτέχνες. Οἱ δικοί μας συγγραφεῖς γεννημένοι, ἀναθρεμμένοι καί καταδικασμένοι νά ζοῦν μέ τή μελέτη, εἶναι παραγεμισμένοι ἀπό τά νεανικά τους χρόνια μέ «τέχνη» καί κριτική, καί ἔχουν τίς ιδιότητες πού μιᾶ τέτοια μόρφωση ἀναπτύσσει. Εἶναι «καλλιτεχνικοί» (artistic) καί κριτικοί. Εἶναι καλλιτεχνικοί, καί τό ἔργο τούς εἶναι τέλειο στή μορφή καί στή γεύση. Ἡ εἶναι κριτικοί, καί τό ἔργο τους δείχνει λογική ἐκτίμηση τῶν προβλημάτων τῆς ζωῆς καί δυσάρεστη εἰσδυση στό χαρακτήρα, ἀλλά λίγη ζεστασιά συμπάθειας ἢ εὐφροσύνης. Ὅμως καί στή μιᾶ καί στήν ἄλλη περίπτωση τό σύμπαν μέσα στό ὅποιο ζοῦν εἶναι στενό· γιατί

⁵ Pascal. Γαλλικά στό πρωτότυπο. Σ.τ. μ.

πραγματικά ή τέχνη είναι λιγότερο σπουδαία από τη ζωή και χωρίς αξία, αν τη χωρίσωμε από τη ζωή, και ο κόσμος δέν απαρτίζεται ολοκληρωτικά από προβλήματα, όπως κλίνομε νά παραδεχτούμε μέ τη μελέτη. Έτσι γίνεται πού ή επιρροή του σύγχρονου αναλυτή είναι τόσο στενή όσο και ή τάξη στην οποία ανήκει· οί διανοούμενοι τόν διαβάζουν, ή κοινωνία της σκηνης παίζει τό έργο του, αλλά τό μεγαλύτερο μέρος του κόσμου» (πού ή ζωή του δέν είναι αυτά τά πράγματα) τόν αντιπαρέρχεται.

Οί μεγάλοι Έλληνες συγγραφείς ήταν πολύ διαφορετικοί. Αντί νά είναι μόνο άνθρωποι τών γραμμάτων, έκαναν τη ζωή τών συνηθισμένων ανθρώπων της δράσης. Όπως ο Γκαϊτε ή ο Σκώτ ή ο Βύρων ή ο Μίλτων αναμείχτηκαν στις ύποθέσεις του κόσμου. Ο Σοφοκλής και ο Θουκυδίδης κυβέρνησαν στόλους, ο Αίσχύλος πολέμησε στό Μαραθώνα, ο Σωκράτης υπηρέτησε στό στρατό και έγινε πρόεδρος της Εκκλησίας του δήμου, ο Ηρόδοτος ήταν μεγάλος περιηγητής, ο κωμικός ποιητής Εϋπολις σκοτώθηκε σέ ναυμαχία, ο Πρωταγόρας έσύνταξε τό πολίτευμα για τη μεγάλη πανελλήνια αποικία τών Θουρίων, και οί πιο επιφανείς σοφιστές υπηρέτησαν ως πρέσβεις και διπλωμάτες: ακόμη και οί συγγραφείς για τούς όποιους δέν έχουμε τέτοιες πληροφορίες, μπορούμε νά είμαστε βέβαιοι, έχοντας υπόψη μας την ιδιάζουσα φύση της Έλληνικής πόλης, ότι και αυτοί έλαβαν κάποιο μέρος στη δημόσια ζωή. Τέτοιος τρόπος ζωής έφοδιάζε τούς ανθρώπους όχι μόνο μέ πλατιά, αλλά και μέ συνηθισμένα διαφέροντα, και μέ σκοπία για τη ζωή γεμάτη υγεία· πραγματικά εκτρέφει κανονικούς ανθρώπους· ή φύση προσθέτει τό πνεύμα, και έτσι φτάνομε στη λογοτεχνία την οποία θα δημιουργούσαν άνθρωποι υγιείς, κανονικοί, φτάνει νά είχαν πνεύμα. Δεν έχουμε Τέχνη για την Τέχνη· γιατί τά ενδιαφέροντα τών συγγραφέων δέν ήταν ενδιαφέροντα καλλιτεχνών ή λογοτεχνών, αλλά γενικά ανθρώπινα. Ούτε ακόμη έχουμε τέτοιες άθωες και μεροληπτικές μορφές της ανθρωπότητας σαν αυτές πού μās δίνουν τά δοκίμια του Lamb. Τέτοια πράγματα ο Έλληνας θα έλεγε ότι είναι χαριτωμένα, αλλά ότι ταιριάζουν μάλλον σέ αρρώστους ή ήλικιωμένους και όχι σέ ρωμαλέους ανθρώπους, ξέχειλους από ζωή και ικανούς για τίς έντονες ενέργειές της. Θα δεχόταν μέ συμπάθεια τά λόγια του Καρλάυλ για τόν Lamb, ότι τό πνεύμα του ήταν «κάτι γνήσιο, αλλά ουσιαστικά μικρό και χαϊδεμένο»⁶. Ούτε έχουμε Σκέψη για τη Σκέψη. Τό ενδιαφέρον εκείνων τών συγγραφέων για την ανθρωπότητα δέν ήταν ενδιαφέρον σπουδαστή ή στοχαστή, αλλά ανθρώπου πού ζή· έτσι φυλάγονταν από την ψυχρή, ακριβόλογη, αναίσθητη ανάλυση χαρακτήρων και καταστάσεων, πού είναι κοινή στους πιο ικανούς δραματογράφους της δικής μας εποχής. Ήξεραν, αυτό πού εμείς εξεχάσαμε, ότι πλούσια και γενναία καρδιά όσο και καθαρό μυαλό ήταν πράγματα αναγκαία για τη δημιουργία μεγάλης λογοτεχνίας. Όπως δέν έβλεπαν στό δραματοργό μόνο τόν καλλιτέχνη, πού κατασκευάζει έργα μέ καλή πλοκή, συλλαβαίνει τραγικές καταστάσεις και δίνει στό σύνολο ένα σώμα μέ ωραίους στίχους,

⁶ Life of Carlyle 2, 210. Μιλώντας για τόν Lamb, προηγούμενα, σκέπτομαι μόνο τά Essays of Elia.

ἔτσι δεν ἔβλεπαν μόνο τό βαθύ στοχαστή, πού ἀνατέμνει ἐξαίρετα τό χαρακτήρα, σπουδάζει τό ἀποτέλεσμα πού προκαλεῖ στό χαρακτήρα ἡ περίσταση, ξεσηκώνει προβλήματα, κεντρίζει καί ζωογονεῖ το μυαλό τῶν ἀκροατῶν του. Τούς Ἕλληνες συγγραφεῖς τούς ἀπασχολοῦσε ἡ πλοκή τοῦ ἔργου τους, ὄχι γιά τό καλλιτεχνικό ἢ διανοητικό, ἀλλά γιά τό ἀνθρώπινο ἐνδιαφέρον πού παρουσίαζε· ἀπόβλεπαν στά πραγματικά δυστυχήματα τοῦ ἥρωα, δέν τούς προσέλκυε μόνο ἡ δραματική τους ἀξία. Τούς θριάμβους τῶν ἡρώων τους καί τίς δοκιμασίες τους δέν τά ἔβλεπαν τόσο, ὅσο τά ἐνιωθάν. Γιατί θυμόνταν ὅτι τά πρόσωπα πού κινοῦσαν οἱ τραγωδοί πάνω στη σκηνή ἦταν ἀντανακλάσεις τῆς ἀνθρωπότητας πού ἀγωνίζεται, στήν ὁποία καί οἱ ἴδιοι ἀνήκουν, στίς ἀδυναμίες καί τά βάσανά της ἔβλεπαν τήν εἰκόνα καί τῶν δικῶν τους, ἀπό τά λάθη της ἀντλοῦσαν διδάγματα, κι ἀπό τή δύναμή της ἀντλοῦσαν ρώμη.

Ἐδῶ, τότε, εἶναι τό πέμπτο γνώρισμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Εἶναι τό ἐνδιαφέρον καί ἡ γενναιοψυχη συμπάθεια γιά «τά γενικά ἢ καί τίς σκέψεις καί τά αἰσθήματα τῶν ἀνθρώπων». Ἀναβλύζει ἀπό μία φύση πού κρατεῖ τή ζυγαριά τῆς τέλειαις ὑγείας, ἔχει μόνο ὑγιεινές ὁρέξεις καί τέρψεις. Ἄν σκεφτοῦμε τίς ἀρχές τοῦ ἐνδιαφέροντος αὐτοῦ, μπορούμε νά τό ὀνομάσωμε ψυχική ὑγεία· ἄν σκεφτοῦμε τά ἀποτελέσματά του, μπορούμε νά πλάσωμε κάποιον ὄρο, ἃς πούμε τόν ὄρο «κεντρικότητα» (centrality) γιά νά τό δηλώσωμε. Ἐπειδή ἡ Ἑλληνική λογοτεχνία ἔχει τήν ποιότητα, γι' αὐτό δύο πράγματα μπορούμε νά ποῦμε γι' αὐτήν. Πρῶτα πρῶτα, μία πού ὅλες οἱ ἐποχές ζοῦν ἀπό τήν «ἀνθρώπινη καρδιά», ἡ Ἑλληνική λογοτεχνία ποτέ δέν παλιώνει. Δέν εἶχε ποτέ τόν καιρό της, γιατί καιρός της εἶναι, ὅσα χρόνια θα κατοικοῦν ἄνθρωποι ἀπάνω στή γῆ. Ἐπειτα, δέν εἶναι ποτέ νοσηρή· εἶναι σχολεῖο σκέψης καί αἰσθημάτων ὑγιεινῶν· μέ τά λόγια τοῦ Πλάτωνα εἶναι «ἓνας ἀέρας πού φέρνει ὑγεία ἀπό χῶρες ὑγιεινές».

Μερικά χαρακτηριστικά πού εἶπαμε παραπάνω ὅτι λείπουν ἀπό τήν Ἑλληνική ποίηση τῆς πρώτης ἐποχῆς, κάνουν τήν ἐμφάνισή τους ἀργότερα. Κριτικοί μέ δυσμενῆ διάθεση εἶδαν στά λυρικά μέρη τοῦ Εὐριπίδη Τέχνη γιά τήν Τέχνη, καί τόν ἔψεξαν, γιατί ἐθυσίασε τό νόημα στόν ἦχο. Ἀνακάλυψαν ἀνθυγιεινό καί νοσηρό ἐνδιαφέρον στά ἔργα του μέ τά πάθη μοιχείας τῆς Φαίδρας καί τῆς Σθενέβοιας. Ὁ Εὐριπίδης εἶναι βέβαια πιό κριτικός καί πιό διανοητικός ἀπό τούς δύο προκατόχους του. Ὁ Αἰσχύλος εἶναι ἀξιοσημεῖωτος γι' αὐτό πού οἱ Γερμανοί ὀνομάζουν *Stimmungsbilder*· ἡ ἀτμόσφαιρα του εἶναι ἡλεκτρισμένη μέ τεράστιες δυνάμεις. Ὁ Σοφοκλῆς εἶναι ὁ δάσκαλος στίς δραματικές καταστάσεις. Ἀλλά ὁ Εὐριπίδης εἶναι ὁ σπουδαστής τοῦ χαρακτήρα, ὁ ποιητής τῶν ἔργων πού προβληματίζουν. Ἡ περιγραφή αὐτή δέν ἐξαντλεῖ βέβαια τίς ἱκανότητές του, ἀλλά κάτι σημαίνει ἡ ἀποψη πού σχηματίσεν ὁ Ἀριστοφάνης γιά τό πνεῦμα του—ὅτι ὁ Εὐριπίδης δίδαξε τούς Ἀθηναίους «νά σκέπτονται, νά βλέπουν, νά καταλαβαίνουν, νά ὑποπτεύωνται τό κακό, νά ἐλέγχουν τό καθετί»⁷. «Νά ὑποπτεύωνται τό κακό»—αὐτό εἶναι ἓνα ἀπό τά μαθήματα πού ὁ Σῶ καί ὁ

⁷ Βάτραχοι, 957.

Γκαλσγουόρθου διδάσκουν στή σύγχρονη Αγγλία. Καί πρέπει νά υπενθυμίσωμε ὅτι ὁ Εὐριπίδης εἶναι ὁ πρῶτος «ποιητής τοῦ σπουδαστηρίου» στήν Ἑλλάδα. Δέν ὁδήγησε στρατούς, δέν κυβέρνησε στόλους, δέ μίλησε σέ συνέλευση. Ἐζήσε στό σπουδαστήριό του τή ζωή ἑνός ἀποτραβηγμένου, — ὁ μέγας σατυριστής του συνέλαβε κι αὐτό τό σημεῖο τῆς ζωῆς του⁸. Περίφημη ἦταν στήν Ἀθήνα ἡ βιβλιοθήκη του, καί ἡ παράδοση τόν παρουσιάζει «μελαγχολικό, ἀγέλαστο, ἀκοινῶνιο»⁹.

Ἐνα αἰῶνα ἀργότερα ἡ λογοτεχνία παραδόθηκε στούς «ποιητές τοῦ σπουδαστηρίου». Πολύ μακριά ἀπό τήν Ἀθήνα, κάτω ἀπό τή σκιά τοῦ Αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ, ἕνας μονάρχης ἀπό τά ξένα ἴδρυσε τό πρῶτο πανεπιστήμιο τοῦ κόσμου. Ἰδρυσε τή μεγάλη βιβλιοθήκη καί τό μουσεῖο τῆς Ἀλεξάνδρειας· οἰκοδόμησε μιά κοινή αἶθουσα, ὅπου οἱ σοφοί, τούς ὁποίους συντηροῦσε, ἐδειπνοῦσαν, διαδρόμους ὅπου μποροῦσαν νά συνομιλοῦν, θέατρο ὅπου μποροῦσαν νά δίνουν διαλέξεις. Ἦταν πανεπιστήμιο χωρίς φοιτητές, καί συνέρρεαν ἐκεῖ οἱ λόγιοι καί οἱ συγγραφεῖς τῆς Ἑλλάδας, γιά νά δείξουν τί ποίηση μποροῦν νά παράγουν ἄνθρωποι μέ τάλαντο, ζώντας σέ σοφή ἀπομόνωση. Ἀτελεύτητες ἐλεγεῖες ἀπάνω σέ αἰμομικτικές σχέσεις· τούς ὕμνους τοῦ Καλλίμαχου, τέλειους στή μορφή καί ἄδειους ἀπό ὕλη· τήν εἰδυλλιακή ποίηση τοῦ Θεόκριτου, στερημένη, μέσα σέ ὅλη της τήν ὁμορφιά, ἀπό ἀνδρικότητα ἢ ἀπό πραγματικό ἀνθρώπινο ἐνδιαφέρον — αὕτη ἦταν ἡ παραγωγή πού γινόταν σέ ξένη χώρα, σέ κύκλο σοφῶν ἀνθρώπων, κάτω ἀπό τή σκέπη ἑνός δεσπότη, σέ ἐποχή πού ἡ ἴδια ἡ Ἑλλάδα ἦταν ἐτοιμοθάνατη. Τότε καί μόνο τότε ἡ λογοτεχνία διαζεύχτηκε τελικά ἀπό τή ζωή, καί ἔγινε μιά διασκέδαση, μιά ἀσχολία, μιά τέχνη. Οἱ ποιητές δέν εἶναι πιά ὁ Αἰσχύλος ἢ ὁ Πίνδαρος, ἢ ὁ Εὐριπίδης, ἀλλά ἄνθρωποι πού (ἐάν τούς κρίνωμε μόνο ἀπό τά ἔργα τούς) οὔτε οἰκογενειακή οὔτε ἐθνική ζωή, οὔτε καμιάν ἀπό τίς δράσεις ὑγιῶν ἀνθρώπων εἶχαν· εἶχαν μόνο λεπτή καλαισθησία στήν τέχνη τοῦ λόγου.

Οἱ τελευταῖες λίγες σελίδες μπορεῖ νά φαίνωνται σάν ἀδικαιολόγητη καί αὐθάδης ἐξαπόλυση ἀκοντίων ἐναντίον προσώπων στά ὁποῖα τό κοινό ἔχει ἤδη ἀποθέσει τή σφραγίδα τῆς ἐπιδοκιμασίας του. Γι' αὐτό θά κλείσουν μέ ἕνα κομμάτι πού περιγράφει μέ πλήρη δικαιοσύνη τή γένεση ἑνός ἀπό τά πιό τέλεια ἔργα, τά ὁποῖα ἡ Τέχνη γιά τήν Τέχνη μπορεῖ νά διεκδικήσῃ ὅτι αὕτη τά ἔχει ἐμπνεύσει. Τό τμήμα αὐτό οὔτε ἐπαινεῖ οὔτε ψέγει· μπορεῖ νά τό πάρη κανεῖς ὅτι κάνει καί τό ἕνα καί τό ἄλλο· καθένas θά τό δῇ σύμφωνα μέ τή δική του κλίση.

Δέν εἶχε περάσει πολὺς καιρὸς ἀπὸ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Χριστοῦ πού ὁ Λόγγος ἔγραψε τὴν ὁμορφὴ ἱστορία του γιὰ τὰ δύο Ἑλληνόπουλα, πού ἔζησαν σέ κατάσταση ἀκατόρθωτης ἀθωότητος, στήν ὕπαιθρο κοντὰ στή Μυτιλήνη. Ἀλλὰ τό

⁸ Ἀριστοφάνης, Ἀχαρνῆς, 406—9. Μὲ ἐξαιρετικά μεγάλη δυσκολία ὁ Δικαιοπόλις, πού θέλει νά δανειστῇ μερικά κουρέλια «ράκη τοῦ παλαιοῦ δράματος» ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη, κατορθώνει νά τὸν βγάλῃ ἀπὸ τό σπουδαστήριό του — «οὐ σχολή», δέν ἔχω καιρὸ τοῦ λέγει ὁ Εὐριπίδης.

⁹ Σουΐδας.

ειδύλλιό του έχει όλες τις ιδιότητες της Αλεξανδρινής λογοτεχνίας και τά λόγια πού χρησιμοποιεί ο Ανατόλ Φράνς περιγράφοντας τό πνεῦμα μέ τό όποϊον τό έγραψε ο Λόγγος, θά μπορούσαν, μέ λίγες μεταβολές, νά μεταφερθοῦν στό Θεόκριτο καί τούς φίλους του. «Η Χλόη, λέγει, τοῦ Ἑλληνικοῦ μυθιστορήματος, δέν ἦταν ποτέ σωστή βοσκοπούλα, κι ο Δάφνις της δέν ἦταν ποτέ πραγματικός γιδοβοσκός. Ο Λεπτός Ἑλληνας πού μᾶς διηγήθηκε τήν ἱστορία τους δέ σκοτιζόταν καθόλου γιά στάβλους οὔτε γιά τράγους. Ἐνδιαφερόταν μόνο γιά ποίηση καί γιά έρωτα. Καί ἐπειδή ἤθελε νά δείξη, γιά νά τέρψη τούς κατοίκους τῶν πόλεων, ἕνα τρυφερό καί χαριτωμένο έρωτα, έβαλε τόν έρωτα αὐτόν στούς άγρους, ὅπου οί αναγνώστες του δέν πήγαιναν καθόλου, γιατί ἦταν γέροι Βυζαντινοί πού τά μαλλιά τους είχαν άσπρίσει μέσα στά παλάτια τους, ανάμεσα σέ άγρια μωσαϊκά, ἢ πίσω άπό τό γραφεῖο τους πάνω στό όποιο εἶχαν μαζέψει μεγάλα πλούτη. Γιά νά διασκεδάση τά κατσουφιασμένα αὐτά γεροντάκια, ο άφηγητής τούς έδειξε δύο ὁμορφα παιδιά...»¹⁰. Σκέψου, ὅταν διαβάξης αὐτές τίς γραμμές, πόσο διαφορετική στίς συνθήκες τῆς παραγωγῆς της ἦταν ἡ γνήσια λογοτεχνία τῆς Ἑλλάδας, καί ἄν ἐνδιαφέρεσαι νά διαβάσης τό Λόγγο, σημείωσε πόσο διαφορετικό εἶναι τό πνεῦμα του.

Ἐδῶ, τότε, εἶναι ἕνα σημεῖο στό όποιο διαφέρει ο Ἑλληνικός άπό τό σύγχρονο άνθρωπισμό. Ἐπαιρνε πιό κεντρική άποψη τῆς άνθρωπότητας. Καί ἔτσι ἡ λογοτεχνία του δέν έχει μόνο τή γοητεία τῆς ὁμορφιάς, ἢ τό άλλόκοτο μιᾶς παράστασης μέ νευρόσπαστα, ἢ τό παράξενο μιᾶς νοσηρῆς ὀνειροπόλησης ἢ τό ψυχρό ἐνδιαφέρον ενός διανοητικοῦ προβλήματος ὅπως στό Σαίξπηρ ἢ τόν Σκῶτ ἢ τόν Γκαῖτε, μέσα στήν Ἑλληνική λογοτεχνία κινοῦνται μπροστά μας πραγματικοί άντρες καί γυναῖκες, καί ἡ ζωή παρουσιάζεται, ὄχι σά σκέψη, ἀλλά σά δράση, ὄχι σά θέαμα, ἀλλά σά «δ ρ α μ α», ὄχι σά φαντασία ἢ σάν έργο-πρόβλημα, ἢ σάν δράμα ὁμορφιάς, ἀλλά σά ζωή. Αὐτός εἶναι ἕνας λόγος γιά τόν όποϊον οί Ἑλληνες συγγραφεῖς εἶναι τόσο πολύ πιό μπροστά άπό τους δικούς μας άνθρωπιστές.

Όλα αὐτά άφοροῦν τούς άνθρώπους μας τῶν γραμμάτων καί δέν άποβλέπουν σ' ἐκείνους πού δέν εἶναι μυθιστοριογράφοι καί δραματοργοί καί δοκιμιογράφοι. Πρέπει τώρα νά καταπιαστοῦμε μέ τό δεύτερο μέρος τῆς έρευνάς μας, πηγαίνοντας άπό τους άνθρώπους μας τῶν γραμμάτων στούς κοινούς πολίτες, άπό τό Μαίτερλινκ καί τόν Γκαλσγουόρθυ στόν Τζών Doe καί τόν Ριχάρδο Roe. Εἶδαμε πῶς ο Ἑλληνικός άνθρωπισμός γέννησε στή λογοτεχνία διαφορετικά πράγματα άπό τον δικό μας άνθρωπισμό: πρέπει τώρα νά χαράξωμε ἀνάλογη διαφορά στήν κοινή ζωή καί γιά τόν κοινόν άνθρωπο.

Ο σύγχρονος κόσμος αναγνωρίζει, σχεδόν περιμένει διάζευξη ανάμεσα στά διαφορετικά διαφέροντα καί τίς άσχολίες. Αὐτό εἶναι πού κλείνει τό λόγιο

¹⁰ Le jardin d' Epicure.

μέσα στο σπουδαστήριό του, τόν ἐπιστήμονα μέσα στο ἐργαστήριό του, τόν ἔμπορο στο κατάστημά του· ἀφήνει τόν ποιητή στίς ὄνειροπολήσεις του, φυλάγει τήν πολιτική γιά λίγους ἐκλεκτούς: ἀπό τό στρατιώτη καί τό ναύτη ζητᾷ λίγα πράγματα, πέρα ἀπό τίς γνώσεις τῆς ἀσχολίας τους, καί ἀγάπη γιά τόν ἀθλητισμό. Ὅποιονδήποτε ξεπεράσει τήν προσδιορισμένη περιοχή του, τόν ἀτενίζει με ἐκπληξη, συχνά μέ ἀποδοκιμασία. Ἀλλά γιά νά κερδίσουμε κάποια ἰδέα γιά τήν Ἑλληνική ζωή, πρέπει ν' ἀνατρέψουμε τίς ἀντιλήψεις μας γιά τό τί εἶναι φυσικό καί τί ἀρμόζει, καί νά πάψουμε νά σκεφτόμαστε κάθε ἄνθρωπο σάν περιορισμένο σέ ἰδιαίτερη λειτουργία μέσα στήν πολιτεία. Πρέπει νά φανταστοῦμε τόν Μπράουνιν καί τόν Τέννυσων νά παίρνουν μέρος στο βομβαρδισμό τῆς Ἀλεξάνδρειας, ὅπως ὁ Αἰσχύλος πολέμησε στή Σαλαμίνα, καί ὅπως ὁ Θουκυδίδης κυβέρνησε στόλο στή Θράκη. Πρέπει νά σκεφτοῦμε τόν Τσάμπερλαιν, ἀφοῦ εἶχε τήν πρωτοβουλία τοῦ πολέμου τῶν Μπόερς, νά ὀδηγῇ αὐτοπροσώπως τόν Ἀγγλικό στρατό,—οἱ Ἀθηναῖοι τοῦ πέμπτου αἰώνα ἀπαιτοῦσαν ἀπό τόν πολιτικό πού συμβούλευε μίαν ἐκστρατεία, ὁ ἴδιος καί νά τήν διεξάγῃ. Πρέπει νά σκεφτοῦμε ὅτι μαζεύομαστε ὅλοι τέσσερεις ἢ καί περισσότερες φορές τό μήνα στή βουλή, ἀφήνοντας τίς κανονικές ἀσχολίες μας, γιά νά συζητήσουμε τήν ἐξωτερική πολιτική καί νά ψηφίσουμε προϋπολογισμούς καί νόμους: ὅτι ὅλοι πηγαίνομε δύο φορές τό χρόνο σέ ἓνα ἐθνικό θέατρο καί καθόμαστε ἐκεῖ ὁλόκληρες ἡμέρες γιά νά βλέπουμε τραγωδίες καί κωμωδίες ἐνός σύγχρονου Σαίξπηρ: πρέπει νά περιμένουμε νά βροῦμε, καθισμένους κοντά μας, στο Γουεστμίνστερ ἢ στο θέατρο, τούς γειτόνους μας καί τούς συμπολίτες μας, ἀπό τόν πρωθυπουργό ὡς τόν κρεοπώλη καί τόν παντοπώλη μας· δέν πρέπει νά γογγύζουμε (εἴτε εἴμαστε ἐθνοφύλακες εἴτε ὄχι) ἂν ξαφνικά μᾶς ζητήσουν νά βάλουμε τή στολή καί νά πᾶμε νά προσβάλουμε μιά ξένη χώρα. Μέ λίγα λόγια πρέπει νά φανταστοῦμε μιά πολύπλευρη, πολύχρωμη ζωή, γεμάτη κάθε λογῆς πρακτικά καί διανοητικά διαφέροντα. Τότε θά ἀποκτήσουμε κάποιον ἰδέα γιά τήν Ἀθήνα τοῦ πέμπτου αἰώνα.

Τό ἔνστικτό της πολυμέρειας ἦταν ὅσο κανένα ριζωμένο βαθιά στόν Ἑλληνικό χαρακτήρα, καί νωρίς διατυπώθηκε σά φιλοσοφική ἰδέα. Ἡ πρώτη ἀρχή πού ὁ Ἕλληνας ἐπινόησε, γιά νά τόν ὀδηγῇ στή ζωή του ἦταν τό ρητό «μ η δ έ ν ἄ γ α ν». Τίποτα πάρα πολύ. Ὡμή καί ἀρνητική ἀρχή: χωρίς ἀμφιβολία ὁ Ἕλληνας πέτυχε αὐτό τό στόχο μέ αὐστηρό συλλογισμό πάνω στή μοίρα ἀνθρώπων σέ πολύ μεγάλη εὐτυχία, πού οἱ καρδιές τους μετατοπίστηκαν πρὸς τή μοῖρα, ἀνθρώπων πού προχώρησαν πολύ μακριά καί ἔφτασαν σ' ἄθλιο τέλος. Ἀλλά ἡ ἀρχή αὕτη φέρνει μαζί της σάν πρόσωπο καί σάν πόρισμά της τήν ἐντολή νά βλέπουμε τή ζωή συνολικά καί ἀπό ὅλες τίς πλευρές της.

Τό ἴδιο συμπέρασμα, ἀλήθεια, βγαίνει καί ἀπό τήν ἀρχή πού βρήκαμε στόν πυθμένα τῆς Ἑλληνικῆς ἀντίληψης γιά τή ζωή, τόν ἀνθρωπισμό. Εἶσαι ἄνθρωπος: νά εἶσαι ἄνθρωπος. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὃν μέ πολλές ἱκανότητες· ὑπάρχουν γιά νά ἀναπτυχθοῦν, καί ἂν θέλῃς νά γίνῃς τέλειος ἄνθρωπος, χρησιμοποίησέ τες ὅλες. *Homo es: nihil humani a te olienum puta.* (Εἶσαι ἄνθρωπος,

τίποτα τό ἀνθρώπινο νά μή θεωρῆς ξένο σου). Σέ καθετί πού ἔχεις μέσα σου νά δώσης τό μερδικό του. Δώσε μία μερίδα στή θρησκεία, τόν πόλεμο, τήν πολιτική, τήν οἰκογενειακή ζωή, στό νοῦ καί στό σῶμα, στό κράτος καί στόν ἑαυτό σου. Δώσε μερίδιο ἀκόμη καί σέ ιδιότητες πού θά φαίνονταν ἐπικίνδυνες¹¹. Ὁ ἄνθρωπος γενικά εἶναι ὄν νηφάλιο καί λογικό· νά εἶσαι γενικά νηφάλιος καί λογικός. Ἀλλά ὁ ἄνθρωπος ἔχει στιγμές ἑξαρσης καί διέγερσης· νά ὀργανώνης Διονυσιακά συμπόσια, γιά νά δίνης διέξοδο σ' αὐτές τίς στιγμές, ἄς ὑπάρχουν μέρες πού δέ θά ντρέπεσαι, γιατί εἶσαι σέ ἑξαρση καί διέγερση, γιατί εἶσαι μεθυσμένος. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει ὑλικά πάθη· δώσε τους μιά σκοπιά, ἀλλά μετρημένη σκοπιά. Νά μήν εἶσαι ἀσκητικός, νά μήν ἀγνοῆς τήν ἀνθρώπινη φύση, νά μή τήν κολοβώνης· δώσε τους ἐλευθερία, ἀλλά τέτοια ἐλευθερία πού ἐνῶ κανένα μέρος της δέ μένει χωρίς νά ἀναπτυχθῇ, κανένα της πάλι μέρος νά μήν τυραννῇ ἄλλο, νά μή μικραίνει, ἢ ἐπεμβαίνει στά ἄλλα.

Εἶναι καθαρό ὅτι ὑπάρχουν ἀντιρρήσεις σέ ἓνα τέτοιο τρόπο ζωῆς. θά δημιουργήσῃ ὑψηλά πολιτισμένο λαό, καλούς ποιητές, καλούς φιλοσόφους, καλούς ἱστορικούς, κακούς στρατηγούς, κακούς πολιτικούς, ἀδιάφορους ἐπιχειρηματίες. Δέ συμβιβάζεται αὐτός ὁ τρόπος μέ τήν ἀποτελεσματική ἐνέργεια καί ἱκανότητα, γιατί αὐτές θέλουν τήν εἰδίκευση. Πιό πέρα, περιέχει ἀκόμη ἓνα βαθύ ἠθικό κίνδυνο. Χρησιμοποιήσαμε τόν ὄρο πολυμέρεια μέ καλό νόημα. Ὁ Ἰουβενάλιος ὅμως, πού τό κοφτερό του μάτι εἶχε προσέξει αὐτή τήν ιδιότητα τῶν Ἑλλήνων, τῆς δίνει κακό νόημα, καί μόνο κακό βλέπει στήν ἐτοιμότητα μέ τήν ὁποία μποροῦσαν νά κάνουν δικό τους κάθε χαρακτήρα καί νά παίρνουν στά χέρια τούς κάθε δουλειά. Περιγράφει τήν εὐστροφία τοῦ Ἑλληνα πού γνώρισε στή Ρώμη:

«Πρωτεῖκή φυλή, δέν ξέρεи κανεῖς πῶς νά τήν ὀνομάσῃ, φυλή πού παίρνει κάθε μορφή, καί σέ ὅλες διαπρέπει: Γραμματικός, ζωγράφος, οἰωνοσκόπος, ρητοροδιδάσκαλος, σχοινοβάτης, ἐξορκιστής, μουσικός, γιατρός, δικές του ὅλες τίς τέχνες λογαριάζει ὁ πεινασμένος σου Γραικύλος: στόν οὐρανό πές του ν' ἀνέβῃ καί στόν οὐρανό ἀνεβαίνει! Δέν καυχιοῦνται τώρα πιά οἱ εὐνοοῦμενοι τῆς σκηνῆς γιά ἀποκλειστικά δική τους δύναμη νά γοητεύουν τόν κόσμον· τήν εὐτυχισμένη τέχνη τους διαμοιράζεται μαζί τους ἓνα ὁλόκληρο ἔθνος, ἡ Ἑλλάδα εἶναι θέατρο, ὅπου ὅλοι εἶναι ἠθοποιοί. Γιατί νά! Χαμογελᾷ ὁ αὐθέντης τους, — αὐτοί σκᾶνε στά γέλια. Κλαίει, — λιώνουν ἀπό τή λύπη, οἱ πιό θλιμμένες γίνονται ψυχές πάνω στή γῆ. Ζητᾷ φωτιά — ἐπαινοῦν τή ζέστη τοῦ μανδύα. Κάνει ζέστη, φωνάζει — καί λιώνουν αὐτοί στόν ἰδρώτα»¹².

¹¹ Ὁ Ἰππόλυτος τοῦ Εὐριπίδη εἶναι γεμάτος ἀπο αὐτό τό αἶσθημα. Ἡ τροφός συνιστᾷ στή Φαίδρα νά ὑποχωρήσῃ στό ἐρωτικό της πάθος πού τήν ὀδηγεῖ στή μοιχεία: «οὐδ' ἐκπονεῖν τοι χρῆν βίον λίαν βροτούς» (στ. 467. Βλέπε καί ὅλο τό λόγο τῆς τροφοῦ): δέν ἔπρεπε οἱ βροτοί νά προσπαθοῦν νά κάμουν πολύ τέλεια ζωή — δέ δόθηκε στους βροτούς ἡ τέλεια ζωή. Βλέπε καί τούς στίχους 261—265. Εἶναι περιττό νά προσθέσω ὅτι τοῦ Εὐριπίδη οἱ συμπάθειες δέν εἶναι μέ τό μέρος τῆς τροφοῦ.

¹² Sat. 3. 74—8, 98—103. (Μετάφρ. Gifford).

Μπορούμε νά αναγνωρίσωμε στά λόγια του Ίουβενάλιου τό ἐλάττωμα αὐτῆς τῆς ιδιότητος, τήν ἔλλειψη σταθερότητας, τήν ἔλλειψη χαρακτήρα, πού τόσο συχνά διακονεῖ ἔξοχα καί ποικίλα στίς ἐκδηλώσεις τούς πνεύματα. Ὁ Ρωμαῖος ἀλήθεια γνώρισε τήν Ἑλλάδα στίς ὑστερώτερες ἡμέρες της, ὅταν ἡ μεταβολή τῶν πολιτικῶν συνθηκῶν εἶχε ἀναπτύξει τό ἐλάττωμα πού ἦταν μέσα στό αἷμα, ἀκριβῶς ὅπως ἡ ἀρρώστεια ξεσκεπάζει στά ἀνθρώπινα ὄντα μιά λανθάνουσα ὀργανική μόλυνση. Ἄλλα ἡ ἴδια ἡ Ἀθήνα εἶχε νιώσει τό κακό αὐτοῦ τοῦ ἐλαττώματος πολύ πρὶν, ὅταν εἶχε πολίτη της τόν Ἀλκιβιάδην· τοῦ Πλάτωνα ἡ περιγραφή ἐκείνου πού τόν ὀνομάζει «δημοκρατικόν ἄνθρωπο» εἶναι βαθιά ἀνάλυση αὐτῆς τῆς διαφθορᾶς τῆς πολυμέρειας, πού ἦταν ἡ κατάρα τῆς Ἑλλάδας.

«... Καί λόγον γ'... ἀληθῆ οὐ προσδεχόμενος οὐδέ παριεῖς εἰς τό φρούριον, ἐάν τίς λέγῃ, ὡς αἱ μὲν εἰσὶ τῶν καλῶν τε καί ἀγαθῶν ἐπιθυμιῶν ἡδοναί, αἱ δέ τῶν πονηρῶν, καί τὰς μὲν χρή ἐπιτηδεύειν καί τιμᾶν, τὰς δέ κολάζειν τε καί δουλοῦσθαι· ἀλλ' ἐν πᾶσι τούτοις ἀνανεύει τε καί ὁμοίας φησὶν ἀπάσας εἶναι καί τιμητέας ἐξ ἴσου... οὐκοῦν, ...καί διαζῇ τό καθ' ἡμέραν οὕτω χαριζόμενος τῇ προσπιπτούσῃ ἐπιθυμίᾳ, τότε μὲν μεθύων καί καταυλούμενος, αὐθις δέ ὑδροποτῶν καί κατισχναινόμενος, τότε δ' αὖ γυμναζόμενος, ἔστι δ' ὅτε ἀργῶν καί πάντα ἀμελῶν, τότε δ' ὡς ἐν φιλοσοφίᾳ διατριβῶν πολλάκις δέ πολιτεύεται, καί ἀναπηδῶν ὅ,τι ἂν τύχῃ λέγει τέ καί πράττει· κἂν ποτέ τινας πολεμικούς ζηλώσῃ, ταύτῃ φέρεται, ἢ χρηματιστικούς, ἐπὶ τούτ' αὖ, καί οὔτε τίς τάξις οὔτε ἀνάγκη ἔπεστιν αὐτοῦ τῷ βίῳ, ἀλλ' ἡδύν τε δὴ καί ἐλευθέριον καί μακάριον καλῶν τόν βίον τοῦτον χρῆται αὐτῷ διά παντός»¹³.

Εἶναι ἡ ὕδια ἡ φωνή τοῦ Ίουβενάλιου, πέντε αἰῶνες πρὶν.

Ξεκινήσαμε εὐλογώντας τήν πολυμέρεια· μπορεῖ τό φανῆ ὅτι στό τέλος τήν καταριόμαστε. Ὅ,τι ἀλήθεια εἶπαμε γι' αὐτήν δέ θά μπορούσε νά ἀνυψώσῃ τούς Ἕλληνες στήν ἐκτίμηση ἑνός Ἀγγλου ἀνθρώπου τῆς δουλειᾶς. Ὅμως ἡ ιδιότητα αὐτή οὔτε ἀσήμαντη εἶναι οὔτε κοινή· οὔτε εἶναι χωρίς σημασία καί γιά τήν πράξη στή ζωή μας. Τίποτε πιό ἀξιοπρόσεχτο ὅσο ὁ πλοῦτος τῶν εὐκαιριῶν

¹³ Πολιτεία 561 B—E. — Καί δέν ἀποδέχεται τόν ἀληθινόν λόγο, οὔτε τόν ἀφήνει νά μπῇ στό φρούριο (τῆς ψυχῆς του), ἀνίσως κανεῖς λέγῃ, ὅτι ἄλλες ἡδονές πηγάζουν ἀπό καλές καί ἀγαθές ἐπιθυμίες, καί ἄλλες ἀπό πονηρές, καί ὅτι τίς πρῶτες πρέπει νά καλλιεργῇ καί νά τιμᾷ ὁ ἄνθρωπος, τίς ἄλλες ὅμως νά τίς σωφρονίζῃ καί νά τίς ὑποδουλῶνῃ· ὅλα τούτα αὐτός τά ἀποδοκιμάζει κουνώντας τό κεφάλι πρὸς τά ἐπάνω καί ἰσχυρίζεται, ὅτι ὅλες οἱ ἡδονές εἶναι ὅμοιες καί πρέπει ἴσα νά τίς τιμοῦμε. . . Ἐτσι λοιπόν. . . αὐτός περνᾷ τή ζωή του κάθε μέρα παραδίνοντας τόν ἑαυτό του σέ ὅποια ἐπιθυμία στό δρόμο του: τώρα μεθᾶ, ἐνῶ εἶναι βυθισμένος στό μεθύσι τῆς μουσικῆς, κι ὕστερα πάλι ὑποβάλλει τόν ἑαυτό του σέ ὑδροποσία καί ἀδυνατίζει μέ δίαιτα, ἄλλοτε ρίχνεται στή γυμναστική, κάποτε παραδίνεται σέ ἀργία καί ἀμέλεια γιά ὅλα, κι ἄλλοτε κάνει ὅ,τι καί ἓνας σπουδαστής τῆς φιλοσοφίας· πολλές φορές κάνει πολιτική, καί πηδώντας ξαφνικά στό βῆμα λέγει καί κάνει ὅ,τι τοῦ ἔρθει· κι ἂν πάλι ζηλέψῃ ἀνθρώπους του πολέμου, πηγαίνει μέ ὀρμή πρὸς τά ἐκεῖ, ἂν χρηματιστές, πρὸς τά ἐκεῖ πάλι, καί δέν ὑπάρχει στή ζωή του οὔτε καμιά τάξη, οὔτε κανένας ἠθικός ἀναγκασμός· τή ζωή του δά τούτῃ τήν ὀνομάζει γλυκιά, ταιριαστή στόν ἐλεύθερο ἄνθρωπο καί μακάρια καί τήν ἀκολουθεῖ ὡς τό τέλος.

στήν Αθήνα. Θά ήταν δυνατό να βρῆς τόν ἴδιον ἄνθρωπο, σέ διαφορετικές στιγμές, νά κάθεται στον πάγκο τοῦ μπαλωματῆ, νά παρακολουθῇ τίς Βάκχες, νά ψηφίζῃ στήν Ἐκκλησία τοῦ δήμου, νά προσφέρῃ λατρεία στούς ναούς, στρατιώτῃ σέ ἐκστρατεία, ἔνορκο στά δικαστήρια. Δέν μπορούμε ἀλήθεια νά ξαναφέρουμε στή ζωὴ ἐκεῖνο τόν Ἑλληνισμό, ὅπου οἱ ποιητές ἦταν στρατιῶτες, καί οἱ πολιτικοί στρατηγοί, καί κάθε ἄνθρωπος μέλος τῆς Βουλῆς, οὔτε θά μπορούσαμε καί νά τό κάμουμε. Μποροῦμε ὅμως νά προσπαθήσουμε νά πιάσουμε ἓνα μέρος ἀπό τό πνεῦμα του. Ἡ ὕπαρξη ἐκείνου τοῦ κόσμου, ὅποιαδήποτε κι ἂν ἦταν τά λάθη του, δέν εἶχε τή βασανιστική ἐξειδίκευση τοῦ σύγχρονου κόσμου. Κανένα δέν τόν ἀπορροφοῦσε τό ἐπιτήδευμά του ἢ οἱ ἀσχολίες γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῶν πόρων τῆς ζωῆς· ὁ ἄνθρωπος παράμενε πρῶτα πρῶτα ἓνα ἀνθρώπινο ὄν, καί ἐξασκοῦσε τά χαρίσματα, καί ἐδοκίμαζε τίς ἀπολαύσεις, πού ἰδιάζουν στήν ἀνθρώπινη φύση. Ὁ βιοτέχνης δέ γινόταν μηχανή, ἢ ὁ καλλιεργητὴς δοῦλος. Ὁ στρατιώτης, ὁ ἔμπορος, ὁ ἄνθρωπος τῶν γραμμάτων δέ γλιστροῦσε σέ ἐπαγγελματισμό. Ὁ ἱστορικός ἀντλοῦσε τίς πολιτικές καί πολεμικές γνώσεις του ἀπὸ τίς ὥρες πού ξόδευε στήν Ἐκκλησία τοῦ δήμου καί στό στρατόπεδο. Ὁ ποιητὴς καί ὁ φιλόσοφος εἶχαν προσωπικὴ ἐπαφή μέ τὴν ἀνθρώπινη φύση γιὰ τὴν ὁποία ἀκόνιζαν τὴν ἠθικὴ τους κρίση ἢ ἔγραφαν. Καί ἂν κατὰ καιροὺς ὁ κόσμος αὐτὸς εἶχε τά ἐλαττώματα τῶν ἀρετῶν του καί ἀνάπτυνε χαρακτῆρες πού ἦταν ὅ,τιδήποτε μέ τὴ σειρά καί τίποτε πού νά βαστᾷ, αὐτὲς τίς ἀποτυχίες τίς ἀντιστάθμισε τέλεια μέ τίς ἐπιτυχίες του. Ἡ Ἑλληνικὴ ζωὴ πάντοτε μᾶς γοητεύει μέ τὴ λάμψη τῶν πολλῶν τῆς χρωμάτων ἀλλὰ στίς καλύτερές τῆς ὥρες τά πολλὰ χρώματα χύνονται σέ ἓνα καί ἀποτελοῦν κάτι σάν «τὴ λευκὴ ἀκτινοβολία τῆς αἰωνιότητος».

Ἀφοῦ φτάσαμε σέ τοῦτο τό σημεῖο τοῦ λόγου μας, ἄς ξανακοιτάξουμε τό δρόμο πού διανύσαμε. Ὁ ἀρχικὸς μας σκοπὸς ἦταν νά συλλάβουμε τά οὐσιαστικὰ στοιχεῖα τοῦ Ἑλληνισμοῦ καί νά τά βάλουμε τό ἓνα δίπλα στό ἄλλο, χωρὶς νά βεβαιώνουμε καμιάν ἀναγκαίαν συνάφεια ἀνάμεσά τους. Ἐπεράσαμε ἔτσι ἀπὸ τὴν αἴσθηση τῶν Ἑλλήνων γιὰ τό Ὡραῖο στήν Ἐλευθερία τους, τὴν Εὐθύτητά τους, τόν Ἀνθρωπισμό τους, τὴν Πολυμέρειά τους, τὴν ψυχικὴ τους Ὑγεία. Ὅσο προχωροῦσε ἡ συζήτησή μας, φάνηκε ὅτι δέν ἦταν ἀπομονωμένες ιδιότητες, ἀλλὰ συνυφασμένες, καί ὅτι ἀναπτύχτηκαν βγαίνοντας ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἡ Ἑλληνικὴ αἴσθηση τοῦ Ὡραίου ἴσως νά μένῃ χωριστά. Οἱ ἄλλες ὅμως, ἐξαρτιούνται, σάν κρίκος ἀλυσίδας ἀπὸ τὴν Ἐλευθερία σάν ἐξωτερικὸ ἢ ἀρνητικὸ ὅρο τους, καί ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Εὐθύτητα σάν ἐσωτερικὸ ἢ θετικὸ ὅρο τους. Ἐπειδὴ τὴν ἀποψή τους γιὰ τὴ ζωὴ δέν τὴν ἐδέσποζε θεολογικὴ ἢ πολιτικὴ τυραννία καί ἐπειδὴ κοίταζαν τόν κόσμο «ἴσια», οἱ Ἕλληνες ἐγίναν ἀνθρωπιστές. Γιατί ὁ ἄνθρωπος δεχόταν τό εὐθύ ἀτενὲς βλέμμα τους σάν νά ἦταν τό ὀλοφάνερο παρὸν, τό ὑπέρτατα πραγματικὸ ὄν στὸν κόσμο. Καί ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες ἦταν ἀνθρωπιστές, ἦταν πολὺπλευροι. Γιατί ὁ ἄνθρωπος, ὅταν τόν παρατηρῇς, εἶναι φανερά, πλάσμα μέ πολλές πλευρές, καί ἂν θέλῃς νά τοῦ εἶσαι δίκαιος, πρέπει

νά τοῦ φερθῆς σάν σέ τέτοιο ὄν. Καί ἐπειδή ἐκοίταζαν μέ εὐθύτητα τόν ἄνθρωπο, γί' αὐτό ἦταν ὑγιεῖς. Γιατί, ἂν ἴσια κοιτάξης τόν ἄνθρωπο, θά δῆς ὅτι στό βάθος του εἶναι ὄχι σάν τόν Cuchulain του Yeats, ἢ τή Σαλώμη του Γουάιλντ, ἀλλά— ἓνα ἀνθρώπινο ὄν.

Δέν ὑπάρχει χειρότερο πάθος ἀπό τό πάθος γιά σύστημα, καί ἴσως θά ἦταν καλύτερο νά ἀφήσωμε αὐτές τίς ιδιότητες τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος σέ λαμπρή ἀπομόνωση, παρὰ νά προσπαθοῦμε νά τίς βγάλωμε ἀπό μιὰ πηγή. Ἀλλά αὐτό, νομίζω, ὅτι μπορεῖ πολύ νά εἰπωθῇ γιά τήν ιδιότητα πού ὀνόμασα Εὐθύτητα. Εἶναι ἡ ιδιότητα πού κάθε Ἑλληνας τήν ἔχει. Ὁ Θουκυδίδης, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Δημοσθένης δέ δείχνουν ἐξαιρετικήν αἴσθηση γιά τό Ὡραῖο. Ὁ Ἀριστοφάνης, ὁ Ἡρόδοτος, ὁ Ὅμηρος δέν εἶναι ἀξιοπρόσεχτοι γιά ἠθική ζέση. Ἀλλά σχεδόν κάθε Ἑλληνας ἔχει εὐθύτητα. Οἱ περισσότεροι Ἑλληνικοί Ἕλληνες (Hellenic Greeks), ἔχουν περισσότερη εὐθύτητα: ἀλλά ὅλα τά Ἑλληνικά γραπτά ἔχουν κάτι ἀπ' αὐτήν. Ἀκόμη περισσότεροι: εἶναι ἡ εὐθύτητα πραγματικά τό μυστικό της Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Ἡ ὁμορφιά αὐτῆς τῆς λογοτεχνίας εἶναι ἀπλῶς ἡ ὁμορφιά στήν ἀναπαράσταση κάποιου γεγονότος ἢ συγκίνησης πού τήν ἐνίωσαν μέ ζωηρή ἀκρίβεια καί τήν εἰκόνισαν μέ ὁλοκάθαρο φῶς. Τό βάρος καί τό βάθος της εἶναι ἀπλῶς τά χαρίσματα συγγραφέων πού κοίταξαν ἴσια τή ζωή καί κατάγραψαν μέ ἀκρίβεια τί εἶδαν ἐκεῖ, ἀκριβῶς ὅπως τό εἶδαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

ΜΕΡΙΚΕΣ ΕΞΑΙΡΕΣΕΙΣ. Ο ΠΛΑΤΩΝ

Έχτίσαμε μία μάντρα γραφική καί ευρύχωρη σέ σχῆμα ἐξάγωνο· τά ὀνόματα τῶν τοίχων της εἶναι Ὁμορφιά, Ἐλευθερία, Εὐθύτητα, Ἀνθρωπισμός, Ψυχική Ὑγεία, Πολυμέρεια. Ἐβάλαμε ἐκεῖ μέσα τά ζῶα μας, καί μένουν ἐκεῖ, κατὰ τά φαινόμενα, ἄνετα καί μέ ἀσφάλεια μαντρισμένα. Κανένα φαίνεται νά μήν ἀφέθηκε ἀπέξω, καί, ἐνῶ λίγα ἔφεραν ἀντίσταση, τά περισσότερα μπῆκαν μέσα χωρίς ἀντίσταση ἢ λακτίσματα. Αὐτή τήν εὐκολία ἔχεις, ὅταν καταπιάνεσαι μέ βουβά καί πεθαμένα πλάσματα, πού δέν μποροῦν νά ἀπαντήσουν· μποροῦσε νά ἦταν λιγότερο εὐάγωγα, ἂν εἶχαν λαλιά.

Καί δέ χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι ὅπως οἰκοδομήσαμε τά γνωρίσματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, καί τά ρυθμίσαμε καί τά ἐσχετίσαμε καί τά συναρμόσαμε, καί ὕστερα ἐξαναγκάσαμε τοὺς Ἕλληνας νά μποῦν μέσα, ἀπαγορεύοντας αὐστηρά τή διασπορά, ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νά ἔχη τήν αἴσθηση ὅτι ἡ συστηματική αὐτή ταξινόμηση ἦταν πολύ τέλεια γιά νά εἶναι φυσική, καί ὅτι ὁ Ἑλληνισμός εἶχε μερικά ζῶα πού κυριολεκτικά δέν ἀνήκαν στήν ἀγέλη μας. Θά εἶχε ἐντελῶς δίκιο, ἂν σκέφτηκεν ἔτσι. Γιατί ἐνῶ τό κεντρικό γεγονός στόν Ἑλληνισμό καί τό πιο πολῦτιμο κληροδότημά του στόν κόσμο εἶναι τό φαινό, ἐλεύθερο, ἔλλογο πνεῦμα πού τώρα μορφοποιεῖται σάν παρηρησία, τώρα σάν ἀνθρωπισμός, τώρα σάν εὐθύτητα, τώρα σάν πολυμέρεια, ὑπάρχει καί ἓνα ἄλλο πνεῦμα μέσα του. Καί, ἂν θά εἶχαμε νά κάνουμε καμιάν ἐπίκριση σέ συγγραφέα σάν τόν Μάθιου Ἀρνολντ, πού τόσα πολλά ὁ ἴδιος χρωστοῦσε στήν Ἑλλάδα καί τόσο πολύ εἶπε τήν ἀλήθεια γι' αὐτήν, θά λέγαμε ὅτι ὑπέρθεσε στήν ἐκτίμησή του γιά τό Ἑλληνικό πνεῦμα, γιατί ὑποθέτει ὅτι ἦταν πάντα ψυχρά λογικό καί δέν κατόρθωσε νά προσέξῃ, ὅτι κάποτε ἦταν κάτι περισσότερο. Γιατί, ἂν ἡ Ἑλλάδα ἔδειξε στούς ἀνθρώπους πῶς νά ἐμπιστεύονται στή φύση τους, καί νά περνοῦν ἀπλά ἀνθρώπινη ζωή, πῶς νά κοιτάζουν τόν κόσμο ἴσια στό πρόσωπο, καί νά διαβάζουν τήν ὁμορφιά πού ἔρχεται πρὸς ἀπάντηση ἀπάνω στήν ἐπιφάνεια τοῦ κόσμου, μερικοί Ἕλληνες συγγραφεῖς ἐκήρυξαν ἓνα μάθημα διαφορετικό ἀπό αὐτό. Ἀντίθετα πρὸς τήν εὐθύτητα μᾶς δίδαξαν πέρα ἀπό «τίς ἀπτές καί παροῦσες» ιδιότητες τῶν πραγμάτων νά ἀναζητοῦμε ἔμμεσα νοήματα καί κάποιο ἐσωτερικό συμβολισμό. Ἀντίθετα πρὸς τήν ἐλευθερία καί τόν ἀνθρωπισμό μᾶς δίδαξαν νά δυσπιστοῦμε πρὸς τή φύση μας, νά βλέπουμε σ' αὐτή τήν ἀδυναμία, τήν ἀμηχανία, μιάν ἀγιάτρευτη μόλυνση, νά περάσωμε πέρα ἀπό τόν ἀνθρώπο σέ κοινωνία μέ τό Θεό, νά ζοῦμε λιγότερο γιά τοῦτο τόν κόσμο παρὰ γιά ἓνα μέλλοντα κόσμο.

Σ' αὐτό τό ἀνεξάρτητο ρεῦμα τῆς σκέψης πρέπει τώρα νά ρίξωμε τή ματιά μας: σύντομα, γιά δύο λόγους, γιατί δέν εἶναι τό κύριο ρεῦμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀλλά δευτέρουν, ἐξαρτημένο ἀπό ἐκεῖνο. Δεύτερο, γιατί τό ρεῦμα τοῦτο μποροῦμε νά τό βροῦμε στούς μεγάλους στοχαστές τῆς χριστιανοσύνης μέ πιο ζωηρή μορφή, ἐνῶ τήν εὐθύτητα, τόν ἀνθρωπισμό καί τήν ἐλευθερία πουθενά δέν

μπορούμε νά τά βρούμε μέ τόση καθαρότητα καί πληρότητα, όσο στήν Ἑλλάδα. Ταιριάζει, γιά νά δώσωμε ζωηρότητα, ν' ἀναπτύξωμε αὐτό τό ἀν-ελληνικό πνεῦμα κάτω ἀπό τό ὄνομα ἑνός ἀπό τούς συγγραφεῖς πού σώζονται καί ὁ ὅποιος τό ἀντιπροσωπεύει σέ ὅλες του τίς πλευρές μέ τρόπο πλήρη.

Ἴσως σέ μερικούς νά φανῇ ἐκπληκτικό ὅτι ὁ συγγραφέας αὐτός εἶναι ὁ Πλάτων. Ἀπό καιροῦ ὁ Ρόντε (Rohde) ἔδειξε καθαρά ὅτι τό πλατωνικό πνεῦμα ἦταν ξένο φαινόμενο στήν Ἑλλάδα¹, καί ἄλλοι συγγραφεῖς πρὶν ἀπ' αὐτόν εἶχαν πεῖ τά ἴδια: ἀλλά ἐκτός ἀπό τά σχετικά μέ τή γραμματική μελέτη τοῦ κειμένου, οἱ μαθητές εἶναι ἱκανοί νά διαβάζουν τούς κλασσικούς σά θαυμαστές περισσότερο παρά σαν κριτικοί, καί πολλοί φτάνουν καλή σειρά στίς «ἀνθρωπιστικές σπουδές», χωρίς ν' ἀνακαλύψουν πόσο βαθύ εἶναι τό χάσμα, πού βρίσκεται ἀνάμεσα στόν Πλάτωνα καί ὅλους σχεδόν τούς ὁμοτίμους του. Ὅμως τό χάσμα ὑπάρχει: καί μολονότι μέ χίλιους τρόπους ὁ Πλάτων εἶναι Ἕλληνας τῶν Ἑλλήνων, σέ ὅ,τι πιό πολύ ξεχωρίζει στή σκέψη του εἶναι τόσο πολύ αἰρετικός, πού ἂν ὁ Ἑλληνισμός εἶχε θρησκεία ἢ ὅποια νά κάνη διωγμούς, θά ἦταν ὑποχρεωμένη νά τόν στείλῃ νά τόν σταυρώσουν. Ὁ Νίτσε, πού σωστά ἔδειξε, ὅτι ἦταν ἓνας ἀπό τούς πρώτους πρώτους πού ἀθέτησαν τίς Ἑλληνικές παραδόσεις, ὀνόμασε μέ τόν ἄσχημο Γερμανικό του τρόπο, *praexistentitlich* (χριστιανό πρὶν ἀπό τό Χριστό): ἀλλά, γιά νά γυρίσω στή δική μου ταξινόμηση, γρήγορα θά φανῇ καθαρά, ὅτι εἶναι «εὐθύς», ὅτι δέν εἶναι θαυμαστής τῆς ἐλευθερίας, καί ὅτι δέν εἶναι γνήσιος ἀνθρωπιστής. Ἄς πάρωμε αὐτά τά τρία γνωρίσματα μέ τή σειρά, καί ἄς δοῦμε πού καίνοτομεῖ, πρὸς αὐτά.

Εἶδαμε σέ ἓνα ἀπό τά πρῶτα κεφάλαια ὅτι γιά ὅ,τιδήποτε μιλοῦσε ὁ Ἕλληνας εἶχε τήν τάση νά ἐνδιατρίβῃ στίς «μὴ ἀστικές, τίς ἀπτές καί παρούσες ιδιότητές του», νά «τό συλλαβαίνει στήν ἐπιφανειακή του ἀξία», «νά βλέπῃ τά πράγματα γυμνά», νά «κρατᾷ τό πόδι του πάνω στή γῆ», νά «φοβᾶται τό μυστικισμό», νά «εἶναι συγκεκριμένος καί ὀρισμένος», νά «κρατᾷ τό μάτι του ἀπάνω στό ἀντικείμενό του», μέ μια λέξη νά «εἶναι εὐθύς».

Ὁ Πλάτων, τώρα, γενικά εἶναι ὅσο «εὐθύς» καί ὁ Ὅμηρος, ἢ ὅποιοσδήποτε ἄλλος ἀπό τό ἔθνος του, καί αὐτό καί σέ θέματα πού μπορούσε πολύ καλά νά εἶναι ἀλλιῶς. Τήν περίφημη περιγραφή τῆς τοποθεσίας στό Φαῖδρος συχνά τή μνημοεύουν, γιά νά δείξουν τό αὐστηρό καί ὄχι αἰσθηματικό μεταχείρισμα τῆς φύσης, τό χαρακτηριστικό τῶν ἀρχαίων συγγραφέων²: καί ὅ,τιδήποτε κανεῖς σκεφτῇ γιά τά αἰσθήματα πού ὀδήγησαν τόν Πλάτωνα στίς ἀπόψεις του γιά

¹ Στό ἔργο «Psyche» (Ψυχή), στό ὁποῖο στηρίζονται ὅσα λέγω γιά τόν Ὁρφισμό, τίς ιδέες γιά τήν ἀθανασία, καί τόν «ἐπέκεινα τοῦ κόσμου τούτου κόσμον» τοῦ Πλάτωνα. Σέ ὅποιον δέν ξέρει τον Πλάτωνα τό κεφάλαιο τοῦτο θά ἔδινε μιᾶ μονόπλευρη ιδέα γιά συγγραφέα αὐτόν, γιατί δέν προσπαθῶ νά τόν δώσω ὁλόκληρο ἐδῶ, ἀλλά νά ἀπεικονίσω ὀρισμένες φάσεις του. Οἱ ἔσχατες, φυσικά, ἀπόψεις του — γιά τό σῶμα, λόγου χάρι — μόνο πού παρουσιάζονται σέ ὀρισμένους διαλόγους· καί τό «Συμπόσιον», πού ἐδῶ τό ἀνφέρω γιά τίς ἀν-ἐλληνικές του ιδιότητες, ἀπό πολλές ἀπόψεις εἶναι τό περισσότερο ἑλληνικό ἔργο τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας.

² Φαῖδρος 230.

μεταθανάτια ζωή, δέν υπάρχει αμφιβολία ότι όταν μᾶς μεταφέρνει ἐκεῖ, εἶναι προσδιορισμένος, συγκεκριμένος, μυστικός στήν περιγραφή του γιά τόν μέλλοντα κόσμο, σέ πολύ μεγαλύτερο βαθμό ἀπό ὅσο, λόγου χάρι, ὁ συγγραφέας τῆς Ἀποκαλύψεως». Στήν εἰκόνα τοῦ Κέφαλου μέ τόν ὁποῖον ἀνοίγει ἡ Πολιτεία καί τῆς οἰκίας τοῦ Καλλία στήν ἀρχή τοῦ Πρωταγόρα: πάνω ἀπό ὅλα, στήν ἀφήγηση τοῦ θάνατου τοῦ Σωκράτη, ὅπου ἀντί νά σχολιάζῃ καί νά αἰσθηματολογῇ, ὁ Πλάτων ἀναφέρει τά ἀπέριττα γεγονότα καί τά ἀφήνει νά διεγείρουν τά αἰσθήματα μας, ὁ Πλάτων εἶναι τέλεια εὐθύς. Καί ἔτσι εἶναι γενικά.

Ὑπάρχουν ὅμως στιγμές πού εἶναι πολύ διαφορετικός, ὅπως, ὅλοι ὅσοι διάβασαν τόν Ἰωῆνα, τό Συμπόσιο καί τό Φαῖδρος, θά θυμοῦνται. Πάρε τόν πρῶτο ἀπό αὐτούς τούς διαλόγους καί πρόσεξε τήν Πλατωνική θεωρία γιά τήν ποίηση. Οἱ ποιητές, δέ χωρεῖ αμφιβολία, στίς καλύτερες στιγμές καί στά πιό ὀπλισμένα μέ εὐθύτητα χέρια εἶναι μυστηριώδη ὄντα, ἀλλά εἶναι δυνατό νά τούς χειριστῇ κανεῖς μέ πολύ λίγο μυστήριο, ὅπως κάνει ὁ Γουόρτσγουορθ στό ποίημά του: Ἐπιτάφιος τοῦ ποιητή:

Τό ἀπ' ἔξω μαρτυρεῖ γιά κεῖνα πού εἶδα,
γιά γῆ, οὐρανό καί λόφο καί κοιλάδα·
μιᾶς γέννας πιό βαθιάς οἱ παρορμήσεις
μέσα στή μοναξιά σ' ἐκεῖνον ἦρθαν.

Σέ πράγματα κοινά, πού εἶν' ἓνα γύρο,
τυχαῖες μπορεῖ νά μεταδώσῃ ἀλήθειες·
ματιοῦ ἥρεμου τό θέρο, πού κλωσσάει
καί πού κοιμᾶται ἀπάνω στήν καρδιά του.

WORDSWORTH³

Αὐτό εἶναι τέλεια εὐθύ· οἱ στίχοι ἀποδίνουν στόν ποιητή δυνάμεις πού εἶναι ἀναμφίβολα δικές του· κανεῖς τους δέ θά μπορούσε ἴσως ν' ἀρνηθῇ ότι κάνει καί ότι εἶναι ὅ,τι λέγει ὁ Γουόρτσγουορθ. Πολλοί ὅμως θά εἶχαν σοβαρές αμφιβολίες γιά τήν ἀλήθεια τοῦ ἀπολογισμοῦ τοῦ Πλάτωνα γιά τόν ποιητή, ότι εἶναι «κουῖφον χρῆμα... καί πτηνόν καί ἱερόν»⁴, πού δέν ἔχει μέσα του ποίηση, πρίν ἐμπνευστῇ καί πέσῃ σέ ἔκσταση, «πρίν ἄν ἐνθεός τε γένηται καί ἔκφρων καί ὁ νοῦς μηκέτι ἐν αὐτῷ ἐνῇ»(4), πρίν τόν κατακτήσῃ ὁ θεός καί τόν κάμῃ ὑπηρέτη τοῦ(4). Στό σημεῖο τοῦτο, μέ τόν τρόπο πού δουλεύουν τό ἴδιο θέμα, ὁ Πλάτων εἶναι μυστικός, ὁ Γουόρτσγουορθ εἶναι εὐθύς.

Ἀκόμη καλύτερο παράδειγμα εἶναι ὁ Φαῖδρος. Εἶδαμε σέ προηγούμενο κεφάλαιο ότι ἡ Ἑλληνική λογοτεχνία σά σύνολο, μέ μιάν ἐξαίρεση, πραγματεύεται τόν ἔρωτα μέ ὅσο λίγο μυστικισμό ἐπιτρέπει τό θέμα, περιγράφοντας τίς

³ Απόδοση Θράσ. Σταύρου.

⁴ Ἰων 534 bd — Ἐλαφρό πρᾶγμα καί φτερωτό καί ἱερό.

φανερές ἐκδηλώσεις καί τὰ ἀποτελέσματά του, χωρίς καμιά ἀπόπειρα ν' ἀποκαλύψη γι' αὐτά ὄχι φανερές σχέσεις ἢ νά πῇ ὅτι συμβολίζουν βαθύτερες πραγματικότητες. Ἡ μία ἐξαίρεση ἦταν ὁ Πλάτων. Αὐτή τήν ἰσχυρή καί ἐκπληκτική συγκίνηση πού δοκιμάζει ὅλη ἡ ἀνθρωπότητα φιλοτιμήθηκε ὁ Πλάτων νά τή συνδέση μέ μυστική πείρα σέ προγενέστερη ζωή, ὅταν οἱ ἀγέννητες ἀνθρώπινες ψυχές διασχίζανε μέ τὰ ἄρματα τους τόν οὐρανό ἀκολουθώντας τό Δία καί τούς ἄλλους θεούς. Ἐκεῖ οἱ ψυχές κατόρθωσαν νά ἀρπάξουν κάποια περαστική ἀναλαμπή τῶν μεγάλων Ἰδεῶν, νά δοῦν κάτι ἀπό τήν οὐσία τοῦ ωραίου, τῆς δικαιοσύνης, τῆς σωφροσύνης, τῆς ἐπιστήμης, καί πέφτοντας ὕστερα στή γῆ φυλακίστηκαν μέσα σέ σώματα καί γεννήθηκαν ἄνθρωποι. Ἐτσι, ὅταν ἕνας ἄνθρωπος σέ τοῦτο τόν κόσμο ἀντικρίζῃ τήν ὁμορφιά, τότε ἡ ψυχή του, πού μαραίνεται μέσα στή φυλακή της, ξαναγεννιέται, τρέφεται καί ἀναζωογονιέται, καί ἀναθυμᾶται πάλι τή θεά «αὐτοῦ τοῦ καλοῦ» πού εἶχε δῆ πρὶν γεννηθῇ: αὐτό εἶναι ὁ «ἔρω». Ὁ ἔρωτας λοιπόν, εἶναι ὁ ἐνδιάμεσος ἀνάμεσα στό Θεό καί τόν ἄνθρωπο, ἡ σφοδρή ἐπιθυμία τοῦ ωραίου πού εἶναι καί τό καλό, ὁ ἀρραβώνας τῆς θείας λαμπρότητας, πού κατοικεῖ στόν οὐρανό, ἀπλή καί ἀνόθευτη⁵.

Πόσο ἄπειρα μακριά εἴμαστε ἀπό τήν ἀναταραχή τοῦ πνεύματος τῆς Σαπφῶς, ὅταν κάθεται καί βλέπει τόν ἐραστή της: πόσο μακριά ἀπό τήν ἀφοσιωμένη ἀγάπη τῆς Ἀνδρομάχης γιά τό συνετό καί γενναῖο σύζυγο τῆς νιότης της: πόσο μακριά ἀπό τή θεά μέ τὰ πολλά ὀνόματα τοῦ Σοφοκλῆ, πού σπειροῦνίζει τούς ἀνθρώπους τώρα στό κακό, τώρα στό καλό. Ὁ ἔρωτας ἄφησε αὐτούς τους συγγραφεῖς πάνω στή γῆ, ἀκόμη κι ἂν ἦταν πάνω σέ καλύτερη ἢ ἀγριότερη γῆ· καί σήκωσε τόν Πλάτωνα ψηλά στόν οὐρανό. Μπορεῖ νά συμφωνοῦμε μαζί του, μπορεῖ νά σκεφτόμαστε ὅτι ἐξευγένισε ἕνα πάθος, ὅτι τό καθάρισε ἀπό τὰ γήινά του στοιχεῖα· δέ θά τόν κατατάξωμε ὅμως, ὅταν μιλά ἔτσι, μαζί μέ τόν Ὅμηρο, ἢ τούς λυρικούς ποιητές, ἢ τόν Εὐριπίδη, οὔτε ἀλήθεια, μέ ὅποιονδήποτε ἄλλον ἀπό τή φυλή του: ἡ θέση του εἶναι στό νέον κόσμο, μαζί μέ τό Δάντη καί τόν Μπράουνιν καί τούς ποιητές τοῦ μυστικοῦ, τοῦ ὄχι γήινο ἔρωτα. Ὅτι κι ἂν εἶναι ἐδῶ ὁ Πλάτων, δέν εἶναι εὐθύς μέ τό νόημα πού ἔχομε δώσει σ' αὐτό τόν ὄρο.

Τό ἴδιο καί στό ζήτημα τῆς ἐλευθερίας, ὁ Πλάτων ἐγκαταλείπει τό ἰδανικό τῆς φυλῆς του, ἢ μάλλον τοῦ Ἰωνικοῦ ἐκείνου τμήματός της στό ὁποῖο καί ὁ ἴδιος ἀνήκει. Ὁ Περικλῆς, ὅπως εἶδαμε, σκοπό του ἔβαλε νά μπορῇ κάθε ἄνθρωπος στήν Ἀθήνα νά σκέπτεται, νά λέγῃ, καί νά πράττῃ ὅ,τι ἐπιθυμοῦσε. Ἐμπιστευόταν τὰ πιά μεγάλα ἐνδιαφέροντα στήν ἀβοήθητη, τή χωρίς περίφραγμα ἀνθρωπότητα, μέ τήν ἀπλή πίστη ὅτι ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου αὐτή εἶναι πού κάνει τό σωστό μά περπατᾷ ἴσια. Οἱ συμπολίτες του, σκέφτηκε, εἶχαν πνεῦμα σεβασμοῦ, δίψα γιά φήμη, καί ἀφοσίωση σέ πατρίδα τόσο δοξασμένη πού μποροῦσε νά

⁵ Φαῖδρος 247—51.

ἀπαιτήση τήν ἀφοσίωσιν. Ἦταν αὐτό ἀσφαλὲς ἐγγύηση γιὰ τὸν πατριωτισμό, ἱκανὴ βάση γιὰ νὰ οἰκοδομηθῇ ἀπάνω τῆς τήν πολιτεία⁶.

Κάποτε ὁ Πλάτων πρέπει νὰ συμφωνοῦσε μαζί του, γιατί ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψης ἦταν ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ πράξη τοῦ δασκάλου του, τοῦ Σωκράτη. Ἀλλὰ ὅταν στράφηκε στὴν πολιτικὴ ἔβαλε σκοπὸ τοῦ νὰ θεμελιώσῃ τὸ κράτος τοῦ πάνω σὲ ἀρχές πολὺ διαφορετικὲς ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ Περικλῆ. Τὰ κύρια, ἀλήθεια, χαρακτηριστικὰ τὰ δανείστηκε ἀπὸ τοὺς κανονισμοὺς ἐκείνους τοῦ Λυκούργου πού ὁ Περικλῆς ἐκφραστικὰ τοὺς ἀπορρίπτει.

Σκέψου γιὰ μιὰ στιγμή τί ζωὴ θὰ περνούσαμε, ἂν ὁ Πλάτων πετύχαινε ἐκεῖνο πού ἤθελε. Γεννημένοι σὲ κοινωνία ὅπου ὁ γάμος θὰ ἦταν κομμουνιστικός, δὲ θὰ γνωρίζαμε ποτὲ πατέρα ἢ μητέρα. Τὰ πρῶτα μας χρόνια θὰ τὰ περνούσαμε σὲ νηπιαγωγεῖο, καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴ διερεύνηση πού θὰ γινόταν στό χαρακτήρα μας ἀπὸ τὴ νεανικὴ ὡς τὴν ἀνδρική μας ἡλικία θὰ μέναμε ἀνέκκλητα προσκολλημένοι σὲ μιὰν ἀπὸ τίς τρεῖς πλατωνικὲς κλειστὲς τάξεις, τοὺς δημιουργοὺς (βιοτέχνες), τοὺς φρουροὺς, τοὺς ἄρχοντες. Στὴν κατώτατη καὶ τὴν ἐλάχιστη τιμημένη ἀπὸ αὐτὲς τίς τρεῖς θὰ μπορούσαμε νὰ κάνουμε ὅ,τι θέλομε: στίς ἄλλες δύο θὰ ζούσαμε ὅλοι μαζί «σὰ στρατιῶτες σὲ στρατόπεδο». Θὰ μᾶς ἀπαγόρευαν νὰ χρησιμοποιοῦμε τὸ χρυσὸ καὶ τὸν ἄργυρο, σύμφωνα καὶ μέ τὸ προηγούμενο τῆς Σπάρτης: ἰδιωτικὲς κτήσεις θὰ ἦταν ἀθέμιτες: τὰ σπίτια μας θὰ ἦταν ἀνοιχτὰ στὸν κόσμον, οἱ γυναῖκες μας, σύντροφοί μας γιὰ μιὰν ἐποχὴ, τὰ παιδιὰ μας τόσο πολὺ καὶ τόσο λίγο δικά μας, ὅσο καὶ τὰ παιδιὰ τῶν γειτόνων μας. Γιατί ὁ Πλάτων ἐπιμένει στὴν ἀπόλυτη κοινοκτημοσύνη, καὶ ὅσο θὰ εἶχαμε κάτι στὴν κατοχὴ μας, δὲ θὰ εἶχαμε τὴ βεβαιότητα ὅτι εἴμαστε ἀνιδιοτελεῖς⁷.

Τέτοιο ἦταν τὸ σχέδιο τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν ιδεώδη του πολιτεία· ἀφοῦ ἐκατάλαβε ὅμως ὅτι ἦταν ἀπραγματοποίητη πάνω στὴ γῆ καὶ μπορούσε νὰ ὑπάρξῃ μόνο στὸν οὐρανὸ σὰν «παράδειγμα» πρὸς τὸ ὁποῖο ἀνυπόμονα θὰ ἔτειναν οἱ νομοθέτες, ἐσχέδιασε στοὺς Νόμους τοῦ μιὰ δεύτερη ἄριστη πολιτεία. Ἐδῶ μᾶς ἐπιτρέπει ἰδιωτικὴ περιουσία καὶ οἰκογένεια, ἂν καὶ κρατᾷ τὰ συσσίτια, ἐξορίζει τὸ χρυσὸ καὶ τὸν ἄργυρο, περιορίζει στενὰ τὸν προσωπικὸ πλοῦτον, καὶ ἐπιβάλλει ἓνα σωρὸ μικροὺς διακανονισμοὺς. Ὑπάρχει ὅμως μιὰ ἀνθρώπινη κτήση πού ἔχει μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ τὰ καθαρὰ ὑλικά αὐτὰ ἀγαθὰ, καὶ ὅταν ἀσχολεῖται μ' αὐτὴν ὁ Πλάτων δὲν εἶναι φίλος τῆς ἐπιείκειας. Στὸ κράτος του, ὅ,τι κι ἂν γίνεται μέ τὰ ὑλικά του ἀγαθὰ, κανενὸς ἀνθρώπου ὁ νοῦς δὲν εἶναι ἐλεύθερος, κανενὸς ἀνθρώπου ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι δική του. Ὁ Πλάτων ὅρισε τί εἶναι ἡ ἀλήθεια στὴν ἠθικὴ καὶ τὴ θρησκεία, καὶ τὸ ἐνσωμάτωσε μέ νόμους, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους οὔτε συλλαβὴ θὰ περάσῃ. Ἐσύνταξε ὁρισμένα δόγματα, θεολογικά καὶ ἠθικά, πού ἐπιβάλλονται αὐστηρὰ σὲ ὅλους τοὺς πολίτες. «Οἱ θεοὶ ὑπάρχουν, φροντίζουν γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, δὲν ἐξευμενίζονται μέ προσευχές ἢ θυσίες»⁸. «Ἡ ἀρετὴ εἶναι πάντοτε εὐχάριστο πρᾶγμα καὶ ἡ κακία πάντοτε

⁶ Θουκυδ. 2,37.3 — 40.1 — 43.1.

⁷ Πολιτεία, 415 — 17.

⁸ Νόμοι, 885.

σιχαμένο πράγμα, καί δέν πρέπει νά λέγης ὅτι ὁ ἀχρεῖος εἶναι εὐτυχισμένος, οὔτε ὅτι ὁ καλός ἄνθρωπος εἶναι εὐχισμένος»⁹.

Πλατιές καί στό σύνολο λογικές ἀπόψεις· ἀλλά τό δίχτυ, ἄς ἔχη φαρδιά ἀνοιγμάτα, μένει πάντα δίχτυ, καί ὁ Πλάτων εἶναι ἀποφασισμένος νά μήν ξεφύγη κανείς μέσα ἀπ' αὐτό. «Θά τιμωροῦσα αὐστηρά ὅποιονδήποτε στή χώρα μου πού θά τολμοῦσε νά πῇ ὅτι ὑπάρχουν κακοί ἄνθρωποι οἱ ὅποιοι περνοῦν εὐχάριστη ζωή· ἀλλά ὑπάρχουν καί πολλά ἀλλά ζητήματα γιά τά ὅποια θά ἔκανα τούς πολίτες μου νά μιλοῦν μέ διαφορετικό τρόπο ἀπό τους σημερινούς Κρητες καί Λακεδαιμόνιους, καί μπορῶ ἀλήθεια νά πῶ, ἀπό τόν κόσμο γενικά»¹⁰. Στά δέκα του χρόνια ἡ μικρή θεραπαινίδα ἀρχίζει νά διδάσκη στό παιδί ποιήματα ἔτσι διαλεγμένα πού νά ἐγχαράξουν τίς ἐπιθυμητές ἀπόψεις, καί ὀρισμένες ὁμιλίες πού ὁ Πλάτων μέ ἀλλόκοτο τρόπο σκοπεύει νά συνάψη στούς νόμους του. Ἦξερε καλά ὁ Πλάτων πόσο εὐκόλα ὁ νοῦς δέχεται ἀνεξάλειπτες ἐντυπώσεις καί ἀπό τήν εὐκολία μέ τήν ὁποία οἱ Ἀθηναῖοι τῆς ἐποχῆς του πίστευαν τίς πιό ἀπίθανες ἱστορίες τῆς μυθολογίας εἶδε ὅτι «ὁ νομοθέτης μπορεῖ νά πείσῃ τό νοῦ τῶν νέων γιά ὅτιδήποτε: ἔτσι τό μόνο πού ἔχει νά κάμῃ εἶναι νά σκεφτῇ καί νά βρῇ ποιά πίστη θά ἔκανε τό πιό μεγάλο καλό στό δημόσιο, καί τότε νά κάμῃ τό πᾶν, ὥστε νά ἐπιτύχῃ νά λέγῃ ὁλόκληρη ἡ κοινότητα ἓνα καί τό ἴδιο πράγμα σέ ὅλη τῆς τῆ ζωῇ καί στά τραγούδια καί στούς μύθους καί στίς συζητήσεις τους»¹¹. Ὅτιδήποτε μπορεῖ νά διασπάσῃ τήν ἔτσι ἐγκαταστημένη διανοητική τυραννία τό ἀποφεύγει μέ πολλή προσοχή. Ὑποχρεώνει τούς ποιητές νά διακηρύσσουν τήν πίστη καί τούς τιμωρεῖ αὐστηρά, ἂν τήν ἐπικρίνουν. Τό ταξίδι στό ἐξωτερικό—διαλυτικό τόσο συχνά γιά τίς ἐθνικές παραδόσεις—ἀπαγορεύεται πρίν ἀπό τά σαράντα, σέ κανένα δέ θά ἐπιτρέπεται ἰδιωτικό ταξίδι· στά ξένα θά στέλνουν λίγα ἐκλεκτά ἄτομα μέ ὁδηγίες νά ποῦν στούς νέους στό γυρισμό τους ὅτι τά καθεστῶτα τῶν ἄλλων πολιτειῶν εἶναι κατώτερα ἀπό τό δικό τους¹². Στήν πόλη, ἓνα σῶμα, πού,—κακός οἰωνός—το ὀνομάζει «Νυκτερινόν Ξύλλογον» καί πού μέ ἐπιμέλεια τό δίδαξαν τούς σκοπούς τῆς πολιτείας καί τό κατήχησαν μέ τίς ἀρχές τῆς καθιερωμένης θεολογίας, παρακολουθεῖ προσεχτικά μέ τούς κατασκόπους του κάθε αἵρετικό σύμπτωμα. Καί ἂν, παρ' ὅλα αὐτά, κάποιο φλογερό πνεῦμα, κάποιος Ἑλληνας Τζιορντάνο Μπρούνο, ἀψηφᾷ νόμους καί παραδόσεις καί ποιητές, καί, σβήνοντας τή δίψα του γιά γνώση σέ θολή καί ἀκάθαρτη πηγῇ, ἐπειδή οἱ κρήνες τῆς ἀλήθειας εἶναι σφραγισμένες, εἰσβάλλει στήν ἀθεΐα καί διακηρύττει ὅτι δέν ὑπάρχει Θεός, ὁ Πλάτων εἶναι ἕτοιμος γι' αὐτόν. Κάποιος πού θά ἀκούσῃ τή βλαστήμια θά τόν καταδώσῃ, καί τότε θά παραδοθῇ γιά πέντε χρόνια στό «Σωφρονιστήριον», ἀποκομμένος ἀπό κάθε

⁹ Νόμοι, 662.

¹⁰ Νόμοι, 662.

¹¹ Νόμοι, 663E — 664A.

¹² Νόμοι, 949E — 951A.

ἐπικοινωνία μέ τούς ἄλλους, ἐκτός μόνο μέ τόν Νυκτερινόν Ξύλλογον «ἐπί νουθετήσῃ τέ καί τῇ τῆς ψυχῆς σωτηρίᾳ»: ὅταν περάσουν τά πέντε χρόνια, ἂν δέ μετανοήσῃ, ἡ ποινή του εἶναι θάνατος. Αὐτά γιά τόν τίμιο καί ἐνάρετο ἄπιστο: γιά τίς οἰκογενειακές προσευχές, πού γίνονται σέ σπίτι, καί παρέχουν λαβή σέ αἵρεση, ἐπιβάλλονται ἄλλες ποινές: γιά τούς ἀνόσιους ἄθεους, ἄμεσος θάνατος καί νά τούς ρίχνουν «ἐξω τῶν ὁρίων» ἄταφους¹³.

Οἱ ἀληθινές ιδέες πού ὁ Πλάτων ἔτσι ἐπιθυμοῦσε νά διαδώσῃ εἶναι εὐγενικές, ἀλλά τίς μεθόδους του ὁ κόσμος τίς ἄφησε γιά πάντα ἀπό τή θρησκευτική μεταρρύθμιση. Τέτοιες δυνάμεις εἶναι πολύ δυνατό νά χρησιμοποιηθοῦν ἐναντίον ἁδικῶν προσώπων—ἀλήθεια ὅπως ἀνάπτυξεν ὁ Γκρότε, καί ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης θά μποροῦσε πολύ καλά νά καταδικαστῇ σέ θάνατο μέ τούς νόμους πού δημοσίευσεν ὁ μαθητής του· ἀλλά καί ὅπου ἐφαρμόζονται μέ ἐπιτυχία, δημιουργοῦν μιᾷ γύψινῃ ἀρετῇ, δύσκαμπτη μαζί καί εὐθραυστη¹⁴. καί γρήγορα ὁδηγοῦν τούς ἀνθρώπους μέ τίς καλύτερες διαθέσεις σέ διαφορούμενες καταστάσεις καί σέ μέτρα πού φέρνουν ὄνειδος καί δυσφήμιση. Λίγοι θά αἰσθανθοῦν ὅτι ὁ Πλάτων ἔχει τό πόδι του σέ ἴσιο δρόμο, ὅταν τόν βλέπουν νά προτρέπῃ τό νομοθέτη του νά χρησιμοποιῇ «εὐγενικά ψέματα» καί νά σχεδιάζῃ ὅτι, κατά τήν περίστασι, θά «πῇ στός νέους ὠφέλιμα ψεύδη γιά καλό σκοπό»¹⁵. Ἀλλά ὅπως κι ἂν ἔχῃ αὐτό τό σημεῖο, ἡ καταναγκαστική πειθαρχία κάτω ἀπό τήν ὁποία θά ὁδηγηθῇ ἡ ἀνθρωπότητα πρὸς τήν ἀρετή μέ τόν ἀστυνομικόν ἔλεγχο ἢ, ὅταν εἶναι ἀναγκαῖο, μέ ἀπατηλά τεχνάσματα, βρίσκεται ἄπειρα μακριά ἀπό τήν ἐλευθερία τήν ὁποία ὀνειρεύτηκαν ὁ Θουκυδίδης καί ὁ Περικλῆς. Μπορεῖ νά εἶναι κοινή αἴσθησις, μπορεῖ νά εἶναι «τά σκληρά γεγονότα τῆς ζωῆς»· εἶναι ὅμως τό κομμάτι-σπασμα τοῦ Ἑλληνικοῦ ἰδανικοῦ.

Ἄς περάσωμε τώρα στό τρίτο σημεῖο στό ὁποῖο ὁ Πλάτων τῶν παρεκκλίνει ἀπό τούς κανόνες τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὅπως τούς ἀντιληφτήκαμε. Ὁ κοινός Ἑλληνας ἦταν ἀνθρωπιστής, μέ τό νόημα ὅτι, κοιτάζοντας τόν ἄνθρωπο, εἶδε ἓνα πλάσμα στό βάθος καί στήν ἰδιαίτερη φύση του οὐσιαστικά καλό, μέ σῶμα καί ψυχή τό ἴδιο ἔξοχα· κοιτάζοντας τή ζωή, ἔκαμε τό ὄν αὐτό μέτρο ὅλων τῶν πραγμάτων, στράφηκε στή γῆ γιά ἐπιτυχία ἢ ἀποτυχία καί δέν ἔκανε παρακαταθήκη γιά ἓναν κόσμο πού ἔρχεται. Οἱ δύο ἀπόψεις βρίσκονται σέ ἀλληλοεξάρτησι καί ὁ Πλάτων, πού ἀπαρνήθηκε τήν πρώτη ἀπ' αὐτές ἀναγκάστηκε τέλος νά ἀπαρνηθῇ καί τή δεύτερη.

Γιά ν' ἀρχίσωμε, διάσπασε τή λαμπρὴν ἐνότητα τοῦ ἀδιάφθορου σώματος καί τῆς ψυχῆς, πού γιά τούς πρώτους Ἑλληνες αὐτή ἦταν ὁ ἄνθρωπος: μέσα στόν καθαρὸ του χρυσὸ ἀνακάλυψε τό στίγμα ἑνὸς κράματος: στήν ὑπερφίαλη

¹³ Νόμοι, 907—10.

¹⁴ Ἐνδιαφέρον σύγχρονο παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ πράγματος εἶναι ἡ μοῖρα τοῦ κράτους τῆς Παράγουάης, ὅταν ἔδιωξαν τούς Ἰησουίτες, πού μέ τόση ἐπιτυχία τό κυβέρνησαν.

¹⁵ Πολιτεία 414, Νόμοι, 663D.

ὄψη ἀστραφτερῆς υἱείας εἶδε τόν κακοήθη καρκίνο πού μέγαλωνε εἰς βάρος τοῦ συνόλου, καί πού, ἂν δέν τόν ἐβγαζαν, λίγο θά κατάστρεφε τόν ἄνθρωπο· στήν πραγματικότητα ἀσπάστηκε τήν Ἑβραϊκή πίστη τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος.

Τό σῶμα, πού εἶχε τόση σημασία γιά τό συνηθισμένο Ἕλληνα, ἦταν ἡ κεφαλή τοῦ κακοῦ¹⁶. Ὁ Πλάτων, ἀλήθεια μιᾶ κάποτε γιά τό σῶμα μέ γνήσιο Ἑλληνικό πνεῦμα, πέφτει σέ ἔκσταση μπροστά στό νεαρό Χαρμίδη καί τόν Λύση, πού ἡ σύγχρονη καλαισθησία θά τήν ἐβρίσκει ἀνούσια καί ὀνομάζει τό ὠραῖο πρόσωπο «ἐκφραση τοῦ θείου κάλλους»¹⁷. Ἀλλοῦ ὅμως μεταχειρίζεται πολύ διαφορετική γλώσσα, καί ἐξαντλεῖ τό λεξιλόγιό του σέ μεταφορές γεμάτες ἀποστροφή. Τό σῶμα του εἶναι τό σκληρό ὄστρακο πού μᾶς κρατεῖ φυλακισμένους, οἱ ἄλυσίδες μέ τίς ὁποῖες εἴμαστε δεμένοι, ὁ ἀπατεώνας πού μᾶς ἐξαπατᾷ. Σπαταλᾷ τόν καιρό μας μέ τίς φωνές του γιά τροφή, μᾶς ἐμποδίζει μέ ἀρρώστειες, μᾶς πλημμυρίζει μέ ἔρωτες καί ἐπιθυμίες, φόβους καί φαντάσματα, μᾶς ρίχνει στό κυνήγι τοῦ πλούτου καί ἔτσι μᾶς μπλέκει σέ φιλονικίες, ἐπαναστάσεις καί πολέμους. Ἀκόμη καί ὅταν κατορθώσουμε νά ἐξασφαλίσουμε κάποια ἡσυχία καί στρέψουμε τό στοχασμό μας σέ κάποιαν ἔρευνα, νά πάλι τό σῶμα ξετρυπώνει στή μέση, τήν ὥρα πού ἐρευνοῦμε, κάνει θόρυβο, μᾶς ταράζει, μᾶς ξεκουρδίζει καί ἔτσι δέν μπορούμε ἐξ αἰτίας του νά δοῦμε τήν ἀλήθεια».

Ἀπό τέτοιες προκείμενες περνᾷ ὁ Πλάτων στό ἀναπόφευκτο συμπέρασμα τοῦ ἀσκητισμοῦ, ὅτι δέν εἶναι δυνατό, ὅπως ὑπστήριζε πρὶν ὁ Ἑλληνισμός, νά δεχτῇ κανεῖς τό σῶμα μέ τίς πλάνες, τούς φόβους καί τίς ἐπιθυμίες του, νά τά μετατρέψῃ ὅλα αὐτά σέ ἀνώτερα πράγματα, καί νά ὑψώσῃ ἀπό τήν ἀδυναμία ἓνα ναό στήν ἀρετή. Χωρίς ἐλπίδα εἶναι οἱ προσπάθειες νά ἐλέγξουμε τό κακό· ἀντί αὐτό, θά πρέπει νά πετάξουμε μακριά του, «θά χωριστοῦμε ἀπό τό σῶμα ὅσο ἐπιτρέπουν οἱ ὅροι τῆς ζωῆς», «θά τό περιφρονήσουμε», θά τό ἀπονεκρώσουμε καί μέ λίγα λόγια «θά κάμουμε τή ζωή μιάν ἐπίμονη, ἀδιάκοπη μελέτη τοῦ θανάτου»¹⁸. Πόσο παράξενα θά ἠχοῦσαν αὐτές οἱ ιδέες στόν Ὅμηρο καί τό Σοφοκλῆ!, Πόσο παράξενες θά τίς βρῆκε ὁ νηφάλιος καί γήινος Ἀριστοτέλης, πού δίδασκε πῶς τήν εὐτυχία του ὁ ἄνθρωπος τή συναντᾷ στή ζωή του, ὅτι χάνεται γιά πάντα μετά τό θάνατο, καί ὅτι ὁ πλοῦτος, τό καλό γένος, ἡ καλή ἐμφάνιση, καί μιᾶ λογική διάρκεια τῆς ζωῆς εἶναι ἀπαραίτητα γιά τήν εὐτυχία¹⁹.

Μέ τό σῶμα ἐγκατάλειψε ὁ Πλάτων ἓνα ἄρθρο τῆς πίστεως τῆς Ἑλλάδας καί βρέθηκε γρήγορα ἀναγκασμένος νά ἀπορρίψῃ καί ἄλλο. Ὁ ἀνθρωπισμός δέν μπορεῖ νά ἱκανοποιήσῃ ἐκείνους πού ἀνακάλυψαν ἓνα μοιραῖο ἐλάττωμα στήν ἀνθρώπινη φύση. Ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος εἶναι δεμένος μέ κάτι ριζικά κακό πού

¹⁶ Στούς Νόμους, 896, διατυπώνει τήν ιδέα δύο ψυχῶν τοῦ κόσμου, ἡ μιᾶ ἀπό τίς ὁποῖες προξενεῖ κάθε κακό, ἡ ἄλλη κάθε καλό.

¹⁷ Φαῖδρος 251.

¹⁸ Φαῖδων 65 — 7, Φαῖδρος 250, Πολιτεία 611.

¹⁹ Ἠθικ. Νικομ. 1. 11.

δέ χωρίζεται από αυτόν, όσο ζῇ ἀπάνω στή γῆ, τότε ἡ εὐτυχία του πρέπει νά τοποθετηθῇ κάπου ἄλλου, ὄχι ἐδῶ. Αφοῦ τό σῶμα εἶναι ἀλυσίδα πού ἀδιάκοπα, σέ τούτη τή ζωή, ἐρεθίζει τήν ψυχή, τότε θά προσηλώσωμε τά αἰσθήματά μας σέ ἕνα μέλλοντικό κόσμο στόν ὅποιο θά εἴμαστε ἀπαλλαγμένοι ἀπ' αὐτό. Κανείς δέν διατύπωσε αὐτό τό πράγμα πιό καθαρά ἀπό τόν Πλάτωνα:

«... εἰ μέλλομέν ποτε καθαρώς τι εἶσεσθαι, ἀπαλλακτέον αὐτοῦ (τοῦ σώματος) καί αὐτῇ τῇ ψυχῇ θεατέον αὐτά τά πράγματα. Καί τότε, ὡς ἔοικεν, ἡμῖν ἔσται οὐ ἐπιθυμοῦμέν τε καί φαμεν ἐρασταί εἶναι, φρονήσεως, ἐπειδάν τελευτήσωμεν, ὡς ὁ λόγος σημαίνει, ζῶσι δέ οὔ. Εἰ γάρ μή οἷόν τε μετά τοῦ σώματος μηδέν καθαρώς γνῶναι, δυοῖν θάτερον· ἢ οὐδαμοῦ ἔστι κτήσασθαι τό εἰδέναι, ἢ τελευτήσασιν τότε γάρ αὐτή καθ' αὐτήν ἡ ψυχή ἔσται χωρίς τοῦ σώματος, πρότερον δ' οὔ»²⁰.

Αὐτό, ἀλήθεια, εἶναι τό Εὐαγγέλιο τοῦ ἄλλου κόσμου, καί φέρνει τόν Πλάτωνα καί σέ ἄλλα ἀκόμη συμπεράσματα πού θά σκανδάλιζαν ἀκόμη περισσότερο τούς συγχρόνους του. Νά ἀποφεύγης, ἐπιμένει, τήν πολιτική ζωή. Αὐτή σκότωσε τή φιλοσοφία στή σύγχρονη του Ἑλλάδα, τόσο πού οἱ μόνοι φιλόσοφοι πού ἀπόμειναν σ' αὐτή εἶναι μερικοί πού κρατήθηκαν στήν ιδιωτική ζωή ἀπό κακή υγεία, ἢ πού καταφρονοῦν καί παραμελοῦν τήν πολιτική τῶν πόλεων στίς ὁποῖες γεννήθηκαν²¹. Γί' αὐτούς τους λίγους πρίγκιπες τῆς φιλοσοφίας πού ἀπόμειναν χαράζει, σέ ἄλλο χωρίο, μιάν εἰκόνα πού εἶναι γιά μᾶς καί ἀντιπαθητική καί ἄξια γιά καταφρόνηση· ἔτσι κι ἀκόμη περισσότερο θά ἦταν καί γιά τούς Ἕλληνες τότε. Ἀναλογίσου πόσο οἱ ἀκόλουθες φράσεις θά ἦταν προσβλητικές γιά τό κοινό αἶσθημα μιᾶς πόλης, ὅπου ὅλοι οἱ πολῖτες ἦταν μέλη τῆς Ἐκκλησίας τοῦ δήμου, καί ἡ πολιτική ἦταν ἀπαραίτητο τμήμα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. «Αὐτοί, λέγει, (οἱ κορυφαῖοι φιλόσοφοι) ἀπό παιδιά, πρῶτα πρῶτα δέν ξέρουν τό δρόμο πού πηγαίνει στήν ἀγορά, οὔτε ποῦ εἶναι τό δικαστήριον ἢ ἡ βουλή ἢ κανένας ἄλλος τόπος γιά δημόσιες συγκεντρώσεις: κι οὔτε βλέπουν, οὔτε ἀκοῦν νόμους ἢ ἀποφάσεις πού εἴτε τούς ἀπαγγέλλουν εἴτε τούς γράφουν. Τούς ἐνθουσιασμούς στίς ἐκλογικές συνελεύσεις γιά τήν κατάκτηση τῶν ἀξιωμάτων, καί τίς συντροφικές καί τά δεῖπνα καί τίς διασκεδάσεις μέ ἀνλητρίδες, ὅλα αὐτά οὔτε στό ὄνειρό τους βλέπουν ὅτι τά κάνουν. Κι ἂν κάποιος εὐτύχησε ἢ δυστύχησε στήν πόλη, ἢ ἂν ἔτυχε τίποτε κακό σέ κανέναν ἀπό τούς προγόνους του ἢ ἄντρες ἢ γυναῖκες, ὅλα αὐτά τά ξέρει λιγότερο ἀπό ὅσο ξέρει πόση ἄμμο ἔχει ἢ θάλασσα. Καί ὅλα αὐτά, οὔτε ὅτι δέν τά ξέρει, ξέρει. Κι ὅχι ὅτι ἀπέχει ἀπό αὐτά γιά

²⁰ Φαῖδων, 66de. «Ἄν πρόκειται κάποτε νά γνωρίσωμε κάτι μέ τρόπο καθαρό, πρέπει νά χωριστοῦμε ἀπό τό σῶμα καί νά κοιτάξωμε μέ τήν ἴδια τήν ψυχή τά ἴδια τά πράγματα. Τότε, ὅπως φαίνεται, θά ἔχωμε αὐτό πού ἐπιθυμοῦμε καί ἰσχυρίζομαστε πώς τοῦ εἴμαστε ἐραστές, τή σοφία, ὅταν πεθάνωμε, ὅπως τό δείχνει τό ἐπιχειρήμά μας, ὄχι ὅσο ζοῦμε. Γιατί, ἂν δέν εἶναι δυνατό μέ συντροφία τό σῶμα νά γνωρίσωμε κάτι καθαρά, τότε ἕνα ἀπό τά δύο· ἢ πουθενά δέν εἶναι δυνατό νά ἀποκτήσωμε τή γνώση ἢ ὅταν πεθάνωμε· γιατί τότε ἡ ψυχή μας θά εἶναι μόνη, χωριστή ἀπό τό σῶμα, ὄχι πρῖν».

²¹ Πολιτεία, 496.

ν' αποκτήση φήμη, αλλά νά, στ' αλήθεια, μόνο τό σῶμα του βρίσκεται στήν πόλη καί ζῇ μέσα σ' αὐτήν, ἐνῶ ἡ διάνοιά του, ἐπειδή ὅλα αὐτά τά θεώρησε μικρά καί τίποτα, καί ἐπειδή τά περιφρόνησε, «πανταχῇ φέρεται», ὅπως λέγει ὁ Πίνδαρος, μετρώντας τά ἐπίγεια καί ὅσα εἶναι κάτω ἀπό τή γῆ, καί ἀστρονομώντας ὅσα εἶναι πάνω ἀπό τόν οὐρανό, καί ἐρευνώντας ὅλη τή φύση κάθε ὄντος ἀπό κάθε ἀποψη στήν ολότητα του, καί μήν ἀφήνοντας τόν ἑαυτό της νά ξεπέση σέ κανένα ἀπ' αὐτά πού εἶναι κοντά της»²².

Αὐτό καθαυτό τό χωρίο τοῦτο παραπλανᾷ, γιατί ὁ Πλάτων μιλά γιά τούς συγχρόνους του Ἕλληνες πολιτικούς, πού τούς περιφρονεῖ: δέ χωρεῖ ἀμφιβολία, ὅτι, ὅταν ἰδρυθῇ ἡ ἰδανική πολιτεία του, θά μᾶς ἐπιτρέψῃ, ἂν εἴμαστε φιλόσοφοι, νά τήν κυβερνήσωμε. Καί ὅμως ριζική ἀποστροφή διαποτίζει ὅλη του τή σκέψη, θεμελιωμένη πάνω στό αἶσθημα, ὅτι ἡ πιό ὑψηλή ζωὴ ἦταν ἡ θεωρητική ζωὴ. Δέν ἔχει ὑψηλότερη ιδέα γιά τό Μιλτιάδῃ ἢ τόν Περικλῆ ἀπό τήν ιδέα πού ἔχει γιά τούς ἄρχοντες τοῦ καίρου του, καί σέ ἓνα χωρίο προχωρεῖ ὡς τό σημεῖο νά πῇ, ὅτι σέ πόλη πού τήν ἀποτελοῦν «ἀγαθοὶ ἄνδρες», θά ἦταν «περιμάχητον τό μή ἄρχειν», ὅπως τώρα εἶναι «περιμάχητον τό ἄρχειν»²³.

Ὁ Πλάτων εἶχεν ἀπελπιστῇ ἀπό τό σῶμα, ἐγκατάλειψε τή γῆ, καί πρέπει τώρα νά βρῇ κάποια ἄλλη θέση γιά γαλήνη, ἢ νά γλιστρήσῃ σέ μαύρη ἀπαισιοδοξία. Ἡ ζωὴ θά ἦταν μιά ζοφερή παραδοξολογία γιά τόν πλατωνικόν ἄνθρωπο· φυλακισμένος μέσα σέ ἓνα σῶμα πού διαστρέφει τή φύση του, καί φυτρωμένος μέσα σέ ἓνα κόσμο γιά τό κλίμα τοῦ ὁποίου δέν ἦταν κατάλληλος, ἔργο του εἶχε νά θεάζεται ἀδιάκοπα μέσα ἀπό ἄτοπα καί ἐμπόδια τό ἰδανικό καλό, πού ὅλο καί ἀπομακρυνόταν ἀπό τήν ἀχτίνα του. Καί ἔτσι ὁ Πλάτων κατὰφυγε στόν οὐρανό. Σ' ἐκείνους τούς διαλόγους πού εἶναι πολύ βαθιά συγκινημένος, ἀφοῦ ἔχει καταβάλλει ὅλες τίς δυνάμεις τῆς διαλεκτικῆς γιά νά ὑποστηρίξῃ τήν ὑπόθεση τῆς ἀλήθειας καί δικαιοσύνης, ἐγκαταλείπει στό τέλος τή λογική ἐρευνα, καί διαγράφει ἓνα μελλοντικό κόσμο ὅπου, μία πού ὄχι σέ τοῦτον ἡ ἀρετή καί ἡ κακία εἰσπράττουν τά δικαίωμά τους. Εἶναι πολύ πιό προσδιορισμένος ὁ κόσμος αὐτός ἀπό τόν Ὀμηρικό Ἄδη, ἀκόμη πιό προσδιορισμένος ἀπό τήν οὐράνια Ἱερουσαλήμ τῆς Ἀποκάλυψης. Ὁ Πλάτων μᾶς ἀφηγεῖται τή γεωγραφία του. Μιλά γιά τίς θερμές καί ψυχρές πηγές του, γιά τά ποτάμια ἀπό φωτιά καί βόρβορο πού ἔχει, γιά τίς λίμνες πού βράζουν τούς τέσσερεις μεγάλους ποταμούς του, τόν Ὠκεανό, τό Στύγιο, τόν Πυριφλεγέθοντα καί τόν Κωκυτό, γιά τό ἀπύθμενο χάσμα του, τόν Τάρταρο, ὅπου χύνονται ὅλοι, γιά τόν Ἀμέλητα ποταμό του, τή σκοτεινὰ κυανή περιοχὴ του, τήν ἄγρια καί ἀνήμερη, τίς ἀδεντρες καί χωρίς χλόη ἐρημιές του, ὅπου «καῦμα καί πνίγος δεινόν». Ἐκεῖ, μετὰ τό θάνατο, πηγαίνουν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι νά κριθοῦν, καί περνοῦν ὕστερα στή μοίρα πού τί ἐπιδικάζει ἡ ἀπόφαση τοῦ δικαστηρίου. Ὁ δρόμος φέρνει ἓνα

²² Θεαίτ. 173C— 174A.

²³ Πολιτεία, 347D.

«στόμιον» πού «μυκάται», όταν κάποιος αμαρτωλός πλησιάζει: ἄγριοι «διάπτου-
ροι» ἄντρες τόν ἀρπάζουν, τόν σέρνουν μέσα σέ ἀγκάθια, τόν μαστιγώνουν καί
τόν ἐκσφενδονίζουν μέσα στόν Τάρταρο, ἀπ' ὅπου ποτέ πιά δέ βγαίνει. Ὅσοι
ἀμαρτωλοί μποροῦν νά γιатρευτοῦν, αὐτοί θά ριχτοῦν γιά ἓνα χρόνο στόν Τάρ-
ταρο, νά καθαριστοῦν. Ὑστερα τοὺς βγάζει τό κύμα στην Ἀχερουσιαδα λίμνην»,
ὅπου φωνάζουν ὅσους ἀδίκησαν καί τοὺς ἱκετεύουν νά τοὺς συγχωρήσουν· ἂν
πάρουν συγχώρηση, παύουν τὰ βάσανά τους. Ὅσοι ὅμως ἔζησαν ἅγια ζωή αὐτοί
«ἄνευ σωμάτων ζῶσι τό παράπαν εἰς τόν ἔπειτα χρόνον, καί εἰς οἰκήσεις ἔτι τού-
των καλλίους ἀφικνοῦνται». Καί τούτων τή διαμονή τήν περιγράφει ὁ Πλάτων:
περιγράφει τὰ δέντρα καί τὰ λουλούδια καί τοὺς καρπούς, τοὺς πολύτιμους λί-
θους καί τὰ ἐξαίσια χρώματα, καί τὰ ἱερά τῶν θεῶν μέσα στά ὅποια οἱ ὅσοι
ἄνθρωποι ἀκοῦν καί βλέπουν καί κουβεντιάζουν μέ τοὺς θεοὺς τοὺς ἴδιους²⁴.
Ὅχι ὅτι, ὅπως τό παραδέχεται ὁ Πλάτων, ἡ περιγραφή αὐτὴ τῆς ψυχῆς καί τῶν
τόπων τῆς διαμονῆς της εἶναι «ἔτσι ἀκριβῶς». Ἀλλά μιά πού ἡ ψυχὴ φαίνεται νά
εἶναι ἀθάνατη, κάθε ἄνθρωπος «νοῦν ἔχων» ὀφείλει νά διακινδυνέψῃ τή σκέψη,
οὔτε ἄτοπα οὔτε καί ἀνώφελα, ὅτι κάτι τέτοιο συμβαίνει μέ τή μοῖρα τῆς ψυχῆς
μας²⁵.

Μποροῦμε τώρα νά καταλάβωμε γιατί ὀνόμασαν τόν Πλάτωνα
praexistent-christlich — χριστιανό πού γεννήθηκε πρὶν ἀπὸ τόν καιρὸ πού ἔπρεπε.
Πρόλαβε ἀπὸ πρὶν, σημεῖο μέ σημεῖο, ἂν ὅχι τίς διδασκαλίες τῆς Καθολικῆς
Ἐκκλησίας, τίς ἀρχές ὅμως πού ὑπόκεινται στὴν ἀνάπτυξή τους, καί σπουδαῖα
στοιχεῖα τῆς πράξης της. Ἡ φυλὴ του ὑποστήριζε ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύση ἦταν
θεμελιακά καλή, καί ὅτι ἡ σκέψη καί ἡ γνώση θά ἐξαφάνιζαν τό ἄδικο. Ὁ Πλά-
των συμπεραίνει μέ ἐπιχειρήματα, ὅτι μέσα στόν ἄνθρωπο ὑπάρχει ἓνα στοιχεῖο
ἀθεράπευτα κακό, πού μόνο ἡ χάρις τοῦ θεοῦ μπορεῖ νά τό σβῆσῃ. Ἡ φυλὴ τοῦ
Πλάτωνα ὑποστήριζε, ὅτι ἡ σωματικὴ ὁμορφιά εἶναι ἀπὸ τὰ ὑψηλότατα πράγ-
ματα, πού ἔχει νά ἐπιθυμήσῃ κανεὶς — ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων σκέφτηκε ὅτι τό σῶμα
ἐπεμβαίνει στὴν ψυχὴ, συχνά τήν περιβάλλει μέ ἓνα σκληρὸ στῶμα καί τήν
ἀποχτηνώνει. Μιλᾷ γιὰ τήν ἀπονέκρωση τοῦ ἐδῶ στή ζωὴ, καί γιὰ τό πῶς,
ἔπειτα ἀπὸ τὴ ζωὴ, θά γλιτώσωμε ἀπὸ τό σῶμα γιὰ εὐτυχία μας· δίδαξε τοὺς
ἀνθρώπους νά ἀποφεύγουν τίς ματαιοφροσύνες καί τίς διαθέσεις του, νά ἐγκα-
ταλείπουν ἀκόμη καί τήν πολιτική, καί τὴ δημόσια ζωὴ, νά ἀφιερώνουν τόν
ἑαυτὸ τους στὴ θεωρία τοῦ θεοῦ καί στὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς τους. Τόσο πού τὰ
λόγια του θά μπορούσαν νά τὰ γράψουν στά κελλιά τῶν χριστιανῶν ἐρημιτῶν,
γιὰ νά τοὺς δικαιολογήσουν, καί γιὰ νά τοὺς ἐνισχύσουν στόν αὐστηρὸ ἀσκητι-
σμό τῆς ἀποχώρησής τους ἀπὸ τόν κόσμον. Ἡ φυλὴ τοῦ Πλάτωνα εἶχε συγκε-
ντρώσει τό βλέμμα της ἀπάνω στὴ γῆ, καί χαλυβδωνόταν μέ τό νά ἀντικρίζῃ
ἓνα χωρίς ἐλπίδα Χεώλ (Ἄδη, Γέεννα) ἔπειτα ἀπὸ τό θάνατο. Ὁ Πλάτων εἶπε

²⁴ Τίς λεπτομέρειες τῆς περιγραφῆς τίς πῆρα ἀπὸ τό Φαίδωνα 110—114 καί τὴν Πολιτεία 615 — 621.

²⁵ Φαίδων, 114, παροβ.: Γοργίας, 527.

στους μαθητές του νά προσδοκοῦν μέλλουσα ζωή, τήν κρίση πού θά ἔρθη, τόν οὐρανό, τήν κόλαση, ἢ τό καθαρότήριο, μιά σειρά ἀπό τιμωρίες καί ἀμοιβές, πού ἀκολουθοῦσαν τή διαγωγή τοῦ ἀνθρώπου στή ζωή του ἐδῶ στή γῆ. Ἡ φυλή τοῦ Πλάτωνα εἶχε γενναιόδωρη ἐμπιστοσύνη στήν ἀνθρώπινη φύση, καί ἐπιθυμοῦσε νά τήν ἀπαλλάξῃ ἀπό τά πέδικλα, μέ τήν ἐλπίδα ὅτι μόνη της θά διάλεγε τό καλό καί θά ἀπόφευγε τό κακό. Ὁ Πλάτων βρῆκε γιά τούς πατριῶτες του ἕνα πολιτικό σύστημα πιο ἀλύγιστο ἀπό τό σύστημα τοῦ Μεσαίωνα, ἕνα δογματικό σύστημα τό ἴδιο ἀμετάβλητο, καί μία ἐπαγρύπνηση ὅμοια αὐστηρή. Προπατορικό ἀμάρτημα, ἀσκητισμός, ιδέες γιά μέλλουσα ζωή, αὐστηρή αὐταρχικότητα—σε ὅλα αὐτά ὁ Πλάτων πρόλαβε τή Μεσαιωνική Ἐκκλησία.

Καί δέν εἶναι χωρίς στενές ἀναλογίες μέ τή Χριστιανοσύνη τό πνεῦμα πού βρίσκεται κάτω ἀπό ὅλους αὐτούς τούς νεωτερισμούς—ἡ γενική καί τέλεια ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης στόν ἄνθρωπο. Ὁ Πλάτων εἶναι τόσο αὐστηρός στήν ἀνθρώπινη φύση, τόσο ἀνήσυχος γιά τό μέλλον της, γιατί αἰσθάνεται ὅτι, ἐκτός ἀπό λίγες προνομιούχες φύσεις, δέν μποροῦν νά μᾶς ἐμπιστεύωνται ὅτι θά κάνωμε τό χρέος μας, παρὰ μόνο ὃν ἀπομακρυνθῇ ὁ πειρασμός ἀπό τό δρόμο μας καί ὀχυρωθοῦμε μέσα στήν ἀρετή. «Φίλε μου Κλεινία, λέγει στους Νόμους, λίγοι εἶναι οἱ ἄνθρωποι, καί ἀπό τή φύση τους λίγοι καί μέ πολύ φροντισμένη ἀγωγή ἀναθρεμμένοι, πού ὅταν τούς ἔρθουν κάποιες ἀνάγκες καί κάποιες ἐπιθυμίες, μποροῦν νά κρατηθοῦν σταθερά στό μέτρο.... Ἡ μάζα ὅμως τῶν ἀνθρώπων θά κάμῃ ἐντελῶς τό ἀντίθετο»²⁶. Τῶντι, τόσο μακριά εἶναι τά ἀνθρώπινα ὄντα ἀπό τή φρόνηση καί τήν καλοσύνη πού μισοῦν ὅσους θά τούς βοηθοῦσαν γι' αὐτές τίς ἀρετές. Ὁ Πλάτων παρομοιάζει τό γένος μας μέ ἀνθρώπους καθισμένους μέσα σέ μιά σπηλιά, δεμένους, μέ τά νῶτα γυρισμένα πρὸς τό φῶς καί πού φαντάζονται, ὅτι οἱ σκιές πού κινιοῦνται μπροστά τους πάνω σ' ἕναν τοῖχο, δέν εἶναι σκιές, ἀλλά πραγματικά ἀντικείμενα. Ὅταν ὅμως πάῃ κοντά τους ὁ φιλόσοφος, προσπαθώντας νά τούς λύσῃ καί νά τούς ὀδηγήσῃ ἔξω ἀπό τή σπηλιά στό φῶς τοῦ ἡλίου, θυμῶνουν μαζί του, τόν θανατώνουν καί ξαναγυρίζουν στό σκοτάδι ἀπ' ὅπου βγῆκαν²⁷.

Ἄν ἔχῃ δίκιο στήν ἀποψή του γιά τήν ἀνθρώπινη φύση, εἶναι ἕνα ἀπό τά μεγάλα ἄλυτα προβλήματα τοῦ κόσμου, καί τό πιο μικρό ἐνδιαφέρον τῶν ἔργων του δέν εἶναι ὅτι τό διεγείρουν τόσο καθαρά. Ὅσοι διαφωνοῦν μαζί του θά ἔφεραν τό ἐπιχείρημα ὅτι ἡ ἀπαισιοδοξία του μπορεῖ νά ἐξηγηθῇ μέ καθαρά φυσικούς λόγους, μέ τήν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς ἐποχῆς μέσα στήν ὁποία ἔζησε. Εἶδε τήν πτώση τῆς Ἀθήνας καί τή θανατική καταδίκη τοῦ δασκάλου του, οἱ ἀπόπειρές του στήν πολιτική ἦταν μία χρεωκοπία, καί αὐτά τοῦ ἔφεραν ὀδύνη καί τόν ἐπίκραναν. Τί τό παράδοξο, ἂν, ρίχνοντας τό βλέμμα του στήν Ἀθηναϊκή δημοκρατία, πού κατάστρεψε τήν πατρίδα του καί θανάτωσε τό δάσκαλό του, σκέφτηκεν ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἕνα γένος δίχως ἐλπίδα; Ἡ πίστη του, θά

²⁶ Νόμοι, 918CD.

²⁷ Πολιτεία, 514 — 517.

μπορούσε νά υποστηριχτή, ήταν μόνο ή άθυμία ενός άπογοητευμένου· άν ζούσε έναν αιώνα πριν, θά σκεφτόταν διαφορετικά. Υπάρχουν όμως άλλοι πού νιώθουν ότι ό χρόνος έφερε στόν Πλάτωνα, στό σπίτι του, μιάν αλήθεια πού τήν άστόχησαν οί πρώτοι στοχαστές τής φυλής του, καί θαυμάζουν τήν έσωτερική όραση πού πρώτη αύτή ύποπτεύτηκε τό μοιραίο ψεγάδι μέσα στην ανθρώπινη φύση: χαιρετίζουν στόν Πλάτωνα τόν πρόδρομο του Άποστόλου Παύλου μέ τήν αντίθεση του ανάμεσα στή σάρκα καί τό πνεύμα, του Πασκάλ μέ τό άτέλειωτο όξύμωρό του τής άσυμφιλίωτης συνάντησης μέσα στόν άνθρωπο τής μεγαλοσύνης καί τής άχρειότητας. Ίσως ή δική μας έποχή νά βγάλη άπόφαση έναντίον του Πλάτωνα. Τά πράγματα πάνε καλά. Ό κόσμος κερδίζει γρήγορα χρήματα· ή παιδεία καί ή ψυχαγωγία δέν είναι ακριβά, ή έπιστήμη απομάκρυνε πολλές αίτίες δυστυχίας· Οί ωμότητες καί οί επαναστάσεις είναι σπάνιες· έτσι τραβούμε τώρα ψηλά, πάνω σέ ένα κύμα ανθρωπισμού, καί είμαστε αισιόδοξοι για τή φύση του ανθρώπου, καί τήν ταχύτητα τής πορείας προς τόν Παράδεισο²⁸. Αν έχωμε δίκιο, αυτό είναι ζήτημα πού καθένας πρέπει νά τό ρυθμίση ό ίδιος για τόν έαυτό του, καί πού ό χρόνος θά τό ρυθμίση για όλους, άν μπορούμε νά περιμένωμε. Είναι αρκετό έδω νά σημειώσωμε ότι ό Πλάτων έθεσε τό ζήτημα καί έδωσε τήν ίδια μέ τό χριστιανισμό απάντηση.

Μιλήσαμε ως έδω για τόν Πλάτωνα σά νά ήταν ό ένας μεγάλος ανακαίνιστής στην Έλληνική πίστη, καί ίσως έχωμε δίκιο σ' αυτό, επειδή είναι ό πιο έξοχος αντιπρόσωπος των αίρετικών. Αλλά στίς θεωρίες του για τόν κάτω κόσμο είναι όργανο, όχι πρωτουργός. Είναι ό προφήτης στή λογοτεχνία τής Όρφικης λατρείας, πού ήρθε από τή Θράκη τόν έκτο αιώνα καί μιλούσε για άθανασία καί αναβίωση, για στενή ένωση με θεό, για έναν ουρανό για τούς μυημένους, καί για λάκκους μέ βόρβορο για τούς άμαρτωλούς, πού κήρυτταν τόν άσκητισμό καί τήν καθαρότητα σά δρόμο για τόν ουρανό, καί έδιναν στους όπαδούς τους κατά τόν τρόπο του Αιγυπτιακού Βιβλίου για τόν Πεθαμένο, λεπτομερείς οδηγίες για τή συμπεριφορά τους, όταν θά βρεθούν στόν κάτω κόσμο.

Όσοι επιθυμούν νά μάθουν περισσότερα για τόν Όρφισμό θά βρουν θαυμάσιες περιλήψεις των πεποιθήσεων τους στην *Geschichte des Altertums* του Μάγιερ καί στό έργο του Ρόντε πού αναφέραμε παραπάνω· ή Νέκυια του Ντίτερικ περιγράφει τίς σχέσεις του Όρφικού μέ τή χριστιανική έσχατολογία, καί ή Χάρισον δίνει ενδιαφέρουσα, άν καί ρασιωδική, εξιστόρηση του Όρφισμού στό έργο της: *Prolegomena to Greek Religion*. Έδω σύντομα θά δείξωμε τήν ευρύτητα τής επίδρασής του μέ αναδρομή στή λογοτεχνία. Όσοι λαχταρούσαν έλπίδες για μέλλουσα ζωή τέτοιες πού ή έθνική θεολογία ήταν άνίκανη νά τους δώση, ήταν, κατά τά λόγια του Εύριπίδη, «άρρωστοι από έρωτα «κάτι άγνωστο πού στίλβει

²⁸ Πόσο τά τραγικά γεγονότα πού ακολούθησαν από τό 1915 ως σήμερα έχουν διαψεύσει τήν ανθρωπιστική αισιοδοξία του Λίβινξτόν! Σ. τ. μ.

κάτω από τή γῆ»^{29α} στρέφονταν μέ ἀνακούφιση πρὸς τίς ὑποσχέσεις του· δυό μεγάλοι συγγραφεῖς ἐκτός ἀπὸ τὸν Πλάτωνα βαθιά συγκινήθηκαν ἀπὸ τὸν Ὀρφισμό, καὶ πολλοὶ ἄλλοι μᾶς δίνουν ὑπαινιγμούς γι' αὐτόν. Ὁ Πίνδαρος λέγει ὅτι ὁ ἀχρεῖος ὑποφέρει βάσανα, πού οἱ ἄνθρωποι δέ βαστοῦν νά τά δοῦν σέ μιά χώρα:

Ἐνθεν τὸν ἄπειρον ἐρεύγονται σκότον
βληχροὶ δνοφεράς νυκτός ποταμοὶ (29β).

Μιλᾷ ἀκόμη ὁ Πίνδαρος γιὰ τὰ ἡλιόλουστα νησιά τὰ γεμάτα βαθιά κόκκινα τριαντάφυλλα, ὅπου οἱ πεθαμένοι ἥρωες κάνουν ἵπποδρομίες, παίζουν πεσσούς καὶ χορεύουν καὶ ὅπου:

«κάθε εὐωδιά ἀπλώνεται «ἐρατόν κατὰ χῶρον», γιατί ἀδιάκοπα οἱ θεοὶ ἀνακατεύουν λογῆς λογῆς ἀρώματα στοὺς βωμούς, πάνω στή φωτιά πού φεγγοβολᾷ μακριά»³⁰.

Ὁ Πυθαγόρας δόθηκε στὸν Ὀρφισμό μέ τὴν καρδιά καὶ τὴν ψυχὴ του. Εἶναι δυνατό ἡ ἐπίδραση τοῦ Ὀρφισμοῦ νά ἐμφανίζεται καὶ στήν κάθοδο στὸν Ἄδη τοῦ Λ. τῆς Ὀδύσσειας. Ἡ διδασκαλία του ἐνέπνευσε τίς Βάκχες τοῦ Εὐριπίδη, καὶ τό χαμένο ἔργο του, τοὺς Κρητες. Οἱ στίχοι του:

«Τίς δ' οἶδεν εἰ τό ζῆν μέν ἐστι κατθανεῖν,
τό κατθανεῖν δέ ζῆν κάτω νομίζεται»; ³¹

πού τόσο τοὺς εἰρωνεύτηκαν εἶναι καθαρά Ὀρφικοί· καί, στοὺς στίχους του, ὁ μὴ πνευματικός Αἰριστοφάνης, παρωδεῖ μιάν Ὀρφικὴ «κατάβαση» στὸν κάτω κόσμο.

Ἀλλὰ δέν εἶναι ὁ Ὀρφισμός τό μόνο εὐαγγέλιο τοῦ ἄλλου κόσμου στήν Ἑλλάδα. Τά Ἐλευσίνια μυστήρια ἔδιναν παρόμοια διδασκαλία καὶ προσέλκυαν μεγάλο ἀριθμὸ ὁπαδῶν. Δέ χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι βρίσκονταν σέ κατώτερο ἠθικὸ καὶ πνευματικὸ ἐπίπεδο. Ἡ καθαρότητα πού ἀπαιτοῦσαν ἦταν τελετουργική, στὶς ἱεροπραξίες τοὺς γίνονταν δεκτές καὶ ἑταῖρες. γαλύτερες αὐθεντίες συμφωνοῦν ὅτι δέν ὑπῆρχε συμβολισμός στή διδασκαλία τοὺς καὶ ὅτι, ἀντὶ νά ἀποσποῦν τοὺς πιστοὺς τοὺς ἀπὸ τὸν κόσμο τοῦτο, ἀπλῶς τοὺς ἔκαναν νά περνοῦν πιο ἄνετα καὶ τώρα καὶ μετὰ θάνατο. «Οἱ νύξεις καὶ οἱ συγκινήσεις πού δέχονταν ἀπὸ τίς εἰκόνες τοὺς καὶ τίς παραστάσεις τοὺς δέ στεροῦσαν τὴ γήινη ὑπαρξη ἀπὸ τὴν ἀξία τῆς σ' αὐτοὺς τοὺς γεμάτους ἐνθουσιασμό, τοὺς

^{29α} Ἰππόλυτος 194. (β) Ἀποσπ. 130. (Ἀπ' ὅπου ἦσυχτοι ποταμοὶ ξερνοῦν τό ἄπειρο σκοτάδι τῆς μαύρης νύχτας).

³⁰ Ἀποσπ. 129. Ὀλυμπ. 2,61 κ. ε.

³¹ Ἀποσπ. 639 (ποιὸς ξέρει ἂν ἡ ζωὴ δέν εἶναι θάνατος, κι ἂν στὸν κάτω κόσμῳ δέν πιστεύουν, ὅτι ὁ θάνατος εἶναι ζωή;)

πεινασμένους για Ὑπερπέραν ὁπαδούς, οὔτε τούς ἔκαναν ξένους στά ζωηρά ἔνστικτα τοῦ παλιοῦ ἀδιάσπαστου Ἑλληνισμοῦ»³². Ἦταν ὁμως τά Μυστήρια μιᾶ δύναμη πού ἐργαζόταν κάπως ἐναντίον του ἀνθρωπισμοῦ, ἀφοῦ ἔστρεφαν τήν προσοχή τῶν ἀνθρώπων ἀπό τή ζωή σέ μιάν ἄλλη μελλοντική. Ἀλλά καί χωρίς αὐτά ἔχομε, καί μόνο στόν Ὀρφισμό, ἀρκετά ἵχνη γιά τόν ἄλλο κόσμο στήν Ἑλλάδα. Εἶναι ἀρκετά νά ἀνασκευάσουν τήν ἄποψη ὅτι τό Ἑλληνικό πνεῦμα ἦταν ἀνθρωπιστικό;

Πρὶν ἀπαντήσωμε σ' αὐτή τήν ἐρώτηση, πρέπει νά ἐπαναλάβωμε, ὅτι κάθε κανόνας πού ἐφαρμόζεται στήν ἀνθρώπινη φύση εἶναι ἀναγκασμένος νά ἔχη ἐξαιρέσεις, καί ὁμως ὅτι μποροῦν νά καθοριστοῦν κανόνες. Σέ τούτη δῶ τήν περίπτωση, οἱ ἐξαιρέσεις, ὅταν τίς διερευνήσωμε, φαίνονται λιγότερο σοβαρές ἀπό ὅσο στήν ἀρχή. Μερικές, μποροῦμε νά προβάλωμε τό ἐπιχείρημα, ὀφείλονται σέ ξένη ἐπίδραση· οἱ λατρεῖες τοῦ Ὀρφέα καί τοῦ Διόνυσου ἦταν ἀρχικά Θρακικές· Οἱ «Βάκχες», τό πιό ρωμαντικό Ἑλληνικό θεατρικό ἔργο, γράφτηκαν στή Θράκη, ὅπου ἡ τοποθεσία καί ἡ ἄγρια ἐγχώρια θρησκεία δυνατό νά ἐπηρέασε πολύ τήν εὐαίσθητη ιδιοσυγκρασία τοῦ ποιητῆ. Πάντα ὁμως οἱ ἐξαιρέσεις εἶναι λίγες, καί τά παραδείγματα γιά τόν κανόνα ὑπερβαίνουν πάρα πολύ τά ἄλλα παραδείγματα πού εἶναι ἐναντίον του. Ἀπό τό πρῶτο στό τελευταῖο, τά πρῶτα διασχίζουν σά συνεχῆς κλωστή τήν Ἑλληνική λογοτεχνία, τά ἄλλα εἶναι κομματιαστά καί τυχαῖα. Οἱ πολλοί εἶναι ἀνθρωπιστές καί «εὐθεῖς», Οἱ λίγοι δέν εἶναι: καί αὐτοί ἀκόμη διαφέρουν ἀπό τόν κανόνα σέ στιγμές μόνο, γενικά συμφωνοῦν μ' αὐτόν. Ἡ Νέα Κωμωδία, ὁ Θεόκριτος, ὁ Πολύβιος, ἡ Ἀνθολογία, ὁ Λουκιανός, δείχνουν τόσο πολύ ἀνθρωπισμό καί εὐθύτητα ὅσο καί ὁ Ὅμηρος: τό ἴδιο ἀληθεύει στό σύνολο καί γιά τόν Ἀριστοτέλη καί τούς Ἀλεξανδρινούς. Ἀπέναντι στό ἓνα ποιητικό ἔργο τοῦ Εὐριπίδη μέ ρωμαντική ροπή ὑπάρχουν πλῆθος ἄλλα, ὅπου ὁ ποιητής ἀκολουθεῖ τήν ἐθνική παράδοση.

Ἄς πάρωμε δύο σοβαρά παραδείγματα, τήν ἀθανασία καί τόν Ὀρφισμό. Ἀπό τους Ἑλληνες συγγραφεῖς πού σώζονται ὁ Πίνδαρος εἶναι ἀπό τή φύση του ἀπροετοίμαστος γιά νά πιστέψῃ σέ κάτι, πού νά μπορῇ ὀρθά νά ὀνομαστῇ μέλλουσα ζωή· ἂν καί ὅσοι βρίσκονται σέ ἀναστροφή μέ τά ποιήματά του μποροῦν πολύ καλά νά ἀναρωτηθοῦν ἂν ἡ πίστη αὐτή θά τόν ἔκανε πολύ διαφορετικό. Ὁ Πλάτων εἶναι ἓνας φλογερός ἀπόστολος: καί ὁμως ἔχει χωρία πού φτάνει καί νά γελᾷ μέ τήν ἰδέα τῶν τιμωριῶν καί τῶν ἀμοιβῶν μετά τό θάνατο³³, καί ἂν ὁ Σωκράτης τίς δικές του ἀπόψεις ἐκφράζει στήν Ἀπολογία, αὐτό σημαίνει, ὅτι κάποτε δέν ἦταν βέβαιος, ἂν ὁ θάνατος ὀδηγῇ στήν ἀθανασία ἢ σέ ὕπνο χωρίς ὄνειρα³⁴. Ἐξω ἀπ' αὐτούς τούς δύο συγγραφεῖς ἐπικρατεῖ ἡ κανονική Ἑλληνική ἄποψη, πού ἡ ἀγνοῦσε τήν προσωπική ἀθανασία, ἢ τή γνώριζε μόνο σάν ὑπαρξή στερημένη ταυτόχρονα καί ἀπό κάθε ἀπόλαυση ζωῆς καί ἀπό τήν

³² Ρόντε ὅπου παραπάνω, I, 300 (ἔκδ. 1902).

³³ Πολιτεία, 363, 387.

³⁴ Ἀπολογία 40.

ἀκοίμητη καὶ βασανιστική ὁδύνη. Ἀπόλυτη ἐξάλειψη ἢ μιά ζωή-σκιά, αὐτές εἶναι οἱ ἐναλλαγές ἀνάμεσα στίς ὁποῖες ἡ ὑπόλοιπη Ἑλληνική λογοτεχνία, ὅπως μᾶς σώζεται, ταλαντεύεται. Αὐτό ἀληθεύει ἀκόμη καί γιά τούς διαδόχους τοῦ Πλάτωνα. Ἡ σχολή του ἀγνόησε τή θεωρία τοῦ δασκάλου της. Ὁ Ἐπίκουρος φανερά τήν ἀπόρριψε· ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι διφορούμενος πάνω σ' αὐτό τό ζήτημα· οἱ Στωικοί ἤ ἀρνήθηκαν τήν προσωπική ἀθανασία ἢ, στήν καλύτερη περίπτωση, ὑποστήριξαν ὅτι ἡ ψυχή ἦταν δυνατό νά ἐπιζῇ ὡς τή γενική ἐκπύρωση· ὁ Χρυσίππος περιορίσε τούτη τή μικρή δυνατότητα στό φιλόσοφο μόνο. Καί ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων σέ μιάν ἀπό τίς πιό δουλεμένες περιγραφές του γιά τόν κάτω κόσμον ἀφήνει νά τοῦ ξεφύγῃ μιά φράση πού δείχνει πόσο ξένες πρὸς τόν μέσο ὄρο τοῦ μορφωμένου Ἑλληνα ἦταν οἱ θεωρίες πού προσπαθοῦσε νά φέρῃ στή μέση. «Δέν ἔχεις πάρεῖ εἶδηση», λέγει ὁ Σωκράτης στό φίλο του Γλαῦκωνα, «ὅτι ἡ ψυχή μας εἶναι ἀθάνατη;». Καί ὁ Γλαῦκων, πού εἶναι ἓνας ἀπλὸς νέος Ἀθηναῖος³⁵, «μέ κοίταξε μέ ἐκπληξη καί εἶπε—μα τό Δία, ἐγὼ ὄχι»³⁶. Λίγες εἶναι οἱ ἐξαιρέσεις στόν ἀνθρωπισμό. Δεσπόζει ὁ κανόνας.

Τό ἴδιο γίνεται μέ τόν Ὀρφισμό (ἐδῶ βρισκόμαστε σέ ἔδαφος πού μόλις τώρα τό διασχίσαμε). Ἐκτός ἀπό τόν Πλάτωνα καί τόν Πυθαγόρα κανένας Ἑλληνας συγγραφέας δέν δόθηκε πραγματικά σ' αὐτόν. Ἄν βρῆκε δρόμο καί μπῆκε στόν Ὀμηρο, ἀστόχησε τόσο πολύ στό νά τοῦ δώσῃ τό χρῶμα του, ὥστε στήν περιγραφή του γιά τόν Ἄδη ἔχομε τήν περιφνημη περιγραφή τοῦ Ἀχιλλέα, πού εἶναι ἓνα φάντασμα δυστυχισμένο χωρίς αἷμα. Τράβηξε τήν προσοχή τοῦ Πινδάρου, ἀλλά ὁ Πίνδαρος δέν ἀπορρόφησε τίποτε ἀπό τό κήρυγμα τοῦ ἄλλου κόσμου, ἀπό τήν πνευματικότητά του: Θά ἦταν δύσκολο νά βρῇ κανεῖς κάτι πού νά εἶναι περισσότερο γήινο ἀπό τή γενική φιλοσοφία τοῦ Πινδάρου γιά τή ζωή. Ὁ Αἰσχύλος καί ὁ Σοφοκλῆς κάνουν ὑπαινιγμούς στόν Ὀρφισμό, οἱ ἴδιοι ὅμως ἀκολουθοῦν τήν κανονική ἄποψη. Ὁ Εὐριπίδης ἔχει περισσότερο Ὀρφισμό, ἀλλά ποιός θά θεωροῦσε ὅτι ὁ Εὐριπίδης εἶναι Ὀρφικός μέ τήν καρδιά του, ἢ ὅτι τό πνεῦμα τῆς Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας στό σύνολό της εἶναι πνεῦμα τοῦ ἄλλου κόσμου, ἀσκητισμός, τελετουργική κάθαρση, πόθος γιά προσωπική ἔνωση μέ τό Θεό; Ἄλλο εἶναι νά παίζῃς μέ μιά πίστη, νά σέ τραβᾷ ἡ ὁμορφιά καί ὁ ρωμαντισμός της, νά ἀφήνεσαι σέ μιά περαστική συμπάθεια, νά ἐλευθερώνης γιά λίγο ἓνα ἀπό τά πολλά ἐγὼ πού κλείνομε μέσα μας, νά ραψωδῇς μαζί μέ τούς προφῆτες μιᾶς πίστεως, πού εἶναι ξένη πρὸς τόν ἐσῶτερο χαρακτήρα μας πρὸς τήν ἔσχατη πίστη μας: ἄλλο πράγμα εἶναι νά πιστεύῃς.

Ὅ,τι ἐκάμαμε μέ τόν ἀνθρωπισμό, θά μπορούσαμε νά τό κάνωμε καί μέ τήν ἐλευθερία καί τήν εὐθύτητα, καί μέ τίς ἄλλες ιδιότητες πού ἀποδώσαμε στοὺς Ἕλληνες. Θά μπορούσαμε νά δείξωμε ὅτι ὅλες τους ἔχουν τίς ἐξαιρέσεις τους, ἀλλά μολονταῦτα ὁ κανόνας δεσπόζει. Ἀλλά ἀπό τήν ἀρχή ἢ πρόθεσή μας

³⁵ Εἶναι ἀδελφός τοῦ Πλάτωνα. Σ.τ. μ.

³⁶ Πολιτεία, 608.

ἦταν νά μιλήσωμε γιά τήν οὐσία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὄχι γιά τά δευτερεύοντα προϊ-
όντα του, καί ἂν ἀσχοληθοῦμε μέ τοῦτα, θά βροῦμε τόν ἑαυτό μας μεταφερμένο
πολύ μακριά ἀπό τούς κλασσικούς χρόνους, καί ὑποχρεωμένο νά δίνη μέ χο-
ντρές γραμμές καί μέ ὄχι ικανοποιητικές ἐκθέσεις τίς ἐπιδόσεις Ἑλληνισμοῦ ὡς
τά χρόνια τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ. Γι' αὐτό εἴμαστε εὐχαριστημένοι ὅτι ἐδείξαμε
μέ ἀδρές γραμμές κάτω κάθε γνώρισμα, πού εἶναι δυνατό νά ἀναζητηθοῦν οἱ
ἐξαιρέσεις καί ὅτι ἀκόμη μία φορά ἐπιμένομε ὅτι ἡ εὐθύτητα, ὁ ἀνθρωπισμός
καί ἡ ἐλευθερία εἶναι τά πρωτεύοντα χαρακτηριστικά Ἑλλάδας.

Ὡστόσο τήν ὥρα πού ἐπιμένομε στή μεγάλη ὑπεροχή αὐτῶν τῶν ιδιοτή-
των, ἅς μήν ξεχνοῦμε ὅτι ἡ Ἑλλάδα δείχνει τήν πρώτη ἀρχή τῶν ἀντιθέτων τους.
Δικό της εἶναι καί το κουτί τό ἴδιο της Πανδώρας. Αὐταρχία, μυστικισμός,
στροφή πρὸς τόν ἄλλο κόσμος, ρωμαντισμός, ὅλα ἔτοιμα γιά μας, βρίσκονται
στόν πυθμένα τοῦ κουτιοῦ. Μᾶς δίνει τό ἀλκαλικό μαζί μέ τό ὀξύ· μαζί μέ τό
δηλητήριο (ἂν σκεφτοῦμε ὅτι εἶναι δηλητήριο), μᾶς δίνει καί τό ἀντίδοτο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ

Ο ΠΕΜΠΤΟΣ ΑΙΩΝΑΣ ΚΑΙ ΚΑΤΟΠΙΝ

Τό πνεῦμα τοῦ Βρεττανικοῦ λαοῦ ὑπῆρχε στήν οὐσία του πολύ πρὶν ἀπὸ τίς πιό μεγάλες του ἐπιτεύξεις. Οἱ ιδιότητες πού μᾶς ἔκαμαν μία δύναμη πού κυβερνᾷ, ἐμπορική, ἀποικιστική, ἦταν φανερές πρὶν ἀποκτήσωμε στόλο ἢ αὐτοκρατορία. Ἐνας σύγχρονος τοῦ Σαίξπηρ θά μπορούσε νά ἀναλύσῃ καί νά ἐπιδείξῃ τό χαρακτήρα τῆς φυλῆς μας σέ καίρους πού τῇ βιομηχανικῇ ἐπανάστασιν οὔτε τὴν εἶχαν ὀνειρευτῇ, καί τίς ἀποικιακές μας κτήσεις τίς ἀντιπροσώπευεν ἡ Βιορτζίνια: ἀκόμη καί στίς ἡμέρες μας ἕνας συγγραφέας θά μπορούσε νά γράψῃ βιβλίο γιὰ τό Βρεττανικό πνεῦμα, χωρὶς καμιά μνεία τῶν μεγάλων ἐκείνων ἐπιτευγμάτων, καί ὅμως ἴσως νά μὴν παράλειπε τίποτα πού νά ἦταν ζωτικό γιὰ τό σκοπό του. Κάτι παρόμοιο ἀληθεύει καί γιὰ τοὺς Ἕλληνες. Τό Ἑλληνικό πνεῦμα ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ τὰ μεγάλα ἐπιτεύγματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, πρὶν ἀρχίσῃ ὁ πέμπτος αἰώνας, πρὶν γεννηθῇ ὁ Περικλῆς ἢ ὁ Πλάτων. Ζοῦσε, ὅταν σύνταξαν τὰ Ὀμηρικά ποιήματα. Οἱ μεταγενέστεροι Ἕλληνες δέν πρόσθεσαν τίποτα σ' αὐτό. Τό μόνο πού ἔκαμαν ἦταν νά τό ἀποτυπώσουν μέ πλουσιότερους συνδυασμούς καί τελειότερες ἀναπτύξεις. Ἄν τό καταλάβωμε αὐτό, θά καταλάβωμε τοὺς Ἕλληνες. Ἄν καταλάβωμε τὸν Ὀμηρο καί τὸν Ἡσίοδο, θά καταλάβωμε τὸν Εὐριπίδη καί τὸν Ἀριστοτέλη—θα καταλάβωμε τουλάχιστο τί πιό ἔξοχο καί αἰώνιο ἔχουν: ἀκριβῶς ὅπως, ἂν καταλάβωμε τὸν Ντραϊκ καί τὸν Κρόμβελλ, θά καταλάβωμε τό Βρεταννικό κατόρθωμα τοῦ τελευταίου αἰώνα.

Αὐτὴ τῇ θεωρίᾳ ἀκολουθήσαμε ὡς τώρα· γυρεύοντας τό γενικό Ἑλληνικό πνεῦμα, ἓνα πνεῦμα ἀνεξάρτητο ἀπὸ χρόνο καί τόπο, ἓνα κοινό κτῆμα σέ ὅλες τίς ἐποχές καί τὰ πρόσωπα πού εἶναι γνήσια Ἑλληνικά· γυρεύοντας γνωρίσματα ἢ χαρακτηριστικά πού βρίσκονται μαζί στὸν Ὀμηρο καί τό Λουκιανό, τὸν Ἡρόδοτο καί τοὺς ὕστερους ποιητές ἐπιγραμμάτων τοῦ Βυζαντίου. Τώρα πρέπει νά προχωρήσωμε περισσότερο: πρέπει νά ρίξωμε τό βλέμμα μας πέρα ἀπὸ τίς οὐσιαστικές ιδιότητες τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Πρέπει νά προσηλώσωμε τῇ ματιᾷ μας πάνω σέ μιὰν ἰδιαίτερη ἀνάπτυξή του, πού εἶναι τόσο σημαντική, ὥστε γιὰ τό πολύ κοινό σχεδὸν παραμέρισε ὅ,τι ἔγινε πρὶν καί ὕστερα καί διεκδίκησε γιὰ τὸν ἑαυτό του ἀγέρωχα τό δικαίωμα νά ἀντιπροσωπεύῃ τὴν Ἑλλάδα. Καμιά ἱστορία, ἀλήθεια, τοῦ Ἀγγλικοῦ πνεύματος δέ θά ἦταν τέλεια, ἂν ἀγνοοῦσε τό δέκατο ἑνατο αἰώνα: καμιά ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος δέν εἶναι πλήρης, ἂν ξεχάσῃ τὴ μορφή πού πῆρε κάπου γύρω στὰ 500 π.Χ.

Στὴ νότια παραλία τοῦ κόλπου τοῦ Λάτμου κοιτάζοντας στό σημεῖο ὅπου ὁ Μαίανδρος ἐνώνεται μέ τὴ θάλασσα βρίσκεται ἡ πόλη Μίλητος. Ἐδῶ, γύρω στίς ἀρχές τοῦ ἑβδόμου αἰώνα, ἓνας Ἕλληνας πού τὸν ἔλεγαν Θαλή εἶδε σάν αἰνιγμα τό γύρω του κόσμος καί ἀποροῦσε τί πραγματικά ἦταν. Τί βρίσκεται πίσω ἀπὸ τὸν κόλπο καί τὰ βουνά, τίς ἐλιές καί τὰ ἀμπέλια καί τίς ἄσπρες οἰκοδομές τῆς πατρίδας του; Σκέφτηκε καί κατάληξε στήν κρίσιν ὅτι ὅλα σέ τελευταία ἀνάλυση ἦταν νερό. Ἀπὸ τό νερό γεννήθηκαν ὅλα. Παράξενη ἰδέα φαίνεται σέ μᾶς.

Ὁ Θαλῆς ὅμως εἶχε ἐπιχειρήματα γι' αὐτήν. Τό νερό, παρατήρησε, εἶναι παντοῦ καί μπαίνει μέσα στοῦ καθετί. Γαλάζιο ὑγρό, ἔγλειψε τίς ἀκτές τῆς πατρίδας του· ἄσπρο στερεό, ἔπεφτε πάνω στά βουνά ὡς χαλάζι καί χιόνι· ἐφήμερος ὑδρατμός, φυσοῦσε μέσα στά βουνά μέ στεφάνια διάφανης ὁμίχλης. Βρισκόταν στὸν οὐρανό, πάνω ἀπὸ τὴν κεφαλὴ του, καί τίς βροχερές ἡμέρες ἔπεφτε καί ἔδινε τὴν εὐφορία στοῦ ἔδαφος τῶν ἀγρῶν του. Παρουσιαζόταν ξαφνικά πάνω στοῦ ἔδαφος σὰ δρόσος, ἀνάβλυζεν ἀπὸ πηγές, τίς ἡλιόλουστες ἡμέρες ἀνέβαινε στὸν οὐρανὸ σέ σχῆμα μεγάλων ἀδραχτιῶν. Αἷμα γινόταν καί ἔτρεχε μέσα στίς ἴδιες του τίς φλέβες, καί χυμός καί διάσχιζε τοὺς κορμούς τῶν ἐλιῶν του· μπορούσε νὰ τὸ ἐκθλίψῃ ἀπὸ τὰ κουκούτσια τους· λάδι, ἔτρεφε τὴ φλόγα τῆς λυχνίας του. Ασφαλῶς αὐτὸ τὸ πράγμα τὸ πανταχοῦ παρὸν ἦταν τὸ στοιχεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔγιναν ὅλα. Ἀκόμη καί οἱ θρύλοι ἐπικύρωναν τούτῃ τὴν πίστη· ἡ Τηθύς καί ὁ Ὠκεανὸς δὲν ὀνομάζονταν γονεῖς ὅλων τῶν πραγμάτων καί δὲν ὀρκίζονταν οἱ θεοὶ στὰ «ὔδατα τῆς Στυγός»;¹.

Λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ συμπολίτης καί μαθητὴς του Ἀναξίμανδρος ἀναχωρώντας ἀπὸ τὴ σκέψη ὅτι στὸν κόσμον ὑπῆρχαν τέσσερα ἀπλά στοιχεῖα, ἡ γῆ, ὁ ἀέρας, ἡ φωτιά, τὸ νερό, ἔκρινε ὅτι ἦταν ἄτοπο νὰ τὰ ἀνάγῃ κανεὶς στοῦ νεροῦ καί ἔπεσε ἀπάνω στὴ σκέψη ὅτι ἡ πρωταρχικὴ πηγὴ καί τῶν τεσσάρων ἦταν κάτι τὸ ἀκαθόριστο (ἄπειρον), πού δὲν ἦταν γῆ, οὔτε ἀέρας, φωτιά, ἢ νερό, ἀλλὰ πού εἶχε τὴν ἱκανότητα νὰ γίνεται ὅτιδῆποτε ἀπὸ αὐτά· ἀπ' αὐτό, σκέφτηκε, σχηματίστηκε ὁ κόσμος.

Ὁ ἔβδομος αἰώνας, μέ τὸ Θαλή γιὰ μαμή, γέννησε ἓνα παράξενο παιδί. Ὡς τότε ἡ Συνήθεια ἦταν ὁ κύριος τοῦ κόσμου, χωρὶς ἀντίπαλο. Οἱ ἄνθρωποι πίστευαν χωρὶς ἀμφιβολία ἢ ἐρώτηση ὅ,τι διατάζεν ἡ αὐθεντία. «Ὅταν δημιουργήθηκε ὁ κόσμος, ὁ Μαρντούκ, ὁ ἡλιακὸς θεός, ἐνίκησε τὸν Τιαμάτ, τὸ Χάος, πού ἀπὸ τὴν κοιλιὰ του βγῆκαν ὅλα τὰ πράγματα, καί τὸν ἔσκισε σέ δύο, γιὰ νὰ κάμῃ τὸν οὐρανὸ ἀπὸ πάνω, τὴ γῆ ἀπὸ κάτω»· αὐτὰ σκέφτηκαν οἱ ἱερεῖς τῆς Βαβυλώνας. «Ὅταν δημιουργήθηκε ὁ κόσμος, ὁ Σου ἀπόσπασε τὴ θεὰ Νουίτ ἀπὸ τὴν ἀγκαλιὰ τοῦ Κέμπ, καί τώρα ἐκείνη κρέμεται ἀπὸ πάνω του καί αὐτὸς εἶναι ἡ γῆ ἀποκάτω ἀπὸ τὴ Νουίτ»· ἔτσι σκέφτηκε ὁ Αἰγύπτιος. «Τὰ ἱερά μας βιβλία τὸ ἀναγράφουν, οἱ ἱερεῖς μας τὸ διακηρύττουν». Ἀλλὰ τώρα ὁ Θαλῆς καί ὁ Ἀναξίμανδρος ἐρευνοῦν ποιά εἶναι πραγματικά ἡ σύνθεση τοῦ κόσμου καί ἀντὶ γιὰ τὸν Τιαμάτ καί τὴ Νουίτ βρίσκουν μόνο τὸ νερό, ἢ κάποιον ἀκαθόριστό στοιχεῖο, νὰ ἐνεργῇ. Ἡ θεωρία τους, ἀπόλυτα κοιταγμένη, δὲν εἶναι πολὺ καλύτερη ἀπὸ τὴ θεωρία τῶν Ἀσσύριων ἱεραρχῶν. Ἀλλὰ ἡ στάση τους ἀπέναντι στοῦ ζήτημα εἶναι νέα, καί ἔχει μέσα της τὰ σπέρματα ἀτελείωτης μεταβολῆς, πού φτάνουν ὡς τὴν ἡμέρα πού ὁ πνευματικὸς τους ἀπόγονος, ὁ Δημόκριτος, θὰ ἀνακαλύψῃ ὅτι ὁ οὐρανὸς καί ἡ γῆ σχηματίστηκαν ἀπὸ ἄτομα μέσα στοῦ κενό. Κι οὔτε θὰ μείνῃ ἐδῶ τὸ νέο πνεῦμα. Μαθαίνοντας τὸ μάθημά τους σέ τοῦτο τὸ σχολεῖο, ἄλλοι στοχαστές θὰ στραφοῦν σέ πεδία πιὸ σπουδαῖα ἀπὸ τὴν κοσμολογία.

¹ Burnet, Early Greek Philosophy, p. 49. Ἀριστοτέλης Μεταφυσ. Α. 3. 983b. 30.

Παίρνοντας τις απλές αρετές, πού ή γηραιή Ελλάδα ασκούσε, χωρίς νά σκέφτεται τό γιατί, θά αναλύσουν τή φιλοπατρία, τή δικαιοσύνη, τήν άντρεία, τήν αρετή, καί πολλές άλλες ακόμη, έρευνώντας τί είναι αυτές οί ιδιότητες καί γιατί οί άνθρωποι όφειλαν νά είναι πατριώτες, δίκαιοι, γενναίοι, καλοί. Θά όρίσουν στόν έαυτό τους ένα νέο καθήκον σέ όλες τις περιοχές τής ζωής,—νά ύψωθοῦν πάνω από τό απλό ένστικτο καί συνήθεια—να ανοικοδομήσουν ό,τι βροῦν φρόνιμο καί σωστό μέσα τους πάνω στόν ασύντριφτο βράχο τοῦ λόγου, γιά νά έχουν ένα λόγο καί ένα επιχείρημα γιά ό,τι κάνουν. Έτσι οί άφελείς εκείνες θεωρίες τοῦ Θαλή είναι ένα από τά μεγάλα γεγονότα τής ανθρώπινης ιστορίας. Κάτι τό καινούργιο μπήκε μέσα στόν κόσμο, τέτοιο πού δέν μπορούμε νά τό βροῦμε στίς αρχαίες έστίες τοῦ πολιτισμοῦ, οὔτε στήν Ιερουσαλήμ, οὔτε στή Βαβυλώνα, οὔτε στήν Αίγυπτο. Η βασιλεία τοῦ έθίμου καί τής συνήθειας παρήλθε· από δῶ καί πέρα οί άνθρωποι θά βασιζουν τη ζωή τους στό λόγο. Στεκόμαστε δίπλα στό λίκνο τής νεογεννημένης σκέψης.

Είδαμε τις σκοτεινές αρχές τής φιλοσοφίας· πρέπει ν' αφήσωμε πίσω μας κοντά δύο αιώνες, χωρίς νά ξεχνοῦμε βέβαια, ό,τι, ενώ εμεῖς μπορούμε νά κάνωμε πηδήματα, ή φύση δέν κάνει (*natura nihil facit per saltum*), καί ό,τι ή σκέψη βρισκόταν σέ σπέρματα στήν Ελλάδα πρίν από τό Θαλή από τό δεύτερο μισό τοῦ πέμπτου αιώνα, είναι πιά φανερό ακόμη καί στήν ποίηση· όλοφάνερη στόν Πίνδαρο καί αναπτυγμένη στόν Αισχύλο. Όμως τά ὕστερα από το 460 π.Χ. χρόνια αποτελοῦν τόν πραγματικό Αἰώνα τοῦ Λόγου. Πρίν από τό 460 ή σκέψη ἦταν σποραδική, εὐκαιριακή, άβέβαιη γιά τόν έαυτό της. Μετά τό 460 έγινε κτῆμα τοῦ λαοῦ, καί συστηματική· καί γι' αυτό, αν δέν επιθυμοῦμε ν' ακολουθήσωμε τήν ιστορία τής ανάπτυξής της, αλλά νά δοῦμε τό οὐσιαστικό της πνεῦμα, θά στραφοῦμε στήν εποχή του Εὐριπίδη, τοῦ Σωκράτη, τοῦ Θουκυδίδη. Θά αφήσωμε τόν Ηρόδοτο μέ τό κράμα του από σκεπτικισμό καί εὐπιστία, μέ τήν άγνή του επιθυμία νά κάμη τήν ιστορία μιá «ζήτηση», καί τις συχνές του άποτυχίες στήν προσπάθειά του αὐτή, μέ τούς άτέλειωτους κακούς οἰωνούς του, τά ὄνειρα, καί τις θεϊκές επεμβάσεις, μέ τις εμφανίσεις του τοῦ Πανός, τής Ελένης καί τοῦ Ἀστροβάκου, καί άλλων, μέ τή θεωρία του ότι ένα ὄνειρο δέν αποτελεί οἰωνό, δύο ὁμως ὄνειρα αποτελοῦν, μέ τό άλογο πού γέννησε ένα λαγό, καί τό ἐλιόδεντρο πού μεγάλωσε έναν πήχη σέ μιá μέρα· καί θά στραφοῦμε πρὸς τό Θουκυδίδη, πού δέ λέγει τίποτα γιά ὄνειρα ἢ οἰωνούς, καί λίγα πράγματα γιά τούς θεούς, καί πού είναι τόσο ψυχρά επιστημονικός στήν αφήγησή του γιά τό λοιμό. Ο Θουκυδίδης ἦταν νεώτερος σύγχρονος τοῦ Ηρόδοτου, διαβάζοντας τον ὁμως συναισθανόμαστε μεταβολή σά νά πέρασαν αἰῶνες. Τό κύμα τής σκέψης πού καταβρέχει τόν Αθηναῖο τοῦ αἰῶνα τοῦ Περικλέους, ἔχει ὑγράνει τά πόδια τοῦ πρόκατόχου του· ὄχι περισσότερο. Είναι φανερό, στήν Αθήνα έγινε ή πραγματική εργασία, καί ἐδῶ ἔβγαλαν τις πιό βαρυσήμαντες συνέπειές της. Οἱ Ἴωνες φιλόσοφοι ἦταν οἱ μεταλλοδίφες· αλλά ή Αθήνα ἐφτιασε τούς δρόμους καί άνοιξε τό ἔδαφος. Οἱ Ἴωνες συνέλαβαν τή σκέψη· ή Αθήνα τήν ανάπτυξε. Η σκέψη άρχισε ἔξω από τήν Αττική, χωρίς τήν Αττική ὁμως, θά άστοχοῦσε στό μεγαλύτερο ἔργο

της. Οί Ίωνες τήν εἶχαν μεταχειριστῇ στά φυσικά φαινόμενα. Εἶχαν δουλέψει στή φυσική ἐπιστήμη καί ἔκαμαν ἀρχή στή μεταφυσική καί τήν ἠθική. Ἀλλά δέν προχώρησαν περισσότερο. Ἀκόμη περισσότερο, οἱ θεωρίες τους ἀπλώνονταν μόνο σέ μιά μικρή τάξη· οἱ Ίωνες στοχαστές ζοῦσαν στή μόνωση τῆς μελέτης· ὁ κόσμος περνοῦσε δίπλα ἀπό τίς σπουδές τους χωρίς ἐνδιαφέρον, χωρίς συγκίνηση. Ὅταν ἡ σκέψη ἤρθε στήν Ἀθήνα, ὅλα ἀλλάξαν. Ἡ φυσική ἐπιστήμη πῆγε στό βάθος, καί τό ἐνδιαφέρον πέρασε στά προβλήματα τῆς ἠθικῆς καί τῆς πολιτικῆς. Σ' αὐτά ἀναπτύχτηκε μέ γοργό βῆμα· εἶχε βρῇ ἓνα μεσάζοντα μέσα στόν ὁποῖο ἡ ζύμωση τοῦ ἔργου προχωρεῖ γρήγορα. Γιατί ἡ κοινωνική ζωή καί ἡ διαγωγή τοῦ ἀτόμου ἀφοροῦν τόν καθένα, ἐνῶ ἡ φυσική ἐπιστήμη εἶναι περιοχὴ τῶν λίγων. Κάποια στιγμή ὅλη ἡ Ἀθήνα ἀναψε μέ τή νέα αὐτή καί ἐπαναστατική καλλιέργεια. Πιό πέρα: ἀπό μονομανία λίγων πού ἦταν ἡ Σκέψη, ἔγινε κτῆμα ὅλων, καί ἤρθε στή μέση, αὐτό πού πρὶν ἀπό τή δική μας ἐποχὴ δέν ἔχει τόν ὁμοίό του στήν ἱστορία, ἓνα Σκεπτόμενο Ἔθνος.

Γιὰ νά γίνη τούτη ἡ πνευματική μεταμόρφωση, πού μέ τόν τρόπο της δέν εἶναι λιγότερο σπουδαία ἀπό τήν Ἀναγέννηση ἢ τήν ἀνατολή τοῦ χριστιανισμοῦ, δύο πράγματα ἦταν ἀναγκαῖα — ἡ εὐκαιρία καί οἱ ἄνθρωποι. Καί τά δύο αὐτά παρουσιάστηκαν στήν Ἀθήνα τόν πέμπτον αἰῶνα. Παρουσιάστηκε ἡ εὐκαιρία. Οἱ νίκες πρῶτα στούς Περσικούς πολέμους ἔφεραν μιάν αἴσθηση ἀνύψωσης καί ἐξάπλωσης στήν ἐθνική ζωή. Ὅπως στήν Ἀναγέννηση καί στή Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, οἱ καρδιές καί οἱ φαντασίες ὑψώθηκαν πάνω ἀπό τό ἐπίπεδο τῶν κοινῶν πραγμάτων. Νέες φιλοδοξίες καί δραστηριότητες μπῆκαν στή ζωή. Ἡ Ἀθήνα βρισκόταν σέ μιά ἑξαψη, σέ εὐαίσθητη διάθεση. Τόν ἴδιον καιρό ἡ αὔξηση τοῦ ἐμπορίου ἔφερε πλοῦτο καί ὁ πλοῦτος ἔφερε τή χειραφέτηση ἀπό τίς ταπεινές ἀνάγκες, καί ἡ χειραφέτηση ἔφερε τήν ἀνεση, καί ἡ ἀνεση ἄφησε τοὺς ἀνθρώπους ἐλεύθερους γιὰ σκέψη. Μία δημοκρατία, τέλος, ἐγκαταστάθηκε, μέσα στήν ὁποία κάθε πολίτης ἔπαιρνε ἄμεσα μέρος στήν κυβέρνησι τῆς χώρας του. Ἡ πολιτικὴ ἔγινε ἡ πιό σπουδαία ὑπόθεση τῆς ζωῆς. Τό τελευταῖο τοῦτο γεγονός ἦταν ἡ ἄμεση αἰτία γιὰ τόν ἐρχομό τῆς Σκέψης.

Τό Ἀγγλικό ἐνδιαφέρον τρέχει τόσο πολὺ πρὸς τήν πρακτικὴ ζωή, πού δέν εἶναι εὐκόλο νά φανταστῇ κανεὶς ἓνα ἔθνος πού ἀπὸ ἰδιοσυγκρασία ἀγαποῦσε τὴ γνώση γι' αὐτὴ τὴν ἴδια, πού δέν καταφρονοῦσε τέτοια ἐνδιαφέροντα ὡς ἀκαδημαϊκά, πού θά συνέρρεαν στίς δημόσιες πλατεῖες κάθε μέρα μόνο καί μόνο μέ τὴν ἐλπίδα νά δοῦν ἢ ν' ἀκούσουν κανένα νέο πράγμα. Ἄς φανταστοῦμε ὅμως μιά τέτοια κατάσταση πραγμάτων. Ἄς φανταστοῦμε ἀκόμη ὅτι αὐτό τό ἔθνος στερεῖται ὁλότελα ἀπ' αὐτό πού ὀνομάζουμε ἀνώτερη παιδεία. Ἐχουν μερικά στοιχειώδη σχολεῖα, ὅπου διδάσκονται ἀνάγνωση, γραφή, ἀθλητικά, καί μουσική. Ἀλλά δέν ἔχουν δημόσια σχολεῖα, οὔτε πανεπιστήμια. Μεγάλες λανθάνουσες διανοητικὲς δυνάμεις: ἀλλὰ τίποτα γιὰ νά τίς ἀναπτύξῃ ἢ νά τίς ἱκανοποιήσῃ. Ἀπέραντα καί ἀέναα νερά, μόνο πού τό ἀνθρώπινο ὄν δέν ἔχει ἀκόμη ἐκεῖνον πού θά μποροῦσε νά τὰ τρυπήσῃ νά χυθοῦν ἔξω. Ἄς φανταστοῦμε ἀκόμη ὅτι γίνεται μιά αἰφνίδια πολιτικὴ μεταβολὴ στό κράτος τους πού ἐξαιτίας

της από κεῖ καί πέρα ἢ γενιά καί τά πλούτη —ἐκτός ἀπό τά τυχαῖα πλεονεκτήματα τους— δέ λογαριάζονταν καθόλου. Όλοι οἱ πολῖτες παρακάθονται στή βουλή· κάθε ἀξίωμα ἀπό τόν κυβερνήτη ὡς τόν ὑπάλληλο τῆς πολιτικῆς ὑπηρεσίας εἶναι ἀνοιχτό σέ ὅποιον ἔχει τάλαντο· ἕνας ἀριστοκράτης, ἕνας παντοπώλης, ἕνας βιοτέχνης τό ἴδιο μποροῦν νά γίνουν πρῶτοι ἄρχοντες: τό μόνο πού ἔχουν νά κάμουν εἶναι νά πείσουν τή βουλή νά τοὺς ἐκλέξη. Σέ τέτοιο κράτος ἡ πρώτη ἀνάγκη εἶναι τό δῶρο τοῦ λόγου: εὐγλωττη, εὐλογη, πειστική γλῶσσα. Αὐτός εἶναι ὁ ἕνας δρόμος γιά τήν ἐξουσία. Μ' αὐτόν μπορεῖ κανεῖς νά κατορθώσῃ ὅτιδῆποτε. Ἀλλά πού θά μάθῃ τήν τέχνη νά μιᾶ, καί, ἐκεῖνο πού εἶναι σπουδαιότερο ἀπό τό λόγο, τήν τέχνη νά ξέρῃ τί θά πῇ; Ἄν μποροῦμε νά συλλάβωμε μέ τό νοῦ μας ἔθνος σέ τούτη τήν κατάσταση, τότε θά ξέρωμε πῶς ἦταν ἡ Αθήνα ὕστερα ἀπό τά Μηδικά. Ἡ φαντασία μας θά βοηθηθῇ, ἂν σκεφτοῦμε τό πρόσφατο αἶτημα γιά παιδεία πού ὑπόβαλαν οἱ δικές μας ἐργατικές τάξεις, τίς ὁποῖες, ὅπως καί τοὺς Ἀθηναίους, ξαφνικά τοὺς κάλεσαν στά πολιτικά, καί βρῆκαν τόν ἑαυτό τους ἀκατάρτιστο γι' αὐτό τό καθῆκον. Καί ἴσως σέ μερικές σειρές φροντιστηριακῶν μαθημάτων πού τώρα ὀργανώνονται κάτω ἀπό τήν καθοδήγησιν τῆς Ἑκπαιδευτικῆς Ἑνώσεως τῶν Ἑργατῶν, μποροῦμε νά δοῦμε, σέ ἀνθρώπους ἱκανοὺς γιά γνώση, στοὺς ὁποίους ὡς τώρα τήν εἶχαν ἀρνηθῇ, κάποιαν εἰκόνα τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔ ρ ω τ ο ς φ ι λ ο σ ο φ ί α ς.

Αὕτη ἦταν ἡ εὐκαιρία, καί αὕτη ἔφερε ἄμεσα στήν ἐπιφάνεια καί τοὺς ἀνθρώπους πού χρειάζονταν. Κάθε σπουδαστής τῶν κλασσικῶν ἔχει σχετιστῇ μέ τό ὄνομά τους· γιά τή φύση τους εἶναι ἱκανός νά ἔχῃ ἀόριστες ιδέες. Ἦταν οἱ κεντρικές φυσιογνωμίες στήν Ἑλλάδα τοῦ πέμπτου αἰῶνα, ἐνῶ σήμερα μόλις πού ξεχωρίζομε τίς μορφές τους πάνω στό ξεθωριασμένο του πανί. Τά ἔργα τους χάθηκαν, τά ὀνόματά τους σέ μεγάλο βαθμό ξεχάστηκαν, καί τή γνώση μας γι' αὐτοὺς τήν ἀντλοῦμε προπάντων ἀπό τά ἔργα τοῦ ἐχθροῦ τους καί ἐπικριτῇ τους, τοῦ Πλάτωνα. Πρόκειται γιά τοὺς σοφιστές.

Δέν εἶναι εὐκόλο νά μεταφράσῃ κανεῖς σέ νεώτερη γλῶσσα τή λέξη σοφιστής. Τήν πρώτη στιγμή τό ἰσοδύναμο πού φαίνεται πιο πολύ νά τήν πλησιάζῃ εἶναι «ἐκπαιδευτικός ἀπατεώνας». Ἄν ἕνας ξένος ἐρχόταν στό Λονδίνο καί ἀνάγγελνε ὅτι ἦταν δάσκαλος τῆς ἀρετῆς καί ἔμπορος τῶν ἀγαθῶν τῆς ψυχῆς, ὅτι ἀσκοῦσε φανερά ὅ,τι ὁ Σαίξπηρ, ὁ Μίλτων καί ὁ Βύρων ἀσκοῦσαν κρυφά, ὅτι, μέ λίγα λόγια, ἦταν ἐκπαιδευτής τῆς ἀνθρωπότητος, θά τόν ἀπόπεμπαν σάν ἀγύρτη καί μάλιστα φτωχό ἀγύρτη. Ὅμως, σύμφωνα μέ τόν Πλάτωνα, ἔδινε ἐπαγγελίες ἰσοδύναμες μέ αὐτές πού εἶπα². Καί ἂν ἀπό ἀπλή περιέργεια πηγαίναμε στήν αἴθουσα τῶν ὁμιλιῶν τοῦ ξένου μας καί τόν ἀκούαμε νά λέγῃ: «ὅσο γιά τοὺς θεοὺς δέν μπορῶ νά ξέρω ὅτι ὑπάρχουν ἢ ὅτι δέν ὑπάρχουν: τό σκοτεινὸ αὐτῶν τῶν ζητημάτων καί ἡ βραχύτητα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς ἐμποδίζουν

² Πλάτων, Πρωταγόρας, 313, 316, 317.

τέτοια γνώση»³ θά μπορούσαμε νά προχωρήσουμε ἐμεῖς περισσότερο καί νά τόν κατηγορήσουμε γιά κάτι περισσότερο ἀπό ἀγυρτεία.

Ὅμως, ὅταν πλησιάσουμε περισσότερο καί τούς δοῦμε ἀπό κοντά, εἶναι δύσκολο νά σκεφτοῦμε ὁλότελα μέ δυσμένεια γιά τους σοφιστές. Ἀκάλυπτη ἀγυρτεία μέ δυσκολία θά ἔφερνε στά πόδια της τούς μορφωμένους Ἀθηναίους. Οὐτε εἶναι εὐκολο νά στηριχτοῦν οἱ κατηγορίες γιά ἀνηθικότητα. Τίποτα τό ἀνήθικο στην ἐπαγγελία τοῦ Πρωταγόρα ὅτι ἕνας μαθητής συνδεδεμένος μαζί του θά γύριζε κάθε μέρα στό σπίτι του καλύτερος ἀνθρώπος ἢ στήν ὑπόσχεση τοῦ Γοργία ὅτι διδάσκει τά ὑψηλότετα καί τά ἄριστα ἀπό τά ἀνθρώπινα πράγματα⁴. Ὁ Προδικός ἦταν ὁ συγγραφέας τοῦ γεμάτου ἠθική εὐγένεια μύθου γιά τήν ἐκλογή τοῦ Ἡρακλέους, καί τόν καλοδέχτηκαν στήν ἀντιπνευματική Σπάρτη γιά τή γεμάτη ὑγεία διδασκαλία του. Ἄν ὁ Πρωταγόρας διακήρυξε τήν ἀβεβαιότητα του γιά τήν ὑπαρξη τῶν θεῶν ὁ Γοργίας καί ὁ Προδικός παριστάνονται νά προσεύχονται στούς θεούς. Ἄν μερικοί σοφιστές ἦταν ριζοσπάστες, ἕνας τουλάχιστο ὑποστήριξε τόν Κίμωνά ἐναντίον τοῦ Περικλέους, τούς παλιούς δρόμους ἐναντίον τῶν νέων. Ὅχι, οἱ σοφιστές δέν ἦταν ἐπαναστατικοί ἢ ριζοσπάστες, ἐκτός σέ ὅσο βαθμό κάθε σκέψη φέρνει μαζί της ἕνα στοιχεῖο ταραχῆς. Ἄν χρειαζόμαστε σύγχρονο ἀντίστοιχό τους, μπορούμε νά ποῦμε ὅτι ἔκαμαν γιά τήν Ἑλλάδα ὅ,τι οἱ σχολές τῶν ἀνθρωπιστικῶν γραμμάτων καί ἡ νεώτερη ἱστορία κάνουν γιά τούς σπουδαστές τους τῆς Ὁξφόρδης· ἢ ὅ,τι ὀργανώσεις τόσο ποικίλες ὅσο ἡ ἐπέκταση τῶν πανεπιστημιακῶν παραδόσεων, τά φροντιστηριακά μαθήματα, ἡ βιβλιοθήκη γιά ὅλο τόν κόσμον, καί ἄλλες συλλογές καλῶν βιβλίων, συγγραφεῖς σάν τόν Σώ, τόν Γουέλς καί τόν Τσέστερτον, προσπαθοῦν νά κάμουν γιά τήν Ἀγγλία σά σύνολο. Καί ὅμως, ἂν καί ὑπάρχει κάτι σέ τοῦτες τίς ἀναλογίες, μικρή ιδέα δίνουν γιά τό τί ἦταν ὁ σοφιστής. Εἶχε κάτι ἀπό ὅλες αὐτές τίς ἐπιδράσεις, ὅμως ἦταν κάτι περισσότερο ἀπό ὅποιανδήποτε ἀπό αὐτές. Ἦρθε ἴσως πολύ κοντά στόν πανεπιστημιακό διδάσκαλο, τόν δόξασε, τόν ἄπλωσε καί τόν ἔφερε σέ ἐπαφή τήν πρακτική ζωή.

Ἕνας πεινασμένος λαός φώναζε τούς σοφιστές καί αὐτοί τόν ἔτρεφαν μέ κάθε τρόπο μέ πνευματική τροφή. Ἐγραψαν γιά λογαριασμό του γραμματική, μουσική, ἱατρική, γεωμετρία, ἀστρονομία, ἔργα τακτικῆς· ἔγραψαν γιά καθετί πού μπορούσε νά ἔχη ἐνδιαφέρον ἢ νά εἶναι διδακτικό. Ἀλλά τό κύριο θέμα τους ἦταν ἡ ἀγωγή τῆς ζωῆς. Πήγαινε σ' αὐτούς, καί θά μπορέσης νά μάθης «πῶς νά κυβερνᾷς τό σπίτι σου μέ τόν καλύτερο τρόπο, καί πῶς θά εἶσαι ἱκανός νά λέγης καί νά πράττης τά ἄριστα γιά τήν πόλη»⁵. Γελοῦμε μέ μιά τέτοια ἰδέα. Ὅμως ἦταν ἔξοχη καί εὐλογη. Ἡ Μουσική καί ἡ Ἰατρική μπορούσαν νά διδάχτοῦν, καί ὁποῖος θά σπούδαζε σκληρά, θά μπορούσε νά μάθῃ ἀρκετά νά τραγουδᾷ ἢ νά θεραπεύῃ. Γιατί νά μήν ἐκτείνουμε τήν ἀρχή αὐτή στή ζωή; Ὑπῆρχαν ἀσφαλῶς

³ Ἕνα ἀπό τά λίγα ἀποσπάσματα τοῦ Πρωταγόρα πού σώζονται.

⁴ Πλάτων, Πρωταγόρας 318, Γοργίας 451.

⁵ Πλάτων, Πρωταγ. 318.

κανόνες γι' αυτό, κανόνες να κυβερνᾷς ανθρώπους ἢ να βάζεις σέ τειθαρχία τόν ἑαυτό σου. Γιατί να μή τούς προσδιορίση, καί να διδάσκη πῶς να γίνης καλός ἄνθρωπος ἢ μεγάλος ἀρχηγός, πῶς θά μπορούσε να σέ μαθαίνει να γίνης ἐπιτήδειος γιατρός καλός μουσικός;

Ἔτσι ὁ νεαρός Ἀθηναῖος πού ἐπιθυμοῦσε να σπουδάση τήν πολιτική, πήγαινε στό Γοργία καί στόν Πρωταγόρα: καί τόν δίδασκαν ρητορική — πῶς να ὑποστηρίξη μιᾶ κατηγορία καί πῶς να τοποθετῇ μιάν ὑπόθεση, πῶς να τακτοποιῇ τά ἐπιχειρήματά του μέ τήν καλύτερη τάξη καί τό καλύτερο ὕφος: πῶς να χρησιμοποιῇ τίς μεταφορές, τά σχήματα, τούς ρυθμούς: πῶς να κατέχη τήν τέχνη γιά διήγηση, ἀπόδειξη, παραίνεση, γιά ἐγκώμια καί γιά σάτυρα: πῶς να διαγείρη ἢ να γαληνεύη τά ἀνθρωπινά πάθη, πῶς να τά φέρνῃ σέ ὄφελος τοῦ ὁμιλητῆ. Καί ἀκόμη περισσότερο ἀπό αὐτό, ἐπειδή ἕνας ἄνθρωπος πρέπει να ξέρῃ καί τί να λέγῃ, ὅσο καί πῶς να τό λέγῃ, μετάδιναν ιδέες, ἐπιχειρήματα, τρόπους, παραδείγματα, πού ἦταν δυνατό να τά χρησιμοποιήσουν στήν πολιτική. Αὐτό τούς ἔφερνε σέ πλατύτερα πεδία. Τή θεωρία ἀπλῶς της πολιτικῆς πρῶτα πρῶτα, τά ἐπιχειρήματα ὑπέρ ἢ κατά τῆς δημοκρατίας ἢ τῆς βασιλείας, τούς κοινούς τόπους, πού ἦταν χρήσιμοι σέ κάθε πολιτική συζήτηση — ὅλα τοῦτα ὁ καλός πολιτικός ἄρχοντας πρέπει να τά ξέρῃ. Ἐπειτα πρέπει να σχετιστῇ τούς ἀνθρώπους, να βρῖσκεται σέ ἀναστροφή μαζί τους, καί μέ τίς ἀπόψεις πού τούς προκαλοῦν ἐντύπωση. Πρέπει να διατρέχη τό ἀτελείωτο πεδίο τῆς ἀνθρώπινης φύσης μέ ὀξυδέρκεια, καί να εἶναι σέ θέση να ὑποκρίνεται τά ἐλαττώματα, τίς ἀρετές, τά πάθη, τίς προλήψεις τοῦ ἀκροατηρίου του. Αὐτό ἔφερε τό σοφιστή στήν ἠθική φιλοσοφία, ὅπου ὁ Πρωταγόρας παρουσίασε τίς πραγματεῖες του «περί ἀρετῶν» καί «περί φιλοτιμίας»· καί ἡ ἠθική φιλοσοφία τόν ἔφερε στή μεταφυσική, ὅπου ὁ Πρωταγόρας θά ἤθελε να συζητήσῃ τή θεωρία γιά τή γνώση καί τή φύση τῆς ὑπαρξης. Καμιᾶ γνώση δέν ἦταν τόσο πολύ μικρή ἢ τόσο ἀπομακρυσμένη, ὥστε να μή χρειάζεται σ' ἐκεῖνον πού ξόδευε τή ζωή του στήν κυβέρνηση τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Κικερων — ὁ πιό μέγας ἀπό ὅλους τούς δικηγόρους — ἀπηχοῦσε ἀπλῶς τή σοφιστική θεωρία, ὅταν ἀπαιτοῦσε ἀπό τόν ἰδανικό του ρήτορα να ξέρῃ τή διαλεκτική, τήν ἠθική, τή φυσική, τούς νόμους, τήν ἱστορία καί τή ρητορική: περιγράφει μόνο τή σοφιστική πρακτική, ὅταν λέγῃ ὅτι θά ἤθελε να ἐκπαιδεύῃ τό ρήτορά του μέ γραπτή ἐκθεση ιδεῶν, μέ ὁμιλία ἐκ τοῦ προχείρου, μέ παράφραση ποιήματος ἀπό μνήμης, ἀνάγνωση καί κριτική λογοτεχνικοῦ κειμένου, συζήτηση θέσεων ἀπό διάφορες πλευρές, ἢ μιᾶ ἀντίθετη στήν ἄλλη, μελέτη τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης, τῆς ἱστορίας⁶. Μέ τούς μαθητές τους οἱ σοφιστές διασχίζαν ὅλα αὐτά τά θέματα· ἔτσι πού ὅταν ἡ ἐκπαίδευση τους τελείωνε, εἶχαν οἱ μαθητές τους ρίξει τή ματιά τους σέ πάρα πολλά πράγματα στόν οὐρανό καί στή γῆ, καί, σέ ὅσο βαθμό μιᾶ ἐπιφανειακή μόρφωση μπορεῖ να κάμῃ τόν ἄνθρωπο ἔτσι, εἶχαν τά προσόντα να «κυβερνοῦν τό σπίτι τους καί

⁶ De oratore I, 148 — 59. Orator, 11 — 19.

νά μιλούν καί νά πράττουν τά ἄριστα γιά τήν πόλη». Αὐτή ἦταν ἡ πανεπιστημιακή μόρφωση τοῦ Ἀθηναίου.

Ἄς κάνουμε τή γνωριμία ὀρισμένου Ἑλληνα πού δοκίμασε τήν ἐπίδραση τῶν σοφιστῶν καί μπορεῖ νά μᾶς δείξῃ τί ἔκαναν γιά ὅσους μποροῦσαν νά ἀπορρίψουν ὅ,τι κακό εἶχε ἡ διδασκαλία τους καί νά ὠφεληθοῦν ἀπό ὅ,τι ἄξιο εἶχε. Εἶναι ὁ μεγαλύτερος μαθητής πού εἶχαν ποτέ, καί τό ἔργο του, πού τό ἔχομε, μπορεῖ νά μᾶς δώσῃ μιάν ἰδέα γιά τήν ἀτμόσφαιρα πού δημιούργησαν στήν Ἀθήνα. Ἐννοῶ τό Θουκυδίδη.

Κανείς δέν μπορεῖ νά διαβάσῃ τόν Ἡρόδοτο καί τό Θουκυδίδη, τόν ἕνα δίπλα στόν ἄλλον, καί νά μὴν τοῦ κάμῃ μεγάλη ἐντύπωση τό χάσμα πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στούς δύο ἱστορικούς. Ὁ Ἡρόδοτος εἶναι πολύ εὐχάριστος, διδακτικός, καί, μέ τό δικό του τρόπο, φίλος τῆς ἀλήθειας: εἶχε ἀνοικτά τά μάτια, εἶδε πράγματα πού ἄξιζε νά τά δῇ κανείς, καί ξέρεῖ νά λέγῃ τί εἶδε. Ἀλλά μᾶς διδάσκει περισσότερο γιά τήν ἀνθρώπινη φύση (πού τήν κατάλαβε καλά) παρὰ γιά τήν ἴδια τήν ἱστορία. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, βρίσκομε στό Θουκυδίδη τόν πραγματικά ἐπιστημονικό ἱστορικό, πού ὅλα τά ὑποβάλλει στή βάσανο τῆς ἀλήθειας. Δέν ἔχομε πιά τήν ἄτακτη εὐπιστία, τήν καλόκαρδη ἀσυνέπεια τοῦ Ἡροδότου. Τά γεγονότα ζυγίζονται καί διαλέγονται: ἀναζητοῦν αἰτίες γιά τά ἀποτελέσματα: τό φῶς τοῦ λόγου εἶναι παντοῦ σέ ἐνέργεια. Ὁ Ἡρόδοτος εἶχε γενναίῳ ψυχο ἐνδιαφέρον γιά τήν ἀνθρωπότητα: ὁ Θουκυδίδης εἶχε καί κριτικό νοῦ. Ὁ Ἡρόδοτος ἦταν πνεῦμα: ὁ Θουκυδίδης ἦταν μαζί καί ἕνας μορφωμένος ἄνθρωπος. Πού μορφώθηκε;

Τή μόρφωσή του τήν πῆρε ἀπό τους σοφιστές· μιὰ τυπική συνήθειά του δείχνει τό εἶδος τῆς διδασκαλίας πού τοῦ ἔδωσαν. Ἀδιάκοπα ἔρχονται καί ξανάρχονται στήν ἱστορία του χωρία ὅπως τό ἀκόλουθο: «Γενικά οἱ ἀπλοί ἄνθρωποι εἶναι καλύτεροι πολίτες ἀπό τους πανούργους. Γιατί τοῦτοι δῶ ἐπιθυμοῦν νά φαίνωνται σοφότεροι ἀπό τους νόμους· ἐπιδιώκουν πάντα νά νικοῦν στίς δημόσιες συζητήσεις· σκέπτονται ὅτι σέ ἀλλά σπουδαιότερα ζητήματα θά ἔχουν τήν εὐκαιρία νά φανερώσουν τή σκέψη τους καί τούτη τους ἡ ἀφροσύνη γενικά δημιουργεῖ καταστροφές στήν πατρίδα τους: ἐνῶ οἱ ἄλλοι μέ τό νά μὴν ἔχουν ἐμπιστοσύνη στή δική τους ἱκανότητα, δέχονται ὅτι οἱ νόμοι εἶναι σοφώτεροι ἀπό αὐτούς τούς ἰδίους, καί ὅτι δέν εἶναι σέ θέση νά ἐπικρίνουν ἐκείνους πού βγάζουν καλούς λόγους. Καί ἐπειδή εἶναι ἀμερόληπτοι κριτές καί ὄχι φιλόδοξοι ἀντίπαλοι, τίς περισσότερες φορές ἐπιτυχαίνουν τό στόχο»⁷. Ἡ πάλι: «ὅταν ἔχωμε εἰρήνη, τότε καί τά πράγματα πηγαίνουν καλά καί οἱ πόλεις καί τά ἄτομα ἔχουν ἀνώτερες διαθέσεις, γιατί δέ βρίσκονται στήν ἐξουσία ἐπιτακτικῶν ἀναγκῶν: ἀλλά ὁ πόλεμος πού διώχνει μακριά τόν ἄνετο πορισμό τοῦ καθημερινοῦ εἶναι «βίαιος διδάσκαλος» καί τείνει νά προσαρμόζῃ τό χαρακτήρα τῶν πολλῶν «πρός τά παρόντα»⁸. Ὅπουδήποτε μιᾶς ἕνας πολιτικός, σκέψεις σάν αὐτές ρέουν ἀπό τά χεῖλη του, ἐνῶ λίγα πράγματα θά ἦταν λιγότερο κατάλληλα ἢ

⁷ Θουκ. 3. 37, 3—5.

⁸ 3. 82,2.

εὐλογα ἀπό τά τέτοια ἀφηρημένα ὄνειροπολήματα. Εἶναι μᾶλλον στοχασμοί φιλοσόφου. Ἀναφέρονται στήν ψυχολογία τῆς ἀνθρώπινης φύσης, καί ἰδιαίτερὰ τῆς ἀνθρώπινης φύσης στήν πολιτική. Ὁ Θουκυδίδης πάντα στοχάζεται αὐτά τά θέματα. Πάντα ἀναλύει τικές πράξεις καί καταστάσεις. Ἡ ἱστορία του εἶναι μεταμφιεσμένο ἐγχειρίδιο πολιτικῆς θεωρίας. Ἡ θεωρία τῆς ἡγεμονίας: ποιά ἡ δικαίολογία τῆς, ποίος ὁ καλύτερος τρόπος νά τήν ἀποκτήσης καί νά τή διατηρήσης: γιατί συνεπάγεται ἐξάπλωση καί τί κινδύνους φέρνει ἡ ἐξάπλωση: ποιά θέση ἔχει μέσα στό κράτος ἡ ἐπιείκεια καί ἡ μεγαλοψυχία: γιατί εἶναι ἀσφαλέστερο νά ἀφήνῃ ἐλεύθερους τοὺς ὑπηκόους: τί ὁδηγεῖ στήν ἀνταρσία· πότε ἡ στάση εἶναι δικαίολογημένη. Ἡ θεωρία γιά τήν πόλη: τὸ πρόβλημα τῶν δικαϊωμάτων τοῦ ἀτομοῦ ἀπέναντι ταῆς πολιτείας: γιατί εἶναι καλύτερο νά ἀνήκῃ κανεὶς σέ μιά πόλη παρὰ νά μένῃ ἐγώϊστικά ἀπομονωμένος. Ἡ θεωρία τῆς πολιτικῆς γενικά: τά ἀποτελέσματα τοῦ πολέμου στήν ἰδιοσυγκρασία ἑνὸς λαοῦ: ὁ κίνδυνος τῆς πολιτικῆς σταθερότητας, τῶν εὐγλώττων ὁμιλητῶν τῆς μόρφωσης, τοῦ κριτικοῦ πνεύματος: ἡ λειτουργία τοῦ νοῦ σέ μιά πόλη, —οἱ ἔξυπνοι ἢ οἱ βλάκες εἶναι οἱ καλύτεροι πολῖτες;— ἡ θέση πού ἔχουν στήν πολιτική τὰ θρησκευτικά ἐλατήρια καί οἱ ἀπόψεις «περὶ τιμῆς»: τὸ πρόβλημα τῆς δικαιοσύνης ἀπέναντι στή σκοπιμότητα κατὰ τήν ἄσκηση τῆς πολιτικῆς: σ' αὐτό ὁ Θουκυδίδης, ὕστερα ἀπὸ πολλή σκέψη, καταλήγει μέ σαφήνεια στό ὀριστικό συμπέρασμα ὅτι τὸ ἔσχατο κριτήριον σέ τοῦτα τά πράγματα εἶναι ἡ σκοπιμότητα καί ὄχι ἡ δικαιοσύνη: ἐνῶ ὅπως ὁ Burke θὰ ἤθελε νά ὑποστήριξῃ ὅτι «ἡ Μεγαλοψυχία εἶναι συχνά ἡ καλύτερη πολιτική». Τέλος ἡ θεωρία τῆς ἀνθρώπινης φύσης: τά ἀποτελέσματα γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ ξαφνικὲς καταστροφές καί ξαφνικὲς ἐπιτυχίες: ἡ ψυχολογία τοῦ ἐγκλήματος (πολύ δουλεμένη καί διεισδυτικὴ μελέτη) τὰ ὅρια τῆς ἀποτελεσματικότητος τῆς ποινῆς: ἡ ἐπίδραση στό χαρακτήρα ἀπὸ τὴν ἐκδίκηση καί ἀπὸ τὴν ἐλπίδα. Ὅλα αὐτά τά θέματα καί ἀκόμη περισσότερα τά πραγματεύεται ὁ Θουκυδίδης, ἢ ρίχνει τὸ βλέμμα τοῦ σ' αὐτά. Συχνά οἱ σκέψεις του εἰσάγονται ὠμά, μέ τὸν τρόπο τῶν ἔξυπνων νέων πού ξαφνικά ἀνακάλυψαν τὴν ψυχολογία, καί ἔμαθαν ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ἐνέργεια κρύβει ἓνα δίχτυ ἀπὸ προθέσεις καί σκοπούς: καί τόσο εὐχαριστημένος ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη, πού γιὰ λίγα μπορεῖ νά μιλήσῃ. Ὅμως οἱ ἴδιοι οἱ στοχασμοί γενικά εἶναι βαθεῖς. Διάβασε τὸ ἐξαιρετικὸ ἐκεῖνο χωρίο ὅπου περιγράφει τά ἀποτελέσματα τοῦ κομματισμοῦ στίς ἡμέρες του, χαράζοντας τὴ ζοφερὴ γενεαλογία του καί τὸν ἀποτρόπαιο γόνο του, καί ἀναρωτήσου ἂν ἔγραψε ποτὲ πένα πιὸ λεπτὴ, πιὸ βαθιὰ καί πιὸ τραγικὴ σελίδα ἀνάλυσης⁹.

Ἐδῶ λοιπόν εἶναι ὁ μαθητὴς τῶν σοφιστῶν—αὐτὸ τὸ εἶδος ἀνθρώπου ἐτόρνευαν—αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα γέννησαν. Τοῦτες τίς συζητήσεις θὰ ἀκούαμε, ἂν εἶχαμε μπῆ σέ καμιάν ἀπὸ τίς αἰθουσες τῶν μαθημάτων τους καί

⁹ 3. 82 κ. ε. Τὰ θέματα πού ἀνάφερα πάρα πάνω τά πῆρα ἀπὸ λόγο τῶν Μυτιληναίων στὴ Σπάρτη (3. 9 κ. ε.), τὸ λόγο τοῦ Κλέωνα γιὰ τὴν ἠθικὴ τῆς ἡγεμονίας (3. 37, κ. ε.), τὴν ἀπάντηση τοῦ Διοδότου (στό ἴδιο μέρος), τοὺς λόγους τοῦ Περικλῆ (2.60 κ. ε.) καί Ἀλκιβιάδῃ (6. 16 κ. ε.).

βρίσκαμε μέσα στους τέσσερεις τοίχους τόν Πρωταγόρα, καί τούς νέους πού μάθαιναν «πολιτική» καί «ἀρετή» πληρώνοντας διακόσιες λίρες τή σειρά τῶν μαθημάτων¹⁰. Συζητοῦσαν γιά τίς μεθόδους καί τίς ἀρχές τῆς πολιτικῆς· διερευνοῦσαν τό ἐσωτερικό τοῦ ἀνθρώπου πού εἶναι ἡ πρώτη ὕλη τῆς πολιτικῆς. «Κάνει καλά ἡ Ἀθήνα νά ἔχη ἡγεμονία; Ἐχοντας ἡγεμονία πῶς μπορεῖ νά τή διατηρήσει; Ἐχει κάμει ἡ εὐτυχία ἀκόλαστους τούς ψηφοφόρους; ὁ πόλεμος θ' ἀνατρέψει τό ἰσοζύγιό τους; Ποιό εἶναι τό μυστικό τῆς φύσης τους, ὥστε νά μπορούμε νά τό ξερωμε καί νά τούς καθοδηγοῦμε;». Στό κάτω κάτω εἶναι τά ἴδια θέματα πού ὁ Γκράχαμ Γουάλλας κατά ἓναν, καί ὁ Γκαλσγουόρθυ κατά ἄλλον τρόπο, πραγματεύονται στίς ἡμέρες μας.

Ὁ Θαλῆς ἔρριξε ἓνα σπόρο στή γῆ. Οἱ Ἴωνες καί οἱ Σκελιῶτες φιλόσοφοι φρόντισαν τό φυτό πού φύτρωσε ἀπό τό σπόρο. Οἱ Σοφιστές τό μεταφύτεψαν στήν Ἀθήνα, ὅπου τό πότισαν καί τό πολλαπλασίασαν καί τό μπόλιασαν ὥσπου ἀπλώθηκε σέ μεγάλο δάσος. Αὕτη εἶναι ἡ φυσική ἱστορία τῆς σκέψης τήν Ἑλλάδα—καί στόν κόσμο. Ἄς δοῦμε τώρα μέ περισσότερες λεπτομέρειες τά δέντρα τοῦ δάσους τῆς.

Ἐχομε πρῶτα ἀνάπτυξη τοῦ κριτικοῦ πνεύματος, γιά τό ὅποιο εἶναι ἀνάγκη νά ποῦμε ἀκόμη κάτι. Ὁ Θουκυδίδης θά εἶναι τό παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ πνεύματος, καί ὅ,τι εἶπαμε γιά ἐκεῖνον μπορεῖ νά θεωρηθῇ ὅτι εἰπώθηκε καί γι' αὐτό. Νά ἀναλύουν τήν ψυχὴ τῶν γειτόνων τους καί τή δική τους, νά ζυγίζουν, νά ὑποβάλλουν σέ βάσανο, νά δυσπιστοῦν, νά διερευνοῦν, νά μὴ λυποῦνται τά νεῦρα, ἐπειδὴ ἦταν εὐαίσθητα, νά μὴν κάνουν οἰκονομία στίς δυνάμεις, ἐπειδὴ ἦταν ἀδύνατες, νά βάζουν ὅλα τά πράγματα δίχως ἔλεος κάτω ἀπὸ τό μαχαίρι τοῦ ἀνατόμου, καί νά ἀποφασίζουν γιά πάντα τί ἦταν ἄρρωστο καί τί γερό—ὅλα αὐτά ἡ Ἀθήνα ἄρχισε νά τά κάνει. Κάνοντας αὐτά, δημιούργησε νέες λογοτεχνικές μορφές. Στόν πεζό λόγο—τήν πρώτη ἱστορία τήν ἀξία τῆς ἐτυμολογίας τοῦ ὀνόματος, καί τό μεγάλο ρεῦμα τῆς φιλοσοφικῆς ἔρευνας πού τρέχει ἀπὸ τόν Πλάτωνα καί τόν Ἀριστοτέλη, περνᾷ στήν Ἀλεξάνδρεια καί τή Ρώμη καί στό Βυζάντιο καί χύνεται βαθιά στό Μεσαίωνα. Στήν ποίηση κάτι ἀκόμη πιο μεγάλο—γιατί τό κριτικό πνεῦμα, ἂν καί ξένο πρὸς τά ἔργα τῆς φαντασίας, καί στό τέλος ἴσως καταστρεπτικό τῶν ἔργων αὐτῶν, εἶναι, ὅπως πολλά δηλητήρια, δυνατό τονωτικό σέ μικρές δόσεις. Ἡ ἐπική ποίηση, πού εἶναι ἀφήγηση ἱστοριῶν, ἡ λυρική ποίηση, πού εἶναι ξέσπασμα αὐθόρμητου αἰσθήματος, ἄνοιξαν δρόμο γιά μιὰ σοβαρότερη καί πιο βαθιά μορφή. Τή θέση τους τήν πῆρε τό δράμα. Ἡ ὑπεροχὴ τοῦ δράματος εἶναι τό χαρακτηριστικό τῆς ποίησης τοῦ πέμπτου αἰῶνα, καί ἡ οὐσία τοῦ δράματος εἶναι ὅτι πραγματεύεται ἠθικά καί διανοητικά προβλήματα. Αὐτοί εἶναι οἱ κλάδοι τοῦ κριτικοῦ πνεύματος πού ἦταν ἡ πρώτη ἐπίδοση τοῦ πέμπτου αἰῶνα.

¹⁰ Ἡ ἀμοιβὴ τοῦ Εὐήνου ἦταν 5 μναί (Πλάτων, Ἀπολ. 20). Ὑπολογίζω τήν ἀξία τοῦ νομίσματος τοῦ πέμπτου αἰῶνα δέκα φορές μεγαλύτερη ἀπὸ τή σημερινή.

Ἡ δεύτερη ἔπιδοση, συγγενής πρὸς τὴν πρώτη, εἶναι τὸ πνεῦμα τῆς Ἐπιστήμης. Τὸ κριτικὸ πνεῦμα εἶναι κάτι τὸ ἄστατο καὶ τυχαῖο, πού πετᾷ ἐδῶ κι ἐκεῖ, χωρὶς κανένα σκοπὸ ἔξω ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ δική του ἐνέργεια, — ἓνας διανοούμενος Πάκ¹¹. Δέν ὑποτάσσεται σέ τίποτα καὶ δέ δέχεται ὑποχρεώσεις, ἀλλὰ μάχεται σάν ἐλεύθερος σκοπευτής γιὰ τὴν εὐχαρίστηση τῆς μάχης, ἢ, μπορεῖ κι αὐτό νά γίνη, γιὰ τὴν καλύτερη πληρωμή. Δέν μπορεῖς νά στηρίζεσαι ἀπάνω του· τὸ ξίφος πού ἦταν ἄλλοτε στή δική σου ὑπηρεσία, τὸ κριτικὸ πνεῦμα, μπορεῖ νά τὸ στρέψῃ ἐναντίον τοῦ παλιοῦ του κυρίου, ἢ, ἂν ἡ διάθεση τὸ καλεῖ, ἐναντίον τοῦ ἴδιου του ἑαυτοῦ του. (Ὁ φόβος αὐτῆς τῆς ἀδιαφορίας ἔκαμε τοὺς συντηρητικούς Ἀθηναίους νά βλέπουν μέ δυσπιστία τοὺς σοφιστές, ὅπως στὴν Ἀγγλία σήμερα δυσπιστοῦν στο Μπέρναρ Σῶ). Ἀλλὰ πάρε αὐτό τὸ ἀνεύθυνο πνεῦμα καὶ ἠθικοποίησέ τό, δῶσε του σκοπὸ καὶ ἰδεῶδες, καὶ δέ θά τό βλέπῃς πιά τυχαῖο καὶ αὐθαίρετο, ἀλλὰ ἐξαγνισμένο ἀπὸ τὸ σοβαρὸ του σκοπὸ καὶ ἀφοσιωμένο σέ μιὰν ἰδιαίτερη ἐπιδίωξη. Ὁ Πάκ γίνεται Ἀριελ, ὁ πιό πιστός, φιλόπονος, καὶ ἔμπιστος, θεράποντας, φορᾷ τὴ στολή τῆς ὑπηρεσίας καὶ ἐξασκεῖ τίς τέχνες του στὸν οἶκο τῆς Ἀλήθειας. Τὸ κριτικὸ πνεῦμα ἀναπτύσσεται καὶ γίνεται Ἐπιστήμη.

Ὁ Σωκράτης ἦταν τὸ μέσο γι' αὐτὴ τὴν ἀνάπτυξη στὴν Ἀθήνα. Διδάχτηκε ἀπὸ τοὺς σοφιστές καὶ ἦταν καὶ ὁ ἴδιος σοφιστής. Ἀλλὰ πρόσδεσε ἠθικὸ πνεῦμα στὴ διανοητικὴ δύναμη. Ἐκεῖ πού οἱ σοφιστές ἦταν ἐπιφανειακοί, αὐτὸς ἦταν μεστός. Ἐκεῖνοι ἦταν δάσκαλοι, πού δούλευαν γιὰ χρήματα, ζητοῦσαν μαθητές, καὶ πληρώνονταν ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἔργου τους. Οἱ μαθητές ἤθελαν ν' ἀκονίστῃ τὸ μυαλό τους γιὰ τὴν πρακτικὴ ζωὴ, καὶ περιμέναν ἀπὸ τὴ μόρφωση γρήγορη ἀνταπόδοση. Ἡ ἐπιστήμη δέν ἀκμάζει κάτω ἀπὸ τέτοιους ὅρους, καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ σοφιστῆ ἔτεινε νά εἶναι χωρὶς βάθος, μηδαμινή: τοὺς ἔμενε νά κολακεύουν τὴν ἀγορά καὶ νά πουλοῦν σ' ὅποιον ἀγοράζει. Ἀλλὰ ὁ Σωκράτης δέν ἔπαιρνε χρήματα καὶ δέν κολάκευε μαθητές. Μιλοῦσε μ' ἐκείνους πού ἤθελαν νά τοῦ μιλοῦν, ἀλλὰ μιλοῦσε ὅπως καὶ γιὰ ὅ,τι ἐκεῖνος ἤθελε. Δούλευε κάτω ἀπὸ ὅρους εὐνοϊκοὺς γιὰ τὴν Ἐπιστήμη. Ὅχι φυσικά ὅτι θά βροῦμε στὴν Ἀθήνα τίποτα σάν τὴ σύγχρονη Ἐπιστήμη. Δέν ὑπάρχουν ἐκεῖ δουλεμένα συστήματα γιὰ πειραματισμὸ καὶ ταξινόμηση: οὔτε ἐργαστήρια καὶ δοκιμαστικοὶ σωλῆνες: κανένα ἀπὸ τὰ μηχανήματα τῆς γνώσης. Οὔτε ὑπάρχουν τὰ ἀποτελέσματα πού κατορθώθηκαν μ' αὐτά, οἱ μάζες τῶν ἀποθηκευμένων καὶ ἀποδελτιωμένων γεγονότων, οἱ τεράστιες ἀποθηκὲς ὅπου καθημερινῶς συσσωρεύεται ἡ βεβαιότητα μέ τὴν ὁποία μποροῦν νά τρέφονται τὰ ἔθνη. Τέτοια πράγματα ἀρχίζουν μέ τὸν Ἀριστοτέλη, καὶ μάλιστα καὶ τότε μόνο ἀρχὴ γίνεται. Ἀλλὰ ὁ Σωκράτης ἔχει κάτι πιὸ σημαντικὸ, ἂν καὶ λιγότερο ἐντυπωσιακὸ ἀπὸ αὐτό — τὸ πνεῦμα τῆς Ἐπιστήμης.

Ἐξέτασε γιὰ λίγο τὸν ἄνθρωπο καὶ τοὺς τρόπους του. Ἐχει τὴν ἐργατικότητα, τὴν ὑπομονὴ τοῦ ἐπιστήμονα. «Θά σᾶς διηγηθῶ μιὰ ἱστορία γιὰ τό

¹¹ Πρόσωπο τῆς Ἀγγλικῆς λαϊκῆς φαντασίας. Ἀρχηγὸς πονηρῶν πνευμάτων, σάν αὐτὰ πού παρυσιάζει ὁ Σαίξπηρ στὸ Ὄνειρο τῆς καλοκαιρινῆς νύχτας. Σ.τ. μ.

Σωκράτη τόν καιρό πού ἦταν στήν ἐκστρατεία» (λέγει ὁ Ἀλκιβιάδης στό Συμπόσιο): «ἓνα πρωινό ἔβαλε κάτι στό νοῦ του καί δέν μποροῦσε νά βρῇ λύση. Δέν τᾶ ἔβαλε κάτω, ἀλλά ἐξακολούθησε νά σκέπτεται ἀπό τήν αὐγή ὡς τό μεσημέρι—στάθηκε ἐκεῖ, καρφωμένος στό ἴδιο μέρος, καί σκεφτόταν. Καί ὅταν πιά ἦρθε τό μεσημέρι, τόν πῆρε εἶδηση ὁ στρατός καί παραξενεμένοι ἔλεγαν ὁ ἓνας στόν ἄλλον ὅτι ὁ Σωκράτης στεκόταν καί ἐρευνοῦσε κάτι ἀφότου ἔσκασε ἡ μέρα. Τέλος τό βράδυ, ὕστερα ἀπό τό δεῖπνο, κάποιοι ἀπ' αὐτούς πού τόν εἶδαν (ἦταν καί καλοκαίρι τότε) πῆραν τὰ στρωσίδια τους καί κοιμήθηκαν στό ὑπαιθρο μέσα στό νυκτερνό ψύχος γιά νά μπορέσουν νά παρακολουθήσουν ἂν θά στεκόταν καί ὅλη τή νύκτα ὄρθιος. Καί κεῖνος στάθηκε ἐκεῖ ὥσπου καί βγῆκεν ὁ ἥλιος· κι ὕστερα προσευχήθηκε στόν ἥλιο καί κίνησε κι ἔφυγε»¹².

Αὐτό ἔγινε κατά τήν ἐκστρατεία στήν Ποτείδαia. Ἀκοῦστε τον τώρα στό σπῖτι ενός φίλου του στήν Ἀθηνά¹³. Συζητοῦν γιά τή δικαιοσύνη. «Τί εἶναι τό δίκαιο»; ἐρωτᾷ ὁ Σωκράτης, «νά ἀποδίδῃ κανεῖς στόν ἄλλον ἐκεῖνο πού τοῦ ἀνήκει», ἀπαντᾷ κάποιος. «Καί θά ἔδινες πίσω σέ μαινόμενον ἓνα σπαθί, ἐπειδὴ εἶναι δικό του, ὅταν τόν βλέπῃς ἔτοιμο νά κάμῃ φόνο;» Ὁχι. «Τότε πρέπει νά ζητήσωμε κάποιον ἄλλον ὀρισμό». «Ἡ δικαιοσύνη εἶναι νά κάνῃ κανεῖς κακὸ στοὺς ἐχθροὺς του καί καλὸ στοὺς φίλους του». «Ἄν ὅμως ὁ ἐχθρὸς μας εἶναι καλὸς ἄνθρωπος, εἶναι δίκαιο νά τόν βλάψωμε; βέβαιο, ὅτι δέν εἶναι δίκαιο; Θά πρέπει καί τοῦτο τόν ὀρισμὸ νά τόν ἐγκαταλείψῃς». Καί προχωροῦν ἔτσι· ὕστερα ἀπὸ κάθε ὀρισμὸ, ὑψώνεται ἄλλος πού κι αὐτόν τόν βρίσκουν ἐλλιπῇ, καί στό τέλος, μπορεῖ νά βρισκόμαστε μέσα σέ μιάν ὁμίχλη. Αὐτό γίνεται σέ κάθε διάλογο. Οἱ συζητήσεις τοῦ Σωκράτη λίγο ὁδηγοῦν στό δρόμο τοῦ συμπεράσματος· εἶναι «σκεπτικοί»· ποτέ δέ φτάνουν τίποτα περισσότερο ἀπὸ μιάν προσωρινή ἀλήθεια· εἶναι πάντα ἔτοιμοι νά πετάξουν μακριά τὰ ἀποτελέσματα, νά θυσιάσουν μιὰ θέση πού θά μποροῦσε νά φανῇ ὅτι τήν κέρδισαν. Ὁ Σωκράτης εἶναι ἱκανοποιημένος νά προχωρῇ μέ ἀργὸ ρυθμὸ. Βρίσκει ὅτι περισσότερο ἀξίζει νά ἀναζητᾷ παρὰ νά βρίσκῃς, καλύτερα νά μὴ φτάνῃς ποτέ στό τέρμα παρὰ νά φτάνῃς σέ ὅχι σωστό τέρμα.

Τοῦτο ἦταν τό πνεῦμα του σέ ὅλη τοῦ τή ζωῇ, κι οὔτε τό ἐγκατάλειψε τήν ὥρα τοῦ θανάτου του. Κατά τήν τελευταία συνομιλία τοῦ Σωκράτη καί τῶν φίλων του, ἐνῶ περίμεναν τόν ἄνθρωπο πού θά ἔφερνε τό κύπελλο μέ τό κώνειο, ἡ συζήτησή τους στράφηκε γύρω στήν ἀθανασία. Τούτῃ τήν ὥρα ἡ ἀνθρώπινη ἀδυναμία μποροῦσε πολὺ καλὰ νά ἀπαιτήσῃ ὅ,τι τῆς ὀφείλουν, καί ὁ δάσκαλος καί οἱ μαθητές του, πού ἡ συντροφιά τους ἐπρόκειτο γρήγορα νά διαλυθῇ, ξόδεψαν τίς τελευταῖες αὐτές στιγμὲς στήν ἐπιείκεια μιᾶς ἐλπίδας πού γαληνεύει. Μερικοὶ ἀπὸ τή συντροφιά ἤθελαν νά γίνῃ αὐτό· ὁ Σωκράτης ὅχι πολὺ. Νά τὰ λόγια του: «Αἰσθάνομαι τούτῃ τῇ στιγμῇ ὅτι δέν ἔχω τή διάθεση τοῦ φιλοσόφου·

¹² Πλάτων, Συμπόσιο, 220. Τό ἐπόμενο χωρίο εἶναι ἀπὸ τό πρῶτο βιβλίο τῆς Πολιτείας (331C κ.ε.).

¹³ Ἡ συζήτηση τῆς «Πολιτείας» δέν ἔγινε στήν Ἀθήνα ἀλλὰ στό σπῖτι τοῦ Κεφάλου, τοῦ πατέρα τοῦ Λυσία, στόν Πειραιᾶ. Σ τ. μ.

ὅπως ἀκριβῶς οἱ ἀπαίδευτοι, αἰσθάνομαι ὅτι εἶμαι «φιλόνικος». Αὐτοί, ὅταν πέσουν σέ συζήτηση γιά κάτι, δέ φροντίζουν καθόλου γιά τά δικαιώματα τοῦ λόγου· ἡ μόνη τους προθυμία εἶναι νά πείσουν τούς ἀκροατές τους γιά ὅτι αὐτοί βεβαιώνουν. Ἡ μόνη διαφορά πού ἔχω ἀπό αὐτούς τώρα εἶναι τούτη-νά, ἐγώ δέν κοιτάζω πῶς νά πείσω τούς παρόντες, ὅπως ἐκεῖνοι, γι' αὐτά πού νομίζω ὅτι εἶναι σωστά, κοιτάζω μᾶλλον πῶς νά πείσω τόν ἴδιο τόν ἑαυτό μου. Γιατί σκέφτομαι, ἀγαπητέ μου φίλε (δές μέ πόση πλεονεξία) ὅτι, ἂν εἶναι ἀλήθεια ὅσα λέγω, καλό εἶναι νά πειστῶ σ' αὐτά (εἶχε ὑποστηρίξει ὁ Σωκράτης τήν ἀθανασία τῆς ψυχῆς)· ἂν ὅμως δέν ὑπάρχη τίποτα ὕστερα ἀπό τό θάνατο, πάλι, σέ τοῦτο τό λίγο χρόνο πού μοῦ μένει, δέ θά ταλαιπωρήσω τούς φίλους μου με ὀδυρμούς, κι οὔτε θά εἶχα πολύ καιρό νά σκεφτῶ ἀπάνω στήν ἄγνοιά μου (θά ἦταν κακό ἄλλιῶς), μόνο θά χαθῇ κι αὐτή σέ λίγο μαζί μου. Ἔτσι ἐτοιμασμένος, Σιμμία καί Κέβη, ἔρχομαι στό ἐπιχειρήματά μας. Καί σᾶς παρακαλῶ νά μή νοιάζεστε γιά το Σωκράτη, νά ἐνδιαφερθῆτε μᾶλλον γιά τήν ἀλήθεια· συμφωνήστε μαζί μου, ἂν σᾶς φαίνωμαι ὅτι λέγω τήν ἀλήθεια· ἂν ὄχι, προβάλετε ἐναντίον μου ὅλα σας τά ἐπιχειρήματα· προσέξτε μήν ἀπατήσω μέ τό ζῆλο μου καί σας καί τόν ἴδιο τόν ἑαυτό μου καί, χώνοντας σάν τή μέλισσα τό κεντρί μου, σᾶς ἀφήσω καί φύγω. Καί τώρα ἄς προχωρήσωμε»¹⁴.

Ὁ ἐπίσκοπος Μπάρνετ γράφει γιά τόν Σέρ Χάρου Βαΐν ὅτι ἀνῆκε «στήν αἵρεση πού ὀνομαζόταν «Ζητητές», γιατί καμιά μορφή γνώμης ἀπό ὅσες ὑπάρχουν δέν τούς ἱκανοποιοῦσε· περίμεναν πάντα ἄλλες παραπέρα ἀποκαλύψεις»¹⁵. Κι ὁ Σωκράτης ἀνῆκε σ' αὐτή τήν αἵρεση. Αὐτό τόν κάνει ἐξοργιστικό στό διάβασμα· οἱ περισσότεροι ἀπό μᾶς προτιμοῦν ὀριστικές ἀποφάνσεις, καί βρίσκουν ἐξοργιστική τήν ἀοριστία τοῦ Ἑλλήνα φιλοσόφου. Γιατί ἡ μέθοδος τοῦ Σωκράτη πηγαίνει ἀντίθετα πρὸς τό ἀνθρώπινο ἐνστικτο, πού ζητᾷ ὀριστικά ἀποτελέσματα, πού προσκολλᾶται στίς κληρονομημένες ιδέες του καί δέ θέλει νά τίς θυσιάσῃ γιά τέτοια προβληματικά κέρδη. Ὅμως αὐτός ὁ σκεπτικισμός, αὐτή ἡ προθυμία νά ἐξετάζῃ καί πάλι νά ἐξετάζῃ ὡς ὅτου φτάσῃ τήν ἀπόλυτη βεβαιότητα, εἶναι τό προοίμιο τῆς πραγματικῆς γνώσης. Γιατί σημαίνει τέλεια ἀδιαφορία γιά ὅτιδήποτε ἐκτός ἀπό τήν ἀλήθεια.

Ἐπειδὴ ὁ Σωκράτης ἦταν ὁ πρῶτος πού τό κατάλαβε καί τό ἐφάρμοσε, σημειώνει ἐποχή στόν κόσμο. Ἄν ἡ ἐπιστήμη εἶχε ναούς σάν τίς «καθεδράλες» μέ πολύχρωμες ὑαλογραφίες, μπορούμε νά φανταστοῦμε ἕναν καλλιτέχνη νά παραδίνει στή μνήμη μας τή γενεαλογία τῆς μέ σχέδιο, ἀνάλογο πρὸς ὑαλοπίνακα πού ἀπεικονίζει τή γενεαλογία τοῦ Ἰεσσαί. Στό κάτω κάτω μέρος, ἐκεῖ ὅπου ἡ θρησκεία ἐνθρονίζει τόν Ἑβραῖο γαιοκτήμονα, πού ἀπό τὰ νεφρά του φύτρωσε τό δέντρο τῆς χριστιανοσύνης, ἡ Ἐπιστήμη θά μπορούσε πολύ σωστά νά τοποθέτησῃ τόν Ἀθηναῖο, πού εἶναι ὁ πνευματικός πατέρας τῶν πιο μεγάλων γιῶν τῆς. Κι οὔτε, ἂν χρειάζονταν ἐπιγραμματικές φράσεις καί κείμενα, θά

¹⁴ Πλάτων, Φαίδων 91ad.

¹⁵ Burnet's History of his Own Times.

ήταν εύκολο νά παραβλέψωμε λόγια πού, ἂν δέν εἶναι δικά του, ήταν ἐμπνευσμένα ἀπ' αὐτόν. «Εἶμαι ἀπό ἐκείνους πού μέ εὐχαρίστηση θά δέχονταν τόν ἔλεγχον, ἂν λέγω κάτι πού δέν εἶναι ἀληθινό, καί πού μέ εὐχαρίστηση πάλι θά ἔλεγχαν τόν ἄλλον, ὅταν λέγῃ κάτι πού δέν εἶναι ἀληθινό, καί πού δέ θά δέχονταν μέ λιγότερη εὐχαρίστηση τόν ἔλεγχον, γιατί τοῦτο δῶ νομίζω ὅτι εἶναι μεγαλύτερο ἀγαθό, ὅσο πιό μεγάλο ἀγαθό εἶναι νά ἀπαλλαγῇς ὁ ἴδιος ἀπό τό μεγαλύτερο κακό παρὰ νά ἀπαλλάξῃς ἄλλον»¹⁶. Ἡ πάλι: «Παρακαλῶ τό θεό νά κάμῃ νά διασωθοῦν τά λόγια μου, ὅσα εἰπώθηκαν σωστά· κι ἂν κάτι εἶπα, χωρίς νά τό θέλω, ὅχι σωστό, νά μοῦ βάλῃ τήν πρέπουσα τιμωρία σέ ὅποιον πλανιέται. Καί ἡ σωστή τιμωρία εἶναι νά με διορθώσῃ»¹⁷. Ἄν ὁ Σωκράτης δέν ήταν ὁ ἴδιος ἐπιστήμονας, ἤξερε τό πνεῦμα μέ τό ὅποιο ζῇ ἡ ἐπιστήμη.

Αὐτή τότε ήταν ἡ δεύτερη ἐπίδοση τόν πέμπτο αἰῶνα στήν Ἀθήνα.

Εἶναι δυσκολότερο νά περιγράψωμε τήν τρίτη ἐπίδοση. Θά ήταν παραπλανητικό νά τήν ὀνομάσωμε ἠθική ἐπίδοση. Θά μπορούσαμε ἴσως νά τήν ποῦμε ζωογόνηση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιά τήν ἠθική. Ὑπῆρχε στήν Ἀθήνα μιά κίνηση πού πολύ ἔμοιαζε μέ τήν κίνηση πού εἶχαμε στίς ἡμέρες μας. Στή σύγχρονη Εὐρώπῃ οἱ ἐπιθέσεις πού ἔγιναν ἀπό τό κριτικό πνεῦμα ἐναντίον τῶν γιά πολύ καιρό ἀδιαφιλονίκητων παραδόσεων τῆς θρησκείας καί τῆς διαγωγῆς γέμισαν τήν ἀτμόσφαιρα μέ συζητήσεις γι' αὐτά τά πράγματα. Ἡ ἠθική πέρασε ἔξω ἀπό τή μελέτη τοῦ φιλοσόφου, τῆ θρησκείας τήν κήρυτταν ἔξω ἀπό τήν περιοχή τῶν ἐκκλησιῶν. Οἱ μυθιστοριογράφοι καί οἱ δραματοῦργοι ἔγιναν κήρυκες· οἱ ἐπιστήμονες μᾶς προμηθεύουν καθημερινῶς νέες πίστεις. Οἱ δημοσιογράφοι τίς ἀντιγράφουν· Οἱ ἐκδότες τίς ἐκδίδουν σέ ἀκριβὰ ἐγχειρίδια. Κάτι ἀνάλογο ἔγινε τόν πέμπτο αἰῶνα πρὸ Χριστοῦ. Οἱ ἄνθρωποι ἐνδιαφέρονταν βαθιά γιά τήν ἠθική, ὅπως ήταν ὑποχρεωμένοι νά κάμουν μέ τίς τότε συνθήκες. Γιατί στήν Ἀθήνα τό καθετί τότε τό ἔλεγχαν καί ἡ ἠθική ἡ ἴδια δέν ξέφυγε τόν ἔλεγχον. Ὅπως ὁ Σῶν καί ὁ Γουέλλς προσβάλλουν τούς νόμους μας γιά τό γάμο, ἔτσι κι οἱ σοφιστές ἄνοιγαν τρύπες στά ἰδεώδη τῆς παλιᾶς ἐποχῆς τῶν «Μ α ρ θ ω ν ο μ ἄ χ ω ν» καί τά συνέθλιβαν γιά νά βροῦν ἔδαφος γιά τίς ἀρετές τους. Ἐτσι τά προβλήματα τῆς διαγωγῆς τά ἔφεραν μέ δύναμη στό νοῦ τῶν ἀνθρώπων.

Αὐτό δέ σήμαινε ἀναγκαστικά ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἔγιναν καλύτεροι. Ἡ σκέψη γύρω στήν ἠθική συχνά ὑποκαθιστᾷ τήν πράξη τῆς ἠθικῆς, καί φαίνεται κατὰ κάποιον νόμον τῆς φύσης μας νά ἐπιτελῇ, ὅπως θά μπορούσε νά πῇ ὁ Ἀριστοτέλης, μιά κάθαρση τῆς ἀρετῆς. Ὑπάρχει ἀκόμη καί ἡ ὑπόθεση, ὅτι, ὅταν οἱ ἄνθρωποι μιλοῦν πολύ γιά τό σωστό, θά τό ἐφαρμόζουν λίγο καί στήν πράξη, καί εἶναι βέβαιο ὅτι μερικοί ἄνθρωποι στήν Ἀθήνα προσπαθοῦσαν νά κάνουν ὅ,τι ἐκήρυτταν, καί νά πείθουν καί τούς ἄλλους νά κάνουν τό ἴδιο. Πρῶτος πρῶτος σ' αὐτό ήταν ὁ Σωκράτης. Μέ τόν ξηρό του τρόπο μᾶς ἀφηγεῖται ὁ Ξενοφῶν πῶς ὁ Σωκράτης «συζητοῦσε πάντα γιά ὅσα ἀναφέρονται στόν ἄνθρωπο

¹⁶ Πλάτων, Γοργίας, 458α.

¹⁷ Πλάτων, Κριτίας 106.

ἐξετάζοντας «τί εὐσεβές, τί ἀσεβές, τί καλόν, τί αἰσχρόν, τί δίκαιον, τί ἄδικον, τί σωφροσύνη, τί μανία, τί ἀνδρεία, τί δειλία, τί πόλις, τί πολιτικός, τί ἀρχή ἀνθρώπων, τί ἀρχικός ἀνθρώπων» καί ὅσα ἄλλα ἐνόμιζε ὅτι ὅσους τὰ ξέρουν τοὺς κἀνουν κ α λ ο ὕ ς κ ἄ γ α θ ο ὕ ς, κι ὅσους δέν τὰ ξέρουν ὅτι σωστό εἶναι νά τοὺς ὀνομάζουν ἀνδράποδα»¹⁸. Ὁ Πλάτων, μέ περισσότερη γραφικότητα, βάζει τό δάσκαλό του νά διακηρύσσει ὁ ἴδιος τήν ἀποστολή του. «Ὅσο ἀναπνέω, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, καί ἔχω δύναμη, ποτέ δέ θά πάψω νά φιλοσοφῶ παροτρύνοντας καί συμβουλευοντας ὅποιον βρίσκω μπροστά μου καί λέγοντάς του κατά τή συνήθειά μου: ἄκουσε, ἄριστε ἄνθρωπε· εἶσαι Ἀθηναῖος, πολίτης τῆς πύο μεγάλης πολιτείας, αὐτῆς πού ἔχει τή μεγαλύτερη φήμη γιά τή δύναμη καί καί τή σοφία τῆς· δέ ντρέπεσαι λοιπόν νά φροντίζης πῶς θά μαζέψης πύο πολλά πλούτη καί δόξα καί τιμές, καί νά μήν νοιάζεσαι οὔτε νά φροντίζης γιά τή σοφία καί τήν ἀλήθεια καί γιά τήν ψυχή σου, πῶς θά τήν κάνης ὅλο καί πύο καλή;. . . . Αὐτά θά τὰ ἐπαναλάβω σέ ὅποιον συναντήσω, καί νέο καί γέρο, καί συμπολίτη καί ξένο, ἀλλά περισσότερο στοὺς συμπολίτες, γιατί μου εἴσαστε πύο δικοί μου. Γιατί, νά ξέρετε καλά, αὐτά μέ προστάζει ὁ θεός. Καί πιστεύω ἐγώ ὅτι ποτέ δέν ἔγινε μεγαλύτερο καλό στήν πόλη μας ἀπό τή δική μου ὑπηρεσία πρὸς τό θεό. Γιατί ἐγώ δέν κάνω ἄλλο ἀπό τό νά τριγυρίζω τήν πόλη καί νά προσπαθῶ νά σᾶς πείσω καί νέους καί γέρους νά μή φροντίζετε γιά το σῶμα σας μήτε γιά τήν περιουσία σας πρῶτα, οὔτε τόσο πολύ, ἀλλά νά φροντίζετε πρῶτα γιά τήν ψυχή σας, πῶς θά γίνη ὅσο τό δυνατό ἄριστη.... Ἐγώ εἶμαι σάν ἀλογόμυγα προσκολλημένος ἀπό τό θεό στήν πόλη, πού ἀπό τό πρῶι ὡς τό βράδυ σέ ὅλα τὰ μέρη δέν παύω νά σᾶς προτρέπω, νά σᾶς πείθω, νά σᾶς μαλλώνω»¹⁹.

Ἡ ἀποστολή του εἶναι ἡ ἀποστολή τοῦ Ἑβραίου προφήτη: ὁ Σωκράτης θέλει νά πείσει τό λαό του γιά τήν ἁμαρτία του. Ἀλλά ὑπάρχει κάτι στή μέθοδό του πού δέν τό βρίσκομε στόν Ἡσαΐα καί τοὺς ὁμοτίμους του. Ὁ Σωκράτης δέ γεμίζει τήν Ἀθήνα μέ καταγγελίες τοῦ κακοῦ, οὔτε βροντᾷ ἐναντίον ἑνός ἐνόχου λαοῦ, οὔτε ἀγωνίζεται, οὔτε φωνάζει, οὔτε γεμίζει τοὺς δρόμους τῆς πατρίδας του μέ τή λακωνική προειδοποίηση ὅτι σέ σαράντα μέρες θά κατατροπωθῇ ἡ Ἀθήνα. Ἀπειλές καί τρόμος δέν ὑπῆρχαν στή δική του τή μέθοδο. Συνιστοῦσε ἀντίθετα ἡσυχία στοὺς ἀκροατές του ἕνα παλιό Ἑλληνικό γνωμικό: γνῶθι σαυτόν. Νά γνωρίσει κανεῖς τόν ἑαυτό του, τίς δυνάμεις του καί τὰ ὅριά του, νά γνωρίζη σέ πόσο βαθμό αὐτός ὁ ἴδιος ἱκανοποιεῖται πρᾶγματικά μέ χρήματα, ἡ δόξα, ἡ δύναμη, νά ξέρη τὰ πράγματα πού ἀνήκουν στήν ἡσυχία τοῦ ἑαυτοῦ του—αὐτή ἦταν ἡ ἀδιάκοπη συμβουλή του. Λόγος, κοινός νοῦς, κοίταγμα τῶν πραγμάτων κατά προσωπο—μέ αὐτό (σκεφτόταν) μποροῦσε νά σωθῇ ὁ κόσμος. Ἐτσι κάθε μέρα «πρῶι πρῶι²⁰ τόν ἔβρισκες στοὺς «περιπάτους καί τὰ γυμνάσια» καί τήν ἀγορά «νά ἐρωτᾷ καί νά ἀπαντᾷ σέ ἐρώτησεις», μέ τήν ἀπλή πίστη ὅτι τελικά τό «ἄλογον» εἶναι πύο ἀδύνατο ἀπό «τόν λόγον», ἡ πρόληψη ἀπό τήν ἀλήθεια.

¹⁸ Ξενοφ. Ἀπομνημ. I, 1, 16.

¹⁹ Πλάτων, Ἀπολογία, 29d — 31.

²⁰ Ξενοφ. Ἀπομνημ. I, 1, 10.

Ἐδῶ λοιπόν ἔχομε τό γάμο τῆς σκέψης μέ τήν ἠθική, τῆς σοφίας μέ τήν ἀρετή, πού τόσο χαρακτηρίζει τήν Ἑλλάδα καί πού, ἀπό ὅλα της μάλιστα τά φαινόμενα, εἶναι ἴσως τό πιό παράξενο γιά μᾶς. Αἰσθάνεται ὁ Ἀγγλος λογική ἀγάπη γιά τήν καλοσύνη, δέν εἶναι ὅμως ἡ ἀγάπη πού γι' αὐτήν ὁ Εὐριπίδης ἔγραφε:

τᾷ Σοφία παρέδρους πέμπειν Ἕρωτας,
παντοίας ἀρετάς ξυνεργούς²¹
(Νά στέλνῃ στή Σοφία συμπαραστάτες
Ἕρωτες, βοηθοὺς σέ κάθε ἀρετή).

Τί θαυμάσια φράση, ἀλλά καί πόσο ξένη ἀπό τους δικούς μας τρόπους αἰσθήματος! Σημείωσε τά τρία στοιχεῖα τά ἀξεδιάλυτα συνυφασμένα—σοφία, ἀρετή, ἔρως—την ἀρετή νά πηγάζῃ ἀπό τή σοφία καί νά διεγείρῃ τή γεμάτη πάθος ἐπιθυμία μέ τήν ὁμορφιά της. Ἡ ἀρετή μας δέν εἶναι τέτοιου εἶδους. Πηγάζει μέ ποικίλους τρόπους ἀπό τήν εὐσυνειδησία, ἀπό τό σεβασμό, ἀπό Πουριτανικό ἔνστικτο νά νεκρώσουν τή σάρκα. Ἀλλά δέν εἶναι «καθισμένη δίπλα στή σοφία»· ἢ ὅπου εἶναι καθισμένη δίπλα στή σοφία, ὅπως σέ ἀνθρώπους σάν τόν Τζών Στούαρτ Μίλλ, τότε μαζί της βρίσκεται κάτι τό ἄχαρο, πού δέ διεγείρει καθόλου τόν γεμάτο πάθος ἔρωτα γιά τόν ὁποῖο ἔγραψεν ὁ Εὐριπίδης: Εἶναι μόνο «νεκρό σῶμα τῆς εὐσέβειας μέ λίγο ἀπό τήν ὁμορφιά της, ἀλλά μέ τήν περισσότερη οὐσία της»²². Μᾶς κινεῖ πρὸς τή φιλία, ὄχι πρὸς τόν ἔρωτα. Ἰσως μόνο κατὰ τήν ἐποχή πού ἡ Ἀγγλική σκέψη ἀποχωρίστηκε ἀπό τή Ρώμη καί ξανάχτιζε τή θεολογία, καί χαιρόταν τή δύναμη τῆς νέας ἀλήθειας πού βρῆκαν, ἴσως μόνο τότε βρίσκομε ὅτι ὁ λόγος ἦταν ἀξιαγάπητος, ἐπειδὴ ὁδηγοῦσε στήν ἀρετή, καί ὅτι ἡ ἀρετή ἦταν σωστή, ἐπειδὴ ἦταν ἔλλογη, καί ὡραία καί γιά τή λογικότητά της καί γιά τόν ἴδιο τόν ἑαυτό της. Ὁ σκοπός, λοιπόν, τῆς μάθησης εἶναι νά ἐπισκευάσωμε τά ἐρεῖπια τῶν πρώτων μας γονέων ξανακερδίζοντας σωστά τή γνώση γιά τό θεό, κι ἐκτός ἀπ' αὐτή τή γνώση νά τόν ἀγαποῦμε, νά τόν μιμούμαστε, νά τοῦ μοιάζωμε, ὅσο μπορούμε ἀπό πιό κοντά, νά κατακτοῦμε τίς ψυχές μας μέ ἀληθινὴ ἀρετή». Καί πάλι:

Πόσο γοητευτικὴ εὖν' ἡ θεία φιλοσοφία!
Τραχιά, στυφή, οἱ τρελοί, οἱ ἡλίθιοι τή νομίζουν.
Αὐτὴ εἶναι μουσικὴ σάν ἀπολλώνια λύρα,
συμπόσιο ἀδιάκοπο ἀπὸ γλύκες ὅλο νέκταρ²³.

²¹ Μῆδεια 844. Τά λόγια αὐτά θά ἦταν θαυμάσιο μῦθο γιά Πανεπιστήμιο.

²² Στήβενσον, γιά τόν Ἑρτμπερτ Σπένσερ, στό ἔργο του: Ἡ ἐπίδραση τῶν βιβλίων.

²³ Μίλτων, Ἐπιστολὴ γιά τήν Παιδεία, καί Comus. Ἡ ἀπόδοση τῶν στίχων τοῦ Μίλτωνα ἀπὸ τό Θράσ. Σταύρου.

Σ' αὐτά τὰ χωρία βρίσκεται τό ἀληθινό Ἑλληνικό πνεῦμα. Ἀλλά τό ἔσβησε καί ἡ παιδεία μας καί ἡ φιλοσοφία μας: καί ὥσπου νά ξαναγυρίση, οὔτε ἡ παιδεία μας οὔτε ἡ φιλοσοφία μας θά φτάσουν τά ὕψη ὅπου εἶναι ἡ θέση πού τούς ταιριάζει νά κάνουν τόν περίπατό τους.

Ἄς σταματήσωμε ἐδῶ γιά λίγο, νά ρίξωμε τό βλέμμα μας σέ ἕνα δείγμα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ πέμπτου αἰῶνα, σέ ἕνα «σύγχρονο» ἄνθρωπο. Τό παράδειγμά μας δέν εἶναι ὁ Σωκράτης, πού εἶναι μοναδικός σχεδόν γιά τήν ἐκκεντρικότητά του. Εἶναι ὁ συγγραφέας τῶν στίχων πού μόλις πρίν παραθέσαμε.

Μελέτησε τίς ὀνομαστικές πεποιθήσεις τῆς κοινωνίας μέσα στήν ὁποία γεννήθηκε, τίς πεποιθήσεις πού κληρονόμησε ἀπό τή γέννησή του ὡς δικαίωματα. Μελέτησε τή Βίβλο του, τήν παραδομένη μυθολογία. Τοῦ δίδαξε ὅτι ὑπῆρχαν πολλοί θεοί, ἀρσενικοί καί θηλυκοί, καί ὅτι μόνο ἕνας ἀπ' αὐτούς (μιά θεά) δέν εἶχε νόθα παιδιά· ἡ θεά αὕτη εἶχε ἕνα βωμό πάνω στόν ὁποῖο θυσιάζαν ἀνθρώπινα ὄντα. Ὁ Δίας πλάνευε τίς γυναῖκες καί τίς θυγατέρες ἀνθρώπων, κι ἡ δική του γυναῖκα παρηγοριόταν βασανίζοντας αὐτές τίς γυναῖκες καί τά παιδιά τους· ἡ Ἀφροδίτη τιμωροῦσε τήν ὑπερβολική ἀγνότητα, ἡ Ἀρτέμιδα τήν ἐπλήρωνε καταδιώκοντας τίς εὐνοούμενές της. Οἱ ἀνθρώπινοι ἥρωες αὐτῆς τῆς Βίβλου μόλις πού ἦταν λιγότερο ἀκηλίδωτοι κι ἄς ἔφερναν ὀνόματα σάν τοῦτα ἐδῶ: Ἀγαμέμνονας, Ἑλένη, Μενέλαος, Ὀδύσσειας, κι ἄς τούς εἶχαν ὑμνήσει οἱ ποιητές τῆς χώρας του. Ἡ Ἑλένη, ἀφοῦ ἄφησε τόν ἄντρα της κι ἔφυγε μακριά μέ ἕναν ξένο, δέχτηκε νά σκοτώνωνται γι' αὐτήν χιλιάδες ἄνθρωποι μέσα στήν καταστρεπτική ἀθλιότητα τοῦ δεκάχρονου πολέμου. Ὁ Ἀγαμέμνονας, γιά νά εὐοδωθῇ ἡ ἐκστρατεία του γιά τήν ἐπαναφορά αὐτῆς της γυναῖκας, τῆς ἀκόλαστης συζύγου τοῦ ἀδελφοῦ του, πῆρε μέ δόλο τήν κόρη του, ὅταν ἔφευγε ἀπό τό σπίτι του, διακηρύσσοντας ὅτι ἐπιθυμεῖ νά τήν παντρεύῃ μέ τόν Ἀχιλλέα, καί ὕστερα τή θυσίασε σέ μιά θεά· ἄρπαξε ἀπό τόν καλύτερο σύμμαχό του μιά σκλάβαι κόρη πού τήν ἐποφθαλμιοῦσε γιά παλλακίδα του, καί μέ τήν προσβολή πού τοῦ ἔκαμε παρά λίγο νά καταστρέψῃ τό στρατό του· στό τέλος πρόσβαλε βαριά τά αἰσθήματα τῆς γυναῖκας του μέ τό νά φέρνῃ μαζί του στό σπίτι του, μέσα στό ἄρμα του, δεύτερη σύνευνο²⁴.

Ὁ Ὅμηρος ὁμως δέν ἔβλεπε ἀδυναμία σ' αὐτούς τούς θεούς καί τούς ἀνθρώπους, μόνο λάτρευε τούς πρῶτους καί ὑμνοῦσε τούς ἄλλους, μέ ὅλη τήν καλή πίστη, τιμώντας τό Δία σάν «ἀνώτατο κυβερνήτη» καί τόν Ἀγαμέμνονα σάν «ἄνακτα ἀνδρῶν». Ὁ Εὐριπίδης τό βρῆκε δύσκολο νά τόν ἀκολουθήσῃ.

Ὅμοια δύσκολο βρῆκε, μέ τό ὁξύ, τό κριτικό μυαλό του, νά ἀκολουθήσῃ ἄλλες ἱστορίες πού οἱ προγενέστεροί του τίς δέχτηκαν. Ὅταν ὁ Ὁρέστης σκότωσε τή μητέρα του, ὁ Αἰσχύλος πίστευε ὅτι ὁ τόπος γέμισε μέ γυναῖκες, φιδοπλόκαμες, πού κυνηγοῦσαν τό φονιά, φωνάζοντας, ὅταν μυρίζονταν αἷμα· καί

²⁴ Βλέπε Εὐριπίδ. Ἡλεκτρα 1011 —50, ὅπου ἡ Κλυταιμνήστρα διατυπώνει αὐτές τίς κατηγορίες ἐναντίον τοῦ Ἀγαμέμνονα καί ἔτσι δικαιολογεῖ τή δική της διαγωγή.

ὅτι τίς γυναῖκες αὐτές τίς ἔβλεπαν καί ὅσοι ἦταν ἐκεῖ. Μπροστά στό κριτικό μάτι τοῦ Εὐριπίδη ἡ ἱστορία αὐτή ἔγινε κομμάτια.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στήν Ἰφιγένεια ὁ Ὁρέστης ὑποθέτει ὅτι κυνηγοῦν αὐτά τὰ πλάσματα. Ἀλλά τὰ πλάσματα αὐτά δεν παρουσιάζονται στή σκηνή καί κανεῖς ἄλλος δέν τὰ βλέπει οὔτε μιᾷ γι' αὐτά. Ἐνας χωρικός περιγράφει πῶς παρακολούθησε τόν Ὁρέστη νά παλεύη μέ κάτι πού ἐκεῖνος τό ὀνόμαζε Ἐρινύες. Ὁ ἴδιος ὁ ἀγρότης δέν εἶδε τέτοια πράγματα, εἶδε μόνο τόν Ὁρέστη νά σκοτώνη κάτι ἀγελάδες καί νά καλῇ τόν κόσμο γιά μάρτυρα ὅτι θανατώνει τούς ἐχθρούς του²⁵. Δίχως ἀμφιβολία, σάν τόν Αἴαντα σέ προγενέστερη περίπτωση, ὁ Ὁρέστης ἐκείνη τή στιγμή ἦταν ἔξω φρενῶν.

Ἦξερε ὁ Εὐριπίδης ὅτι τὰ παιδιά πού σκότωσαν τή τέρα τους δέν τὰ ἐπισκέπτονται γυναῖκες μέ φίδια στήν κόμη τους, ἀλλά ἤξερε καί τοῦτο: ὅτι ἡ μητροκτονία τιμωριέται. Μᾶς δείχνει στόν Ὁρέστη μέ τί τιμωρία. Ὅταν ἀρχίζει τό ἔργο ὁ Ὁρέστης παρουσιάζεται ξαπλωμένος στό κρεβάτι, χλωμός ἀδύνατος, μέ ἀφρούς στά χεῖλη, μέ τή μακριά του κόμη σέ ἀκαταστασία· ἡ ἀδελφή του τόν προσέχει. Δέ θέλει νά φάγη: θέλει νά πλυθῇ: σφίγγεται ἄτακτα μέ τὰ σκεπάσματα του καί βαριαναστενάζει. Ἀπό ὥρα σέ ὥρα βλέπει στόν ἀέρα σκυλόμορφα ὄντα νά τόν ἀπειλοῦν, τινάζεται, φαντάζεται πῶς θά σκοτώσῃ, καί κάνει κινήσεις ὅτι τεντώνει τή σφενδόνη καί τινάζει τό βέλος. Αὐτοί πού τόν προσέχουν τόν κρατοῦν γερά στό κρεβάτι, ὥσπου νά περάσῃ ὁ παροξυσμός. Τότε συνέρχεται καί ξαπλωμένος ἐκεῖ φωνάζει ἀπελπισμένα καί «ἔ μ φ ρ ω ν δ α κ ρ ὕ ε ι» — σέ κατάσταση πιό κουραστική γιά τήν τροφό του ἀπό τή μανία του. Σκέψου τή φρίκη αὐτῆς τῆς σκηνῆς. Καί βάσταξε αὐτό πέντε μέρες²⁶. Ἔτσι τό παιδί τοῦ αἰῶνα τοῦ Λόγου μελέτησε τήν ποινή τοῦ μητροκτόνου. Ἦταν μιά νευρική διανοητική ἀναταραχή. Ἦταν, σέ χειρότερη μορφή, ἡ τιμωρία τῆς Λαίδης Μάκβεθ.

Πάρε ἄλλο παράδειγμα. Ἡ μυθική παράδοση ἔλεγε πῶς ἡ Ἑλένη παράτησε τόν Ἑλληνα σύζυγό της, γιά νά γίνῃ γυναῖκα τοῦ Πάρη, καί πῶς οἱ Ἕλληνες τόν ἀκολούθησαν στήν Τροία, καί τήν κυρίεψαν, καί πῶς ἔγινε πάλι ἡ Ἑλένη γυναῖκα τοῦ Μενέλαου. Ἱστορία πού φέρνει σέ ἀμηχανία, ἂν θέλωμε νά τήν ἐλέγξωμε, καί νά ρωτήσωμε ἀπό κοντά τί λογῆς γυναῖκα θά ἔπρεπε νά εἶναι γιά νά ἐνεργήσῃ ἔτσι. Ὁ ἴδιος ὁ Ὅμηρος ἔνιωσε τή δυσκολία, καί ἡ Ἑλένη του δέχεται τό, σφάλμα της. Εἶναι «κυνῶπις», ἀναίσχυνη σά σκύλα. Γενικά ὅμως γιά τόν Ὅμηρο εἶναι ἡ δ ἰ α γ υ ν α ι κ ῶ ν, ἡ ἐξαιρετική γυναῖκα, μέ τούς ἄσπρους βραχίονες καί τό κυματιστό ἱμάτιο, πού ἡ ὁμορφιά της κάνει ἀκόμη καί τούς Τρωαδίτες νά σκέφτονται ὅτι ἄξιζε τό δεκάχρονο πόλεμο. Ὁ Εὐριπίδης εἶναι πιό διερευνητικός στήν ἀνάλυσή του γιά τή φύση αὐτῆς τῆς γυναίκας πού ἐγκατάλειψε σπίτι καί κόρη γιά ἓνα ξένο. Γι' αὐτόν ἡ Ἑλένη εἶναι οὐσιαστικά ἡ ματαιόδοξη,

²⁵ Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις 285 κ.ε. Ἡ μανία τοῦ Ὁρέστη εἶναι καθαρά φυσικό πράγμα καί στά τρία ἔργα τοῦ Εὐριπίδη, στά ὁποῖα παρουσιάζει, τήν Ἥλεκτρα, τόν Ὁρέστη καί τήν Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις. Εἶναι ἀξιοσημείωτο, ὅτι στίς «Χοηφόρους» οἱ παριστάμενοι βλέπουν τίς Ἐρινύες (στ. 1061).

²⁶ Ὁρέστης, 34 κ. ε. 255 κ. ε.

ή γεμάτη ιδιοτέλεια, ή γυναίκα πού τῆς ἀρέσει ή πολυτέλεια, καί δέ λυπᾶται κόπους νά κάμη φανερή τή σκέψη του.

Ὁ ὁμορφος Πάρης τήν γοήτεψε, καί τό πλούσιο ἀνατολίτικο ντύσιμό του· ἀκόμη περισσότερο τήν καρδιά της τήν κέρδισαν ἀσήμαντες ματαιοδοξίες—τό χρυσό περιλαίμιο τοῦ Πάρη, οἱ πλατιές ἀνατολίτικες περισκελίδες του. Ἡ φαντασία της μαγεύτηκε. Καί τότε τό Ἄργος τῆς φάνηκε μιά φτωχή Ἑλληνική πόλη. Ἡ Τροία τῆς πρόσφερε τά μυθικά πλούτη καί τίς πολυδάπανες ἀπολαύσεις τῆς Ἀνατολῆς:

Σπάρτης δ' ἀπαλλαχθεῖσα τήν Φρυγῶν πόλιν
χρυσῶ ρέουσας ἥλπισας κατακλύσειν
δαπάναισιν οὐδ' ἦν ἱκανά σοι τά Μενέλεω
μέλαθρα ταῖς σαῖς ἐγκαθυβρίζειν τρυφαῖς²⁷.

Ἔτσι παράτησε τήν πατρίδα της. Κι ὅταν ἔφτασε στήν Τροία, ἔδειξε ὅτι ἦταν ή τέλεια φιλάρεσκη, πού ἐχλεύαζε τόν Πάρη κάθε φορά πού οἱ Ἕλληνες κέρδιζαν στή μάχη, καί ἔτσι ἐξερέθιζε τήν ἀγάπή του. Ἀγαποῦσε τήν περίτεχνη ἀβροφροσύνη, τίς γονυκλισίες καί τόν ἀνατολίτικο χαιρετισμό, πού τόσο προσβλητικά καί τόσο γελοία ἦταν γιά τό Ἑλληνικό πνεῦμα. Καί ὅταν ἦρθε τό τέλος καί ἔπεσε ή Τροία καί σκοτώθηκε ὁ Πάρης, ντύθηκε μέ λαμπρότητα—δεν τῆς ἔλειψε ποτέ ή ματαιοδοξία—καί βγῆκε νά προὔπαντήση τούς Ἕλληνες²⁸.

Γυρίζοντας στό Ἄργος, μεσόκοπη πιά, ή ἴδια ἦταν: ἔ σ τ ι δ' ή π ά λ α ι γ υ ν η . Τά ἐνδιαφέροντά της εἶναι τά ἐνδύματα, οἱ καθρέφτες, καί τά ριπίδια: ἔφερεν ἕναν Φρύγα εὐνοῦχο ἀπό τήν Τροία νά τήν ὑπηρετῇ, καί οἱ ἀκόλουθές της ἔχουν εἰδικότητα στά ἀρώματα καί στά καθρεφτίσματα. Ἀκόμη καί ὅταν ή εὐπρέπεια τοῦ πένθους ἐπιβάλλει νά κόψῃ τήν κόμη της, δέ θά χαλάσῃ τήν καλή της ἐμφάνιση· μόνο τίς ἄκρες τῶν μαλλιῶν της θά ψαλιδίσῃ. Ἔτσι εἶδε τήν Ἑλένη ὁ αἰώνας τοῦ Λόγου.

Τό ἴδιο καί γιά τόν πόλεμο πού αἰτία του στάθηκε ή Ἑλένη. Γιά τόν Ὅμηρο ὁ πόλεμος ἦταν ὑπέροχος. Οἱ ἥρώες του βρῆκαν σ' αὐτόν τήν ἐπαγγελματική τους κλίση καί τά κακά του τά ξεπερνοῦσε ή μεγαλόπρεπη ἀντρεία τους καί ὁ ἀριθμός τῶν ἀνθρώπων πού ἦταν ἱκανοί νά σκοτώσουν. Ἀλλιῶς τά σκέφτηκε ὁ Εὐριπίδης, ὅπως δείχνει ή ὑπόθεση μιᾶς τραγωδίας του.

Μιά πόλη κυριεύτηκε: οἱ ἄντρες πού ἦταν μέσα σκοτώθηκαν, καί οἱ γυναῖκες πού περιμένουν νά τίς βάλουν στά πλοῖα γιά τή δουλεία λένε ὅτι

²⁷ Τρωάδες, 994—97: βλέπε τούς στίχους 969—1032.

²⁸ Ὅλες τίς λεπτομέρειες γιά τήν Ἑλένη τίς πῆρα ἀπό τόν Ὀρέστη, 128, 1112, 1430 καί τόν Κύκλωπα 182—5. Εἶναι ἀξιοσημείωτο, ὅτι ή Ἑλένη κληρονομεῖ τή ματαιοδοξία της ἀπό τήν Κλυταιμνήστρα (Ἠλέκτρα, 1071) καί τήν κληροδοτεῖ στήν κόρη τῆς Ἑρμιόνη (Ἀνδρομάχη, 147 κ. ε.). Ὁ Εὐριπίδης θεωρεῖ τήν «ἀ β ρ ο σ ὑ ν η ν» σάν κληρονομικό χαρακτηριστικό της οἰκογένειας, (Ὀρέστης, 349).

αισθάνονται, καί συζητοῦν γιά τό μέλλον τους. Οἱ χαρακτηῖρες πού μιλοῦν εἶναι προσεκτικά διαλεγμένοι γιά τήν ἀνομοιότητα πού ἔχουν, κι ἔτσι θά μπορέσωμε νά δοῦμε τή σκηνή μέ λογῆς μάτια καί μέ ποικίλο φωτισμό. Εἶναι οἱ ἀπλές γυναῖκες, πού τό παράπονό τους εἶναι ἕνας μισο-ζωώδικος πόνος γιατί χάθηκαν οἱ ἀνέσεις καί γιατί διαλύθηκαν οἱ εὐτυχισμένες ἐστίες τους. Εἶναι ἡ γυναίκα τοῦ βασιλιά τῆς Τροίας. Εἶναι γριά, τά θερμά της αἰσθήματα ἔχουν σβῆσει, καί οἱ βαθύτερες ἀνθρώπινες συμπάθειές της ἔχουν πεθάνει, ὡς ἕνα μέρος ἐπειδὴ εἶναι γριά, ὡς ἕνα μέρος ἀπό τήν πομπική καί τελετουργική ζωή τῆς βασιλείας, σέ σημεῖο πού ὅ,τι περισσότερο αἰσθάνεται εἶναι ἡ πίκρα, γιατί χάθηκε τό βασίλειο, καί ἡ καταστροφή τῆς δυναστείας. Εἶναι ἡ νύφη της, πού ἡ εὐτυχισμένη συζυγική της ζωή ἔσπασε μέ τό θάνατο τοῦ ἀντρός της, καί πρέπει τώρα νά τήν διαδεχτῇ μιᾷ ζωῇ σκλάβας, παλλακίδας τοῦ γιοῦ ἐκείνου πού σκότωσε τοῦ ἀντρα της. Εἶναι μιᾷ προφήτισσα πού βλέπει τήν καταστροφή μέ πλατύτερο μάτι, ὅπως ταιριάζει στόν ὑπηρέτη τοῦ οὐρανοῦ. Εἶναι ἕνας ἀπό τό στρατό τῶν νικητῶν, πού λυπᾶται τούς νικημένους, ἀλλά κάνει στό τέλος ὅ,τι οἱ ἀνώτεροί του προστάζουν, καί αἰσθάνεται τήν ἀνταρέσκεια τοῦ νικητοῦ καί κοιτάζει μπροστά του, πῶς θά εἶναι, ὅταν θά δῇ πάλι τό σπίτι του. Τέτοιο εἶναι τό σχέδιο στίς Τρωάδες. Ὅλο τό ἔργο παίζεται στήν ἀκροθαλασσιᾷ, ὅπου οἱ σκλάβες γυναῖκες εἶναι στριμωγμένες σέ μιᾷ γωνιά κοντά στή σκηνή τήν ὀρισμένη γι' αὐτές. Σέ ἀπόσταση βλέπομε τούς νικητές νά τραβοῦν κλήρους γιά τούς αἰχμαλώτους πού θά πάρουν, νά μεταφέρουν τή λεία στά καράβια καί νά ἐτοιμάζονται γιά τήν ἀναχώρηση. Ὅπως τό ἔργο ἀρχίζει μέ τούς θρήνους τῶν σκλαβωμένων γυναικῶν, ἔτσι τελειώνει μέ τή σάλπιγγα πού μέ τό σάλπισμά της τίς καλεῖ στά Ἑλληνικά καράβια: ἡ πολιτεία βυθίζεται μέσα στίς φλόγες, ἡ Τροία χάνεται μέσα στή στάχτη καί τόν καπνό.

Πέρα ὡς πέρα καμιᾷ λάμψη ἀπό φῶς: ὡς τό τέλος τό ἔργο εἶναι γεμάτο ἀπελπισμό. Οἱ αἰχμάλωτες ἔχασαν τούς ἀντρες καί τά παιδιά τους, σέ λίγο θά τίς σύρουν στή δουλεία καί θά τίς χωρίσουν κατά τόν κλῆρο πού πέφτει, ἡ παλιά τους ζωή τελείωσε καί δέν ἔχουν καμιάν ἐλπίδα γιά τή νέα ζωή τους. Ὑπάρχουν δύο σημεῖα ὑπερβολικῆς χαρᾶς στό ἔργο, μόνο δύο, καί εἶναι χαρακτηριστικά. Τό πρῶτο εἶναι ἡ χαρά τῆς Κασσάνδρας ὅτι φέρνει μαζί της στήν Ἑλλάδα τήν καταστροφή τοῦ ἀφέντη της, τοῦ Ἀγαμέμνονα. Τό δεύτερο εἶναι ἡ χαρά τοῦ Μενελάου ὅτι ἐπί τέλους μπορεῖ νά τιμωρήσῃ τήν ἄπιστη γυναίκα του. Γιατί, ἀκόμη καί στούς νικητές, ἡ νίκη δέ φέρνει εὐτυχία. Μέ τό στόμα τῆς Κασσάνδρας ὁ Εὐριπίδης δηλώνει ἐνδεικτικά ὅτι ἀπό τους δύο, λιγότερο ἀξίζει κανεῖς νά ζηλέψῃ τούς κατακτητές ἀπό τους κατακτημένους. Μιᾷ στιγμιαία ἐκδίκηση εἶναι ἡ ἀμοιβή τοῦ Μενελάου γιά μάχες δέκα χρονῶν: κι ἐκεῖνοι πού σ' αὐτά τά δέκα χρόνια ἀποξενώθηκαν ἀπό τή ζωή τοῦ σπιτιοῦ τους, γυρίζοντας θά βροῦν νά τούς περιμένῃ στήν Ἑλλάδα, ἄλλον ὁ θάνατος, ἄλλον ἡ ἀπιστία καί ὅλους ἡ

άλλαγή. Ο Εὐριπίδης ἀναρωτήθηκε τί εἶναι ὁ πόλεμος, ὅταν τόν κοιτάζης ὅπως εἶναι: καί αὐτή ἦταν ἡ ἀπάντησή του²⁹.

«Νά βλέπῃ καθαρά ἐκεῖνο πού εἶναι»: ἔτσι ὅρισε ὁ Σταντάλ τό χρέος τοῦ συγγραφέα, καί θά μποροῦσε ὁ Εὐριπίδης νά πάρῃ αὐτά τά λόγια γιά μόττο του, γιατί, ἂν καί ὑπάρχουν πολλές τάσεις στά ἔργα του, στήν οὐσία του ὅλο του τό ἔργο εἶναι μιά ἀπόπειρα νά δῇ τά πράγματα ὅπως εἶναι.

Νά δῇ τόν Ἀπόλλωνα ὅπως ἦταν, θεό πού διάταξε τόν Ὀρεστή νά σκοτώσῃ τή μητέρα του, ἐπειδή σκότωσε αὐτή τόν πατέρα του τόν Ἀγαμέμνονα: πού πλάνεψε μιά κόρη καί φαρμάκωσε ὅλη τῆς τή ζωή³⁰.

Νά δῇ τό φόνο τῆς Κλυταιμνήστρας, ὅπως ἦταν· μιά πράξη πού δέν ἔκαμε καλό στόν Ἀγαμέμνονα καί πού θά ἦταν ὁ πρῶτος πού θά τήν ἀπότρεπε: ὡμή ἐπιβίωση τοῦ νόμου τῆς βεντέτας σέ ἐποχή ὅπου ὁ νόμος εἶχε παραμερίσει πιά τό πρωτόγονο αὐτό ἔθιμο³¹.

Νά δῇ τή μανία τοῦ Ὀρέστη, ὅπως ἦταν: ὄχι ὁρατά στοιχεῖά μέ φίδια καί μέ μαστίγια, Ἐρινύες πού τόν καταδιώκουν, ἀλλά ἓνα καθόλου λιγότερο φριχτό πράγμα, μιά φυσική ἀρρώστεια, ἓνα προϊόν τῆς συνείδησης πού φθείρει τό σῶμα καί ταράζει τό νοῦ: συνοδευμένο ἀπό νοσηρές ὑποψίες πού ἔρχονται καί φεύγουν μέ τούς παροξυσμούς τῆς μανίας: πού τρέφεται καί τρέφει τόν ἔντονο αὐτο-συγκεντρωμένο ἐγωισμό, τό ἀμετάβλητο αὐτό γνώρισμα τέτοιων καταστάσεων.

Νά βλέπῃ τίς μεγάλες μορφές τῆς Ἑλληνικῆς μυθολογίας ὅπως εἶναι: τό Μενέλαο, ὄχι ὅπως τόν δείχνει ὁ Ὅμηρος ἓνα μεγάλο κατακτητή καί βασιλιά, ἀλλά ἓναν ἐγωιστή, φρόνιμο καί δειλό ἄντρα³². Τήν Ἑλένη, ὄχι μόνο θεϊκά ὁμορφή ὅπως τή δείχνει ὁ Ὅμηρος, ἀλλά ματαιόδοξη, ἐγωίστρια καί ἄπιστη γυναίκα.

Νά δῇ τόν Τρωικό πόλεμο καί τά ἀποτελέσματά του ὅπως εἶναι: φριχτή, γεμάτη αἶμα λεηλασία μιᾶς μεγάλης πόλης—σέ μερικά ἔργα τοῦ Εὐριπίδη ἔχει σχεδόν τήν ἴδια θέση πού ἔχει στό Αἰσχύλειο δράμα ἡ οἰκογενειακή κατάρα—πού οἱ συνέπειές της κολλοῦν σέ ὅλους ὅσοι πῆραν μέρος σ' αὐτό τόν πόλεμο, καί, παίρνοντας ποικίλες μορφές, στοιχειώνουν τά σπίτια τους, φέρνοντας δυστυχία ἀκόμη ὡς καί στήν τρίτη καί τήν τέταρτη γενεά.

Ἀλλά πρόσεξε ὅτι ὁ Εὐριπίδης εἶναι ἠθικολόγος ὅσο καί κριτικός. Καί σ' αὐτό τό σημεῖο συνδέεται μέ τό Σωκράτη καί χωρίζεται ἀπό τόν Ὅμηρο. Ὁ Ὅμηρος ἔχει ἠθικό κανόνα, ἀλλά ἡ κρίση του εἶναι μακρόθυμη καί ἐλαφρές οἱ ἐπικρίσεις του. Εἶναι τόσο γοητευμένος ἀπό τήν πληρότητα καί τήν ὁμορφιά τῆς ζωῆς πού συχνά ξεχνᾷ νά καταδικάζῃ. Δέν εἶναι ἔτσι ὁ Εὐριπίδης. Φέρνει τόν

²⁹ Ὁ καθηγητής Μάρρεϋ στή μετάφραση τῶν «Τρωάδων» τονίζει, ὅτι αὐτή εἶναι ἡ σημασία του.

³⁰ Στήν Ἡλεκτρα καί τόν Ἴωνα.

³¹ Βλέπε τήν πραγματεία τοῦ Βέρραλ γιά τόν Ὀρέστη στό ἔργο τοῦ «Τέσσερες τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδη».

³² Στήν «Ἀνδρομάχη» καί τόν «Ὀρέστη».

ἔνοχο χωρίς οἶκτο στό δικαστήριό του καί ἐξετάζει τήν παλιά παραδομένη φήμη του μέσα στό γυμνό ἄτομό του: τό Μενέλαο, τόν Ὀδυσσεά, τόν Ἰάσωνα, τόν Ὅρεστη, τήν Ἑλένη, τήν Ἑρμιόνη, τόν Ἀπόλλωνα, τήν Ἀφροδίτη, τήν Ἥρα, τήν Ἀρτεμη: βλέπομε τήν ψυχή τους «σημαδεμένη ἀπό τό μαστίγιο, γεμάτη σημάδια καί πληγές ἀπό ἐπιπορκίες καί ἐγκλήματα, κυρτωμένη ἀπό ψευτιά καί ἀγυρτεία». Ὁ Εὐριπίδης δέ ρωτᾷ ἂν αὐτοί οἱ ἥρωες καί οἱ θεότητες ἦταν πλούσιοι ἢ ἔνδοξοι ἀλλά μόνο ἂν συμμορφώνονταν μέ τόν ὕψιστο κανόνα τοῦ ἀγαθοῦ, πού αὐτός καί ἡ Ἀθήνα ἤξεραν. Ἦταν δίκαιοι, γενναῖοι, εὐσπλαχνικοί, φίλοι τῆς ἀλήθειας; Ἄν ὄχι, ὅλες οἱ πανηγυρικές ἐπιδοκίμασιες τῆς μυθικῆς παράδοσης δέ θά τούς ἔσωζαν, θά τούς περιέμενε ἀτιμωτική τιμωρία.

Ἔχομε ἓνα παράδειγμα συγγενικό μ' αὐτά πού παραθέσαμε, πού φανερώνει καθαρά τήν ἠθική ροπή τοῦ νέου δράματος. Εἶναι τό μεταχείρισμα πού κάνει ὁ Εὐριπίδης σέ μιάν ἀπ' αὐτές τίς τόσο κοινές ἱστορίες τοῦ Ἑλληνικοῦ μύθου. Πολλές ἀπό τίς ἔνδοξες οἰκογένειες τῆς μυθικῆς παράδοσης ὀφείλαν τήν ἀρχή τους σέ κάποιο θεό. Ὁ Ἀπόλλων ἢ ὁ Δίας ἐρωτεύτηκαν κάποια ὁμορφη θυγατέρα ἀνθρώπων: στήν πρώτη ἐκείνη ἐποχή οἱ θεοί «συμμεριζόταν τίς ἀδυναμίες τῶν θνητῶν, καί οἱ θνητοί τίς χαρές τῶν θεῶν». Καί τίποτα ἄλλο δέν ἦρθε στόν κόσμο, ἀπό τόν ἐφήμερο τοῦτο δεσμό παρά ἡ γέννηση ἑνός ἥρωα. Ἡ Ἑλληνική μυθολογία εἶναι γεμάτη ἀπό τέτοιες ἀφηγήσεις: ὁ ἔνατος Πυθιονίκης τοῦ Πινδάρου δείχνει μέ πόσο χαριτωμένη ὁμορφιά ἓνας ποιητής—μόλις θά ἔλεγα ἓνας στοχαστής—μόρεσε νά ντύση μιάν ἀπό αὐτές τίς συγγνωστές ἀταξίες οὔτε μισό αἰῶνα πρὶν ὁ Εὐριπίδης ἀνεβάσῃ ἔργο στό θέατρο.

Ἀλλά ὁ Εὐριπίδης εἶδε ἀλλιῶς αὐτά τὰ θέματα, καί κατὰ τίς δικές μας ιδέες, πῶς κοντά ὅπως εἶναι. Μιά νέα κόρη τῆς Ἀθήνας μάζεψε κάποτε τὰ κίτρινα λουλούδια πού φυτρώνουν στούς μεγάλους βράχους στά βόρεια τῆς Ἀκρόπολης. Ἐκεῖ τή βρῆκε ὁ Ἀπόλλων, τήν ἔπιασε καί τήν ἔσυρε, κι ἄς φώναζε αὐτή, μέσα σέ μιὰ σπηλιά,—ἀρκετά μεγάλη, ὅπως εἶναι τώρα, μπορεῖ νά θυμᾶται τὰ λευκά χέρια πού τήν ἄρπαξαν καί τή λάμψη ἀπό χρυσό φῶς πού σκόρπιζε γύρω του ἐκείνη τήν ἡμέρα³³. Ἐγέννησε ἓνα παιδί καί γιά νά τό κρύψῃ ἀπό τή μητέρα της, νύχτα τό ἔφερε στή σπηλιά: ἐκεῖ τό ἄφησε, ἐλπίζοντας ὅτι κάπως θά τή βοηθοῦσε ὁ Ἀπόλλων. Μά ἐκεῖνος, ἀφοῦ χάρηκε τήν ἡδονή του, τήν ἄφησε μόνη νά βαστάξῃ τούς πόνους τῆς γέννας, καί τό μαρτύριο τῆς ἀπόκρυψης. Ἄς ἀκούσωμε τήν ἱστορία καί τό ἀποτέλεσμα, ὅπως ἡ ἴδια ἡ κόρη, ὕστερα ἀπό χρόνια τό διηγήθηκε σέ ἓνα παλιό ὑπηρέτη της:

ΚΡΕΟΥΣΑ. Ξέρεις τούς βράχους τοῦ Κέκροπα πού τούς λέμε Μακρούς βράχους—καί μιὰ σπηλιά μέσα σ' αὐτούς πού βλέπει τό βορρῆα; Ἐκεῖ ἀγωνίστηκα φοβερόν ἀγῶνα· ἐκεῖ ἀναγκάστηκα νά συνάψω «δύστηνον γάμον» μέ τόν Ἀπόλλωνα.

ΠΙΡΕΣΒΥΤΗΣ. Καί πῶς ἔκρυψες τούς γάμους σου μέ τόν Ἀπόλλωνα;

³³ Ἰων, 887 — 91.

ΚΡ. Γέννησα παιδί· (ὁ ὑπηρέτης τρομάζει)· κρατήσου γέρο νό τ' ἀκούσης ἀπό μένα.

ΠΡ. Ποῦ; Ποιός σου παραστέκεται; ἢ ἦσαν μόνη σ' αὐτούς τούς πόνους;

ΚΡ. Μόνη, στή σπηλιά, ἐκεῖ πού ἐνώθηκα μέ γάμους.

ΠΡ. Καί ποῦ εἶναι τό παιδί σου; δέ θά 'σαι πιά χωρίς παιδί.

ΚΡ. Πέθανε, γέροντά μου, ἀφησμένο στά ἄγρια ζῶα νά τό φᾶνε.

ΠΡ. Πέθανε; Καμιά βοήθεια δέν ἔδωσε ὁ Ἀπόλλων ὁ «κακός»;

ΚΡ. Καμιά· καί τό παιδί μου τώρα ἀνατρέφεται στα παλάτια τοῦ Ἄδη.

ΠΡ. Καί ποιός τό ἄφησε στά θεριά; ὅχι βέβαια ἐσύ.

ΚΡ. Ἐγώ ἢ ἴδια, μία σκοτεινή νύχτα, σπαργανωμένο μέ πέπλους.

ΠΡ. Κι ἄλλος κανεῖς δέν ἤξερε μαζί σου τήν ἐκθεση τοῦ παιδιοῦ;

ΚΡ. Ὅχι ἄλλος ἀπό τή συμφορά κι ἀπό τό κλειδωμένο στόμα.

ΠΡ. Καί πῶς βάσταξες νά ἀφήσης μέσα στή σπηλιά τό δικό σου τό παιδί;

ΚΡ. Πῶς ἀλήθεια; Πολλά πρὶν ἐβγαλα ἀπό τό στόμα μου λόγια, πικρά.

ΠΡ. Ὡ ἐσύ δυστυχισμένη γιά τήν τόλμη σου· μά πιότερο ἀπό σένα ὁ θεός.

ΚΡ. Ναί· κι ἂν εἶχες δεῖ τό παιδί νά ἀπλώνη σέ μένα τά χέρια του!³⁴.

Τίποτα δέν ἀκούστηκε γιά τό παιδί, καί ἡ Κρέουσα, ἡ μητέρα του, παντρεύτηκε τό βασιλιά τῶν Ἀθηνῶν. Στό ἔργο εἶναι τώρα μιά μεσόκοπη Βασίλισσα τῶν Ἀθηνῶν· ἀλλά δέ μᾶς ἀφήνουν νά ξεχάσωμε αὐτό τό παλιό περιστατικό στούς βράχους τῆς πατρίδας της. Ἀρέσει στόν Εὐριπίδη νά χαράξη τά κακά ἀποτελέσματα τῶν πόνων πάνω στό χαρακτήρα τῆς γυναίκας, καί ἡ Κρέουσα εἶναι ἡ ἄτεκνη γυναίκα. Δέ γέννησε παιδί ἀπό τότε πού ἔχασε τό πρῶτο ἐκεῖνο· καί ἡ ἐξωτερική εὐτυχία δέν μπορεῖ νά γεμίση αὐτό τό κενό της ζωῆς της. Ὁ νεαρός ὑπηρέτης τοῦ ναοῦ στούς Δελφούς θαυμάζει καί ζηλεύει τήν πατρίδα της καί τή γενιά της. Ἰσαμ' ἐκεῖ πάει ἡ εὐτυχία μου, ὅχι πιό πέρα», εἶναι ἡ πικρή της ἀπάντηση³⁵. Ἐπαθὸν ἄχως ἄβιον, λέγει γιά τόν ἑαυτό της. «Ἡ λύπη μου εἶναι ἀβάσταχτή γιά τή ζωή». Καί ὅταν στό τέλος τοῦ ἔργου, ὕστερα ἀπό ζηλοφθονίες, βλαστήμιες, σατανικές πράξεις, καί ἀπόπειρα φόνου, ὁ Ἀπόλλων, πού βάζει σέ κίνηση ὅλη αὐτή τήν ἀκολουθία τῆς δυστυχίας καί ἐνεδρεύει στό βάθος γιά νά προασπίση τή φήμη του ἀπό τήν ντροπή τοῦ ἐκθετοῦ παιδιοῦ, περιβάλλεται τέλος μέ ἄλλη θεότητα γιά νά ἀποκαταστήσῃ τό χαμένο παιδί (τώρα μεγαλωμένο ἄντρα), βλέπομε ὅτι ἡ ἐπανόρθωση τοῦ θεοῦ· δέν εἶναι τέλεια, καί ὅτι ἡ εὐτυχία ἔρχεται πολύ ἀργά στήν Κρέουσα γιά νά τήν ἀποζημιώσῃ γιά μιά ἐρειπωμένη καί τραγική νεότητα. Ἔτσι εἶδε ὁ Εὐριπίδης ἓνα θεϊκό ἔρωτα με ἐλαφρὴ καρδιά, πού ὁ Πίνδαρος θά τόν ἐντνε μέ τή λαμπρότητα τῆς ποίησης. Γιά τόν Εὐριπίδη ἦταν ἡ κτηνώδης ἀρπαγὴ μιᾶς ἀνυπεράσπιστης κόρης. Εἶχε τίς

³⁴ Ἰων, 936 — 7, 939, 941, 946 — 961.

³⁵ Ἰων, 264.

συνέπειες πού τέτοιες πράξεις έχουν. Ἐπρόσθεσε ἕνα ποσοστό στο ποσό τῆς ἀνθρώπινης δυστυχίας πάνω στή γῆ³⁶.

Μποροῦμε τώρα νά ἀποχαιρετίσωμε τόν Αἰώνα τοῦ Λόγου. Γιατί, ἂν καί μόλις διασχίσαμε τό κατώφλι, εἶδαμε ἀρκετά ὥστε νά κρίνωμε τή σημασία του. Κατά τόν αἰώνα αὐτόν τό Ἑλληνικό πνεῦμα μπαίνει ἀποφασιστικά σέ νέα πορεία. Ἡ νεανική ἡλικία ἐκλείσει καί ἀπό δῶ καί πέρα ἀντιμετωπίζει τά σύντονα χρέη καί τίς γεμάτες μόχθο ἀρετές τῆς ἀντρικῆς ἡλικίας. Μελετᾷ πῶς νά ζῇ καί πῶς νά γνωρίζῃ. Οἱ Στωικοί, οἱ Ἐπικούρειοι, οἱ Κυνικοί ὑψώνονται πνευματικοί δασκάλοι τῆς ἀνθρωπότητος πού πλανιέται. Τήν παιδεύουν, τή δυναμώνουν καί τῆς δείχνουν ἕνα νέο δρόμο ζωῆς καί σώζουν τήν ψυχή της. Στό μεταξύ δουλεύουν στήν ἐπιστήμη καί ἀφιερώνουν τή ζωή τους στή συγκέντρωση γνώσεων. Στήν Ἀθήνα ὁ Ἀριστοτέλης καί οἱ συνεχιστές του καταρτίζουν πελώριες συλλογές ἀπό γεγονότα, ἀπό τόν πλήρη κατάλογο τῶν ἔργων πού παίχτηκαν στήν Ἀθήνα μέ τά ὀνόματα τῶν συγγραφέων, τῶν ἠθοποιῶν καί τῶν χορηγῶν, ὡς τήν περίφημη ἀνάλυση τῶν 158 πολιτειῶν, ἀπό τίς ὁποῖες μιά μόνο, ἡ Ἀθηναίων πολιτεία μᾶς διασώζεται σήμερα. Ἡ Ἀλεξάνδρεια ἔχει τό «Μουσεῖον», τή Βιβλιοθήκη καί τοὺς Βοτανικούς Κήπους της. Ἡ Περγάμος, ἡ Ἀντιόχεια, ἡ Ταρσός τίς σχολές τῶν λογίων τους. Στή γραμματολογική ἱστορία ὁ Ἡρακλείδης, στήν κριτική φιλολογία ὁ Ζηνόδοτος καί ὁ Ἀρίσταρχος, στή Γραμματική ὁ Διονύσιος ἀπό τή Θράκη, στή μουσική ὁ Ἀριστόξενος, στήν κοινωνιολογική ἱστορία ὁ Δικαίαρχος, στήν ἀστρονομία ὁ Ἴππαρχος, στή γεωμετρία ὁ Ἀρχιμήδης καί ὁ Εὐκλείδης, στή μηχανική ὁ Ἡρων, στή φυσική γεωγραφία καί τή χαρτογραφία ὁ Ἐρατοσθένης, ἔκαμαν πελώριες συλλογές ἀπό δεδομένα, χρησιμοποίησαν τίς μεθόδους τῆς κριτικῆς ἔρευνας, καί ἔβαλαν τά θεμέλια τῶν ἐπιστημῶν. Καί αὐτά εἶναι λίγα μόνο ὀνόματα. Γιά τή γεωργία μόνο, ὁ Ρωμαῖος Οὐάρρων ἤξερε πενήντα Ἑλληνικές πραγματείες. Τό ἴδιο βαθιά καί πλατιά ἦταν ἡ ἐργασία πού ἔγινε στή φιλοσοφία. Ἀπό διαφορετικά μόνοπάτια, Στωικοί, Ἐπικούρειοι, Κυνικοί, οἱ συνεχιστές τοῦ Πλάτωνα, οἱ συνεχιστές τοῦ Ἀριστοτέλη ἐρεῦνησαν τήν ἀρετή καί εὐτυχία, καί διάνοιξαν τά πεδία τῆς φυσικῆς, τῆς μεταφυσικῆς, τῆς λογικῆς, τῆς ψυχολογίας, τῆς ἠθικῆς.

Καί ἔτσι, ὅταν ἔρχεται ὁ Χριστιανισμός, βρίσκει κατά κάποιον τρόπο τόν κόσμο παρασκευασμένο γι' αὐτόν. Ὑπάρχουν παλιές φιάλες πού θά δεχτοῦν τό νέο κρασί καί δέ θά σπάσουν. Ὑπάρχει ἔτοιμη γι' αὐτόν μιά μεταφυσική καί μιά ἠθική φιλοσοφία καί ἕνα λεξιλόγιο. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος θά βρῇ τήν θέση τῆς «σάρκας» καί τοῦ «πνεύματος» πολύ κοντά στά χέρια του: ὁ Ἀπόστολος Ἰωάννης θά ἔχη τόν «Λόγον», μέ τόν ὁποῖο μπορεῖ νά ἐκφράσῃ τό Πρόσωπο τοῦ

³⁶ Ὅσα προηγούνται δέν εἶναι, φυσικά, οὔτε ἀπόπειρα γιά ἕνα πλήρη ἀπολογισμό τοῦ Εὐριπίδη, πού εἶχε καί ἄλλες ιδιότητες ἐκτός ἀπό τόν κριτικό νοῦ. Ὅπως μέ τόν Πίνδαρο καί τόν Ἡρόδοτο στό πέμπτο κεφάλαιο καί μέ τόν Πλάτωνα στό ἔβδομο, ἀσχολήθηκα μόνο μ' ἐκείνες τίς πλευρές του πού ἐξεικονίζουν τήν ἰδιαίτερη ἀποψή μου.

Χριστοῦ: ὁ Ἅγιος Θωμᾶς³⁷, θά ἔχη τό σύστημα τοῦ Ἀριστοτέλη μέ τό ὅποιο θα προβάλλη τά μυστήρια τοῦ Εὐαγγελίου. Οἱ Ἀπολογητές θά χρησιμοποιήσουν τήν Ἑλληνική ἀλληγορική μέθοδο γιά τίς δυσκολίες τῆς Παλαιός Διαθήκης: θά ἀντλήσουν ἐπιχειρήματα ἐναντίον τῶν θεῶν τῶν Ἑλλήνων ἀπό τους Ἑλληνες φιλοσόφους, καί θά μνημονεύουν τόν Πλάτωνα καί τόν Εὐήμερο ὡς μάρτυρες ἐναντίον τοῦ Δία. Ἡ Κόλαση, ὁ Παράδεισος, τό Καθαρό Χριστιανισμὸς θά δανειστῇ τιμωρίες καί ἀμοιβές ἀπό τίς εἰκόνες πού ὁ Ὁρφισμός εἶχε χαράξει γιά τή μέλλουσα ζωή. Ἔτσι μέ τό Σωκράτη καί μέ τόν Εὐριπίδη βρισκόμαστε στό κεφάλαιον ἀπ' ὅπου κατεβαίνουν τά ρεύματα τῆς Εὐρωπαϊκῆς ζωῆς. Μιά προοπτική χωρίς τέλος ἀνοίγει μπροστά μας.

Tanta patet rerum series atque omne futurum
Nititur in lucem³⁸.

Αὕτη εἶναι ἡ σημασία τοῦ πέμπτου αἰῶνα. Ὅρισε τίς γραμμές πάνω στίς ὁποῖες ἀπό δῶ καί μπρός θά ἔπρεπε οἱ ἄνθρωποι νά ἐργαστοῦν. Ἐφερε σέ λογική τελειότητα τά ἐργαλεῖα πού θά χρησιμοποιοῦσαν. Χωρίς αὐτόν οἱ ὑπηρεσίες τῆς Ἑλλάδας πρὸς τόν κόσμο θά ἦταν ἀτελεῖς. Ἄν χωρίσωμε σέ δύο τόν Ἑλληνισμό κατὰ τά τέλη τοῦ ἔκτου αἰῶνα, ἡ γραμμὴ πού θά σύρωμε θά μᾶς ἔδινε μέρος ἀπὸ τὴν πιὸ μεγάλη ποίηση τῆς Ἑλλάδας. Ἀλλὰ κάτω ἀπὸ τὴ γραμμὴ θά βρισκόταν ἡ κίνησις πού ἔδωκεν ἕνα πολιτισμὸν στὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία, καί τό πνεῦμα τῆς γνώσεως σέ μᾶς. Χωρίς τόν πέμπτον αἰῶνα καί τίς συνέπειές του ἡ Ἑλληνικὴ ἐπίδρασις μόλις πού θά ἄγγιζε τόν κόσμο.

Ἄν εἶναι ἔτσι, γιὰτί τότε ὁ ὑστερότερος Ἑλληνας νά μὴν εἶναι πιὸ ἐλκυστικός ἀπὸ τους προγόνους του; Γιατί τό ἐνδιαφέρον μας νά μὴ μεγαλῶνῃ προοδευτικά, ὅταν περνοῦμε ἀπὸ τό Σωκράτη στὸν Ἀριστοτέλη, καί ἀπὸ τόν Ἀριστοτέλη στὸ Θεόφραστο, καί ἀπὸ κεῖ σέ ἐποχές πού τό αἶσθημά τους μεγαλῶνει ὅλο καί πιὸ ὅμοιο μέ τό δικό μας καί ἡ σκέψις τους προσαρμόζεται ὅλο καί περισσότερο πρὸς τίς σύγχρονες ἀνάγκες; Μήπως ἔχομε κι ἐδῶ ἕνα παράδειγμα σχολαστικῆς σοφολογιότητος πού καρφώνεται σέ ὀρισμένες περιόδους, τίς ὁποῖες ὀνομάζει κλασσικές, καί περιορίζει σ' αὐτές τόν ἑαυτὸν τῆς μέ τὴν ἀπόκλειστικότητα, ὥστε οἱ μισοὶ ἀπὸ τοὺς μαθητὲς πού μορφώνει δὲν καταλαβαίνουν ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς ἐξακολούθησε νά ζῇ καί μετὰ τὴ μάχη τῆς Χαλκιδέας, καί σπάνια γνωρίζουν τά ὀνόματα τῶν ὑστερότερων φιλοσόφων; Ἡ μήπως ἀπλώθηκε στὴν Ἑλλάδα μιὰ ἀλλαγὴ παρακμῆς; Καί εἶχε δίκιο ὁ Νίτσε νά καταλήγῃ μέ ἐπιχειρήματα στὴ σκέψιν ὅτι ὁ Σωκράτης καί ὁ Εὐριπίδης ἦσαν οἱ πρῶτοι τῆς παρακμῆς τῆς Ἑλλάδας; Τέτοια ζητήματα δὲν εἶναι εὐκόλα στὴ ρύθμισή τους. Οἱ περισσότεροι ὅμως ἀπὸ μᾶς ἔχομε σιωπηρὰ δώσει τὴν ἀπάντησιν

³⁷ Πρόκειται γιά τὸ Θωμᾶ τὸν Ἀκινάτο, τὸ μεγάλο ἀριστοτελικὸ φιλόσοφο καί θεολόγο τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Σ.τ. μ.

³⁸ Τόσο μεγάλη σειρὰ πραγμάτων ἀνοίγεται καί ὅλο τό μέλλον σπεύδει πρὸς τό φῶς.

μέσα στη σκέψη μας. Ἡ Ἑλλάδα μᾶς ἐνδιαφέρει ὕστερα ἀπὸ τὴν πτώση τῆς Ἀθήνας, ἀλλὰ δέ μᾶς ἐνθουσιάζει. Πόσοι, ἂν ἡ μοίρα τοὺς πρόσφερε τὴ ζωὴ ἐνὸς κλασσικοῦ Ἑλλήνα, θὰ δέχονταν τὴν προσφορά μὲ τὸν ὅρο νὰ ζήσουν στὸν τέταρτο ἢ τοὺς κατόπιν αἰῶνες πρὶν Χριστοῦ; Οἱ ἴδιοι οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν συνείδηση τῆς κατάπτωσης. Σέ ἓνα χωρίο ὅπου, ἂν καὶ τὰ λόγια εἶναι βαλμένα στὰ χεῖλη τοῦ Περικλῆ, οἱ σκέψεις εἶναι καθαρά σκέψεις τοῦ Ξενοφῶντα, ὁ τελευταῖος θρηνεῖ γιὰ τὴν παρακμὴ τῆς Ἀθήνας. «Πῶς θὰ φέρουμε τοὺς ἀνθρώπους πίσω πάλι στὸν ἔρωτα τῆς ἀρχαίας «ἀρετῆς τε καὶ εὐκλείας καὶ εὐδαιμονίας». Ἡ πόλη ἔχει ξεπέσει. «Οἱ παλαιοί, λέγει ὁ κόσμος, ἦταν πολὺ ἀνώτεροι ἀπὸ τοὺς σημερινούς»³⁹. Δύο γενιές ἀργότερα ὁ Αἰσχίνης μιᾷ μὲ τὸν ἴδιο τόνο στὴν Ἐκκλησίᾳ τοῦ δήμου τῶν Ἀθηναίων. «Ἄν σᾶς ρωτοῦσε κάποιος, ἂν νομίζετε ὅτι ἡ πόλη σᾶς εἶναι πιὸ ἐνδοξη σήμερα ἀπὸ ὅ,τι ἦταν τὸν καιρὸ τῶν προγόνων σας, ὅλοι θὰ συμφωνοῦσατε ὅτι δέν εἶναι. Ἦταν λοιπὸν τότε οἱ ἄνθρωποι καλύτεροι ἀπὸ τώρα; Ναί, ἦταν ἀνώτεροι: Ἐμεῖς εἴμαστε πολὺ κατώτεροί τους»⁴⁰. Κι ἂν ἀκόμη λάβωμε ὑπόψή μας τὸν πόθο τοῦ ἀνθρώπου γιὰ αὐτοδιασυρμό, πάλι μένει κάποια ἀλήθεια σ' αὐτές τίς διαπιστώσεις. Τοὺς Ἀθηναίους τοὺς ἔπιασε μιά χαλαρότητα, μιά μαλακότητα. Ἄν ὁ Δημοσθένης εἶχε δίκιο, τό βλέπομε στὴν ἀπροθυμία τους, νὰ βροῦν ἄντρες καὶ χρήματα γιὰ τὸν πόλεμο κατὰ τοῦ Φιλίππου. Ἡ ἴδια ἡ γλῶσσα τοῦ τετάρτου αἰῶνα προσφέρει μιά περίεργη καὶ ἔμμεση μαρτυρία γι' αὐτό. Πρόσεξε τὰ ἐπίθετα πού συναντοῦμε στοὺς λόγους τῶν ρητόρων, καὶ κοίταξε ποῦ ἀποβλέπουν. Ὅταν ὁ Δημοσθένης ἐπιθυμῇ νὰ ἐγκωμιάσῃ ἕναν ἄνθρωπο, τὸν ὀνομάζει «μ ἔ τ ρ ι ο ν, φ ι λ ἄ ν θ ρ ω π ο ν, π ρ ᾱ ο ν». Αὐτές τίς ιδιότητες ἐπικροτοῦσε ἡ ἐποχὴ του· αὐτές ἦταν οἱ ἀρετές τῆς ἐκλογῆς τῆς. Ἐξαίρετες ιδιότητες καθ'αυτές, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀδιάκοπὴ τους ἐπάνοδο, εἶναι συμπτώματα γιὰ κάποια ἐκθήλυνση καὶ γιὰ κάποιο ἡσυχασμό. Πράγματα πολὺ ξένα στὴν πρῶμῃ Ἀθήνα. Οἱ ἀρετές τῆς τότε ἦταν πιὸ ἐνεργητικές. Ὁ Θουκυδίδης δέν ὀνομάζει τοὺς συμπολίτες του «μετρίους»: ἄ ο κ ν ο ι, τ ο λ μ η ρ ο ι, ν ε ω τ ε ρ ο π ο ι (καίνοτόμοι), ε ὑ ἑ λ π ι δ ε ς, εἶναι τὰ ἐπίθετα πού χρησιμοποιεῖ γι' αὐτούς. Φ ὕ σ ε ω ς δ ὕ ν α μ ι ς καὶ γρήγορη κρίση εἶναι οἱ ιδιότητες πού ἐγκωμιάζει στὸ Θεμιστοκλῆ καὶ τὸν Περικλῆ, ἀνεξαρτησία καὶ τιμιότητα.

Μπορεῖ νὰ φαίνεται ἄσχημο νὰ ψέγη κανεὶς ἓνα ἔθνος γιὰ ἀρετές μὲ ἀνθρωπισμὸ πού ὅλοι μας θὰ ἤμασταν εὐχαριστημένοι ἂν τίς εἶχαμε. Μά κι ἔτσι ἀκόμη κάτι τό στραβὸ ὑπάρχει στὸν τέταρτον αἰῶνα. Ἡ πιὸ μεγάλη γοητεία τοῦ προκατόχου τοῦ εἶναι κάτι πού δέν τιθασσεύεται ἀπὸ τὴ γλῶσσα. Εἶναι ἡ πληρότητα καὶ ἡ ὁμορφιά τῆς Ἀθηναϊκῆς ζωῆς. Ὑστερα ἀπὸ τό 400 π.Χ. αὐτό χάθηκε. Ξεθωριάζει καὶ χάνεται ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ἀφήνοντάς την τάχα ἀμετάβλητη, ἀκριβῶς ὅπως σβῆνει καὶ φεύγει ἡ ἔκφραση πού ἔδινε ὅλη τὴ χάρη σέ ἓνα πρόσωπο, χωρὶς καμιάν ὀρισμένη ἀλλοίωση τῶν χαρακτηριστικῶν του. Ἀπὸ δῶ κι ἐμπρός εἶναι μιά πόλη μὲ ζωερὴ δημαρχιακὴ ζωὴ, μὲ δυνατὴ πνευματικὴ

³⁹ Ξενοφ. Ἀπομνημ. 3. 5. 7 κ. ἑ.

⁴⁰ Αἰσχίν. Κατὰ Κτησιφ. 178.

κίνηση, καί πολιτικά ενδιαφέροντα πού διεγείρουν πολύ θόρυβο, αλλά είναι παιδικακίσια όταν τά συγκρίνουμε μέ τά ενδιαφέροντα τῆς Ρώμης. Ἴσως στό βάθος νά ἦταν τό ἴδιο καί πρίν. Ἴσως ὁ αἰώνας τοῦ Περικλῆ νά ἦταν μιά φουσκωμένη ἀερόφουσκα. Ἴσως ὁ Θουκυδίδης νά μᾶς ἐπιβλήθηκε, καί μᾶς ἔκανε νά κρατοῦμε τήν ἀναπνοή μας γιά συζητήσεις ρισσότερο ἀσήμαντες καί λιγότερο σπουδαῖες ἀπό αὐτές ἐπαρχιακῶν δημοτικῶν συμβουλίων μας. Ὅμως, ὅπως κι ἂν ἔχη, ἐπιβλήθηκε. Τώρα δέν ἀπατιόμαστε πιά.

Κι ἂν αὐτό ἀληθεύει γιά τόν τέταρτο, ἀκόμη περισσότερο ἀληθεύει γιά τούς αἰῶνες πού ἀκολουθοῦν. Ὁ Ἕλληνας ἀναλαβαίνει νέο ρόλο καί ἀρχίζει τήν ἀποστολική ἐκστρατεία του γιά τόν προσηλυτισμό τῆς γῆς. Εἶναι γιά τόν πνευματικό κόσμο ὅτι ἦταν οἱ μισθοφόροι τοῦ Ξενοφώντα καί τοῦ Κλεάρχου γιά τό στρατιωτικό κόσμο. Βρίσκεται στήν ἀκολουθία κάθε κατακτητικῆς φυλῆς, γιά νά τή διαπαιδαγωγή καί νά τήν ἐπηρεάζη, νά τέρπη καί νά χειραγωγή τίς ὥρες τῆς σχολῆς της. Τόν συναντοῦμε σέ κάθε πρωτεύουσα μικρή καί μεγάλη, ἀπό τήν Παρθία καί τή Βαβυλώνα ὡς τήν Ἀλεξάνδρεια καί τή Ρώμη, πρόθυμο νά πουλῇ τά μυστικά τῆς ἀρετῆς καί τῆς τέχνης καί τῆς γνώσης σέ ὅλους ὅσοι μποροῦν νά τά ἐκμισθώνουν· παίζει Βάκχες στήν αὐλή τοῦ Ὀρώδη, διορθώνει τούς στίχους τοῦ Κορνήλιου Γάλλου, μεταφράζει τόν Ὅμηρο γιά τά παιδιά τοῦ Λιβίου Σαλινάτορα, εἶναι ὁ ἡμέρος ποιητής τοῦ Μαρίου καί ἐκλεκτός συνοδός τοῦ Σκιπίωνα τοῦ Ἀφρικανοῦ καί τοῦ Νέρωνα. Ἐχει πολλές ὀψεις: εἶναι ὁ οἰκονομικός σύμβουλος τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων, ὁ φιλόσοφος καί ἐξομολογητής τῶν ἀριστοκρατῶν τῆς Ρώμης, τό κοινωνικό παράσιτο, ὁ «πεινασμένος Γρακύλος» τῶν δυσαρεστημένων Ρωμαίων «πελατῶν». Εἶναι ὁ γιατρός, ὁ ἡθοποιός, ὁ ζωγράφος, ὁ σχοινοβάτης, ὁ χειρομάντης καί ὁ χειρομαλάκτης τῆς φυλῆς πού κυβερνᾷ. Ἐνα πράγμα ὅμως δέν θά εἶναι ποτέ πιά ὁ ἀρχαῖος Ἕλληνας — ἐλεύθερος πολίτης σέ ἀνεξάρτητο κράτος.

Ἡ προοδευτική αὐτή πολιτική παρακμή πῆρε τό χρῶμα της ἀπό τήν ὑστερώτερη Ἑλληνική ζωή, καί εἶναι ἡ πρώτη αἰτία γιατί ἡ ἐποχή αὐτή δέν εἶναι ἐλκυστική. Ἀλλά στό πλευρό της βρίσκεται μιά λεπτή πνευματική παρακμή. Τήν προβλέπουμε, ὅταν διαβάζουμε τόν Εὐριπίδη. Προβάλλει τά τρομακτικά προβλήματα καί λύση δέ βρίσκει. Ὁρθοδοξία, παράδοση, ἔθιμα, ὅλα πέφτουν σέ ἐρείπια γύρω του. Κριτικός χωρίς ἔλεος, ἀποτυχαίνει στήν οἰκοδομή. Οἱ ἄνθρωποι δέν μποροῦν νά προχωροῦν κάνοντας αὐτή τή δουλειά γιά πάντα. Δύο πράγματα, λέγει ὁ Λά Ροσεφουκώ, δέν μπορεί ὁ ἄνθρωπος νά ἔχη μπροστά στά μάτια του γιά πολύ, τόν ἥλιο καί τό θάνατο. Μποροῦμε σ' αὐτά νά προσθέσωμε ἄλλο ἓνα — τόν κόσμο ὅπως τόν εἶδεν Εὐριπίδης. Ἄν ὁ κόσμος πραγματικά εἶναι ὅπως μᾶς τόν δείχνει στήν Ἑκάβη, στίς Τρωάδες, τόν Ἴωνα, τήν Ἥλέκτρα, τόν Ἰππόλυτο, τότε εἶναι καλύτερο νά κλείσωμε τά μάτια μας ἢ νά βάλωμε γυαλιά, πού νά χρωματίζουν τά πράγματα πιό εὐχάριστα.

Αὐτό ἔνιωσε ὁ τέταρτος αἰώνας. Ὑπόφερε ἀπό τίς κοινές ἀκολουθίες τοῦ κριτικοῦ ἀγνωστικισμοῦ. Ὅχι ἀπό ἰδιαίτερη κακοήθεια, (ὁ σκεπτικισμός καί τό ἔγκλημα δέν κρατιοῦνται ἀναγκαστικά ἀπό τό χέρι, οὔτε ἓνας ἄθεος κόσμος

είναι πάντα ανήθικος κόσμος), αλλά από αποανάγκωση. Κουράστηκαν οί άνθρωποι κυνηγώντας μία αλήθεια που ποτέ δεν την έβρισκαν, επιδιώκοντας κάτι που τόσο πολλή προσπάθεια ζητά και τόσο πολύ μόχθο φέρνει και όμως προσφέρει τόσο μικρά αποτελέσματα. Σιγά σιγά τους έπιασε τρόμος για το χρέος που είχαν αναλάβει· όταν σκέφτονται αυτά τα πράγματα, τους πιάνει μεγάλη όδύνη και λοξοδρομούν σε ευκολότερα μονοπάτια. Η ανώτερη λογοτεχνία καταπιάνεται με τη σπουδή χαρακτήρων αντί να δίνει το πρόσωπο της δράσης, ή επιδιώκει αισθητικά αποτελέσματα μιλώντας πολύ για τέχνη για την τέχνη· μία αντίστοιχη μεταβολή έρχεται στη στάση των μορφωμένων ανθρώπων απέναντι της ζωής. Μεγαλώνει μία γενεά που παίρνει απάνω της λίγους κινδύνους και κάνει λίγες προόδους, που είναι ευχαριστημένη με «μέτρια αρμοδιότητα» σε ζητήματα διανόησης ακόμη περισσότερο παρά σε οικονομικά. Το σφρίγος το αντικαθιστά ή δεξιολογία και τη ζωή ο λεπτεπίλεπτος έλεγχός της. Οί ιδέες μιας τέτοιας κοινωνίας είναι γενικά καλλιεργημένες, αλλά το επίθετο αυτό δε δείχνει υψηλό επίπεδο ανθρωπότητας. Για τέτοιο είδος κοινωνίας γράφτηκε ή κωμωδία, αν έννοούμε με την κωμωδία, όχι την τραχιά ζωηρότητα του Αριστοφάνη, αλλά το λεπτό πνεύμα του Μένανδρου ή του Μολιέρου ή του Κονγκρέβ ή τη σύγχρονη Γαλλική κωμωδία.

Αυτός ο λόγος κάνει τη Νέα Κωμωδία τόσο αντιπρόσωπευτική του τέταρτου αιώνα, που είναι το σημαντικότερο λογοτεχνικό προϊόν του. Ο Μένανδρος είναι ο νέος Εὐριπίδης. Διδάχτηκε από το μεγάλο προκάτοχό του την εξιδανικευση του χαρακτήρα της γυναίκας, το ενδιαφέρον για την κοινή ζωή, και ένα εκλεκτό ύφος. Αλλά άφησε να του πέση ή βαθιά σοβαρότητα του δασκάλου του. Η τραγωδία ξέπεσε σε κωμωδία, ή γεμάτη πάθος αναζήτηση της αλήθειας σε μία φαιδρή κριτική του κοινού νοῦ. Οί ήρωες και οί ήρωίδες δίνουν τη θέση τους σε έταῖρες και γελωτοποιούς, σε μαγείρους και δούλους· και τα τραγικά πάθη, ο Ίππόλυτος που πεθαίνει και ο τυφλός Οίδιποδας δίνουν τη θέση τους στα δάκρυα των απογοητευμένων έραστών και το στομαχόπονο πεινασμένων παρασίτων. Το ιδεώδες του Μένανδρου είναι ή άνετη ή αν-ήρωική ζωή—το ιδεώδες του αστού, για ακόλαστη ζωή στα νιάτα και εντιμότητα με πολύφερνη γυναίκα όταν θά είναι μεσόκοπος.

Ύπῃρχαν αναμφίβολα στην Αθήνα έξοχότερα και πιο δραστήρια πνεύματα από το Μένανδρο: αλλά και αυτά παθαίνουν μία μεταβολή παρακμής. Η δράση αρχίζει να χωρίζεται από τη σκέψη, και εμφανίζεται τότε μία τάξη στοχαστών που θέλουν να είναι μόνο θεατές της ζωής· οί καλύτεροι απ' αυτούς πιστεύουν στη σοφία των θεωριών, αλλά μόνο αδύνατη προσπάθεια καταβάλλουν για να τις επιβάλλουν στον κόσμο, οί χειρότεροι πάλι είναι ευχαριστημένοι να αναμετρούν και να αποτιμούν πλήθος θεωρίες χωρίς να πιστεύουν καμιά και χωρίς, ακόμη λιγότερο, να εφαρμόζουν καμιά. Είναι αδύνατο να μην αισθανθή κανείς, διαβάζοντας τον Αριστοτέλη, ότι, ενώ οί πολιτικές του θεωρίες ξεκίνησαν για να υπηρετήσουν πραγματική ανάγκη, εν τούτοις μένει ικανοποιημένος με το ότι δημιούργησε την ιδανική πολιτεία του, και σχεδόν αδιάφορος για τη

μετατροπή της σέ πραγματικότητα πάνω στή γῆ. Ζῇ μᾶλλον γιά νά γνωρίζη παρὰ γιά νά κάνη τή γνώση του ἀποτελεσματική. Καί ὁ Πλάτων ἀκόμη, πού βαθιά ἄγγιξαν τήν ψυχή του οἱ ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς του, δέχεται καρτερικά τήν ἄποψη ὅτι ἡ ἰδανική πολιτεία του πρέπει νά μένη στά σύννεφα. Βλέπει, πολύ καθαρά, ματαιότητα στήν ἀνθρώπινη προσπάθεια, ἀκόμη καί ὅταν πολύ ἔχη ἐπιτύχει, καί εἶναι ἀνυπόμονος καί ἀηδιασμένος ἀπό τήν ἀργήν ὁδοιπορία καί ἀπό τους ἀκατέργαστους καί λασπωμένους δρόμους. Γι' αὐτό ἀφήνει τή γῆ καί ἐπιτρέπει στόν ἑαυτό του νά πλανιέται στόν καθαρό καί ἀνεμπόδιστο αἰθέρα τοῦ νοῦ,

ἀεροβατῶν καί περιφρονῶν τόν ἥλιον,

ὅπως ὁ Ἀριστοφάνης⁴¹, πρὶν ἀπό μιά γενεά, εἶπε γεμάτος καταφρόνηση γιά τούς ἀνθρώπους αὐτοῦ του εἶδους, καί χτίζει τά ἀέρινα παλάτια του ἐκεῖ ὅπου κανεῖς δέν μπορεῖ νά ἐμποδίση ἢ νά μολύνῃ, ἢ νά καταστρέψῃ.

Ὁ κατόπιν αἰώνας ἔφερε μιά ἀναγέννηση, καί ἡ φιλοσοφία ἀκόμη μιά φορά ἐγίνε ἠθική: κι οὔτε ἔχει ἡ ἱστορία πολλά περιστατικά περισσότερο ἄξια θαυμασμοῦ ἀπό τή Στωική καί Κυνική προσπάθεια γιά τή σωτηρία τῆς ἀνθρωπότητας μέ τήν ἀρετή. Ἴσως σήμερα ὀφείλομε περισσότερα σ' αὐτές τίς ἐποχές παρὰ στήν πρῶμη Ἑλλάδα. Ἀλλά ὁ νέος κόσμος δέν ἦταν ποτέ ἐντελῶς ὅπως ὁ παλαιός. Ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα εἶχε γιά πάντα χάσει δύο πράγματα—την ἐλευθερία καί τή δόξα τῆς πρώτης τῆς λογοτεχνίας.

⁴¹ Νεφέλαι 225.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Παρά τήν κλασσική ἐκπαίδευση, παρά τούς φόρους θαυμασμοῦ τῶν ἐφημερίδων στό μεγαλεῖο της Ἀθήνας, τό γενικό κοινό ποτέ δέν κατόρθωσε νά θεωρῇ τήν Ἑλληνική λογοτεχνία ζωντανή δύναμη. Οἱ περισσότεροι ἀνθρωποι—καί ἀνάμεσα σ' αὐτούς πολλοί πού τελείωσαν τά δημόσια σχολεῖα—τήν τοποθετοῦν ἀόριστα μαζί μέ τούς πολιτισμούς τῆς Αἰγύπτου ἢ τῆς Ἀσσυρίας σάν κάτι πού ἔχει ἀρχαιολογικό ἐνδιαφέρον, ἀλλά δέν εἶναι κατάλληλη γιά τή γενική παιδεία. Καί ἀπό ὅσους καταλαβαίνουν ὅτι εἶναι κάτι περισσότερο ἀπ' αὐτό, πόσοι τή σκέπτονται σάν κάτι τό γνήσια ζωντανό; Πόσοι θά πῆγαιναν στούς συγγραφεῖς της προσμένοντας νά βροῦν σ' αὐτούς μιάν κριτική τῆς ζωῆς τόσο ἀληθινή καί τόσο δηκτική ὅπως ἡ κριτική πού κάνει ἡ δική μας λογοτεχνία, ἢ νά δοῦν, ὅσο διαβάζουν, ν' ἀλλάξη ὁ κόσμος καί νά φωτίζεται γι' αὐτούς ἀπό τήν Ἑλληνική τραγωδία, ὅπως ἀπό τό Σαίξπηρ; Πόσοι θεωροῦν τά ἰδεώδη του Ὀμήρου ἢ τοῦ Αἰσχύλου τουλάχιστο τόσο ἀποτελεσματικά ὅσο καί τά ἰδεώδη τοῦ Μίλτωνα ἢ τοῦ Ντράϊντεν, ἢ σκέφτονται ὅτι ὁ Θουκυδίδης καί ὁ Εὐριπίδης εἶναι περισσότερο ἀληθινά σύγχρονοι ἀπό τόν Ντίκενς ἢ τόν Θακεραῖν;

«Ἀρχαῖος» καί «σύγχρονος»· «νεκρός» καί «ζωντανός»—συνηθισμένες ἀντιθέσεις τῆς ἐκπαιδευτικῆς λογομαχίας μᾶς ἔκαμαν θύματά τους, καί καταπίνομε τά ἐπίθετα ὁλόκληρα, συγχέοντας τό ἀρχαῖο μέ τό παλιωμένο καί τό σύγχρονο μέ τό νέο. Ἄν μιά γλώσσα μιλιέται ἢ μιά θρησκεία λατρεύεται στίς ἡμέρες μας, σπεύδουμε νά συμπεράνωμε ὅτι εἶναι «σύγχρονη» μέ κάθε νόημα τοῦ ὅρου: ἂν εἶναι «ἀρχαία» ἢ «νεκρή» ὑποθέτομε ὅτι εἶναι μόνο ἓνα φορεῖο πάνω στό σωρό τῶν σκουπιδιῶν τοῦ παρελθόντος. Καί ὅμως οἱ παλιές σκέψεις δέν εἶναι ἀναγκαστικά γερασμένες, οὔτε οἱ σύγχρονες εἶναι ἀναγκαστικά σκέψεις μέ ἀξία. Θά φτάναμε σέ παράξενα συμπεράσματα, ἂν ἦταν ἔτσι: ἡ Μπαντού θά ἦταν «σύγχρονη» γλώσσα, καί οἱ ἱεροπραξίες τῶν φυλῶν Μπούς θά ἦταν «σύγχρονη» θρησκεία· ὁ Ἑλληνισμός θά ἦταν ἀπαρχαιωμένος, γιατί βρίσκεται δεκαέξι αἰῶνες πίσω μας καί ὁ Χριστιανισμός παραγκωνισμένος, γιατί γεννήθηκε στά χρόνια τοῦ Αὐγούστου¹.

Ὅχι· ἡ Ἑλληνική σκέψη εἶναι ἀκόμη τόσο ζωντανή ὅσο καί ἡ δική μας. Ἡ Ἑλληνική ἐλευθερία μπόρεσε νά μᾶς δώση μαθήματα ἀνεξιθρησκείας ἕως, καί μέσα ἀκόμη, στό δέκατον ἑνατον αἰῶνα. Ἡ Ἑλληνική ψυχική υἡγεία εἶναι μία περισταλτική ἱατρική, κατάλληλη γιά τήν κάθαρση κάποιων διαθέσεων τῆς σύγχρονης λογοτεχνίας. Ἡ Ἑλληνική εὐθύτητα θά μᾶς μάθῃ νά ἀποσαφηνίζωμε τίς σκέψεις μας καί νά ἐπαληθεύωμε τίς συγκινήσεις μας. Ὁ Ἑλληνικός ἀνθρωπισμός εἶναι ἡ πιό καθαρή καί ἡ πιό ἀπλή μορφή τῆς γήινης ἐκείνης θρησκείας,

¹ Σέ τοῦτες τίς παραγράφους μιῶν μόνο γιά ὅ,τι πιστεύω ὅτι εἶναι ἀποψη τοῦ κοινοῦ σέ μεγάλο μέρος. Δέν προβάλλω τό ζήτημα τῶν ὑποχρεωτικῶν Ἑλληνικῶν· αὐτό ἀποτελεῖ πολύ διαφορετικό πρόβλημα πού ἐπιθυμῶ προσεκτικά νά τό ἀποφύγω.

πού έναντίον της μίλησε ο Απόστολος Παῦλος καί, από τότε, πάρα πολλοί κήρυκες: ἀκούομε κιόλας τή φωνή τους νά ὑψώνεται μέσα στόν Πλάτωνα, πού μᾶς κάνει νά προβλέπουμε τό Χριστιανισμό². Σέ πόσα ἀπό τά φαινόμενα πού μνημονέψαμε στό τελευταῖο κεφάλαιο δέ θά μπορούσαμε νά βροῦμε σύγχρονα παράλληλα, σέ πόσα ἀπό τά πρόσωπα δέ θά μπορούσαμε νά ὑποκαταστήσουμε σύγχρονα ὀνόματα! Σύνδεσε τό γεμάτο πάθος ἰδεαλισμό καί τήν ἀγάπη γιά τό ὥραιο τοῦ Σέλλεϋ μέ τή χωρίς οἶκτο ἐσωτερική ματιά τοῦ Ἴψεν καί τό ἐνδιαφέρον του γιά τίς λεπτομέρειες τῆς συνηθισμένης ζωῆς—ἔχεις τόν Εὐριπίδη. Ἡ Γαλλία δημιούργησε ἕνα Μένανδρο μέ τό νεώτερο Δουμά. Οἱ σοφιστές ξανάζησαν πάλι σέ καμιά δωδεκάδα δημοφιλῶν δασκάλων. Ὁ Μπουρζέ μελέτησε τήν καταστρεπτική ἐπίδραση ἑνός ἀπ' αὐτούς «τούς δελεαστές τῶν νέων» στο ἔργο του «Ὁ Μαθητής», ὅπου τό φιλόσοφο καί τόν ἐξαχρειωμένο τοῦ μαθητῆ θά πορούσαμε σχεδόν νά τοὺς πάρωμε γιά τό Σωκράτη καί ἕναν ἀπό ἐκείνους τοὺς νέους πού τόν κατηγοροῦσαν ὅτι διαφθείρει. Οὔτε ὑπάρχουν πολλά γραπτά πιό γνήσια «σοφιστικά» ἀπό τά ἔργα τοῦ Γουέλλς, μέ τήν ἀπτόνη τόλμη τῆς σκέψης, τήν πλατιά τοποθέτηση τοῦ θέματος, τήν ἐπιφανειακή ἐπιστημονική τους γνώση, τήν ἀξίωσή τους γιά ἐπιστημονικό πνεῦμα. Καί ὁ Πλάτων; Ἀναγνώστες τοῦ ἔργου τοῦ Μπρουνετιέρ, «Στούς δρόμους τῆς πίστεως» καί τῶν μυθιστορημάτων τοῦ Ρενέ Μπαζέν, θά αἰσθανθοῦν ὅτι, ἂν ἡ σύγχρονη Γαλλία δέν ἔχη τόν Πλάτωνα της, παρουσιάζει πολλές ἀπό τίς συνθήκες ἐκεῖνες πού δημιούργησαν τή δυνατή του ἀντίδραση ἀπό τόν ὕλισμό πρὸς πνευματική θέα, ἀπό τίς διασπαστικές δυνάμεις τῆς ἀτομικιστικῆς ἀναρχίας πρὸς ἕνα ἐπαναστατικό συντηρητικό πνεῦμα. Ἴσως ἂν ὁ Νιούμαν εἶχε ζήσει κατὰ μιά γενεά ἀργότερα, θά μπορούσαμε νά βλέπαμε πάλι κάτι σάν τόν Πλάτωνα ἀπάνω στή γῆ.

Ἀλλά, ἀφήνοντας τοὺς ἐπικίνδυνους παραλληλισμούς, ἅς ἀνακεφαλαιώσωμε τοὺς λόγους τῆς προσέγγισής μας πρὸς τήν Ἑλλάδα. Πρῶτα εἶναι ὁ Ἑλληνικός ἀνθρωπισμός. Ἡ Ἑλλάδα, ὅπως τόσο συχνά εἶπαμε, δέχεται τήν ἀνθρωπότητα ἀπλή καί ἀνθρώπινη, μέ ὅλη τήν ποικιλία τῆς φύσης της ἐλεύθερη στή λειτουργία της. Ὁ Ἕλληνας βάλθηκε νά ἀπαντήσῃ στό ἐρώτημα πῶς, χωρίς ἀποκάλυψη ἀπό τό Θεό γιά νά τόν ὀδηγῇ, χωρίς μιά ἀγέρωχη ἀναγκαιότητα πού νά τόν περιορίζῃ καί νά τόν φοβίζῃ, μπορούσεν ὁ ἄνθρωπος νά ζήσῃ. Εἶχαμε στήν ἐποχή μας μιά τάση ἢ ν' ἄρνηθοῦμε ὅτι ὁ οὐρανός μᾶς ἀποκάλυψε μέ κά-

² Ἕνας ἀπό τους λόγους γιά τοὺς ὁποίους ὁ Ἕλληνας ἔχει τόσο ὑψηλή μορφωτική ἀξία, εἶναι ὅτι συνεχῶς θέτει θεμελιώδη προβλήματα, τά ἐπιβάλλει στήν προσοχή μας, καί ἔτσι ἀποτελεῖ μιά εἰσαγωγή στή φιλολογία καί τή σκέψη. Ἐτσι ἡ Ἑλληνική εὐθύτητα ἐγείρει τά μεγάλα λογοτεχνικά προβλήματα, πού συγκεντρώνονται γύρω στήν ἀξία τοῦ ρωμαντισμοῦ· καί ὁ Ἑλληνικός ἀνθρωπισμός ὑπομένει τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στήν χριστιανική καί τήν ἀνθρωπιστική ἀντίληψη τῆς ζωῆς (βλέπε παραπάνω σ. 135—6).

Οἱ παρατηρήσεις γιά τό «σύγχρονο» τῆς Ἑλλάδας, πού ἀκολουθοῦν ἔχουν σκοπό νά τονίσουν τά σημεῖα ὅπου ἡ σκέψη της ἔρχεται σέ ἐπαφή μέ τή δική μας, καί ἀπό σκοποῦ δέ λαβαίνουν ὑπόψη τους τίς μεταξύ μας διαφορές.

οιο τρόπο πῶς νά ζοῦμε, ἢ νά βροῦμε μιά τέτοια ἀποκάλυψη μέσα στήν ἴδια τήν ἀνθρώπινη φύση. Σέ ὅποια περίπτωση ἀπό τίς δύο ριχνόμαστε πίσω στόν ἑαυτό μας καί εἴμαστε ὑποχρεωμένοι ἐκεῖ νά ἀναζητήσωμε τόν ὁδηγό μας. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο τόσο πολύ ἐμεγάλωσε ἡ ἐπίδραση τῆς Ἑλλάδας.

Οἱ Ἕλληνες εἶναι ὁ μόνος λαός πού συνέλαβε τό πρόβλημα μέ παρόμοιο τρόπο· ἡ ἀπάντηση τους εἶναι ἡ μόνη πού μπορεῖ ἀκόμη νά δοθῇ. Ἔτσι στρεφόμαστε πίσω στήν Ἑλλάδα καί ἀρχίζομε νά διερευνοῦμε τίς ἀπόψεις τους καί σέ ὁρισμένες περιπτώσεις νά τίς δεχόμαστε. Στή Γερμανία ὁ καθηγητής Φόν Βιλάμοβιτς-Μέλλεντορφ, στήν Ἀγγλία ὁ καθηγητής Μάρρεϋ, μῆκαν μέσα στό νοῦ τοῦ Ἑλληνα σέ βαθμό ἀδύνατο γιά προγενέστερες γενεές.

Ὁ δεύτερος λόγος εἶναι—καί εἶναι αὐτός πού μᾶς δένει, ὅπως εἶπαμε καί παραπάνω μέ τόν πέμπτον αἰῶνα—ὅτι ὁ μόνος σκεπτόμενος πολιτισμός πρὶν ἀπό τόν δικό μας εἶναι ὁ πολιτισμός τῆς Ἑλλάδας. Ἡ Ἑλλάδα δοκίμασε νά θεμελιώσῃ τή ζωὴ ἀπάνω στό λόγο. Ἄλλα μέ τήν κατάρρευση τοῦ Ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ ἡ ἀνθρωπότητα κατάφυγε σέ μία σειρά ἀπό δεσποτισμούς πολιτικούς καί διανοητικούς, πού βάσταξαν ὅλους τοὺς Μέσους Αἰῶνες· ἡ Ρωμαϊκὴ Καθολικὴ Ἐκκλησία ἀνάπτυξε ἓνα σύστημα πού τήν ἀπάλλαξε νά σκέπτεται τὴ θεολογία καί τὴν ἠθική· ἡ θεωρία τοῦ θείου δικαίου, ἂν δέν κατάστρεψε τὴν πολιτικὴ σκέψη, τὴν φυλάκισε μέσα σέ ὁρισμένα ὅρια. Κατὰ τὴ Μεταρρύθμιση ὁ κόσμος τυπικὰ διακήρυξε τόν ἑαυτό του ἐλεύθερο, ἂν καί δέν καταλάβαινε ἐντελῶς τί ἐννοοῦσε μέ τὴ διακήρυξη· στοὺς αἰῶνες πού ἀκολούθησαν ὁ κόσμος κινήθηκε πρὸς τὴ βαθμιαία πραγματοποίηση τῶν συνεπειῶν τῆς ἐλευθερίας, καί τώρα, σέ πλήρη σχεδόν χειραφέτηση, δέχτηκε τό λόγο ὡς ἔμβλημα του, καί διαμορφώνει τὴ θεωρία τῆς ζωῆς πού ἱκανοποιεῖ τίς ἀνάγκες τοῦ λόγου. Μὲ λίγα λόγια παίρνομε στά χέρια μας πάλι τό χρέος πού ἀπὸ διάφορες σκοπιεῖς δοκίμασαν τόσο πολύ πρὶν ἀπὸ μᾶς οἱ Σοφιστές, ὁ Σωκράτης, ὁ Εὐριπίδης καί ὁ Πλάτων. Γι' αὐτό ἔχομε μιάν ἐσωτερικὴ συμπάθεια πρὸς αὐτοὺς πού μόλις ἦταν δυνατὴ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ μας· ἓνας τουλάχιστο ἀπ' αὐτούς, ὁ Εὐριπίδης, ἦταν ἓνα αἶνιγμα, ἦταν ἡ πέτρα τοῦ σκανδάλου γιά τοὺς κριτικούς, ὥσπου ἦρθεν ἡ ἐποχὴ πού μπόρεσαν νά τόν καταλάβουν, γιατί ἦταν πνευματικὰ σύγχρονος μαζί τους.

Αὐτές εἶναι οἱ δύο κύριες αἰτίες πού ἔφεραν τὴν Ἑλλάδα πιό κοντά σέ μᾶς παρὰ στοὺς προκατόχους μας. Εἶναι συμπτωματικὲς αἰτίες: τυχαίνει σήμερα μέ κάποιους τρόπους νά ἔχωμε πάλαι ἀπέναντι τῆς ζωῆς τὴν ἴδια στάση μέ τοὺς Ἕλληνες ὁρισμένης ἐποχῆς, καί ἔτσι μᾶς φαίνονται ζωντανοί καί ἐπίκαιροι. Ἀλλὰ ὑπάρχει ἓνας ἄλλος λόγος, πολύ πιό σπουδαῖος, πού δίνει ζωὴ στήν Ἑλλάδα, καί πού θὰ τὴν κρατᾷ ζωντανὴ ἀκόμη καί σέ ἐποχές πολὺ ἀπομακρυσμένες ἀπὸ τό δικό της νοῦ. Πρέπει νά μὴ τὸν ξεχνοῦμε, καί νά μὴ στηριζόμαστε γιά τὴ μονιμότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ πάνω σέ παροδικὴ σχέση ἀνάμεσα στὴ σκέψη του καί τὴ δική μας τὴ σκέψη. Ἡ Ἑλληνικὴ λογοτεχνία ἔχει μίαν πιό δυνατὴ πηγὴ ζωῆς στήν ἀθανασία πού κάθε σκέψη καί ἔκφραση κερδίζουν, ὅταν ἀληθινὰ καί ὀρθὰ ἔχουν ἐπινοηθῇ: ἔχει τὴν ἀθανασία αὐτοῦ, πού μέ τό

πλατύτερο νόημα τοῦ ὅρου εἶναι τέχνη. Ὑπάρχουν κάποιες φράσεις τοῦ Πλουτάρχου πού περιγράφουν αὐτή τήν ποιότητα πολύ καλύτερα ἀπό ὅσο ὅποιεσδήποτε δικές μου λέξεις θά μπορούσαν νά κάμουν, καί μποροῦν πολύ ταιριαστά νά κλείσουν τούτη τήν ἔκθεση γιά τό Ἑλληνικό πνεῦμα. Τίς ἔγραψε ὁ Πλούταρχος στόν καιρό του γιά τά κτίσματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Περικλέους ἐπάνω στήν Ἀκρόπολη, ἀλλά θά βαστάξουν μιά πλατύτερη ἐφαρμογή. «Γιά τοῦτο τό λόγο λοιπόν, λέγει, ἐκεῖνα τά ἔργα εἶναι περισσότερο θαυμαστά· ἐπειδή ἔγιναν μέ τρόπο τέλειο μέσα σέ λίγο χρόνο καί βάσταξαν τόσον πολύ καιρό. Γιατί τό καθένα τους μόλις τελείωνε φαινόταν ὅτι ἦταν πολύ παλαιό, ὅταν ἀπόβλεπαν στό κάλλος του: ὅταν ὅμως κοιτάζουμε τή χάρη καί τή συνεχῆ παραμονή τοῦ ἴδιου, φαίνεται ὡς τώρα σάν κάτι πού μόλις ἔγινε καί μόλις τέλειωσε· μιά τέτοια δύναμη τοῦ καινούργιου ἀνθίζει πάνω στό καθένα τους, πού διατηρεῖ τή θέα τους ἄθικτη ἀπό τό χρόνο. Σά νά εἶχαν τά ἔργα αὐτά μέσα τους ἓνα πνεῦμα πού πάντα θάλλει, καί μιά ψυχή ἀγέραστη (: οὕτως ἐπανθεῖ καινότης τις ἄθικτον ὑπό τοῦ χρόνου διατηροῦσα τήν ὄψιν, ὥσπερ ἀειθαλές πνεῦμα καί ψυχὴν ἀγήρω καταμεμιγμένην τῶν ἔργων ἐχόντων»³. Αὐτή εἶναι μιά δίκαιη περιγραφή τῆς Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας.

³ Πλουτάρχου, Περικλῆς, 13.